

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Osobowościowe struktury społecznienia a zaburzenia regulacji zachowań społecznych nieletnich

Author: Maciej Bożek

Citation style: Bożek Maciej. (2017). Osobowościowe struktury społecznienia a zaburzenia regulacji zachowań społecznych nieletnich. Praca doktorska. Katowice: Uniwersytet Śląski

© Korzystanie z tego materiału jest możliwe zgodnie z właściwymi przepisami o dozwolonym użytku lub o innych wyjątkach przewidzianych w przepisach prawa, a korzystanie w szerszym zakresie wymaga uzyskania zgody uprawnionego.

UNIwersytet ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Uniwersytet Śląski
Wydział Pedagogiki i Psychologii
Instytut Psychologii

mgr Maciej Bożek

Osobowościowe struktury uspołecznienia a zaburzenia regulacji
zachowań społecznych nieletnich.

rozprawa doktorska
przygotowana pod kierunkiem
Prof. zw. dr hab Jana M. Stanika

Katowice 2017

Spis treści

Wstęp	1
Rozdział 1. Niedostosowanie społeczne, asocjalność, demoralizacja jako przedmiot badań psychologicznych.	
1.1. Pojęcie niedostosowania społecznego	3
1.2. Pojęcie demoralizacji	4
1.3. Pojęcie asocjalności	6
1.4. Współczesne ujęcie nieletniego w prawie polskim	7
Rozdział 2. Rozwój procesów psychicznych a społeczno - moralna regulacja zachowania.	
2.1. Rozwój psychiczny jako pojęcie psychologiczne	10
2.2. Teoria rozwoju Jeana Piageta	11
2.2.1. Stadia rozwoju umysłowego	13
2.2.2. Rozwój moralno - społeczny	15
2.3. Teoria rozwoju społeczno – moralnego Lawrence’a Kohlberga	18
2.4. Teoria zadań rozwojowych Roberta J. Havighursta (1900 – 1991)	25
2.5. Teoria rozwoju tożsamości <i>ego</i> Eryka H. Eriksona (1902 – 1994)	38
2.6. Koncepcja rozwoju regulacji społeczno – moralnej Janusza Reykowskiego	41
2.7 Empatia – pojęcie i mechanizmy regulacyjne	44
2.7.1. Teoria Symbolicznego Interakcjonizmu Georga H. Meada	45
2.7.2. Teoria Empatii Mark’a H. Davisa	47
2.7.3. Teoria Empatii Martina L. Hoffmana	52
2.7.4. Teoria Empatii – Altruizmu Daniela C. Betson’a	54
2.7.5. Teoria neuronów lustrzanych i model „percepcja – działanie”	56
Rozdział 3. Osobowość jako system regulacji i integracji zachowań człowieka	
3.1. Pojęcie i geneza osobowości w ujęciu psychologii poznawczej	59
3.2. Regulacyjna teoria temperamentu Jana Strelaua	60
3.3. Interpersonalna teoria osobowości Timothy’ego Leary’ego	62
3.4. Kształtowanie się osobowości w świetle teorii społecznego uczenia się Alberta Bandury	64
3.5. Automatyzmy jako mechanizmy regulacyjne zachowania.	68
Rozdział 4. Wybrane socjologiczno – kryminologiczne koncepcje przestępczości	
4.1. Teoria dewiacji Roberta Kinga Mertona	72
4.2. Teoria zróżnicowanych powiązań Edwina Sutherlanda	75
4.3. Teoria neutralizacji Grashema Sykesa i Davida Matzy	84
4.4. Teoria kontroli społecznej Trávisa Hirschiego	89
4.5. Teoria Roberta J. Samsona i Johna H. Lauba Nieformalnej Kontroli Społecznej i Skumulowanego Obciążenia.	93
Rozdział 5. Psychospołeczne orientacje w wyjaśnianiu przestępczości	
5.1 Biologiczne teorie Hansa J. Eysenck’a i Roberta D Hare’go	95
5.2 Teoria cyklu życia Davida P. Farringtona	98
5.3 Teoria kontroli powstrzymującej Waltera C. Recklessa	104
5.4 Teoria ogólnego napięcia Roberta Agnew	106
5.5 Teoria przestępczego stylu myślenia i stylu życia Glena D. Waltersa	109
Rozdział 6. Ułomna regulacja osobowości asocjalnej jako konstrukt	

regulacyjny w zachowaniach asocjalnych.	
6.1. Strukturalno – funkcjonalna conceptualizacja modelu UROA i NRO według Jana M. Stanika	114
6.2. Moduły poznawcze UROA	115
Rozdział 7. Problematyka badań własnych	
7.1 Problem pracy i cel badań	123
7.2 Zadania i pytania badawcze	125
7.3 Dobór i operacjonalizacja zmiennych	126
7.4 Model badawczy	133
7.5 Kierunki rozstrzygnięć empirycznych	137
Rozdział 8. Metody i organizacja badań	
8.1 Charakterystyka grupy badawczej	138
8.2 Zastosowane metody badawcze	138
8.3 Organizacja i przebieg badań	143
Rozdział 9. Rola empatii w regulacji zachowań społecznych w ramach UROA i NRO	148
Rozdział 10. Osobowość i temperament jako podstawy struktur społecznienia	177
Rozdział 11. Związek agresji z zaburzeniami zachowań społecznych	201
Rozdział 12. Funkcjonowanie NRO i UROA jako regulatorów zachowań społecznych	222
Rozdział 13. Regulacja zachowań społecznych – Analiza Ścieżek	251
Rozdział 14. Ustalenia badawcze i wnioski	272
Bibliografia	276
Aneks – Zastosowane Testy	289
Spis tabel i rycin	308

Wstęp

Młodzież w okresie adolescencji często stanowi prognostyk problemów, wyzwań i szans z jakimi przyjdzie się nam mierzyć w perspektywie kilkunastu najbliższych lat. Futurologicznie można by wskazać tę grupę wiekową jako najlepszą zapowiedź tego, co spotka nasze społeczeństwo w nieodległej przyszłości. Już w czasach starożytnych Horacy pisał *Quo semel est imbuta recens, servabit odorem testa diu*¹ utrwalone w polskiej tradycji kulturowej jako przysłowie „czym skorupka za młodu nasiąknie, na starość trąci”. W zakresie naukowej refleksji w tym przedmiocie wyróżnić można szereg problemów przyjmowanych przez badaczy jako centralne. W niniejszej pracy nacisk zostanie położony na opisanie obrazu osobowościowych struktur uspołecznienia, gdyż zadaniem autora prędkość czy kierunek rozwoju cywilizacyjnego jest w znakomitej części determinowana przez skuteczność procesu nabywania przez najmłodszych katalogu umiejętności koniecznych do efektywnego funkcjonowania w społeczeństwie. Z tego powodu szczególnie niekorzystnie jawią się wszelkie zachowania asocjalne, które są oznaką, że ów proces nie przebiega poprawnie. Wiek sprawcy jest zawsze jedną z przesłanek, przez pryzmat których społeczeństwo ocenia z jednej strony ciężar winy, a z drugiej stan swojego rozwoju².

Badania nad czynnikami, które sprawiają, że młodzi ludzie dopuszczają się czynów penalizowanych na podstawie kodeksu karnego czy kodeksu wykroczeń, są więc niezwykle istotne z punktu widzenia ogólnego dobrostanu społeczeństwa. Prawidłowo podjęty wysiłek badawczy generuje nowe możliwości rozwiązania problemu. Szczególną rolę przyjmują w tym kontekście instytucje edukacyjne. Dzieje się tak dlatego, że wiek formatywny przypada właściwie na okres obowiązkowej edukacji – kiedy to państwo ma możliwość ingerować w proces socjalizacji jednostki i do pewnego stopnia korygować jej dewiacyjne odchylenia. Skale owych transgresji obrazują statystyki wskazujące obniżanie liczby przestępstw popełnianych przez nieletnich³, nie biorą one jednak pod uwagę bardzo ważnego czynnika jakim jest niż demograficzny, który postępować będzie jeszcze przez kilka najbliższych lat. Faktycznie więc mniejsza jest ilość przestępstw, które popełniają osoby w interesującym nas przedziale wiekowym, ale również tych osób z roku na rok jest coraz mniej. Przyjmując optymistyczne założenia moglibyśmy wnosić, że przestępczość nieletnich co

---

¹ Rzymski poeta liryczny i satyryk (65 r. p. n. e. - 8 r. p. n. e.)

² Pytko, L. (2000). *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*. Warszawa: APS.

³ Statystyki policyjne dostępne pod adresem: <http://statystyka.policja.pl/st/wybrane-statystyki/przestepczosc-nieletni/50256,dok.html> pobrane 12/12/2014

najmniej utrzymuje się na tym samym poziomie. Na skalę doniosłości zjawiska wskazuje utworzenie w strukturach policyjnych specjalnych wydziałów do spraw nieletnich i patologii. Powstały one nie tylko z uwagi na zwiększającą się liczbę bezwzględną owych przypadków, czy nawet ich ciężar gatunkowy, ale przede wszystkim z uwagi na przyjęcie założenia, że owa przestępczość jest tak różna od przestępczości dorosłych, że wymaga nie tylko innej obsługi prawnej, ale innego podejścia dochodzeniowo – śledczego. W tym aspekcie zresztą policja – celem prewencyjnym, organizuje cały szereg programów, które mają na celu zapobieganie eskalacji tego zjawiska i jego eliminacji. O ile skuteczność programów policyjnych jest mierzona corocznymi statystykami, o tyle równolegle podejmowane w tym zakresie rządowe wysiłki, koordynowane przez Ministerstwo Edukacji Narodowej zostały przez Najwyższą Izbę Kontroli ocenione negatywnie – pod względem skuteczności, czego bezpośrednim wyrazem jest raport z 09 lipca 2014 roku⁴.

Wszystkie te przesłanki stanowią zbiór okoliczności wskazujących na zasadność poruszania tej problematyki przez autora pracy. Pomimo wielu prób rozwiązania problemu podejmowanych właściwie już od okresu międzywojennego, znalezienie jednego modelu opisującego psychologiczną genezę asocjalności u nieletnich okazuje się niemożliwe. Biorąc pod uwagę powyższe okoliczności, autor w swojej dysertacji postanowił przyjrzeć się czynnikom wpływającym na asocjalność nieletnich w szerokiej perspektywie psychospołecznej. Tylko zrozumienie ukrytych – podmiotowych mechanizmów leżących u podstaw opisywanego zjawiska pozwoli w przyszłości na budowę skutecznych programów zapobiegających eskalacji tego problemu. Podjęta próba ma za zadanie ustalenie w paradygmacie poznawczym roli, jaką w regulacji zachowania asocjalnego pełnią asocjalne moduły poznawcze, opisane w koncepcji UROA – Ułomnej Regulacji Osobowości Asocjalnej przez Profesora J.M Stanika⁵. Ta nowatorska propozycja, zasłużonego dla dziedziny psychologii sądowej uczonego, idealnie wpasowuje się w przedmiot zainteresowania autora pracy. Autor żywi nadzieję, że dzięki podjętemu wysiłkowi badawczemu, opartemu na sprawdzonych koncepcjach psychologicznych, niniejsza praca stanie się cennym wkładem w uaktualnienie oglądu przedmiotowego zjawiska. Rezultaty badań w tak bliskim praktyce horyzoncie problemowym zawsze niosą ze sobą szansę na wysunięcie wniosków przydatnych z punktu widzenia pracy z problemem asocjalności wśród nieletnich.

---

⁴ Informacje o wynikach kontroli NIK <http://www.nik.gov.pl/plik/id.6956.vp.8803.pdf> dostęp 10/07/2015

⁵ Stanik, J.M. (2013). *Psychologia Sądowa*. Warszawa: PWN.

Rozdział 1. Pojęcie niedostosowania społecznego, demoralizacji i asocjalności jako przedmiot badań psychologicznych nad nieletnimi.

1.1. Pojęcie niedostosowania społecznego

Przedmiotem naszej pracy są zachowania przestępcze nieletnich. Wynikają one z mozaiki czynników, na którą postaramy się w ramach tej dysertacji rzucić nieco światła. Na wstępie, koniecznym jest jednak, poradzenie sobie z mnogością określeń i definicji występujących w literaturze opisującej owe zjawisko. Historycznie mamy do czynienia w pierwszej kolejności z ukonstytuowaniem się pojęcia niedostosowania społecznego, które jednak bywało rozumiane bardzo różnie. Już wprowadzająca ten termin na grunt refleksji teoretycznej Maria Grzegorzewska wskazywała na 2 zespoły czynników mogących generować niedostosowanie społeczne – do pierwszej zaliczała czynniki ekonomiczno – rodzinne, a do drugiej czynniki czysto psychologiczne, takie jak nerwice czy charakteropatie⁶. Konsekwencją tego było pojawienie się definicji stawiających każdy z tych wymiarów jako dominujący. I tak jedna grupa definicji przyjmuje omawiane zjawisko jako element zaburzeń zdrowia psychicznego⁷. Druga natomiast - mniej dla nas interesująca - kładzie nacisk na jego socjologiczną, a co za tym idzie normatywną stronę. Za Pytką moglibyśmy stwierdzić, iż nieprzystosowanie społeczne charakteryzuje się zachowaniami noszącymi znamiona powtarzalnych i nieadekwatnych reakcji jednostki na zestaw norm, których wypełnianie zakłada zestaw przypisanych jej ról społecznych⁸. Pojęcie roli społecznej niezawodnie potwierdza socjologiczny rodowód tej definicji i podkreśla problemy z internalizacją pożądanых zestawów zachowań. W konsekwencji prowadzić to będzie bezpośrednio do łamania przez taką jednostkę powszechnie uznawanych norm społecznych. Problemem owej definicji jest brak powszechności norm w zglobalizowanym świecie, gdzie młody człowiek o wiele łatwiej może się natknąć na treści rodzące relatywizm moralny.

Szukając śladów omawianego pojęcia w prawie polskim natkniemy się na informację, iż demoralizacja – kolejny istotny dla nas termin, to według Ustawy o Postępowaniu w Sprawach Nieletnich: „szczególnie intensywna i względnie stała postać nieprzystosowania społecznego”. Wspomniany wcześniej akt prawny określa ją także jako „pewien proces

---

⁶ Grzegorzewska, M. (1964). *Pedagogika Specjalna*. Warszawa: PWN.

⁷ Cekiera, C. (1979). Pojęcie i formy nieprzystosowania społecznego. *Zagadnienia wychowawcze a Zdrowie Psychiczne*, 5, s. 7-19.

⁸ Pytka, L. (2000). *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*. Warszawa: APS.

odchodzenia od obowiązujących w społeczeństwie wartości moralnych, przejawiających się niekiedy przez przestępczość”⁹. Już na tym etapie wskazuje to nam konieczność prześledzenia ewolucji terminologicznej w zakresie opisu interesującego nas zjawiska. Niedostosowanie społeczne w psychologii, zostało bowiem z czasem wyparte, jako kładące zbyt wielki nacisk na wspomniane wcześniej czynniki socjologiczne z jednej strony, a z drugiej - zbyt bagatelizujące funkcjonalną stronę problemu. Niedostosowanie nie jest równoznaczne z przestępczością i transgresjami, czyli tematami dla tej pracy kluczowymi, nie może więc być mowy o posługiwaniu się nim w roli nadrzędnego konstruktu teoretycznego. Łatwo bowiem wyobrazić sobie jednostkę, która pomimo swojego niedostosowania i słabej zdolności do poruszania się w świecie społecznym, nie łamie prawa – co więcej sama często staje się ofiarą z uwagi na swoje ograniczenia. W przypadku grupy znajdującej się w centrum zainteresowania naszego wysiłku badawczego, mamy do czynienia z jeszcze jednym istotnym elementem, który sprawia, iż niedostosowanie mogłoby być pojęciem mylącym. W centrum problemów młodzieży, którą się zajmujemy, może bowiem leżeć przeniesienie środka ciężkości z tego co jest uznawane za normę w społeczeństwie, na to co jest uznawane za normę w podkulturowej grupie rówieśniczej. Adolescent może być bowiem wyśmienicie przystosowany do osiągania wartości uznawanych przez społeczeństwo za pożądane, przy użyciu dewiacyjnych środków – które jednak jawią mu się jako jedyne dostępne. Nie jest naszą ambicją rozwijać dalsze dywagacje na temat przekształceń pojęcia niedostosowania i jego roli w refleksji pedagogiczno – resocjalizacyjnej. Temat pracy dalece odbiega od praktycznego wymiaru resocjalizacji jako takiej i takie postępowanie zaciemniło by tylko obraz właściwej dla tej dysertacji problematyki teoretycznej.

1.2. Pojęcie demoralizacji

Pojęcie demoralizacji pełni funkcję pomostową pomiędzy psychologią i prawem. Wiąże się to zarówno ze skomplikowanym statusem teoretycznym jak i zajmowaniem szczególnego miejsca w praktyce diagnostycznej. Stopień demoralizacji ma znaczenie dla konkretnych decyzji podejmowanych przez sąd w przypadkach rozpatrywania spraw nieletnich, a więc zostały wytworzone pewne instrumenty służące jej pomiarowi, a także ukonstytuowała się szeroka refleksja na temat jego genezy i obrazu strukturalnego. Wprawdzie samo pojęcie demoralizacji nie jest zdefiniowane na gruncie prawa, natomiast psychologia pospieszyła z pomocą tworząc szereg wskazań, które winny być przyjmowane

---

⁹ Górecki, P., Stachowiak, S. (2005). *Ustawa o Postępowaniu w Sprawach Nieletnich, Komentarz*. Kraków: Zakamycze.

podczas rozpatrywania konkretnych jednostkowych zachowań pod kątem ich dopasowania do tego terminu. W sukurs przychodzi Ustawa o Postępowaniu w Sprawach Nieletnich wskazując na otwarty, przykładowy katalog pewnych zachowań, które są objawami procesu demoralizacji i w art. 4 wymienia:

- wagary,
- zaniedbania obowiązku szkolnego,
- ucieczki z miejsca zamieszkania,
- używanie alkoholu i innych środków psychoaktywnych,
- włóczęgostwo,
- udział w podkulturowych grupach przestępczych,
- naruszanie zasad współżycia społecznego,
- popełnianie czynów karalnych¹⁰.

Z naszej perspektywy mamy do czynienia z ciekawą sytuacją badawczą. Jako grupę młodzieży, która wykazuje zachowania nas interesujące, obraliśmy osoby przebywające w Młodzieżowych Ośrodkach Wychowawczych i Zakładach Poprawczych. Do placówek tych, trafia młodzież, która bardzo często w wyniku wysokiego poziomu demoralizacji, dopuszcza się czynu karalnego. Sąd w swoim procesie wyrokowania również posługuje się kategoriami demoralizacji, a nie – bliższej nam asocjalności. Zwraca się przy tym uwagę na brak ostrości dyferencyjnej. Wymienione w katalogu powyżej zachowania, mogą przydarzać się również dzieciom zupełnie niezdemoralizowanym i być wynikiem zewnętrznego oddziaływania. Egzemplifikacje powyższej konstatacji stanowiłaby sytuacja, w której dobry uczeń unika chodzenia do szkoły z obawy przed rówieśnikami, którzy obrali sobie go za cel drwin i szykan. Warto tutaj dodać, iż sądy w przypadku diagnozowania owego stanu u nieletnich często, słusznie zresztą, podnoszą potrzebę zdiagnozowania stopnia rozwoju, gdyż aby można było mówić o tym, że jednostka jest zdemoralizowana musimy mieć do czynienia nie tylko z motywacją zasługującą na potępienie, ale i stopniem rozwoju intelektualnego umożliwiającego na odróżnianie dobra od zła. Jeśli ta przesłanka zostaje spełniona diagnozuje się nie tyle demoralizację, co jej poziom. Przy czym o głębokości omawianej cechy nie świadczy tylko i wyłącznie ilość oraz częstotliwość popełnianych transgresji wyszczególnionych w powyżej wspomnianym katalogu, ale także sposób realizacji

---

¹⁰ Art. 4 Ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich. Dz.U. 1982 nr 35 poz. 228

i preparacji owych czynności¹¹. Wskazuje to na silny i nierozzerwalny związek pomiędzy psychologiczną i prawną stroną omawianego zjawiska. Szereg definicji rozszerza psychologiczny wymiar pojęcia demoralizacji. A. Grześkowiak wskazuje iż „demoralizacja to niekorzystne zmiany osobowości, których rezultatem są różnorodne objawy polegające na zachowaniach społecznych sprzecznych z zasadami współżycia społecznego”¹², podczas gdy T. Bojarski mówi o „stanie osobowości cechującym się negatywnym nastawieniem wobec oczekiwań społecznych zgodnych z rolami społecznymi nieletniego jako dziecka, ucznia, uczestnika grupy rówieśniczej, uczestnika gry i zabawy lub innej imprezy, młodocianego pracownika, młodego obywatela”¹³. W obydwu przypadkach mamy do czynienia z wikłaniem w terminologię prawniczą pojęcia osobowości, które na gruncie psychologii ma wiele różnych definicji. Prawo podejmuje zatem kłopotliwą próbę definiowania niepochwytanego przez niedookreślone. Niewątpliwie najlepiej cały ten prawnie – psychologiczny dyskurs podsumowuje J. M. Stanik dochodząc do wniosku, że w ujęciu psychologicznym odpowiednikami prawniczego pojęcia demoralizacji będą opisywane przez nas wcześniej niedostosowanie społeczne oraz późniejsza asocjalność¹⁴ i nad nimi powinniśmy jako psychologowie badacze pochylić się w pierwszej kolejności – demoralizację pozostawiając prawnikom i diagnostom.

1.3. Pojęcie asocjalności

Asocjalność to pojęcie dla naszej pracy kluczowe, rozpatruje ono bowiem postępowanie przestępne i niezgodne z normami nie jako jednostkowy fenomen, będący wypadkową oddziaływań czynników sytuacyjnych i osobniczych, ale bardziej jako „charakterystykę osobowości społecznie zaburzonej”¹⁵. To znaczy przypisane jednostce konkretne repertuary zachowań proaktywnych i reaktywnych, powstające na bazie konkretnie ukształtowanego systemu poznawczego. Asocjalność, jak stwierdza J.M. Stanik, to utrwalony styl funkcjonowania jednostki lub inaczej styl życia, charakteryzujący się podejmowaniem działań, odznaczających się społeczną szkodliwością ich celów¹⁶. Jest ona dla nas pojęciem tak ważnym, gdyż w dużej mierze będzie odpowiadała za zaburzenia w obrębie regulacji

¹¹ Wyrok SN z 15 listopada 1984 r., II KR 248/84, OSNKW 1985, z. 7-8, poz. 61.

¹² Grześkowiak, A. (1984). Reforma postępowania z nieletnimi. Uwagi ogólne na temat materialno prawnych rozwiązań ustawy z 26 X 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, SP 1984, z.1 - 2 s. 229.

¹³ Bojarski, T. (2001). Podstawowe założenia traktowania nieletnich w świetle ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz aktualnych potrzeb W: T. Bojarski, E. Skrętowicz (red.), *Teoretyczne i praktyczne problemy stosowania ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*. Lublin: Wydawnictwo KUL, s. 17.

¹⁴ Stanik, J. M., Urban, B. (2007). *Resocjalizacja*. Warszawa: PWN.

¹⁵ Ibid. s. 176

¹⁶ Ibid. s. 177

zachowań społecznych nieletnich, które stanowią podstawowy obszar zainteresowania naszej pracy. Asocjalność znamionuje problem znacznie szerszy i bardziej skomplikowany niż niedostosowanie, które daje się skorygować poprzez zabiegi sprzyjające wykształceniu nawyków przydatnych z punktu widzenia poprawnego funkcjonowania w społeczeństwie. Można by pokusić się o stwierdzenie, iż asocjalny nieletni zinterioryzował w szerokim rozumieniu tego terminu normy grup podkulturowych – i z tego tytułu odrzucił, świadomie bądź nie, te funkcjonujące w społeczeństwie. Znaczy to, że nie mamy do czynienia z brakiem umiejętności, tylko z obraniem ścieżki, która wymaga posiadania innych – asocjalnych form przystosowania. Taki fakt da o sobie znać w wykształceniu się specyficznego stylu funkcjonowania – w psychologii rozumianego jako asocjalny styl myślenia. Zjawisko to zostało już doskonale opisane na gruncie polskiej psychologii¹⁷ w związku z czym zajmujemy się jego mniej rozpoznanym jak dotąd aspektem. Profesor Jan M. Stanik stworzył koncepcję UROA – Ułomnej Regulacji Osobowości Asocjalnej. Stawiając pojęcie asocjalności w centrum swojej konceptualizacji, jako określenie najtrafniejsze do opisu utrwalonych modułów poznawczych, które biorą udział w procesie generowania zachowań sprzecznych z prawem, wyznaczył nam jasne tory rozumowania. Na obraz asocjalności – składa się tedy sposób funkcjonowania modułów UROA oraz ich wzajemnych interakcji. W naszej pracy za cel postawiliśmy sobie rozstrzygnięcie jak wygląda wewnętrzna struktura tychże, zarówno w grupie młodzieży, którą określamy jako asocjalną, jak również w grupie referencyjnej – młodzieży, która nigdy nie weszła w konflikt z prawem. Koncepcja ta, jako centralna dla dysertacji, zasługuje na poświęcenie jej znacznie większej ilości miejsca, co uczyniono w odrębnym rozdziale.

1.4. Współczesne ujęcie nieletniego w prawie polskim

Nieletni to pojęcie funkcjonujące w języku potocznym, jak również kategoria prawna, w zależności od której wobec konkretnej osoby stosuje się odmienne od siebie katalogi czynów zabronionych i sankcji, jakie grożą za ich popełnienie. Aby pojęcie było użyteczne na gruncie prawa, musi być ono dodefiniowane i odpowiednio ostre. W psychologii rozwojowej z kolei, operujemy pojęciem adolescencji jako wieku rozwojowego. Takie podejście zasadza się na różnicach pomiędzy poszczególnymi stadiami rozwoju i skutkach dla funkcjonowania jednostki – z nich wypływających. W naszej pracy operujemy kryterium prawniczym, pamiętając przy tym o wszystkich następstwach psychologicznych takiego założenia.

---

¹⁷ Rode, M. (2013). *Style Myślenia Przestępczego. Podstawy teoretyczne i diagnostyczne*. Warszawa: Difin.

Mówimy o nieletnich, gdyż jest to pojęcie lepiej wydzielające grupę leżącą w centrum naszego zainteresowania. Nieletni jako pojęcie związane z prawem, ma tedy bardzo formalny charakter i uniezależnia dobór grup porównawczych od jednostkowych sytuacyjnych determinant, które mogłyby zaburzyć obraz badania. Nieletni zawsze będzie osobą funkcjonującą w ramach systemu wymiaru sprawiedliwości oraz wykonywania orzeczeń i probacji, ponieważ aby był rozpatrywany jako nieletni musiał wejść w konflikt z prawem. Naturalnie możemy mieć do czynienia z sytuacją, w której osoba w wieku nas interesującym, popełnia czyn o charakterze przestępczym, ale nie zostaje mu ten czyn udowodniony lub nawet w skrajnym przypadku ujawniony. Takie osoby wymykają się wysiłkom badawczym, jednakowoż należy wskazać, iż poziom organizacji i doświadczenie, które sprzyja unikaniu wykrycia nie leży po stronie osób młodych. Warto w tym miejscu wskazać, iż polski wymiar sprawiedliwości uznaje wyrokowanie w sprawach nieletnich za tak specyficzne, iż uznał za stosowne wydzielenie w strukturach sądów rejonowych Wydziałów Rodzinnych i Nieletnich. Źródło takiego stanu rzeczy ma związek z rozwojem kryminologii pod koniec XIX wieku¹⁸.

Na gruncie kodeksu karnego z nieletnim będziemy mieli do czynienia w momencie, kiedy osoba *in tempore criminis* nie ukończyła 17 roku życia. Niesie to ze sobą bardzo istotne i łatwe do wykorzystania konsekwencje. Przed ukończeniem 17 roku życia, większość czynów popełnianych przez nieletnich nie będzie rozpatrywanych jako przestępstwa, a nieletni będzie podlegał odpowiedzialności na gruncie Ustawy o Postępowaniach w Sprawach Nieletnich, która to zakłada węższy i jak można się domyśleć bardziej łaskawy katalog środków wychowawczych i poprawczych niż sam Kodeks Karny. Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich wskazuje osobę nieletnią w zależności od okoliczności kwalifikacyjnych¹⁹, zawierając 2 główne parametry – wiek oraz przyczyna wejścia osoby w określonym wieku w orbitę prawa. I tak jako nieletniego traktujemy osobę:

- w zakresie zapobiegania i zwalczania demoralizacji – do ukończenia 18 roku życia,
- w zakresie rozpatrywania postępowań o czyny karalne od ukończenia 13 roku życia i jednocześnie do ukończenia 17 roku życia,
- w zakresie wykonywania środków wychowawczych i środka poprawczego, w stosunku do osób do których te środki orzeczono, lecz nie dłużej niż do ukończenia przez nie 21 roku życia.

---

¹⁸ Marek, A. (2007). *Kodeks Karny Komentarz*. Warszawa: Wolters Kluwer.

¹⁹ Górecki, P., Stachowiak, S. (2005). *Ustawa o Postępowaniu w Sprawach Nieletnich, Komentarz*. Kraków: Zakamycze.

W pewnych wypadkach może dojść do rozpatrywania czynu popełnionego przez osobę w tym wieku na zasadach odpowiedzialności przewidzianych dla osób dorosłych. Będzie się tak dziać w sytuacjach które wymienia art. 10 K.K.²⁰:

- zamach na życie Prezydenta RP,
- zabójstwo,
- umyślne spowodowanie ciężkiego uszczerbku na zdrowiu,
- umyślne spowodowanie zdarzenia powszechnie niebezpiecznego,
- katastrofa w ruchu lądowym,
- porwanie samolotu lub statku,
- umyślne spowodowanie katastrofy w komunikacji,
- zgwałcenie zbiorowe,
- wzięcie zakładników,
- rozbój.

Dodatkowo aby nieletniego pociągnąć do odpowiedzialności karnej wymaga się spełnienia trzech warunków²¹:

- wyjątkowych okoliczności sprawy,
- stopień rozwoju sprawcy,
- określonych właściwości i warunków osobistych,

Jeszcze kilka lat temu spora część tego katalogu wydawała się w stosunku do nieletnich mało prawdopodobna. Z uwagi jednak na przemiany geopolityczne i pojawiające się widmo radykalizacji do zachowań o charakterze terrorystycznym, w chwili obecnej zasadniczo wszystkie wymienione czyny karalne, mogłyby stać się udziałem osoby nieletniej, nawet jeśli nie jako pomysłodawcy – to wykonawcy zamierzeń starszych osób. Młodzi ludzie, których dotyczyłby ów zapis kodeksu karnego, w naszym mniemaniu będą stanowić odrębną – ponad wszelką wątpliwość bardzo ciekawą grupę i zasadne jest rozpatrywanie tego zagadnienia w odrębnej pracy poświęconej tylko i wyłącznie im.

Jak wskazaliśmy powyżej – w szczególnych przypadkach może dojść do zaostżenia sankcji, jednakowoż, sąd rozpatrując każdy konkretny przypadek będzie się przede wszystkim kierował dobrem nieletniego. Jest to podstawowa zasada obowiązująca w postępowaniach

---

²⁰ Art. 10 K.K. Ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. - Kodeks karny. Dz.U. 1997 nr 88 poz. 553

²¹ Marek, A. (2007). *Kodeks Karny Komentarz*. Warszawa: Wolters Kluwer, s. 40–41.

z nieletnimi. Jeśli przyjrzymy się katalogowi sankcji, jaki jest dostępny przy próbie sądowej ingerencji w wychowanie nieletniego, to w zasadzie wszystkie środki wychowawcze służą wypełnianiu tego założenia. Umieszczenie w Młodzieżowym Ośrodku Wychowawczym lub Zakładzie poprawczym – czyli zasadniczo dwa środki o charakterze izolacyjnym, traktuje się jako absolutną ostateczność²². W przypadku osób wysoce zdemoralizowanych i asocjalnych tworzy to niebezpieczne warunki sytuacyjne. Często te osoby dopuszczają się przestępstwa w sposób impulsywny i kiedy czynią to po raz pierwszy, mogą mieć jeszcze jakieś obawy przed kazącą ręką systemu. Okazuje się jednak, że z uwagi na ich wiek kara nie jest tak dotkliwa jak się obawiali, więc znoszona jest najważniejsza wartość i właściwość owej kary – odstraszająco-prewencyjna. Nierzadko można usłyszeć wśród osób wykazujących cechy asocjalne, iż nieletniość – to znaczy spełnianie jej kryteriów, jest swego rodzaju zasobem, dzięki któremu młody człowiek może być bardziej atrakcyjny dla świata przestępczego lub bardziej wolny – z uwagi na niższe sankcje jakie mu grożą.

Rozdział 2.   Rozwój procesów psychicznych a społeczno - moralna regulacja zachowania.

2.1. Rozwój psychiczny jako pojęcie psychologiczne

Zmienność w zakresie funkcjonowania kognitywnego i afektywnego jednostek ludzkich, w zależności od ich wieku biologicznego, od dawna stanowiła jeden z podstawowych obszarów dociekań psychologii. Dzieje się tak dlatego, iż zmiany te tworzą obserwowalne zestawy prawidłowości, które stają się podstawą do wyciągania wniosków o istocie procesów psychicznych zachodzących u poszczególnych ludzi. Odstępstwa od normy w tym zakresie są podstawą do niepokoju, a szybsze osiągnięcie poszczególnych etapów powodem do dumy zarówno rodziców jednostki, jak i samego podmiotu tego procesu. Cechą wyznaczającą istotę rozwoju psychicznego jako pojęcia psychologicznego jest jego progresywność – jednostki rozwijają się poprzez uzyskiwanie nowych funkcji psychicznych oraz osiągnięcie kolejnych stopni skomplikowania tych już istniejących. Prawidłowości dotyczące periodyzacji uzyskiwania i komplikacji owych funkcji często są podstawą do wyodrębniania teorii rozwojowych. W oparciu o owe kategoryzacje budowane są zestawy

---

²² Stańdo-Kawecka, B. (2007). *Prawo karne nieletnich. Od opieki do odpowiedzialności*. Warszawa: Wolters Kluwer.

oddziaływań pedagogiczno-korekcyjnych, dzięki którym społeczeństwo w kontrolowany sposób czuwa nad tym, aby jego obywatele nabywali cech, kompetencji i umiejętności sprzyjających w życiu społecznym. Większość badaczy koncentruje się na adaptacyjnym charakterze rozwoju i jego roli, jako elementu wspomagającego funkcjonowanie jednostki. Stanowisko, które zakłada „strukturalny charakter zjawisk istniejących w procesie stawania się, uważa, iż rozwój odnosi się do zmian w formie lub organizacji wewnętrznej danego systemu i zmierzających ku określonym stanom lub celom”²³ nazywane jest organismicznym. Brak tutaj ograniczenia do widocznych zmian w zachowaniu – refleksja przebiega na głębszym poziomie, gdyż zmiany te wskazują na istnienie i rozwój struktur psychicznych.

W naszej pracy nie możemy pominąć bardzo istotnej roli, jaką pełni rozwój psychologiczny dla interesujących nas zagadnień regulacji zachowań nieletnich. Już wcześniej wspominaliśmy, że diagnozowanie pewnych kategorii transgresji – takich jak demoralizacja, wiąże się z określeniem poziomu rozwojowego jednostki – nie tylko w jego społecznym aspekcie, ale szerzej – holistycznie rzecz ujmując poprzez potwierdzenie jego prawidłowego funkcjonowania w zakresie kognitywnym i afektywnym²⁴. Nie jest bowiem tak, że jednostka, w której rozwija się ułomny mechanizm regulacji zachowań nieletnich, musi być nieefektywna z punktu widzenia osiągania celów społecznie uważanych za dobre – z tego tytułu należy w niniejszym rozdziale przedstawić klasyczne koncepcje rozwojowe, opatrzone komentarzem odnoszącym ich założenia i tezy do naszego przedmiotu badań, biorąc zarazem poprawkę na moment dziejowy w którym powstaje ta dysertacja. Skupimy się tylko na koncepcjach, które okażą się w części empirycznej przydatne dla interpretacji wyników.

2.2. Teoria rozwoju Jeana Piageta

Osią refleksji w naszej dysertacji jest psychologiczno – kognitywistyczna konceptualizacja zaburzeń regulacji zachowań w grupie osób nieletnich. Byłoby więc błędem pośpieszne przejście do opisu empatii, moralności i uspołecznienia, przed uprzednim wyjaśnieniem fundamentalnej kwestii rozwoju struktur poznawczych w wieku adolescencji. Prowadząc rozważania dotyczące zachowań dewiacyjnych musimy bowiem mieć na uwadze pryzmat faktycznych możliwości i zasobów naszych obiektów badawczych w zakresie opisywanych czynników. Wiadomo bowiem, iż część procesów nie jest możliwa bez

---

²³ Przetacznik – Gierowska, M., Tyszkowa, M. (2006). *Psychologia rozwoju człowieka*. Warszawa: PWN, s. 48.

²⁴ Stanik, J. M. (2013). *Psychologia Sądowa*. Warszawa: PWN.

osiągnięcia przez jednostkę konkretnych umiejętności poznawczych. Nie możemy wymagać od nieletnich empatii na poziomie niedostępnym dla nich w związku z momentem rozwojowym, w którym się znajdują. Sprzyjającą okolicznością jest zatem istnienie generatywnych empirycznie teorii – wielokrotnie zweryfikowanych i uznanych niemal za kanoniczne w refleksjach nad rozwojem.

W tym podrozdziale przedstawiamy pierwszą z nich. Teorię Jeana Piageta traktującą o rozwoju umysłowym jednostek ludzkich. Kierując się podstawowymi założeniami dotyczącymi struktur poznawczych – a mianowicie, że od ich organizacji zależy faktyczne zachowanie jednostki, przyjął on, że struktury te nie są od razu wykształcone na poziomie ostatecznym, tylko przechodzą proces rozwoju – wraz z rozwojem biologicznym organizmu, dojrzewają z nim i ewoluują. Proces ten jest jednocześnie ciągły i stadialny²⁵. Rozpoczyna się wraz z początkiem życia jednostki i trwa nieprzerwanie do śmierci jednostki. W odpowiednich momentach, po wykształceniu się konkretnych umiejętności, możemy mówić o osiągnięciu przez jednostkę konkretnego stadium. Jednostka nie może też osiągnąć kolejnego stadium, nie uzyskując kompetencji stadium wcześniejszego – można więc mówić o jego liniowości. Jest on też nieodwracalny - nie może bowiem, w naturalnych warunkach, zajść sytuacja, w której jednostka cofa się do stadium wcześniejszego²⁶. Piaget wykazywał dużą świadomość ekologiczno – socjologiczną, gdyż warunkował czas osiągania poszczególnych stadiów od warunków kulturowych i środowiskowych²⁷. Jest to szczególnie istotne w naszych rozważaniach, gdyż pomijanie uwarunkowań kulturowych bywa karygodnym błędem w przekładaniu zagranicznych koncepcji na rodzimy grunt i używania ich optyki dla interpretacji własnych wyników badań. Co więcej – kluczowym stadium jakie wyróżnił Piaget jest adolescencja, gdyż po tym okresie struktury tylko się rekombinują i konsolidują, a nie powstają już nowe. Wzmacnia to naszą asercję odnoszącą się do istoty tego okresu z punktu widzenia zachowań asocjalnych – jako ostatniego, w którym możemy mieć wpływ na faktyczne zmiany w zakresie asocjalnych modułów regulujących zachowanie nieletnich. Z poznawczego punktu widzenia warto przypomnieć dwa istotne terminy, którymi operował Piaget w odniesieniu do reagowania na informacje pochodzące z otoczenia. Mowa tutaj o procesach asymilacji i akomodacji – stanowiących razem o możliwościach adaptacyjnych organizmu. Pierwszy z nich zasadza się na manipulacji otoczeniem w taki sposób, aby pasował do naszej struktury podmiotu, natomiast drugi na procesie przeciwnym –

---

²⁵ Piaget, J. (2006). *Studia z psychologii dziecka*. Warszawa: PWN.

²⁶ Wadsworth, B. (1998). *Teoria Piageta - poznawczy i emocjonalny rozwój dziecka*. Warszawa: WSiP.

²⁷ Brzezińska, A. (2000). *Spółeczna psychologia rozwoju*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.

dopasowaniu własnych struktur do warunków, z jakimi podmiot spotyka się w otoczeniu²⁸. Ostatnim procesem, który leży u podstaw przemian w kolejnych opisanych przez nas poniżej stadiach, był proces równoważenia – który odpowiadał za spójność schematów tworzonych przez dziecko, regulując oba powyższe²⁹.

2.2.1. Stadia rozwoju umysłowego

Osią koncepcji Piageta jest wyróżnienie stadiów rozwojowych, w których na podstawie przeprowadzonych przez siebie badań, zidentyfikował on powtarzalne dla wszystkich dzieci prawidłowości, świadczące o uzyskiwaniu nowych kompetencji poznawczych. Zebranie tych okresów w zorganizowany katalog pozwala na określenie tempa i poprawności rozwoju u dzieci i młodzieży – gdyż jak wspomnieliśmy wyżej adolescencja to ostatnie stadium, gdzie jednostka nabywa inną jakościowo zdolność od już posiadanych. Poniżej przedstawimy katalog zaproponowany przez Piageta, w wersji której obszerność odpowiada roli, jaką ta koncepcja pełni w naszej pracy.

Pierwsze stadium wyróżnione przez Piageta otrzymało nazwę stadium sensoryczno – motoryczne. Jego okres trwania jest zakładany na czas od urodzenia do około 2 roku życia. W tym stadium dziecko eksploruje i poznaje świat, bazując na bezpośredniej recepcji zmysłowej i kierunkowej aktywności motorycznej. W tym wieku brak jest stałości reprezentacji – obiekt „jest” tak długo, jak znajduje się w polu percepcyjnym dziecka – kiedy z niego znika, przestaje istnieć. Odzwierciedlał to eksperyment, w którym matka wychodziła jednymi drzwiami, a wracała innymi – dzieci wyglądały wtedy na zdziwione. Koniec tego stadium (18-24 miesiąc) to moment, w którym u dziecka zaczynają powstawać pierwsze reprezentacje i nowe działania są opracowywane w oparciu poprzez wewnętrzne operacje na tych już odkrytych³⁰.

Drugie stadium nazywane przedoperacyjnym – zaczyna się od około drugiego roku życia i trwa do siódmego – w tym stadium rozpoczyna się rozwój myślenia symbolicznego. Naturalnie proces poznawczy jest wciąż zorientowany na recepcję bodźców, ale występują już pierwsze oznaki stałości reprezentacji. Charakterystycznym elementem dla tego okresu jest egocentryzm, to znaczy pozycja, z której dziecko nie potrafi dostrzec możliwości

---

²⁸ Przetacznik – Gierowska, M., Makkielo – Jarża, G. (1992). *Psychologia rozwojowa i wychowawcza wieku dziecięcego*. Warszawa: WSiP.

²⁹ Możdżeń, K. (2009). Strukturalistyczny model rozwoju człowieka J. Piageta w kontekście zagadnień pedagogicznych. Lublin: *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, Vol. XXXIV, Sectio I.

³⁰ Piaget, J. (2006). *Studia z psychologii dziecka*. Warszawa: PWN.

istnienia różnych punktów widzenia³¹. Wydaje mu się, że wszyscy widzą elementy w przestrzeni dokładnie tak samo jak ono. Dziecko, poproszone o narysowanie jakiegoś przedmiotu z perspektywy innej osoby, zawsze narysuje je tak, jak ono ten przedmiot postrzega. Dochodzi do niego też syndrom centracji – to znaczy skupiania się na jednym konkretnym elemencie przedmiotu bądź generalnie bodźca wzrokowego i pomijaniu mniej istotnych. Dzieci na tym etapie rozwoju widząc przelewaną określoną ilość lemoniady z szerokiej i niskiej szklanki do wysokiej i cienkiej – będą twierdzić, że po przelaniu ilość lemoniady się zwiększyła. W tym wieku w myśleniu dziecka występują jeszcze ograniczenia związane z odwracalnością spostrzeżeń³².

Kolejne – trzecie stadium nosi nazwę stadium operacji konkretnych – rozpoczyna się w okolicach siódmego roku życia i kończy około dwunastego. Jest to stadium, w którym zmiany w jakości myślenia i komplikacji struktur poznawczych są już bardzo widoczne. Brakuje jeszcze zdolności do myślenia abstrakcyjnego, niemniej jednak dziecko potrafi już dokonywać porównań w ramach obiektów, które widzi i zależności między nimi. Jeśli dziecko widzi 3 osoby, to potrafi wskazać najniższą z nich, ale kiedy otrzymuje zestaw informacji, z których mogło by taki wniosek wyciągnąć na podstawie operacji umysłowej nie jest w stanie jeszcze tego zrobić. Następują za to procesy decentracji i odwracalności myślenia, a także początkowe rozumienie relacji i rozumowanie indukcyjne. Dziecko zaczyna też tworzyć kategorie i potrafi przyporządkowywać do nich wybrane obiekty znajdujące się w jego polu percepcyjnym³³.

Ostatnim opisanym przez Piageta w oryginalnej koncepcji jest stadium operacji formalnych. Rozpoczyna się około dwunastego roku życia – największym jego osiągnięciem jest pojawienie się możliwości myślenia abstrakcyjnego. Dziecko przestaje potrzebować ciągłego odwoływania się do pochwytnych modeli, którymi może manipulować. Dochodzi do całkowitego wykształcenia pojęcia objętości i masy oraz uzyskania pełnej odwracalności operacji umysłowych. Tworzą się pierwsze spostrzeżenia na temat ukrytych relacji pomiędzy obiektami, a także umiejętność myślenia indukcyjnego. Dziecko nabywa umiejętność rozwiązywania hipotetycznych problemów w ramach abstrakcyjnego zbioru założeń poprzez badanie zależności funkcjonalnych między nimi. Ten okres dokładnie pokrywa się

---

³¹ Piaget, J. (2006). *Jak sobie dziecko wyobraża świat*. Warszawa: PWN.

³² Piaget, J. (2012). *Mowa i myślenie dziecka*. Warszawa: PWN.

³³ Piaget, J. (2006). *Studia z psychologii dziecka*. Warszawa: PWN.

z interesującym nas czasem pobytu adolescenta w gimnazjum³⁴. Jednocześnie co dla nas kluczowe – prawodawca przewidział, że dopiero po tym okresie można w ogóle przypisywać dziecku winę i tak w prawie polskim trzynasty rok życia jest tym, od którego możemy wyciągać wobec zachowania dziecka jakiegokolwiek konsekwencje natury prawnej i instytucjonalnej³⁵.

Warto wspomnieć, że w nowszych badaniach mówi się jeszcze o okresie postformalnym³⁶. W tym okresie jednostka osiąga zdolność do myślenia twórczego, tworzenia nowych abstrakcyjnych bytów w celach ludycznych, umiejętność traktowania rzeczywistości w kategoriach zmienności i nieoznaczoności oraz dla nas istotną zdolność relatywizmu, która pozwala przyjmować sądy moralne, posiłkując się odniesieniem do osób je wydających.

2.2.2. Rozwój moralno - społeczny

Piaget na podstawie opisanej wyżej teorii stworzył zręby koncepcji rozwoju moralnego, którą zaprezentujemy w dalszej części tego rozdziału³⁷. Polega ona na autoweryfikacji swoich zachowań pod kątem ich zgodności z systemem aksjonormatywnym. Żeby ten proces mógł mieć miejsce konieczny jest odpowiednio wysoki stopień komplikacji struktur poznawczych. Jednostka musi potrafić objąć swoją refleksją elementy sobie zewnętrzne i ich kombinacje (takie jak np. grupy) oraz uciekające przestrzennej klasyfikacji - takie jak warstwy czy klasy oraz rozumować w kategoriach dobra i zła. Piaget swój wywód usytuował ściśle w ramach koncepcji rozwoju poznawczego, gdyż owe zdolności nabywane wraz z rozwojem, muszą w konsekwencji powodować większą podatność na rozumowanie w kategoriach moralnych i postrzeganie problemów, nie tylko jako istotnych z punktu widzenia jednostki – ale także ważnych społecznie³⁸. Wyróżnił więc następujące stadia rozwoju moralnego, przez które przechodzi każdy człowiek:

W pierwszej kolejności pojawia się stadium realizmu moralnego – trwające od początku do mniej więcej 7 roku życia i odpowiada przedoperacyjnemu poziomowi rozwoju. Piaget twierdzi, że w tym stadium nakazy rodziców są traktowane jako nienegocjowalne

---

³⁴ Wadsworth, B. J. (1998). *Teoria Piageta - poznawczy i emocjonalny rozwój dziecka*. Warszawa: WSiP.

³⁵ Art. 1 Ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich. Dz. U. 1982 nr 35 poz. 228.

³⁶ Bee, H. (2007). *Psychologia rozwoju człowieka*. Poznań: Zysk i Ska.

³⁷ Piaget, J. (1967). *Rozwój ocen moralnych dziecka*. Warszawa: PWN.

³⁸ Hoffman, M. L. (2006). *Empatia i rozwój moralny*. Gdańsk: GWP.

i mające moc ostateczną³⁹. Dodatkowo z uwagi na charakterystykę standardowych metod wychowawczych, niewykonanie tych nakazów zawsze będzie wiązało się z karą, a więc będzie zagrożone sankcją. Dziecko jest rozliczane z konsekwencji swojego działania, a nie z jego intencji. W związku z tym mamy do czynienia z sytuacją, w której pomimo szczerych, dobrych chęci, jego zachowanie może przynieść negatywny skutek i w efekcie zostanie ono ukarane. Dodatkowo zachowanie jest warunkowane poprzez mechanizm kary i nagrody. Rodzice, których dzieci w tym wieku zachowują się grzecznie, mniej się denerwują i są spokojniejsi, co przekłada się na zachowanie dziecka, które maksymalnie dopasowuje się do oczekiwań rodziców⁴⁰. Moralność jest więc w tym stadium całkowicie narzuconą zewnątrznie rzeczywistością, tworzoną przez świat dorosłych i jedynym osiągnięciem dziecka jest zrozumienie konsekwencji, jakie czekają je za nieprzestrzeganie tych reguł. Brak poświęcenia należytej uwagi dziecku na tym etapie, powoduje brak możliwości internalizacji szacunku dla autorytetów. Jako, że w rodzinach z poważnymi dysfunkcjami wychowawczymi, już na tym etapie brakuje odpowiednich wzorców, możemy się spodziewać, iż w części naszej grupy badawczej rozwój moralny nie wyjdzie poza tę podstawową, wydawać by się mogło, fazę.

Następnym stadium jest okres relatywizmu moralnego – pomiędzy 7 a 12 rokiem życia i przypada na okres operacji konkretnych. W tym okresie dziecko zaczyna uzależniać podporządkowanie się określonym regułom od warunków konkretnej sytuacji⁴¹. Dziecko wie, że nie powinno się nigdy mówić nieprawdy, ale w sytuacji, kiedy babcia podaruje mu niespecjalnie udany prezent – rodzice oczekują, że aby nie zrobić jej przykrości, powie, że jest on bardzo udany. Taki dualizm stwarza pewien obszar wolny od regulacji, który dzięki opisywanemu wcześniej procesowi decentracji zaczyna być wypełniany przez inne – konkurencyjne stanowiska. Jak wiadomo dzieci są wychowywane przez różnych rodziców i to, co w jednym systemie jest normą, w innej rodzinie może nosić znamiona patologii – z tego tytułu pojawiają się rozbieżności pomiędzy normami wyniesionymi z domu, a napotkanymi w środowisku szkolnym. W szkole bowiem dochodzi do ścierania się nie tylko systemu norm rodzinnych wnoszonych przez dziecko z ładem instytucjonalnym, reprezentowanym przez instytucję edukacyjną – ale także z innymi systemami rodzinnymi, reprezentowanymi przez zachowania rówieśników⁴². Sytuację komplikuje jeszcze inny

---

³⁹ Piaget, J. (2006). *Studia z psychologii dziecka*. Warszawa: PWN.

⁴⁰ Bandura, A. (2007). *Teoria społecznego uczenia się*. Warszawa: PWN.

⁴¹ Piaget, J. (2006). *Studia z psychologii dziecka*. Warszawa: PWN.

⁴² Juszczak, S. (2011). Polska rzeczywistość edukacyjna w sytuacji zmiany społecznej, W: S. Juszczak, M. Kisiel, A. Budniak (red.), *Pedagogika przedszkolna i wczesnoszkolna w sytuacji zmiany społecznej, kulturowej i oświatowej*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

element ładu instytucjonalnego w postaci nauczyciela dziecka, który czasami też prezentuje system aksjonormatywny odchylony od tego, w obrębie którego młody człowiek dorastał do tej pory i nie zawsze zgodny z oficjalną linią szkoły⁴³. Grupa rówieśnicza z kolei ma swoją rolę w zaspokajaniu potrzeby afiliacji. Dostosowywanie się do jej norm prowadzi do akceptacji i pozytywnych wzmocnień. Z tego tytułu jednostka jest w stanie zrobić wiele, żeby zyskać w niej dobrą pozycję – często poprzez kontestację norm instytucjonalnych⁴⁴. Może być więc tak, że relatywizacja wyrasta na kanwie podwójnego standardu – domowego i szkolno – rówieśniczego. W domu młody człowiek stara zachowywać się dobrze, a w grupie rówieśniczej zgodnie z jej normami, żeby go nie odrzuciła. Wtedy nie trudno o dostrzeżenie relatywizmu normatywnego. Jeśli zaś mamy do czynienia z jednostką, w której domu rodzinnym prezentowane są asocjalne wzorce, to może ona w szkole pełnić rolę prowodyra i organizatora życia grupy rówieśniczej, gdyż jego brak poszanowania dla norm i roli nauczyciela będzie poczytywany jako odwaga i określony jako coś pozytywnego. W dodatku jego czyny będą często prowadziły do uzyskiwania w łatwy sposób gratyfikacji i z uwagi na to, mogą stanowić dla reszty grupy atrakcyjne do naśladowania wzory⁴⁵.

Stadium pryncypializmu moralnego – trwające od 12 roku życia, odpowiada etapowi operacji formalnych. W tym momencie jednostka nabiera umiejętności do tworzenia wyższych, ogólniejszych asocjacji pomiędzy elementami, więc zaczyna rozumieć pojęcia takie jak: naród, społeczeństwo, grupa interesu, sprawiedliwość ogólna, ojczyzna czy wolność wyboru. Te abstrakcyjne pojęcia na początku są rozumiane czasami opacznie, ale samo ich używanie i posługiwanie się nimi pozwala na weryfikację i doprecyzowanie⁴⁶. W tym wieku pojawia się też przekonanie o równości w grupie rówieśniczej – wszelkie osoby, które starają się postawić ponad innymi członkami grupy, zostają surowo sprowadzone do tego samego poziomu. Na tym etapie dochodzi już do internalizacji pewnych zachowań - z jednej strony jest to wiek, w którym jednostka posiada pewne doświadczenie i pamięć minionych wydarzeń, a z drugiej osiągnęła wystarczający poziom samokontroli, aby przeciwstawiać się nagłym potrzebom i wybierać zachowanie społecznie akceptowalne. Zwłaszcza w sytuacjach, kiedy w wyniku prawidłowej socjalizacji uzyskuje przekonanie, że dewiacyjne formy zachowania pomimo, iż prowadzą do szybkiej gratyfikacji, wiążą się nie tylko

---

⁴³ Kuźma, J. (2000). *Nauczyciele przyszłej szkoły*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe AP.

⁴⁴ Kulpa, A. (2002). Zachowania agresywne a empatia u młodzieży z zaburzeniami zachowania. W: Brągiel, J., Jasiński, Z. (red.), *Przemoc międzyrówieśnicza w szkole*, Wałbrzych.

⁴⁵ Skorny, Z. (1987). *Psychologia wychowawcza dla nauczycieli*. Warszawa: WSiP.

⁴⁶ Bartmiński, J. (2009). *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

z bezpośrednim zagrożeniem w trakcie popełniania transgresji, ale również wtórnie mogą zostać odkryte, a ich sprawca ukarany. W tym samym czasie wszystkie wartości, których przysparzają, mogą być dostarczone za pomocą zachowań społecznie akceptowalnych – które chociaż trudniejsze i żmudniejsze w swojej naturze – obok nagrody niosą ze sobą wartość dodaną w postaci satysfakcji i społecznego poklasku dla osiągnięcia ich w poważany i akceptowalny sposób. Poprawne akcentowanie tego faktu może w znaczącym stopniu wzmocnić efekty wychowawcze osiągane przez dziecko⁴⁷.

Piaget w swoim opisie skupił się na powiązaniu rozwoju poznawczego z moralnym, ale jego koncepcja w głównym modelu problemowym dotyczyła rozwoju poznawczego. W ostatnim stadium powyżej 15 roku życia następowało opanowanie myślenia abstrakcyjnego. Musimy jednak pamiętać, że koncepcja ta sprawdza się w stosunku do dzieci wychowywanych w poprawnie funkcjonujących rodzinach. Jest to istotny modyfikator, o którym nie wolno nam zapomnieć prowadząc refleksję nad wynikami części empirycznej. Fortunnie dla nas kolejne koncepcje pogłębią możliwości interpretacyjne.

2.3. Teoria rozwoju społeczno – moralnego Lawrence’a Kohlberga

Po opisanym wcześniej Piagecie kontynuację refleksji nad moralnością w interesującym nas paradygmacie psychologii kognitywnej kontynuował Lawrence Kohlberg. W swojej teorii wskazuje, że struktury poznawcze rozwijają się w określonym porządku, którego nie da się pominąć, ani też przyspieszyć. Stadia te korespondują ze stadiami rozwoju moralnego, gdyż warunkiem *sine qua non* ewoluowania z jednego do drugiego jest posiadanie odpowiednich zasobów poznawczych. Kohlberg wskazuje dodatkowo, że rozwój ten przebiega płynnie, w związku z czym nie mamy do czynienia z sytuacją zero-jedynkowego znajdowania się w określonym miejscu przez konkretną osobę. Może być bowiem tak, że osoba znajduje się pomiędzy poszczególnymi stadiami. Przejścia są więc łagodne i stopniowe, nie naruszające konstytucji psychicznej jednostki⁴⁸. Nie wiążą się one z zewnętrznymi rytuałami przejścia, a z komplikacją systemów poznawczych opisaną w poprzednich rozdziałach. Warto w tym miejscu wspomnieć, że Kohlberg wskazywał na jeszcze jeden interesujący konstrukt teoretyczny – stadium zerowe – w którym jednostka kieruje się jedynie odczuciami hedonistycznymi, swoje działania opiera głównie na

---

⁴⁷ Mietzel, G. (2009). *Psychologia dla nauczycieli*. Gdańsk: GWP.

⁴⁸ Kohlberg, L. (1976). *Moral stages and moralization. The cognitive – developmental approach*. W: T. Lickona (red.), *Moral development and behavior: Theory, research and social issues*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

przyjemnych aktywnościach, jednocześnie uciekając od przykrych – taki rodzaj automatyzmu niewiele ma jednak wspólnego z moralnością i dlatego też jest określany jako stadium przedmoralnościowe⁴⁹. W kontekście interpretacji zachowań niektórych młodocianych często przejawiana przez nich motywacja hedonistyczna, bez uwzględniania interesu i dobrostanu innych osób, faktycznie uprawdopodobniałaby postulat Kohlberga. Koncepcja wyborów moralnych ma jeszcze jedną kluczową z naszego punktu widzenia wartość – odnosi się ona do poczucia sprawiedliwości osoby ocenianej. Jest to w przypadku naszego obiektu badawczego bardzo cenne powiązanie. Nasza grupa badawcza składa się bowiem z osób, które sprawiedliwość rozumieją w sposób co najmniej opaczny i jak wykażemy, teorie przystające do osób prawidłowo rozwijających się, nie znajdują zastosowania do opisu i prawidłowej eksplanacji tego fenomenu. Poczucie sprawiedliwości w grupie badawczej istnieje, ale ma zupełnie inny – głęboko asocjalny charakter⁵⁰. Na rozwój tego poczucia wpływają też warunki środowiskowe i można stwierdzić z wysokim stopniem prawdopodobieństwa, że osoby wychowywane w społeczeństwach bez silnych agend socjalizacyjnych, nie wykształcą moralności w potocznym rozumieniu tego terminu. Kohlberg zebrał swoje przemyślenia i wyróżnił poziomy, a w ramach nich stadia rozwoju moralnego. W założeniach diagnozowanie, w jakim z nich jednostka się znajduje, miało się odbywać na podstawie rozwiązywania dylematów moralnych. Przejdziemy teraz do scharakteryzowania poszczególnych stadiów opatrując je odpowiednimi – istotnymi z punktu widzenia naszej pracy komentarzami.

Pierwszy poziom nazywany jest przedkonwencjonalnym i bazuje na maksymalizacji własnych korzyści, przy jednoczesnym nieliczeniu się z kosztami ponoszonymi przez resztę społeczeństwa lub uczestników interakcji. Dzieli się on na dwa stadia. W pierwszym z nich – stadium posłuszeństwa lub kary, jednostka kieruje się swoimi ocenami na temat konsekwencji określonego zachowania. W ramach tej oceny brane są tylko pod uwagę konsekwencje osobiste, których dozna jednostka, jeśli owo zachowanie podejmie. Nie ma tutaj mowy o ocenie potencjalnego zachowania w kategorii dobra lub zła. Pewność braku konsekwencji zwalnia jednostkę z procesu decyzyjnego i pozwala na nawet najbardziej dotkliwe transgresje⁵¹. W przypadku naszej grupy badawczej taki stan rzeczy przywodzi na myśl wiele przestępstw popełnianych pod wpływem chwili, w których o procesie decyzyjnym decyduje

---

⁴⁹ Depoi, E., Gilson, S. (2012). *Human behavior theory and applications*. London: SAGE.

⁵⁰ Sakowicz, T. (2014). *Systemy normatywne w świadomości osób uwięzionych*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.

⁵¹ Birch, A., Malim, T. (2002). *Psychologia rozwojowa w zarysie - od niemowlęctwa do dorosłości*. Warszawa: PWN.

zawężenie perspektywy kognitywnej. Kiedy jednostka musi się zdecydować czy dokonać na przykład rabunku, nie będzie brała pod uwagę skuteczności policji, ale możliwość obrony przez ofiarę – jeśli uzna, że ofiara nie stanowi zagrożenia to dokona czynu przestępnego. W tym stadium kluczowa jest rola nieuniknionej kary. Jeśli dziecko wychowuje się w prawidłowo funkcjonującej rodzinie, która roztacza nad nią odpowiedni poziom kontroli, to zawsze będzie miała miejsce weryfikacja zachowania i oceny jego charakteru pod kątem moralnym i normatywnym. Jeśli jednostka nie czuje tej weryfikacji lub nie uważa ją za skuteczną, to będzie takie same zdanie wyrażała o instytucjach kontroli społecznej⁵². Tłumaczy to w pewnym stopniu fenomen przestępczości dzieci z dobrych domów. Poziom kontroli nad zachowaniem w sytuacji, w której rodzice koncentrują się na pracy zawodowej będzie na tyle niski, że dzieci mogą zacząć traktować zachowania asocjalne jako próbę zwrócenia na siebie uwagi – w celu zwiększenia kontaktu z rodzicem lub jako przyjemną grę, w której albo wygrywa się uwagę rodziców – nawet negatywną, albo materialne pochwytne nagrody. Może się też zdarzyć, że rodzice nauczą dzieci takiego zachowania własnym postępowaniem – wskazując, że pewne rzeczy uchodzą, dopóki nikt ich nie widzi. Takie dość powszechne poglądy tworzą doskonały klimat do patologizacji etycznego myślenia jednostki i w konsekwencji mogą przyczynić się do jej zatrzymania w ramach tego stadium – zwłaszcza jeśli rodzice będą interesowali się dzieckiem tylko w momentach krytycznych, koncentrując na tym, żeby nie narobiło im ono wstydu. Mamy wtedy do czynienia z podwójnym wpływem tego czynnika – z jednej strony wzmocnienie następuje z uwagi na kontakt z rodzicami, który chociaż wymuszony jest dla jednostki ważny, a z drugiej pokazuje jednostce, że cokolwiek by nie uczyniła, rodzice dopilnują, żeby uszło jej to na sucho⁵³.

W stadium drugim nazywanym często relatywizmem moralnym lub interesownością, podobnie jak w stadium poprzednim jednostka koncentruje się na zapewnieniu sobie korzyści ponad wszelkie możliwe uwarunkowania dodatkowe. W tym stadium osoba widzi już możliwość kooperacji z innymi i modyfikacji własnego zachowania w zależności od ich zachowania i potrzeb, ale tylko jeśli będzie to służyło maksymalizacji jej własnych zysków. Pojawiają się zatem mechanizmy manipulacyjne polegające na takim układaniu relacji z innymi ludźmi, które skutkuje w późniejszym czasie wymiernymi korzyściami dla jednostki. W odróżnieniu od poprzedniego stadium jednostka bierze tutaj po uwagę konieczność wniesienia czegoś od siebie do transakcji, jednak zawsze będzie się to starała

---

⁵² Czyżowska, D. (1993). Środowiskowe uwarunkowania społeczno-moralnego rozwoju w koncepcji L. Kohlberga. *Zeszyty Naukowe UJ, Prace Psychologiczne*, Zeszyt 8.

⁵³ Bandura, A. (2007). *Teoria społecznego uczenia się*. Warszawa: PWN.

zrobić w taki sposób, aby odnieść z tego tytułu wymierną korzyść. Po raz kolejny nie występuje myślenie w kategoriach słuszności samego postępowania, a tylko racjonalne kalkulowanie zysku z jego podjęcia. Jednostka może nawet zdawać sobie sprawę z niemoralności akcji przez nią podejmowanych, ale mierzy jej sensowność tylko w kategoriach twardego rachunku ekonomicznego⁵⁴. Warto podkreślić, że nie zawsze nadrzędną wartością będą pieniądze – jednostka może podejmować jakieś działanie, żeby zyskać w oczach znajomych i zapewnić sobie lepsze miejsce w grupie rówieśniczej stawiając ją w korzystniejszej sytuacji w przyszłych przydziałach nagród w grupie. Taki rodzaj interesowności, może być traktowany jako korzystny mechanizm adaptacyjny w sytuacji występowania bardzo ograniczonej puli dóbr. Wtedy jakiegokolwiek formy altruizmu narażają jednostkę na utratę cennych zasobów, a to w konsekwencji może zagrozić jej funkcjonowaniu⁵⁵. Dzieje się tak kiedy mamy do czynienia z klęskami żywiołowymi ograniczającymi dostęp do jedzenia, bądź zdarzeniami powodującymi ograniczenia w dostępie do wody pitnej. Patrząc na to z tej perspektywy jednostka wychowywana według wzoru „nic za darmo” i do tego w warunkach niskich zarobków rodziców, będzie w zakresie tego stadium funkcjonować bardzo naturalnie i każde formy przekonania jej do przejścia na kolejne będą skazane na niepowodzenie. W asocjalnych grupach młodzieżowych można oczekiwać, że inna forma zachowania spotykałaby się z drwinami i wyszydzeniem. Oś zainteresowania części z tych grup to zdobywanie dóbr finansowych, są one ostatecznym celem, który uświęca wszystkie prowadzące do niego środki, bezzasadne byłoby więc roztrwianie owych dóbr w drodze niekorzystnych transakcji ekonomicznych. Nie znaczy to naturalnie, że jednostka z nich korzystająca będzie je skrzętnie kumulować. Najczęściej będzie nimi dysponować tak żeby sprawiało jej to przyjemność⁵⁶.

Po relatywizmie moralnym przychodzi czas na zupełnie nowy – drugi poziom nazywany konwencjonalnym (pomiędzy 13 a 16 rokiem życia). Na tym etapie po raz pierwszy mamy do czynienia z dostrzeganiem przez jednostkę oczekiwań ze strony rodziny i grupy rówieśniczej, a także zespołu instytucji edukacyjnych. Poziom ten zakłada również taki stopień skomplikowania i zaawansowania struktur poznawczych, dzięki któremu jednostka potrafi rozpoznać swoje miejsce w ramach szerszej całości. Może też rozumieć

---

⁵⁴ Kohlberg, L. (1969). Stage and sequence: the cognitive – developmental approach to socialization. W: D. A. Goslin (red.), *Handbook of Socialization Theory and Research*. Chicago, IL, Rand McNally.

⁵⁵ Żylicz, P. O. (2010). *Psychologia moralności, wybrane zagadnienia*. Warszawa: Wydawnictwo SWPS "Academica".

⁵⁶ Piotrowski, P. (2012). *Subkultury młodzieżowe. Aspekty psychospołeczne*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.

częstkowo wpływ tych struktur na siebie i dostrzegać korzyści z podporządkowania się zasadom w nich obowiązującym. Novum tego stadium jest to, że jednostka potrafi dostrzec korzyści ze swoich działań dla instytucji i zrozumieć, że zachowując się w określony sposób może doprowadzić do zaburzeń w funkcjonowaniu tych struktur. Wraz z rozwojem osobniczym w tym stadium jednostka doznaje też przyjemności z obcowania z innymi jako dającymi jej poczucie przynależności. W poprzednich stadiach zabawa zwykle skupiała się na przyjemności, jaką niesie wykonywanie określonych czynności – w tym stadium przyjemność sprawia pełnienie określonej roli w specyficznym układzie odniesienia. Taka sytuacja sprzyja wykształcaniu prospołecznych postaw, gdyż stwarza pozytywne asocjacje z aktywnościami zbiorowymi w oderwaniu od partykularnych wzmocnień płynących z indywidualnej aktywności⁵⁷.

W trzecim stadium nazywanym orientacją dobrego lub złego dziecka zaczyna się pierwszy istotny społecznie modyfikator oceny zachowania. Intencje, bo o nich mowa, są generalnym źródłem prawości bądź przestępności czynów jednostki⁵⁸. Jeśli osoba „chciała dobrze”, to nieważne jaki jest efekt jej działania i konsekwencje dla jego pozostałych uczestników, zachowanie jest oceniane jako dobre. W tym stadium następuje również poszukiwanie akceptacji dla swoich czynności ze strony innych. Inni więc – bezpośrednio oceniają, co jest dobre, a co nie. Jeśli jednostka działa tak, że jest oceniana jako wartościowa, zabawna, ciekawa to w jej odczuciu postępowanie jest pozytywne. Widać tutaj, że przemożną rolę w dalszym rozwoju moralności będzie grała grupa, w której jednostka się rozwija, jeśli bowiem w jej obrębie wzorce podkulturowe będą szeroko rozpowszechnione, to trudno oczekiwać, żeby zachowaniami nadającymi pozytywny status były takie, które są zgodne z dominującym porządkiem aksjonormatywnym. Już na tym etapie może wytworzyć się głębsza identyfikacja z asocjalną grupą rówieśniczą i co za tym idzie dążenie do akceptacji i afiliacji będzie powodowało pogłębianie się dewiacyjności jednostki⁵⁹. W takim przypadku intencja będzie przybierać karykaturalną formę mechanizmu neutralizacji – chciałem dobrze, ale dla siebie. Nie będzie mogło być mowy o przejściu do następnego stadium i jednostka zostanie na tym poziomie, bezpowrotnie tracąc szansę na głębszą socjalizację.

---

⁵⁷ Trempała, J., Czyżowska, D. (2002). Rozwój moralny. W: B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka*. Tom III. Warszawa: PWN.

⁵⁸ Kohlberg, L. (1976). Moral stages and moralization. The cognitive – developmental approach. W: T. Lickona (red.), *Moral development and behavior: Theory, research and social issues*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

⁵⁹ Czyżowska, D. (1993). Środowiskowe uwarunkowania społeczno-moralnego rozwoju w koncepcji L. Kohlberga. Zeszyty Naukowe UJ, *Prace Psychologiczne*, Zeszyt 8.

Stadium czwarte jest określane jako stadium prawa i porządku lub postępowania zgodnego z ustalonymi prawami. Jednostka zaczyna dostrzegać autorytety i kierować się w działaniu percypowanymi przez siebie drogowskazami w postaci reguł stanowionych. Reguły te są oceniane z perspektywy jednostki zawsze jako nadrzędne i nie istnieje refleksja nad ich sensownością. Moralne jest więc to, co zgodne z prawem i regułami, które tworzą autorytety. Jeśli nawet owe autorytety wprowadziłyby w orbitę prawa zupełnie sprzeczne z poszanowaniem godności osobistej przepisy, to jednostka na tym poziomie i tak kierowałaby się nimi czując, że jej działania są prawe i dobre⁶⁰. Jest to jednak przejście od poprzedniego kierowania się standardami wąskiej grupy do reguł i zasad ogólnych – które w pewnym sensie dają jednostce poczucie solidarności społecznej, stawiając ją pomiędzy podobnymi sobie istotami wyznającymi te same wartości. Taki układ może być jednak zaburzony, kiedy osoby będące autorytetami dla określonego człowieka i zasady, które stanowią, stoją w sprzeczności z ogólnymi prawami zawartymi w aktach normatywnych danego państwa⁶¹. Może się bowiem zdarzyć tak, że ów autorytetem jest jednostka skrajnie asocjalna – tworząca dla zaspokojenia swojego interesu i swoich potrzeb takie reguły, które będą wpływać na jednostkę negatywnie. Dzieje się tak w przypadku wykorzystywania gangów młodzieżowych przez dorosłych przestępców, którzy dzięki swojej wypracowanej pozycji stają się dla młodych wzorem sukcesu i powodzenia. Jeżeli adolescent postrzega normy prawa jako przeszkody w zapewnieniu sobie określonych dóbr, a zestaw reguł asocjalnego autorytetu jako szansę ich zdobycia, to o wiele łatwiej zinternalizuje właśnie takie a nie inne wzorce⁶².

Ostatni – trzeci poziom jest nazywany postkonwencjonalnym lub autonomicznym. Nazwa odnosi się do samodzielności jednostki w zakresie oceniania tego co jest moralne i dobre, w oderwaniu od dominującej roli zewnętrznych czynników determinujących. Należy jasno wskazać, że nie każdej osobie będzie dane osiągnąć ten poziom, jednakowoż większość poprawnie zsocjalizowanych osób dysponujących przeciętną inteligencją powinno chociaż dostrzec zręby stadium piątego. Ten poziom zakłada usamodzielnienie w interpretacji obowiązującego porządku prawnego, a w późniejszym czasie również jego podstaw moralnych i etycznych. Jednostki osiągające ten poziom mają poczucie odpowiedzialności za własne wybory i wiedzą, że praktycznie w każdej sytuacji istnieje wybór zachowania bardziej

---

⁶⁰ Hoffman, M. L. (2006). *Empatia i rozwój moralny*. Gdańsk: GWP.

⁶¹ Birch, A., Malim, T. (2002). *Psychologia rozwojowa w zarysie - od niemowlęctwa do dorosłości*. Warszawa: PWN.

⁶² Piotrowski, P. (2012). *Subkultury młodzieżowe. Aspekty psychospołeczne*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.

odpowiadającego normom społecznym i lepszego z punktu widzenia dobrostanu psychicznego pozostałych członków określonej interakcji. Odpowiedzialność brana za własne czyny i zrozumienie dla konsekwencji swoich wyborów, stanowią podstawę jakościową tego poziomu i znajdują swoje odzwierciedlenie w obydwu stadiach w nim opisywanych⁶³.

Stadium piąte określa się jako stadium umowy społecznej. Na tym etapie jednostka zaczyna w sposób rozumowy dostrzegać sensowność ograniczania swojej przyjemności i swojej korzyści, celem utrzymania pewnych gwarancji społecznych. Przestrzeganie elementarnych zasad jak integralność cielesna drugiego człowieka czy prawo do własności pozwala oczekiwać ich przestrzegania w stosunku do nas samych. Wymaga to umiejętności myślenia abstrakcyjnego na dużo wyższym poziomie niż poprzednie stadia. Jednostka musi być w stanie tworzyć abstrakcyjne asocjacje pomiędzy zbiorowościami na wyższym poziomie ogólności niż obserwowalne grupy społeczne. Obok tego ta jednostka musi jeszcze potrafić dostrzec, że ludzie należą w jednym momencie do różnych grup, których interesy często są sprzeczne. Pomimo owych sprzeczności konieczne jest wzajemne współistnienie, gdyż alternatywą jest „wojna wszystkich ze wszystkimi”. Trzeba tutaj pamiętać, że owe współistnienie zależy od rozmyślnego i odpowiedzialnego zachowania większości członków społeczeństwa i jednostka osiągnąwszy to stadium nie kieruje się prawem stanowionym, a poprzedzającymi je ogólniejszymi zasadami współżycia. Co więcej nie czuje przymusu takiego postępowania, tylko decyduje się na nie z własnej nieprzymuszonej woli, czując odpowiedzialność nie tylko za drugiego człowieka, jako istotę żywą, ale za społeczeństwo jako całość⁶⁴.

Ostatnie szóste stadium określa się jako stadium zasady moralności i etyki osobistej – w tym stadium jednostka zaczyna tworzyć, na bazie głębokich refleksji, własne zasady, których przestrzeganie w założeniu ma dać efekt w postaci lepszego funkcjonowania społecznego jej oraz innych ludzi. To stadium jest osiąganе przez bardzo niewielu z uwagi na to, że obok ponadprzeciętnego rozwoju struktur poznawczych, musi nastąpić odpowiedni rozwój moralny. W przypadku interesującej nas zbiorowości nieletnich, to stadium nie będzie praktycznie w ogóle reprezentowane.

---

⁶³ Trempała, J., Czyżowska, D. (2002). Rozwój moralny. W: B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka*. Tom III. Warszawa: PWN.

⁶⁴ Czyżowska, D. (1993). Środowiskowe uwarunkowania społeczno-moralnego rozwoju w koncepcji L. Kohlberga. *Zeszyty Naukowe UJ, Prace Psychologiczne*, Zeszyt 8.

Co istotne Kohlberg wskazywał, że nie można oczekiwać, że wszystkie jednostki w społeczeństwie będą osiągały najwyższy poziom rozwoju oraz co za tym idzie stadium szóste⁶⁵. W przypadku naszej grupy badawczej nadmiernym optymizmem byłoby oczekiwanie funkcjonowania powyżej stadium czwartego. Jednocześnie należy się zastanowić czy przykładanie stadiów rozwoju moralnego na grupę, która podąża, jak twierdzimy, zupełnie inną trajektorią, ma sens. W poszukiwaniu tej odpowiedzi należy się zwrócić w kierunku teorii z pozoru nie dotyczącej moralności jako takiej, ale mówiącej o adaptacji do prawidłowego rozwoju społecznego. Możemy bowiem założyć, że rozwój moralny poza społeczeństwem nie istnieje. Jak pokazuje przykład "wilczych dzieci" próżno szukać etyki i moralności w świecie pozaspołecznym. Jednocześnie naszą grupę badawczą stanowią jednostki, które dosyć wcześnie zaczynają postępować wbrew interesowi społecznemu – zakładamy, że nie robią tego z powodów irracjonalnych, tylko z pewnego konkretnego nachylenia psychologicznego, które musi być spowodowane określonymi przesłankami. Być może jednostki te odrzucają moralność w rozumieniu społecznym z przyczyn, które może opisać już istniejąca teoria psychologiczna. W następnym podrozdziale przedstawimy teorię zadań rozwojowych, ponieważ istnieje hipotetyczna możliwość, że jednostki, które z różnych omówionych w następnej części powodów, nie będą w stanie rozwinąć konkretnych kompetencji społecznych – nie będą miały innego wyboru, jak tylko postawić się poza nawiasem społeczeństwa i szukać afiliacji w szeroko rozumianej podkulturze przestępczej⁶⁶.

2.4. Teoria zadań rozwojowych Roberta J. Havighursta

Przedstawiona w tym podrozdziale teoria stwarza, obok oczywistego wzbogacenia pola interpretacyjnego wyników zawartych w części empirycznej, dodatkowe miejsce do skomentowania wpływu przemian społecznych i technologicznych na interesujące nas zjawiska. Z tego tytułu obok poszczególnych zadań opiszemy czynniki, które aktualnie modyfikują ich realizację. Robert Havighurst w swojej koncepcji przedstawił teoretyczne stadia rozwojowe, które każda jednostka przechodzi w cyklu swojego życia. Odpowiednio w kolejności są to: niemowlęstwo i wczesne dzieciństwo, średnie dzieciństwo, najbardziej dla nas istotna adolescencja, wczesna dorosłość, wiek średni, późna dorosłość. Stwierdził on, że w każdym z tych stadiów jednostka staje przed szeregiem zadań, które musi wypełnić. Wynikają one tak z konstytucji psychologicznej człowieka jak i z uwarunkowań

---

⁶⁵ Kohlberg, L. (1986). The just community approach to corrections. *Journal of Correctional Education*, 37, 54-58.

⁶⁶ Strelau, J. (2000). *Psychologia. Podręcznik akademicki*. Tom 2. Gdańsk: GWP.

społeczeństwa, w którym przyszło mu funkcjonować⁶⁷. Zadania te muszą być wykonywane w kolejności, gdyż nie wykonanie któregoś z początkowych, upośledza możliwość wykonywania kolejnych. Zaliczanie owych zadań jest wynikiem z jednej strony nacisku społecznego ukierunkowanego na jednostkę, a z drugiej strony biologicznych efektów rozwoju fizykalnego organizmu. Teoria ta opisuje zmiany głównie z perspektywy chłopców wychowujących się w zachodnich społeczeństwach, jednak takie ograniczenie z naszego punktu widzenia jest raczej zaletą niż wadą. Jak już wspomnieliśmy autor przedstawił w pełnej wersji koncepcji 6 okresów - począwszy od niemowlaka do osoby w wieku emerytalnym. Z oczywistych względów w naszej pracy skupimy się na takim horyzoncie koncepcyjnym, który w późniejszej części pracy pomoże nam wysnuwać wnioski z badań empirycznych. Aby tego dokonać należy zgodnie z założeniami przedstawionymi powyżej scharakteryzować nie tylko okres docelowy, ale i poprzedzający, gdyż jak wspominaliśmy brak realizacji któregoś zadania na wcześniejszym etapie skutecznie zapobiega możliwości pełnego i sprawnego wypełniania kolejnych. Można by powiedzieć, że zadania układają się w specyficzną ścieżkę rozwojową, którą każdy człowiek musi przejść.

Zacniemy więc od etapu średniego dzieciństwa, przypadającego na okres pomiędzy 5 lub 6 rokiem życia, a interesującym nas 12 i 13 r.ż. W tym okresie dziecko ma za zadanie nabyć odpowiedniej sprawności fizycznej potrzebnej w życiu codziennym i co szczególnie istotne w zabawach z rówieśnikami. O roli sprawności fizycznej w popełnianiu czynów przestępczych, pisaliśmy już wcześniej. Nie da się ukryć, że w kontekście naszego tematu badań, sprawność fizyczna jest jednym z warunków koniecznych, ale nie wystarczających do sprawnego popełniania przestępstw. Naturalnie jej prawidłową funkcją jest umożliwienie nabrania odpowiedniej dla tego momentu rozwojowego samodzielności w życiu codziennym, a także ułatwienie zdobywania pozycji w grupie rówieśniczej. Dzieci zmagające się z chorobami powodującymi obniżenie sprawności fizycznej są często odsuwane z jednej strony z uwagi na wyróżnianie się negatywne wśród rówieśników, a z drugiej przez zwyczajną ich nieobecność powodującą brak powstawania więzi. Nabranie takiej sprawności fizycznej, która umożliwia zdobycie przewagi nad rówieśnikami, warunkuje później satysfakcję z aktywności ruchowej i sportów, co przekłada się na większe w nie zaangażowanie często kosztem innych aktywności. Poniekąd dzięki temu dziecko buduje swoją tożsamość w określonym kierunku i ustala siebie względem innych porównując parametry fizyczne. Warto tutaj podkreślić, iż w dzisiejszej dobie to zadanie jest

---

⁶⁷ Harwas – Napierała, B., Trempała, J. (2000) *Psychologia rozwoju człowieka*. Tom 2. Warszawa: PWN.

modyfikowane przez rosnącą rolę mediów elektronicznych - takich jak internet i co za tym idzie gry komputerowe. Kiedyś dzieci mogły porównywać swoje umiejętności piłkarskie tylko i wyłącznie za pomocą faktycznego zaangażowania w fizyczną aktywność sportową – w tej chwili coraz częściej oddaje ona pole wirtualnym zmaganiom za pośrednictwem konsoli bądź komputera. O ile jeszcze 10 lat temu osoba z uwagi na wyposażenie genetyczne wątła i słaba, nie mogłaby zyskać uznania w środowisku kolegów interesujących się sportem, o tyle dzisiaj wystarczy, że osiąga wysokie wyniki w wirtualnym świecie⁶⁸.

Nie zmienia to jednak faktu, iż pozytywna realizacja tego zadania stwarza podstawy do poprawnego wypełnienia kolejnego – to jest wytworzenia zdrowych postaw wobec samego siebie i wzrastającego/rozwijającego się organizmu. Od poprawnej socjalizacji zależy czy jednostka wytworzy postawy sprzyjające dalszemu rozwojowi. Wiąże się to ze świadomością ciała i organizmu jako biologicznego komponentu własnego ja, który z uwagi na szereg pełnionych funkcji wymaga odpowiedniej opieki i uwagi. Chodzi tutaj między innymi o samoświadomość potrzeby higieny osobistej i jej roli w zakresie regulowania niezbędnych czynności pozwalających na zrównoważony rozwój. Tyczy się to także zrozumienia wpływu na organizm czynników szkodliwych takich jak substancje psychoaktywne czy artykuły tytoniowe. W tym wieku wykształcenie tych umiejętności pozwala w trakcie adolescencji oprzeć się pokusom prowadzącym wprost do transgresji demoralizacyjnych. Szczególną rolę pełni tutaj przekazywany w rodzinie model podejścia do własnego ciała jako integralnego elementu struktury psychicznej i zapewniania mu należytej opieki i ochrony⁶⁹. Jednym z częstych predyktorów pozwalających stwierdzić niewydolność wychowawczą rodziny jest brak rudymenarnych umiejętności higienicznych. W praktyce psychologów szkolnych ten wskaźnik bardzo często staje się forpocztą problemów, które nasilają się wraz z wiekiem i innymi zapóźnieniami w rozwoju jednostki. W grupie będącej przedmiotem naszego zainteresowania, brak osiągnięcia biegłości w higienie może powodować ostracyzm ze strony bardziej przystosowanych dzieci i co za tym idzie, zbliżanie się jednostki do asocjalnej grupy podkulturowej, w której zasady higieny nie są tak istotne. Co ważne w dzisiejszych czasach technologia upraszcza i usprawnia wiele czynności higienicznych – z tego tytułu dzieci lepiej sytuowanych rodziców będą miały przewagę w osiągnięciu tej sprawności.

---

⁶⁸ Olson, C. K. (2010). Children's motivations for video game play in the context of normal development. *Review of General Psychology*, 14, s. 180–187.

⁶⁹ Turner, J., Helms, D. (1996). *Rozwój człowieka*. Warszawa: WSiP

Poprawne wykonywanie czynności higienicznych ułatwia osiągnięcie kolejnego zadania, a mianowicie umiejętności przebywania z rówieśnikami – nawet bez obecności dorosłych. Pojawiają się tutaj pierwsze interakcje w grupie rówieśniczej, nie podlegające moderacji przez dorosłych. Do tej pory wielki wpływ na proces kształtowania się sieci poznawczej jednostki mieli rodzice. Wpływ ten był ciągły i bezpośredni – weryfikował i modyfikował to jak jednostka odbiera swoje miejsce w grupie rówieśniczej. Na tym etapie następuje jednak zmiana i jednostka zaczyna wytwarzać załączki społecznej kompetencji kształtując style funkcjonowania interpersonalnego w zależności od indywidualnie posiadanych predyspozycji temperamentalnych⁷⁰. Dzięki tym interakcjom dziecko ma okazję do dostrzegania różnic płciowych i z tego tytułu stawia się przed nim wymóg uczenia się właściwych ról męskich lub kobiecych. W tym okresie zaczyna się także kształtować prawidłowe lub dysfunkcyjne pojęcie roli mężczyzny i kobiety. Kiedyś za ten element odpowiadały głównie relacje w rodzinie. Dzisiaj jednak musimy zwrócić uwagę na fakt zmian społecznych prowadzących do dużej liczby rodzin zrekonstruowanych czy niepełnych. Dodatkowo w grę wchodzi – zwłaszcza w odniesieniu do rodzin dysfunkcyjnych, wzorce przemocowe i kryminalne. W takim układzie zaburzenia i konfuzja na tym etapie mogą powodować brak umiejętności w porozumiewaniu się z płcią przeciwną, co w konsekwencji w szerszym horyzoncie czasowym ogranicza ilość kontaktów, prowadząc do większej receptywności wzorców asocjalnych płynących z grup zdemoralizowanych rówieśników, które w tym okresie są homogeniczne pod względem płci⁷¹. Co więcej istnieje pogląd, iż grupy heterogeniczne – składające się z chłopców i dziewczynek, będą uzyskiwać lepsze wyniki edukacyjne⁷². Wiąże się z tym większa łatwość rozwijania podstawowych umiejętności czytania, pisanie i liczenia - co stanowi kolejne zadanie rozwojowe w koncepcji Havighursta⁷³. Te umiejętności są często niedocenianym kluczem do socjalizacji. Na problem należy spojrzeć z punktu widzenia sprzężenia zwrotnego, jakie powstaje, kiedy jednostka zaczyna się uchylać od obowiązku szkolnego. Jeden z kanałów socjalizacyjnych to dobra tradycja i kultura społeczeństwa, w jakim jednostka się wychowuje. Część z nich istnieje w formie pisanej. Pozycje literackie zebrane w formie lektur są celowo wybierane, po to żeby przekazywać treści transmitujące system aksjonormatywny, pożądany w danym społeczeństwie. Nieumiejętność przyswojenia tych treści powoduje, że jednostka dostaje

---

⁷⁰ Stanik, J.M. (1994). *Skala Ustosunkowań Interpersonalnych (SUI)*. Kielce: Wydawnictwo Szumacher.

⁷¹ Witkowski, L. (2000). *Rozwój i tożsamość w cyklu życia*. Toruń: Wydawnictwo Wit-Graf.

⁷² Renold, E. (2005). Other boys: negotiating non hegemonic masculinities in the primary school. *Gender and Education*, 16(2), s. 257-266.

⁷³ Przetacznik – Gierowska, M., Tyszkowa, M. (2006). *Psychologia rozwoju człowieka*. Warszawa: PWN.

gorsze oceny, jest stygmatyzowana w klasie jako słabiej radząca sobie, a co za tym idzie mniej inteligentna. Taki stan rzeczy może pchać człowieka wprost w orbitę rówieśniczej grupy asocjalnej, w której takie przymioty nie są darzone szczególną estymą. Wtedy automatycznie szkoła i inne instytucje edukacyjne, zaczynają stanowić opozycję dla grup, które w opinii jednostki są dla niej pierwotne. Powstaje wtedy sprzężenie negatywne nie tylko na poziomie poznawczym, ale i emocjonalnym, co w gruncie rzeczy uniemożliwia spełniania przez owe placówki swoich ustawowych zadań. Szeroki zasób słownictwa i co za tym idzie większe bogactwo reprezentacji poznawczych, sprzyja rozwiązaniu kolejnego zadania rozwojowego, a mianowicie rozwijania pojęć potocznych przydatnych w życiu codziennym. W tym miejscu przychodzi na myśl koncepcja interakcjonizmu symbolicznego Meada⁷⁴, której poświęcimy jednak osobny podrozdział.

W zależności od tego co stanowi „życie codzienne” jednostki, taka będzie warstwa leksykalna i znaczeniowa przyswajanych przez nią pojęć. Jeśli podstawową agendą socjalizacyjną jest grupa rówieśnicza, która przenosi asocjalne wzorce z rodziny generacyjnej i jednym z wyrazów jej demoralizacji jest określony poziom słownictwa, to taka sytuacja będzie upośledzać funkcjonowanie jednostki w kontaktach z osobami prezentującymi pozytywne wzorce w tym zakresie. Język jest za każdym razem jednym z określeń afiliacji tworzącym solidarność wewnątrz grupową i dookreślającym kto jest „swój”, a kto „obcy”. W takim wypadku przyswajanie konkretnych zwrotów ma konsekwencje znaczenie wykraczające poza umiejętność komunikacji⁷⁵. Operowanie konkretnymi zwrotami ułatwia zwracanie uwagi na dany zakres tematyczny i kieruje gotowość percepcyjną na określone tory. Następnie przed jednostką stoi zadanie rozwijania świadomości, moralności i hierarchii wartości. Zgodnie z przedstawioną wcześniej koncepcją rozwoju moralnego Kohlberga w tym wieku następuje transformacja systemu aksjonormatywnego i jego częściowa internalizacja. Według koncepcji UROA J.M Stanika⁷⁶ jeśli w tym momencie nie dojdzie do przyswojenia przez jednostkę określonego zakresu norm i wartości, to wszelkie kolejne próby będą mogły się zakończyć jedynie połowicznym sukcesem.

Dokładniejszą rolę procesów poznawczych i uwarunkowań biologicznych tego zadania opisaliśmy wcześniej, więc tutaj ograniczymy się jedynie do przypomnienia pewnej

---

⁷⁴ Hałas, E., Konecki, K. (2005). *Konstruowanie jaźni i społeczeństwa. Europejskie warianty interakcjonizmu symbolicznego*. Warszawa: Scholar.

⁷⁵ Snow, P. C. (2009). Child maltreatment, mental health and oral language competence: Inviting speech language pathology to the prevention table. *International Journal of Speech Language Pathology*, 11(12), s. 95–103.

⁷⁶ Stanik, J.M. (2013). *Psychologia Sądowa*. Warszawa: PWN.

newralgicznej naszym zdaniem zależności. Na owy system wartości w tym okresie będą się składały elementy, które z jednej strony są dla jednostki zrozumiałe – co warunkuje język, system poznawczy oraz takie, które pozytywnie się jej kojarzą. Mała więc szansa żeby w przypadku sytuacji, w której pewne wartości nie są dla jednostki korzystne z punktu widzenia rachunku zysku i strat w krótkim horyzoncie czasowym, zostały głęboko zinternalizowane. Aby tak się stało konieczna jest interwencja pozytywnych grup pierwotnych. Prawidłowe wypełnienie tego zadania ułatwia realizację następnego - to jest osiągnięcie niezależności osobistej. Przy okazji tego zadania jednostka na tym etapie ma załedwie zarysować pewne tendencje do samodzielności w zakresie zachowań i podejmowania wyborów. Kluczową rolę odgrywa kontrola przebiegu osiągania tej niezależności przez grupy pierwotne – zwłaszcza rodzinę. Dziecko powinno działać swobodnie badając granicę swojej niezależności, ale pozostawienie go zupełnie bez nadzoru jest jedną z oznak dysfunkcji w rodzinie i może w konsekwencji prowadzić do demoralizacji. Jedną z oznak głębokiej patologii mającej potem wpływ na zachowanie jednostki jest przerzucanie na nią odpowiedzialności za określone role rodzinne, które powinni pełnić dorośli. W związku z tym owa niezależność w tym wieku oznacza osiągnięcie w tym zakresie pewnego, optymalnego poziomu, a założenie, że im więcej tym lepiej było by tutaj zgubne i fałszywe.

Ostatnim zadaniem w tym okresie jest rozwijanie postaw wobec grup społecznych oraz instytucji. To zadanie stanowi sedno naszych rozważań na tym etapie. W sytuacji, w której jedyną agendą socjalizacji dla jednostki jest grupa pierwotna, w postaci rodziny lub w patologicznych przypadkach grupa rówieśnicza, jednostka może mieć problemy z wykształceniem zrozumienia dla struktur normatywnych na wyższym poziomie ogólności niż podstawowy. Kara w grupach pierwotnych zwykle jest konsekwencją określonego postępowania i następuje zaraz po nim. Rodzic chcący skarcić dziecko ma możliwość zrobienia tego natychmiast, instytucje takie jak szkoła bazują na karze odroczonej w czasie, w momencie kiedy dziecko zachowuje się nieodpowiednio wzywa się jego rodziców, obniża ocenę ze sprawowania itp. W założeniu jest to sytuacja korzystna, ponieważ uczy konsekwencji swojego zachowania i poszerza perspektywę czasową pozwalając nabrać odpowiedzialnych nawyków na przyszłość⁷⁷. Instytucje mają też często reguły jak kodeks ucznia, które bywają pierwszym kontaktem młodego człowieka z ucieleśnioną formą regulacji

---

⁷⁷ Keough, K. A., Zimbardo, P. G., Boyd, J. N. (1999). Who's smoking, drinking and Rusing drugs? Time perspective as a predictor of substance use. *Journal of Basic and Applied Social Psychology*, 21, 149-164.

normatywnej. Jeśli w tym wieku uczeń będzie potrafił dostrzegać korzyści płynące z podporządkowania się normom, których łamanie nie niesie ze sobą natychmiastowej reakcji, to będzie w stanie pojąć istotę regulacji normatywnej w ogólności. Jest to niezbędne, aby w następnym etapie rozwojowym pojąć sens umowy społecznej i istotę społeczeństwa jako systemu naczyń połączonych, w których jedno działanie nie pozostaje bez wpływu na elementy, które pozornie nie są bezpośrednio powiązane z jego obiektem.

W tym miejscu należy stwierdzić, że kluczowe dla koncepcji Havighursta jest założenie, że jednostka nie jest bierna w zakresie realizacji zadań rozwojowych, ale podejmuje aktywne próby ich wykonania⁷⁸. Co więcej sytuacja, w której dochodzi do wypełnienia zadania rozwojowego, stanowi dla jednostki satysfakcjonujące doświadczenie wzmacniające samoocenę. W przypadku naszej pracy jedno założenie jest bardzo istotne. Jeśli przed okresem, którym się zajmujemy doszło do jakiś zaburzeń w zakresie wypełniania owych zadań, to jednostka nie będzie w stanie sprostać zadaniom na poniżej opisywanym poziomie. Jeśli jednak zadania zostały poprawnie zrealizowane, to wszelkie ułomności będą wynikały z interesującego nas okresu. Jest to o tyle istotne, że pozwala zrozumieć różnicę pomiędzy asocjalnością dzieci z prawidłowo funkcjonujących rodzin, które w wyniku rozmaitych okoliczności popełniają czyny przestępne i tych z rodzin patologicznych, które od najmłodszych lat są ofiarami systemu nieumiejącego wyrównać braków socjalizacyjnych, powstałych na skutek nieprawidłowego funkcjonowania rodziny. Jeśli rodzina nie radzi sobie z nadzorowaniem wypełniania zadań rozwojowych, tę funkcję powinny przejąć inne agendy socjalizacyjne. Po wypełnieniu opisanych wyżej zadań jednostka może przejść do kolejnego etapu to jest zadań rozwojowych okresu adolescencji. Wielu nieletnich z naszej grupy badawczej pierwsze swoje poważniejsze transgresje zaczynało popełniać właśnie w tym okresie – z tego tytułu omówione poniżej umiejętności są szczególnie istotne dla przeciwdziałania procesowi demoralizacji⁷⁹.

Pierwsze z nich to wytworzenie nowych i bardziej dojrzałych form kontaktów z rówieśnikami obojga płci. W interesującym nas okresie, zakładając wykonanie zadań poprzednich, jednostka staje przed koniecznością wypracowania modelu współpracy z przedstawicielami płci przeciwnej. O ile do tej pory wspólne aktywności najczęściej przybierały formę zabawy i odbywały się najczęściej w grupach składających się

---

⁷⁸ Przetacznik – Gierowska, M., Tyszkowa, M. (2006). *Psychologia rozwoju człowieka*. Warszawa: PWN.

⁷⁹ Moffitt, T. (1993). Adolescence-Limited and Life-Course-Persistent Antisocial Behavior: A Developmental Taxonomy. *Psychological Review*, 100. s. 674–701.

z przedstawicielami jednej płci, tak w okresie adolescencji, z uwagi na zwiększony poziom zaangażowania w edukację, częsta staje się konieczność współpracy w zakresie wykonywania zadań powierzonych przez instytucję edukacyjną. W ostatnich latach większy nacisk kładzie się na naukę współpracy pomiędzy uczniami i przygotowywanie przez nich wspólnych zadań, mających nauczyć ich cennej zdolności kooperacji⁸⁰. Dokłada się do tego charakter i podwyższona liczba kontaktów z rówieśnikami, wynikająca z większej samodzielności i mniejszej kontroli rodzicielskiej. W chwili obecnej rewolucja internetowa zaburzyła nieco ten etap z uwagi na łatwość tworzenia się grup zainteresowań, przy jednoczesnym braku ich jednolitości ekologicznej. Osoby o tych samych zainteresowaniach, mające wspólny język, mogą się odnaleźć za pośrednictwem internetu i w ten sposób komunikować, wypierając tym samym standardowy model przyjaźni z osiedla lub szkoły⁸¹.

Wspomniany postęp w zakresie narzędzi komunikacji utrudniać może kolejne zadanie, to znaczy przyswojenie sobie zachowań społecznych typowych dla płci męskiej lub żeńskiej. Ten punkt przy przemianach społecznych stanowi nie lada wyzwanie, w czasach tworzenia tej teorii przez Havighursta role te były klarowne i nie podlegały dyskusji. Dzisiaj zachowania społeczne typowe dla określonej płci mogłyby spowodować dyskusję o zasadności takiego podziału czy jego sprawiedliwości. W kontekście naszej pracy i przedmiotu badań podział ten będzie jednak jak najbardziej aktualny. W grupach zdemoralizowanej młodzieży role w ogólności ulegają głębokiemu pomieszaniu oraz cechują się płynnością⁸². Utrudnia to z czasem dialog pomiędzy adolescentami i powoduje kurczenie się katalogu osób, z którymi można wymieniać poglądy. W głęboko asocjalnych grupach, mających do czynienia z pobytem w zakładzie karnym, obraz kobiet może być szczególnie negatywnie nacechowany, czego wynikiem jest często projekcja obrazu własnej matki na inne kobiety⁸³. Niewykonanie tego zadania będzie wiązało się z napiętnowaniem społecznym ze strony jednostki przez poprawnie zsocjalizowanych członków społeczeństwa, którzy zauważą nieodpowiednie podejście adolescenta do ról płciowych. W następnym etapie powinno nastąpić zaakceptowanie swego wyglądu i uzyskanie takiej sprawności ciała, aby osiągać zamierzone cele. Wiek adolescencji jest momentem, w którym zainteresowanie płcią przeciwną osiąga

---

⁸⁰ Howe, C. J., Tolmie, A. (2003). Group work in primary school science: discussion, consensus and guidance from experts. *International Journal of Educational Research*, 39, s. 9-34.

⁸¹ Wolak, J., Mitchell, K. J., Finkelhor, D. (2003). Escaping or connecting? Characteristics of youth who form close online relationships. *Journal of Adolescence*, 26 (1), s. 105-119.

⁸² Gurycka, A. (1994). *Reprezentacja świata w umysłach młodzieży*. Warszawa: Pracownia wydawnicza PTP.

⁸³ Schaeffer, C. M., Borduin, C. M. (1999). Mother-adolescent-sibling conflict in families of juvenile felons. *The Journal of Genetic Psychology*, 160(1), s. 115-118.

z uwagi na działanie hormonów wysoki poziom i sprawy wzajemnych relacji stanowią ważne problemy w życiu młodych ludzi. Jednym z niewielu określeń, którymi są w stanie opisać wtedy swoją wartość jest wygląd⁸⁴. Atrakcyjność interpersonalna w późniejszym czasie jest określana za pomocą większej ilości desygnatów, jednak w opisywanym przez nas okresie jest niemal tożsama z aparycją. Brak akceptacji dla swojej cielesności może być powodem poważnych ograniczeń w komunikacji z rówieśnikami i ukierunkowaniem aktywności na działalność asocjalną⁸⁵. Podobnie sprawa ma się ze sprawnością fizyczną, która ukształtowana w tym okresie warunkuje normę dla danej jednostki. Ten parametr jest też istotny z punktu widzenia awansu w asocjalnych grupach przestępczych⁸⁶. Okres adolescencji to okres dynamicznego wzrostu organizmu i może przysłużyć się w wyrównywaniu różnic z poprzedniego okresu lub ich pogłębieniu.

Kolejnym krokiem jest osiągnięcie niezależności uczuciowej od rodziców i innych osób dorosłych. W tym zadaniu chodzi o umiejętność separacji spraw adolescenta od problemów stanowiących sprawy osobiste własnych rodziców i innych osób. Nie ma tutaj mowy o negatywnym nastawieniu do tych grup pierwotnych – chodzi o pozyskanie zdolności do takiego emocjonalnego funkcjonowania, które nie będzie wymagało udziału osób dorosłych. Okres adolescencji to często okres usamodzielniania się także w sferze ekonomicznej. Coraz więcej młodych ludzi podejmuje zajęcia dodatkowe, żeby pozyskać fundusze na własne potrzeby⁸⁷. Ograniczony katalog potencjalnych miejsc zatrudnienia sprawia, że poruszając się w tematyce naszej pracy, trzeba sobie jasno uświadomić, część nieletnich bez zasobów do podjęcia pracy wymagającej takich przymiotów jak prezencja czy umiejętności komunikacji społecznej będzie naturalnie ukierunkowana na zaspokajanie swoich potrzeb dzięki działaniom asocjalnym. Presja społeczna na posiadanie pieniędzy jest bardzo duża nawet wśród osób tak młodych. Jeśli dodamy do tego stan, w którym rodzina generacyjna obciąża nieletniego koniecznością dokładania się do kasy wspólnej, możemy się spodziewać, że w przypadku braku możliwości zarobienia pieniędzy w sposób legalny, adolescent sięgnie po sposoby przestępne i asocjalne⁸⁸. Należy nadmienić, iż w chwili

---

⁸⁴ Laursen, B., Collins, W. A. (1994). Interpersonal Conflict During Adolescence. *Psychological Bulletin*, 115, s. 197-209.

⁸⁵ Furmańska, E. (2001). Samoocena i samoakceptacja we wczesnej adolescencji. *Edukacja i dialog*, 1, s. 24-29.

⁸⁶ Bielicki, E. (1980). *Determinanty funkcjonowania podkultur przestępczych a proces resocjalizacji*.

Bydgoszcz: WSP.

⁸⁷ Shanahan, M. J., Elder, G. H., Burchinal, M., Conger, R. D. (1996). Adolescent paid labor and relationships with parents: Early work-family linkages. *Child Development*, 67, s. 2183-2200.

⁸⁸ Flouri, E. (2004). Exploring the relationship between mothers' and fathers' parenting practices and children's materialist values. *Journal of Economic Psychology*, 25, s. 743-752.

obecnej nowe technologie pozwalają na zupełnie nowe sposoby działalności przestępnej – która również może być motywowana ekonomicznie⁸⁹.

Kolejne zadanie to znaczy odpowiednie przygotowanie się do małżeństwa i życia rodzinnego dotyczy raczej ostatniego okresu czasowego w omawianym przedziale i wiąże się bezpośrednio z wykształceniem pozytywnych postaw w stosunku do płci przeciwnej oraz samodzielności. Część z owej samodzielności omawianej wcześniej to umiejętność poruszania się w świecie norm prawnych i instytucji. Nieletni jest zmuszony wykonać takie czynności jak złożenie wniosku o dowód osobisty, co w naszych czasach jest swoistą formą rytuału przejścia. Jest też obligatoryjnym momentem, w którym jednostka dostaje sygnał o swojej przynależności do najszerzej grupy społecznej, w jakiej może się znajdować. Podstawowa komórka tej grupy – rodzina jest elementem budulcowym, na którym opiera się szereg założeń ekonomicznych, na bazie których państwo funkcjonuje. Z drugiej strony jednostka musi określić sama dla siebie czy będzie powielać wzorce wyniesione z rodziny generacyjnej, czy będzie w oparciu o nabyte wartości kreować własne⁹⁰. Niewątpliwie z uwagi na mniejszą kontrolę społeczną to ostatnie w dzisiejszych czasach jest o wiele bardziej popularne niż kiedyś. Wciąż jednak pewne elementy składowe są konieczne w procesie przygotowania do tworzenia rodziny. Jednak w interesującej nas grupie, zakładanie rodzin w okresie adolescencji jest praktyką częstszą niż w grupie uspołecznionej prawidłowo. Wiąże się to z tendencjami do ryzyka, przejawianymi we wczesnym rozpoczęciu aktywności seksualnej, przy jednoczesnym niedostatecznym poziomie zabezpieczenia przed niepożądanymi w tym okresie konsekwencjami. W tym przypadku wykonaniem tego zadania nie będzie samo zawarcie przez nieletniego związku – ponieważ w przeważającej większości przypadków nie jest on w stanie zabezpieczyć warunków materialno – bytowych w przyszłej rodzinie, a właśnie sama świadomość owej konieczności i umiejętne zaplanowanie swojej aktywności w taki sposób, aby w przyszłości jednostka była w stanie ów warunek spełnić. Wiąże się to ściśle z kolejnym zadaniem - przygotowywaniem się do pracy zarobkowej.

Podobnie jak w przypadku zadania poprzedniego – w tym przypadku mamy jednak do czynienia nie tylko z teoretycznym przyswojeniem norm i poziomu dojrzałości emocjonalnej koniecznego do jego wykonania, ale także wypracowanie w sobie solidności i odpowiedzialności, dzięki której pierwsze prace zarobkowe – zwykle nie wymagające od

---

⁸⁹ Yar, M. (2005). Computer hacking: Just another case of juvenile delinquency? *The Howard Journal*, 44, s. 387–399.

⁹⁰ Adamski, F. (2002). *Rodzina, wymiar społeczno – kulturowy*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

jednostki kreatywności, a bardziej podporządkowania się obowiązującym procedurom, będą mogły być wykonywane na zadowalającym dla pracodawcy poziomie. Ten element, jak i faktyczne przeżycie w dowolnym miejscu swojej pierwszej pracy zarobkowej, jest kolejnym istotnym spotkaniem z instytucją. Dobry pracodawca, który uczy młodego człowieka odpowiedzialności, szanuje jego podmiotowość i za dobrą pracę nagradza obiecany wynagrodzeniem, może stanowić punkt zwrotny w drodze płytko zdemoralizowanej jednostki⁹¹. Jednakże w sytuacji, w której pierwsza praca kończy się oszukaniem bądź nienależytym traktowaniem, jednostka może stwierdzić, że nie warto ucziwie próbować zdobywania środków na zaspokajanie potrzeb, ponieważ nie dość, że jest to droga wolniejsza, to jeszcze mniej przyjemna. Tutaj uwypukla się pośredni wpływ sytuacji ekonomicznej – gospodarczej państwa. Jeśli w naszym kraju mamy do czynienia ze stosunkowo wysokim bezrobociem, to naturalnym jest, że rynek pracodawcy będzie powodował pewne uciążliwości dla pracowników i sprzyjał patologizacji środowisk pracy⁹². W takim przypadku realizacja tego zadania może być utrudniana nie tylko przez wewnętrzne cechy jednostki, zewnętrzne okoliczności na poziomie mikrostrukturalnym, ale także co podkreślamy na poziomie makroekonomicznym. Aktualnie można wskazać, iż dzięki rozwojowi technologicznemu część prac typowo fizycznych jest wspomagana przez maszyny, co przenosi akcent na nabywanie umiejętności posługiwania się tymi urządzeniami, a nie siłą mięśni. Kolejną istotną modyfikacją jest otwarty rynek pracy w ramach Unii Europejskiej. Część starszej młodzieży podejmuje sezonowe prace za granicą, co w zależności od wzorców, z którymi się tam spotykają, kształtuje ich światopogląd⁹³.

Może to w konsekwencji mieć znaczenie dla kolejnego zadania to znaczy przyswojenia sobie systemu wartości, zbioru zasad moralnych, ideologii, które mają być drogowskazem dla postępowania. W jego trakcie następuje, postępujący proces normotwórczy. Autor miał na myśli ideologie dobre i korzystne, ale w naszym odczuciu warto podkreślić, iż internalizacja, bądź interioryzacja norm asocjalnych w obrazie przeżyć psychologicznych jednostki może być niemal tożsama. Chodzi tutaj o to, że człowiek jako istota ucieka od najmłodszych lat od stanu anomii w kierunku normatywnej regulacji. W wypadku osłabienia kontroli normatywnej dochodzi często do działań wykraczających poza ramy społecznie akceptowane. Jednakże możemy mieć do czynienia z sytuacją, w której

---

⁹¹ Redondo, S., Garrido, V., Sanchez-Meca, J. (1999). The influence of treatment programs on the recidivism of juvenile and adult offenders: A European meta-analytic study. *Psychology, Crime and Law*, 5, s. 251-278.

⁹² Blackburn, R. (1997). *The psychology of criminal conduct*. Chichester: Wiley.

⁹³ Szydlik-Leszczńska, A. (2012). *Funkcjonowanie współczesnego rynku pracy. Wybrane uwarunkowania*. Warszawa: Difin.

jednostka internalizuje normy grupy asocjalnej, przyjmuje jej wartości, a także identyfikuje się z jej rytuałami⁹⁴. W przypadku opisywanych asocjalnych adolescentów z takimi przypadkami najczęściej mamy do czynienia w sytuacji przynależności do grup kibicowskich, które w ostatnich latach dają się we znaki organom odpowiedzialnym za bezpieczeństwo publiczne, nie tylko ze względu na ich wybryki na stadionach. Grupy te od jakiegoś czasu stanowią poważny problem dla policji wypełniając niszę po przestępczości zorganizowanej końca lat dziewięćdziesiątych⁹⁵. Dla grupy objętej naszą naukową refleksją to zagrożenie jest potęgowane przez fakt, że specyfikę funkcjonowania grup kibicowskich stanowi rozgałęzienie na dwa skrzydła, z których jedno zajmuje się działalnością dopingową i sportową, a drugie przestępczą używając do tego pierwszego skrzydła. W taki sposób nieletni chcący spełnić potrzebę afiliacji, trafiają w środowisko, które będzie chciało i umiało skorzystać z pewnych „ulg” prawnych, które przysługują osobom przed 18 rokiem życia⁹⁶. Podsumowując – nie każda forma regulacji normatywnej jaką przyjmie jednostka wykonując to zadanie, może być pozytywna. Dużo zależy tutaj od otoczenia, które w przypadku młodzieży asocjalnej nie sprzyja realizacji tego zadania. Można by się dopatrywać szansy w nowych technologiach, gdyż za pośrednictwem internetu jednostka ma możliwość poznać inne od ekologicznie bliskich jej systemy wartości i mieć przynajmniej okazję do wybrania takiego, który nie prowadzi do pogłębiania się jej asocjalności⁹⁷. Konsekwencją realizacji tego zadania w sposób prospołeczny jest kolejne – a mianowicie wytworzenie i dążenie do realizacji pragnienia, by zachowywać się wobec innych w sposób odpowiedzialny. To pragnienie jest w pewnym sensie koronnym osiągnięciem tego okresu jeśli chodzi o socjalizację. Można to jasno odnieść do teorii Kohlberga i wskazać, że zmiana jakościowa zachodzi w zakresie podejścia do sensowności wypełniania norm kontaktów z innymi ludźmi⁹⁸. Jednostka bowiem nie czuje się obligowana do tego przez prawo stanowione, tradycję historyczną czy też presję środowiska, a raczej rozumie i szanuje mechanizm pozwalający funkcjonować umowie społecznej. Wyrobinie w sobie nawyków powodujących odpowiedzialne traktowanie bliźnich pozwala pogłębiać kapitał społeczny. Wgląd jakiego

---

⁹⁴ John – Borys, M. (1994). *Dorastający w relacjach ze światem*. Katowice: Wyd. UŚ.

⁹⁵ Mannheim K. (2011). Problem młodzieży w nowoczesnym społeczeństwie, W: K. Szafraniec (red.), *Młodzież jako problem i wyzwanie ponowoczesności*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

⁹⁶ Piotrowski, P. (2004) Soccer hooliganism in Poland: Its extent, dynamism and psycho social conditions, W: R. Jackson (red.), *(Re)constructing cultures of violence and peace*. Amsterdam and New York: Rodopi.

⁹⁷ Livingstone, S. (2003). Children's use of the Internet: Reflections on the emerging research agenda. *New Media and Society*, 5, s. 147–166.

⁹⁸ Kohlberg, L. (1976). Moral stages and moralization. The cognitive – developmental approach. W: T. Lickona (red.), *Moral development and behavior: Theory, research and social issues*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

doznaje jednostka, w momencie kiedy osiąga zrozumienie dlaczego czyniąc tak postępuje słusznie, jest podsumowaniem okresu dorastania i rozpoczyna etap wczesnej dorosłości⁹⁹.

Z naszej perspektywy musimy stwierdzić, iż niewiele osób znajdujących się w orbicie naszych zainteresowań, zdoła to zadanie zrealizować. Dzieje się tak dlatego, że aby do niego dojrzeć trzeba na wcześniejszych etapach wytworzyć odpowiednie zaufanie do ludzi, których chcemy traktować w taki sposób, aby oni darzyli zaufaniem nas. Asocjalny adolescent najczęściej będzie na tym etapie dysponował szeregiem racjonalizacji i postaw kierujących jego funkcje poznawcze na negatywne elementy świadczące o wrogich intencjach drugiego człowieka w stosunku do niego. W asocjalnej grupie osiągnięciem może być zupełnie odwrotna do zakładanej przez Havighursta funkcja – wypracowanie sobie permanentnej nieufności w stosunku do bliźnich. Ten stan jest określany jako pozytywny efekt rozwojowy z uwagi na zmniejszenie możliwości oszukania adolescenta. W środowiskach asocjalnych bardzo często panuje przekonanie o podziale na ufnych, którzy są w życiu skazani na porażkę i z uwagi na to mogą być ofiarami tych drugich – to znaczy sprytnych i przebiegłych, którzy dzięki tym przymiotom mogą osiągać większy sukces życiowy¹⁰⁰.

Jak można zaobserwować teoria Havighursta podsumowuje poprzednie rozważania Kohlberga i po części Piageta. Z jednej strony daje ona probierz zaawansowania, swoistej biegłości w poruszaniu się jednostki w świecie społecznym, z drugiej jej przydatności dla samego systemu. Możemy mieć bowiem do czynienia z osobą, która pomimo braku asocjalnych zachowań czy oznak demoralizacji nie realizuje poszczególnych zadań¹⁰¹. W takim wypadku jednostka nie osiąga odpowiedniej biegłości sprawiającej, że z punktu widzenia społecznego jest ona obciążeniem i zwiększa koszty funkcjonowania innych jednostek. Nie jest zatem tajemnicą, że systemy takie jak małe grupy społeczne mają tendencję do automatycznego neutralizowania elementów dla systemu obciążających. Takie wykluczenie może być dla adolescenta szczególnie krzywdzące¹⁰². W takim kontekście jednostki nieprzystosowane podejmując działania asocjalne mogą działać w poczuciu walki z systemem, który chce je wyrzucić poza swój nawias¹⁰³. Z perspektywy socjologicznej

---

⁹⁹ Ossowska, M. (2002). *Motywy postępowania. Z zagadnień psychologii moralności*. Warszawa: KiW.

¹⁰⁰ Stanik, J. M., Urban, B. (2007). *Resocjalizacja*. Warszawa: PWN.

¹⁰¹ Havighurst, R. J. (1981). *Developmental Tasks and Education*. New York: Mc Kay.

¹⁰² Masten, C. L., Eisenberger, N. I., Borofsky, L. A., Pfeifer, J. H., McNealy, K., Mazziotta, J. C., Dapretto, M., (2009). Neural correlates of social exclusion during adolescence: understanding the distress of peer rejection. *Soc. Cogn. Affect. Neurosci.* 4, s. 143–157.

¹⁰³ Sęk, K. Brzeziński, J. Domachowski, W. Kowalik, S. (1998). *Spoleczna psychologia kliniczna*. Warszawa: PWN.

miałoby to głęboki sens. Zadania rozwojowe, jak pisaliśmy wcześniej, są kreowane także na podstawie społeczno – kulturowego konsensusu, a więc są wyrazem określonej linii aksjologicznej. Służą więc replikacji określonego porządku społecznego i określonego stanu klasowego. Jednostki czujące się nieadekwatnie w ramach tego systemu mogą nie mieć dostępu do refleksji, że ich niedopasowanie jest konsekwencją ich działań. W takim układzie zachowanie asocjalne może przybrać formę obrony przed niesprawiedliwym z punktu widzenia jednostki układem sił w społeczeństwie. A walkę prowadzi się takimi środkami jakie są dostępne.

2.5. Teoria rozwoju tożsamości *ego* Eryka H. Eriksona

Naturalną kontynuacją w opisie interesującego nas problemu jest punktowe przedstawienie koncepcji Eriksona w tym fragmencie, który bezpośrednio koresponduje z opisaną powyżej koncepcją Havighursta. Według tego autora człowiek rozwija się przez cały okres swojego życia. Rozwój ten jest stadialny, a zatem następuje w konkretnym kierunku i konkretnej kolejności, tworząc zamknięty łańcuch następujących po sobie i wynikających z siebie wyzwań. Czynniki wewnętrzne jednostki i elementy zewnętrzne powodują tarcia, które przeradzają się w kryzysy, które jednostka w celu poprawnego funkcjonowania musi rozwiązać. Od pomyślności tego rozwiązania zależy w późniejszym czasie jej prawidłowe funkcjonowanie i ilość zasobów psychologicznych, jakie ma ona do dyspozycji¹⁰⁴. Przedstawiamy te stadia, które dotyczą interesującego nas okresu, w którym znajdują się jednostki stanowiące obiekt naszych badań.

Okresowi od 6 do 12 roku życia odpowiada stadium czwarte. W tym stadium następuje konflikt pomiędzy poczuciem niższości a pracowitością. Jak wspominaliśmy wcześniej, jest to pierwszy moment koniecznego i formalnego kontaktu z instytucją, która wprowadza nieznane dla dziecka zasady i stanowi nowość także w harmonogramie dnia. Z jednej strony czuje ono presję owej instytucji, która każe mu nabywać wiedzę – coś co do tej pory w ramach zachęty mogli proponować mu rodzice, a z drugiej z presją owych rodziców, aby wyniki jakie uzyskuje, stawiały go w czołówce swojej klasy. Dziecko zaczyna też otrzymywać pierwsze zadania, które są odroczone w czasie. A ich realizacja jest tym prostsza im wcześniej jednostka się do nich zabierze. Zadania domowe tak nie lubiane przez pierwszoklasistów mają często na celu nie tyle nauczanie ich konkretnych tematów, co

---

¹⁰⁴ Erikson, E. (2002). *Dopełniony cykl życia*. Poznań: Poznańska Drukarnia Naukowa.

właśnie wykształcenie w nich pracowitości i odpowiedzialności¹⁰⁵. Jeśli jednostka pozytywnie rozwiąże ten kryzys, to może uzyskać poczucie sprawczości i kompetencji. Jest to niezwykle ważne w tym wieku. Naturalnie środowisko rodzinne może skutecznie zniweczyć te plany w sposób prozaiczny, przerzucając na dziecko obowiązki, które nie powinny być jego udziałem. W takim wypadku uczeń, nie mając odpowiedniej ilości czasu na wypełnianie szkolnych obowiązków, będzie odstawał poziomem wiedzy i umiejętności od swoich rówieśników oraz wyrabiać się w nim będzie poczucie niższości. Możemy domniemywać, że w konsekwencji doprowadzi to w przyszłości do większej podatności na komunikaty płynące z grup asocjalnych w tym znaczeniu, że akcentując inne przymioty niż te pożądane w szkole będą dawać jednostce szansę na podbudowanie samooceny¹⁰⁶. W interesujących nas grupach asocjalnych poczucie kompetencji może wiązać się nie tyle z pozytywną realizacją obowiązków szkolnych, co z umiejętnościami potrzebnymi do popełniania przestępstw. Z tego tytułu zdobywanie biegłości w działaniach przestępnych, może faktycznie mieć charakter pozytywnego wzmocnienia i przyczyniać się do rozwijania tendencji asocjalnych. Co warto podkreślić, nowe technologie w tym względzie stanowią prawdziwe zagrożenie. Dawniej, aby przyswoić takie umiejętności, nieletni potrzebował przewodnika – o dłuższym stażu, który mógł mu je przekazać, dzisiaj wszystkiego może nauczyć się za pośrednictwem internetu. Mowa tutaj nie tylko o klasycznych formach przestępczych wymagających określonych kompetencji jak np. kradzież z włamaniem, ale także zupełnie nowych formach przestępstw – takich jak wyłudzenia i kradzieże internetowe¹⁰⁷.

W kolejnym stadium – piątym, przypadającym na okres od 13 do 18 roku życia, następuje najważniejszy z naszego punktu widzenia konflikt. Jego pozytywne rozwiązanie sprawia, że jednostka osiąga tożsamość. Unikalną dla każdego człowieka odpowiedź na fundamentalne pytanie – kim jestem. Odpowiedź ta stanowi głęboką internalizację dotychczasowych, skrawkowych i ulotnych schematów, które dopiero w tym okresie krystalizują się i na zasadzie emergencji tworzą nowe, dojrzałe, którymi jednostka będzie kierować się w przyszłości. Ta przemiana wynika z dostrzeżenia stałości zestawu cech własnych, który odróżnia jednostkę od innych. Jednym z aspektów wpływających na to jaki

---

¹⁰⁵ Nowak, Z. (2006). *Kompetencja moralna jako kategoria teoretyczna i badawcza w pedagogice wczesnoszkolnej*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.

¹⁰⁶ Świda – Ziemia, H. (2000). *Młodzież końca tysiąclecia. Obraz świata i bycia w świecie*. Warszawa: Wyd. UW.

¹⁰⁷ Schell, B. H., Melnychuk, J. (2010). Female and Male Hacker Conference Attendees: Their Autism-Spectrum Quotient (AQ) Scores and Self-Reported Adulthood Experiences. W: T. J. Holt & B. H. Schell (red.), *Corporate hacking and technology driven crime: Social dynamics and implications* (s.. 144 - 169). Hershey, PA: IGI Global.

obraz zostanie wygenerowany jako „własny” jest katalog doświadczeń jednostki w zakresie efektywności czynności przez nią wykonywanych. Erikson mówi o tym jak o interioryzacji tych cech i przyjęciu ich jako swoich własnych, konstytutywnych dla istoty obrazu siebie jako osoby. Jeśli tożsamość jest pozytywnie osiągnięta, jednostka ma wiarę w określony charakterystyczny dla siebie katalog możliwości i posługując się nim, jest w stanie wybierać takie aktywności, które przyniosą jej korzyść i harmonię w życiu. Jeżeli jednak mamy do czynienia z porażką w zakresie rozwiązania tego kryzysu, to niska samoocena zacznie być dominatywnym rysem osobowościowym takiej osoby, a to z kolei rzutować będzie na kontakty z rówieśnikami podszyte podejrzliwością, buntowniczością i irracjonalną wrogością¹⁰⁸. Te parametry będą prowadziły jednostkę do angażowania się w działalność asocjalną i szukania identyfikacji z innymi osobami, które w tym etapie niepomyślnie rozwiązały ów kryzys.

Nie da się ukryć, iż ta teoria jest ściśle związana z przedmiotem naszych dociekań badawczych, a wymiary takie jak podejrzliwość czy wrogość zostały wręcz zoperacjonalizowane i włączone w ramy modelu teoretycznego. Należy się jednak zastanowić nad sytuacją, którą sygnalizowaliśmy wcześniej, a która łączy się z teorią naznaczenia społecznego¹⁰⁹. Jeśli jednostka wcześniej niż w tym okresie wpadnie w spiralę demoralizacji, zaczynając się w rodzinie, która przeprowadzi ją przez rozmaite, coraz to bardziej asocjalne grupy rówieśnicze, aż do wyspecjalizowanych gangów młodzieżowych, to możemy mieć do czynienia z sytuacją, w której na tym etapie jednostka wykształci tożsamość – tyle że asocjalną i przestępczą. Może ona być tak głęboko zinternalizowana, że nie będzie stanowić dla adolescenta źródła przykrości czy cierpienia, a powód do dumy¹¹⁰. Taki spójny wzór tożsamościowy może składać się z dokładnie takich samych elementów jak ten prospołeczny – wystąpi w nim i poczucie skuteczności i zadowolenie z siebie samego, ale układem odniesienia nie będzie społeczeństwo jako całość. Adolescent o takim podejściu na wcześniejszym etapie dokonał stałego podziału na „my” i „oni”, a także bardzo rozszerzył grupę obcych. Pokazuje to nową jakość w myśleniu o asocjalności – nie jako mechanizmie dezadaptacyjnym, a wręcz odwrotnie – jak o formie przystosowania się do panujących warunków w możliwie najbardziej korzystny dla jednostki sposób. Takie ujęcie ma tą przewagę, że nie wartościuje zachowania jednostki, a jednocześnie uwypukla znaczenie

---

¹⁰⁸ Furmańska, E. (2001). Samoocena i samoakceptacja we wczesnej adolescencji. *Edukacja i dialog*, 1, s. 24-29.

¹⁰⁹ Błachut, J., Gaberle, A., Krajewski, K. (2006). *Kryminologia*. Gdańsk: Arche.

¹¹⁰ Cottle C, Lee R., Heilbrun K 2001. The prediction of criminal recidivism in juveniles: A meta-analysis. *Criminal Justice and Behaviour*, 28(3), s.367–394.

empatii w całej konceptualizacji¹¹¹. Byłaby bowiem ona tym elementem, który pomimo poznawczego ustosunkowania się do określonej sytuacji, łagodził zachowanie dewiacyjne lub prowadził do przekonania jednostki do rezygnacji z niego w całości. Rola empatii jest zatem nie do przecenienia w rozważaniach nad uspołecznieniem. Badając osoby, u których ów proces według obiektywnych kryteriów nie nastąpił – ponieważ w przypadku osadzonych w zakładach poprawczych nie ma co do tego wątpliwości, musimy poszukać odpowiedniego czynnika różnicującego poszczególne jednostki¹¹².

2.6. Koncepcja rozwoju regulacji społeczno – moralnej Janusza

Reykowskiego

W ramach refleksji nad uspołecznieniem należy koniecznie przytoczyć klasyczną polską propozycję stanowiącą w pewnym sensie przedsiónek do właściwej operacjonalizacji podjętej przez nas problematyki. W latach osiemdziesiątych spójny i generatywny empirycznie wykład dotyczący rozwoju standardów ewaluatwnych przedstawili Janusz Reykowski i Andrzej Gołąb¹¹³. Wskazywali oni, że źródeł owych standardów należy się dopatrywać w trzech różnych od siebie obszarach. Za część będą odpowiedzialne procesy organizmalne bazujące na afektywnej reakcji organizmu na elementy pojawiające się w otoczeniu. Jest to stosunkowo prymitywny rodzaj generatora, który funkcjonuje w oparciu o instynktowną interpretację bodźców zmysłowych w kontekście wpływu na dobrostan przedmiotowej jednostki. Jeśli ten wpływ jest pozytywny to powstaje wzorzec ewaluatywny, który określa źródło bodźca jako pozytywne i w tym kontekście tłumaczyć może zachowania charakterystyczne dla małych dzieci, takie jak naiwny hedonizm. W odniesieniu do naszego przedmiotu badań, wypadałoby podkreślić - możliwe, że nieletni funkcjonują zwyczajnie na tak niskim poziomie rozwoju struktur ewaluatwnych, że wczesny dziecięcy hedonizm jest dla nich naturalnym sposobem selekcji preferowanej aktywności. Gdyby było to jedyne wytłumaczenie asocjalnych zachowań moglibyśmy wnioskować, iż ich genezy należy dopatrywać się w fiksacji na pewnym etapie rozwoju. Tak jednak nie jest.

W związku z tym autorzy proponują kolejne źródło standardów ewaluatwnych jakim jest społeczeństwo i system aksjonormatywny, który musi być opanowany przez jednostki

---

¹¹¹ Yoo, H., Feng, X., Day, R. (2013). Adolescents' empathy and prosocial behavior in the family context: a longitudinal study. *Journal of Youth and Adolescence*, 42 (12), s. 1858-1872.

¹¹² Krężela, M. (1994). Osobowość nieletnich w świetle badań MPI H. J. Eysencka. W: B. Baran, A. Bielawie (red.), *Osobowość nieletnich przebywających w placówkach resocjalizacyjnych*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe USZ.

¹¹³ Gołąb, A., Reykowski, J. (1985). *Studia nad rozwojem standardów ewaluatwnych*. Wrocław: Ossolineum.

będące jego członkami. Mówimy tutaj o standardach, których funkcjonowanie jest wynikiem internalizacji przyjętych powszechnie konwencji, wpływających pośrednio z rzeczywistości umowy społecznej z jednej strony oraz faktycznej pragmatyki codziennego społecznego funkcjonowania z drugiej. Autorzy wskazują na trzy metody, dzięki którym społeczeństwo jest w stanie dostarczyć owych schematów konkretnej jednostce¹¹⁴. Pierwszym z nich jest warunkowanie z użyciem nagród i kar – co stanowi w rzeczy samej zorganizowaną formę omówionego wcześniej organizmalnego modelu i z naszego punktu widzenia jest tak istotne jak dwa pozostałe, to znaczy modelowanie i stosowanie przymusu. Nagrody i kary są bowiem standardowym motywem wychowawczym w rodzinach funkcjonujących poprawnie, w patologicznych zaś z ich poprawnym stosowaniem mamy do czynienia zdecydowanie rzadziej. Modelowanie z kolei jest bardzo dla nas istotnym przykładem nabywania standardów ewaluatywnych wśród nieletnich. Odbywa się ono bowiem oddolnie i może zachodzić na podstawie obserwacji rówieśników. Większy katalog potencjalnych zachowań wiąże się z większą szansą na przyswojenie standardów ewaluatywnych niezgodnych z ogółem reprezentowanych przez społeczeństwo poglądów. Ostatnim ze sposobów jest narzucenie pewnych ram, które powodują, że jednostka może zachować się tylko i wyłącznie w określony sposób, co w konsekwencji prowadzi do wytworzenia się standardów zgodnych z zamysłem ograniczającego swobodę.

Ostatnim generatorem standardów ewaluatywnych są struktury poznawcze. Według Reykowskiego i Gołębia jest to najmniej intuicyjny z trzech opisanych w tym rozdziale sposobów ich formowania¹¹⁵. U podstaw tego zjawiska leży założenie, że procesy poznawcze mogą być samoistnym źródłem tworzenia się emocji. Każdy znajdujący się w polu percepcji obiekt musi zostać oznaczony i zaklasyfikowany, a do tego bardzo często jest również interpretowany w tym samym czasie, w którym nadaje się mu wartość afektywną (czy to co widzimy nam się podoba, czy też nie, czy odczuwamy wtedy pozytywne emocje, a może reagujemy strachem). Te i inne dylematy nie mogą być wciąż na nowo przetwarzane z tego tytułu istnieją dwa poziomy organizacji – konkretny i abstrakcyjny, które odpowiadają za płynność w funkcjonowaniu omawianych standardów. Na poziomie organizacji konkretnych w ramach wytworzonych pragmatycznych standardów ewaluatywnych, istotną rolę odgrywają reprezentacje „Ja”, osób z najbliższego otoczenia i to w jaki sposób osoby te w normalnych warunkach odnoszą się do podmiotu. W schematach „Ja” zawarte z kolei zostają elementy

---

¹¹⁴ Ibid.

¹¹⁵ Ibid.

mówiące o normalnym zachowaniu się obiektu w stosunku do świata. W standardach tych jest również zawarta zasada utrzymania jednostki ludzkiej jako systemu w optymalnej kondycji. Jedną z podstaw ewaluacji byłaby zatem korzyść jaką dana akcja przynosi samemu podmiotowi. Autorzy opisali szereg standardów pragmatycznych dzieląc je właśnie z uwagi na to czyje dobro reprezentują¹¹⁶. O wspomnianych wcześniej – reprezentujących dobro samej jednostki mówili jako o standardach ipsocentrycznych lub egocentrycznych, podczas gdy allocentryczne miały reprezentować dobro konkretnej osoby z otoczenia (można by tutaj wskazywać na bliskość znaczeniową z altruizmem). Co ciekawe standardy reprezentujące dobro większej grupy osób nazywane były socjocentrycznymi. Odnosiły się one do społeczeństw albo do klas przedmiotów w ogólności. Można by tutaj doszukać się potencjalnej relatywizacji standardów w zależności od tego kogo one dotyczą. W przypadku grup asocjalnych w naszej grupie docelowej mogły by się one kształtować inaczej niż w odniesieniu do ogółu społeczeństwa. Jeszcze ciekawsze mogłyby się okazać standardy zadaniowe odnoszące się do konkretnej sytuacji i nakierowane na wyjście z niej z jak najlepszym rezultatem. Okazuje się bowiem, że w sytuacji popełniania przez nieletnich przestępstw często mamy do czynienia z chwilową solidarnością wywołaną wspólnym interesem i strachem przed konsekwencjami¹¹⁷.

Drugim rodzajem organizacji związanej z treściami abstrakcyjnymi są standardy aksjologiczne. Wyprowadzane są z nich zasady uniwersalne o charakterze prawd absolutnych. Autorzy koncepcji wskazują na sytuację, w której wartością taką jest np. wolność, której naruszenie jest złe i dotkliwe niezależnie od wszystkich innych okoliczności, które temu towarzyszą¹¹⁸. Zbiory owych zasad ogólnych o charakterze uniwersalnym i absolutnym, tworzyć będą systemy aksjologiczne. Dotyczyć one mogą takich sfer jak religia, polityka, stosunki społeczne czy podejście do cudzej własności. Wyłaniane w procesie emergencji z systemu reprezentacji centralnych jednostki odgrywają dużą rolę w regulacji zachowania. Mogą być one podbudowywane wspomnianymi wcześniej regułami sytuacyjnymi i w ten sposób obejmować szeroki zakres potencjału reaktywnego jednostki. Warunkiem uruchomienia bądź zatrzymania czynności przez określonego człowieka będzie charakter dominujących standardów ewaluacyjnych.

---

¹¹⁶ Ibid.

¹¹⁷ Thornberry, T. P., Krohn, M. D., Lizotte, A. J., Smith, C. A., Tobin, K. (2003). *Gangs and delinquency in developmental perspective*. New York: Cambridge University Press.

¹¹⁸ Gołąb, A., Reykowski, J. (1985). *Studia nad rozwojem standardów ewaluacyjnych*. Wrocław: Ossolineum.

Wskazuje się także na dwie fazy rozwoju standardów ewaluacyjnych – pierwszą instytucjonalną, w której rodzina i agendy socjalizacyjne jak np. szkoła sprawują kontrolę nad jednostką i na bazie wstydu i lęku powodują dostosowywanie się do wymogów otoczenia. Drugą stanowi etap internalizacji norm, w którym jednostka stopniowo przyjmuje standardy ewaluatywne jako konstytutywne cechy jej tożsamości. Stają się one wtedy na tyle uwewnętrznione, że kontrola ich realizacji pochodzi z samej jednostki, a nie jest zależna od warunków zewnętrznych. W przypadku naszej pracy teoria ta dobrze opisuje wszystkie niemal aspekty desocjalizacji i tworzenia się automatyzmów w strukturach poznawczych nieletnich.

2.7. Empatia – pojęcie i mechanizmy regulacyjne

Z punktu widzenia naszej pracy centralnym problemem są struktury odpowiedzialne za uspołecznienie, których wadliwe funkcjonowanie prowadzić może do aspołecznych zachowań nieletnich. W psychologii współczesnej bardzo popularnym konstruktem wyjaśniającym prospołeczne zachowania jest empatia. Przyjmuje się również, że może ona pełnić rolę struktury hamującej podejmowanie działań niekorzystnych dla innego człowieka. Empatia jako konstrukt teoretyczny i empiryczny ma w psychologii długą i bogatą tradycję. Pierwotnie pojęcie to było używane w odniesieniu do określenia przeżywania piękna podczas obserwacji dzieła sztuki, później jednak nacisk był stopniowo przesuwany w kierunku wchodzenia w rolę drugiego człowieka i patrzenia na jego sytuację, tak jak on ją widzi. Do psychologii pojęcie wprowadził już w 1909 roku Edward Titchener, jednak jego rozumienie tego zjawiska znacząco różniło się od współczesnej conceptualizacji, empatia miała bowiem postać naśladownictwa stanu emocjonalnego na bazie jego obserwowania. Tak modelowany wzorec nie utrzymał się jednak długo. W późniejszych refleksjach wyróżniano trzy typy empatii: percepcyjną, poznawczą i emocjonalną. W pewnym sensie związane to było z tendencją psychologów w ówczesnym okresie do bardzo ostrego rozgraniczania procesów na afektywne i poznawcze. Co więcej we wczesnych fazach rozwoju koncepcji, zakładano iż prospołeczne zachowanie może być wynikiem chęci poprawienia swojego samopoczucia – a co za tym idzie, jest nakierowane w istocie na osiągnięcie korzyści osobistych¹¹⁹. W kolejnych odsłonach refleksji środek ciężkości teorii przenosił się na społeczny aspekt internalizacji norm zakładających pomoc innym członkom społeczności¹²⁰. W późniejszych

---

¹¹⁹ Rembowski, J. (1989). *Empatia. Studium psychologiczne*. Warszawa: PWN.

¹²⁰ Krebs, D. (1982). Psychological Approaches to Altruism: An Evaluation. *Ethics*, 92, s. 447-458.

odslonach ten nurt wytworzył propozycję określaną mianem sprawiedliwej rzeczywistości¹²¹, wedle której jednostki dążą do funkcjonowania w świecie, w którym reguły dotyczą każdej jednostki w takim samym stopniu, a ludziom dobrym przytrafiają się dobre rzeczy w tym pomoc i współczucie kiedy dzieje im się krzywda. W tej części pracy przedstawimy naszym zdaniem najbardziej istotne z punktu widzenia przyszłych wysiłków interpretacyjnych teorie empatii, które znajdują się w światowym obiegu. Zaczniemy od G.H Meada jako jednego z pionierów tego typu refleksji na gruncie socjologii i psychologii.

2.7.1. Teoria Interakcjonizmu Symbolicznego Georga H. Meada

Wkład Meada w refleksję nad naturą empatii jest daleki od oczywistego. Naszym jednak zdaniem, pewne elementy jego teorii stanowią istotny punkt odniesienia dla omawianych w dalszej części tego rozdziału współczesnych ujęć empatii. Osią jego rozważań jest koncepcja jaźni. Mead dopatruje się jej powstania w interakcjach z innymi ludźmi. Jako ilustrację do tej konstatacji przedstawiano przypadki „wilczych dzieci” wychowanych poza społeczeństwem, które w znakomitej przewadze przypominały zwierzęta nie potrafiące znaleźć się w świecie norm ludzkich. Mead wyszedł zatem z dwóch założeń – jednostki muszą ze sobą współpracować i wszelkie działania sprzyjające współpracy będą utrwalane, gdyż stanowią mechanizm adaptacyjny¹²². Jednostki porozumiewają się w celu współpracy dzięki zestawom gestów i symboli, którym nadają znaczenia, celem uproszczenia procesu komunikacji i zwiększenia jego efektywności. Dla nas kluczowe jest, że w momencie kiedy jednostka rozumie gesty konwencjonalne, potrafi je zastosować celem przyjmowania roli innych, a także wyobrazeniowo podejmować próby dotyczące efektów ich ewentualnego zastosowania, ma ona jaźń¹²³. Jeżeli możemy oznaczać innych jako obiekty w przestrzeni, to oznaczając siebie wytwarzamy samookreślenie i samoocenę. Dojrzały organizm wytwarza spójne i stałe koncepcje „samego siebie” w przeciwieństwie do organizmu niedojrzałego, którego oznaczenia symboliczne są chwilowe i nietrwałe¹²⁴. Dojrzewanie tego organizmu Mead przewidywał na trzy stadia, w których zachodzą zgoła inne procesy. Wspólną ich cechą jest rozwijanie dwóch składników strukturalnych jaźni – „Ja” i „My”. „Ja” odzwierciedlałoby indywidualne predyspozycje, sentymenty i umiejętności różniące jednostkę od innych ludzi,

---

¹²¹ Lerner, M., Meindl, J. (1981). Justice and altruism. [W]: J. Rushton, R. M. Sorrentino (red.), *Altruism and helping behavior: social, personality, and developmental perspectives*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

¹²² Turner, J. (2010). *Struktura Teorii Socjologicznej*. Warszawa: PWN.

¹²³ Ibidem.

¹²⁴ Hałas, E., Konecki, K. (2005). *Konstruowanie jaźni i społeczeństwa. Europejskie warianty interakcjonizmu symbolicznego*. Warszawa: Scholar.

podczas gdy „My” odnosiłoby się do zinternalizowanych elementów systemu aksjonormatywnego, takich jak obowiązujące normy, pożądane wartości czy też zbiór przepisów instytucjonalnych, przyswojonych przez jednostkę, a warunkujących jej zachowanie w zbiorowości ludzkiej. W pierwszym stadium rozwoju jaźni, które Mead określił mianem stadium zabawy, jednostki pozostają wzajemnie w kontakcie bardziej proksemicznym niż znaczeniowym. Nie występuje jeszcze refleksja nad rolami innych w szerszym tego terminu znaczeniu. Ludzie są świadomi towarzyszy, ale nie zaprzatają sobie głowy niuansami ich aktywności. Później następuje stadium gry, w której jednostka jest w stanie wyprowadzać wyobrażenia o sobie z reakcji i działań innych uwikłanych w interakcję aktorów. Mead posługiwał się analogią futbolową tłumacząc, że aby osiągnąć sukces zawodnik musi zdawać sobie sprawę z pozycji i roli wszystkich pozostałych członków zespołu. Ostateczne stadium jaźni osiąga na poziomie „uogólnionego innego”, to jest wtedy, kiedy jednostka rozumie ogólny sens funkcjonowania w układzie zewnętrznych reguł i dostrzega korzyści płynące z takiego rozwiązania. W odniesieniu do naszego przedmiotu badań można dodać, że teoria ta dobrze uzupełnia się z teorią Piageta i Kohlberga¹²⁵. Najwyższy poziom rozwoju jaźni w tej teorii odpowiada ostatniemu stopniowi rozwoju moralnego. Pomimo tego, że reguły są przyjmowane przez jednostkę jako własne, aby były pożyteczne, muszą wywodzić się z rozumienia jak owe reguły będą wpływać na innych ludzi, a poprzez to na jednostkę. Dzięki temu umieszczeniu roli punktu widzenia innych jednostek w ramach algorytmu decyzyjnego, tworzy się nam bezpośrednie nawiązanie do interesującej nas definicji jaźni.

Mamy tutaj na myśli konstrukt jaźni odzwierciedlonej, która została dokładnie opisana przez Floriana Znanieckiego jako: „zobiektywizowany przez siebie samego podmiot społeczny”¹²⁶. Jej najważniejszą właściwością stanowi włączenie w obraz siebie komponentu zewnętrznego – naszej percepcji tego jak widzą nas inni. Trzeba tutaj podkreślić, iż jednostka nie ma bezpośredniego dostępu do obiektywnej wiedzy na temat tego jak jest postrzegana – posługuje się swoimi odczuciami na ten temat. Jako, że istotę naszych rozważań stanowią grupy asocjalne, w których nie spodziewamy się głębokiej internalizacji pozytywnych wartości kulturowych, pewne przymioty, które powodują popełnianie czynów inkryminowanych, są uznawane za korzystne. Jaźń odzwierciedlona mogłaby tutaj opisywać mechanizm wzmacniający tendencję do powtarzania zachowań, które wzbudzą podziw

---

¹²⁵ Trempała, J. (2002). Rozwój poznawczy. W: B. Harwas – Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka*, T. III. Warszawa: PWN.

¹²⁶ Znaniecki, F. (1991). *Prawa psychologii społecznej*. Warszawa: PWN, s. 133.

i z tego tytułu wzmacniają poczucie wartości danego nieletniego. Taki jednak proces świadczyłby o umiejętności (uświadomionej bądź nie) do spojrzenia na swoje zachowanie z perspektywy innych ludzi. Jeśli jednostka budowałaby swoje „Ja” tylko w oparciu o percepcję tego co się podoba i jest akceptowane w grupie asocjalnej, to poziom jej rozwoju moralnego nie będzie wysoki. Tłumaczyłoby to sytuację, w której pomimo zrozumienia dla położenia swojej ofiary, młodociany sprawca kieruje się raczej tym, jak dany czyn będzie wyglądał z perspektywy istotnych dla niego innych, czyli asocjalnej grupy podkulturowej¹²⁷. Dysponuje on zatem podstawą, jaką jest poznawczy komponent empatii, ale używa go w niewłaściwy sposób. Jest to dla nas o tyle istotne, iż ukierunkowuje nas w stronę innych aspektów empatii, jako potencjalnych swoistych inhibitorów zachowań asocjalnych. Aby przyrzeć się wielowymiarowości w poniższych rozdziałach przedstawiamy szereg najbardziej aktualnych jej teorii.

2.7.2. Teoria Empatii Mark’a H. Davisa

Spójną i współczesną teorię empatii przedstawił Mark Davis. Według niego zdolności empatyczne są swoistym mechanizmem przystosowawczym gatunku ludzkiego i ułatwiają funkcjonowanie w dużych społeczeństwach. W związku z postępującym podziałem pracy i nastawieniem na specjalizację, jednostki muszą ze sobą współpracować, a to jest łatwiejsze w sytuacji zrozumienia położenia i emocji współuczestnika interakcji. Davis stoi na stanowisku, iż empatia jest w swojej istocie wielowymiarowa i nie powinno się jej redukować do procesu poznawczego lub uwarunkowania emocjonalnego¹²⁸. Davis przyjął również, iż w ramach teoretycznego modelu empatii należy rozważyć cztery podstawowe obszary: warunki poprzedzające, procesy, skutki wewnątrzosobnicze oraz skutki międzyludzkie¹²⁹. Tylko pełne zrozumienie ich istoty gwarantuje poprawną interpretację zachowań prospołecznych jednostki. W warunkach poprzedzających opisał on różnicujący wpływ osoby i sytuacji, zwracając uwagę na fakt, iż predyspozycje do empatii mogą w pewnej mierze być warunkowane przez różnice indywidualne¹³⁰, a także niebagatelny wpływ na przebieg samego procesu będą miały okoliczności, w których on zachodzi, ze szczególnym

---

¹²⁷ Meldrum, R.C., Young, J. T. N., Weerman, F. M. (2009). Reconsidering the Effect of Self-Control and Delinquent Peers: Implications of Measurement for Theoretical Significance. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 46(3), s. 353-76.

¹²⁸ Davis M. H. (1983). Measuring individual differences in empathy: Evidence for a multidimensional approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44, s.113-126.

¹²⁹ Davis M.H. (1999). *Empatia. O umiejętności współodczuwania*. Gdańsk: GWP.

¹³⁰ Zahn-Waxler, C., Radke-Yarrow, M. (1990). The origins of empathic concern. *Motivation and Emotion*, 14, s. 107-130.

uwzględnieniem intensywności sytuacji i stopniem podobieństwa obserwatora do uczestników owego wydarzenia. W przypadku asocjalnych nieletnich, będą istnieć określone cechy charakteru, jak i właściwości sytuacji, w których zachowania empatyczne będą znacznie ograniczone. Część z nich wspomnieliśmy w poprzednich częściach tego rozdziału, a część zostanie rozpatrzona w części empirycznej niniejszej pracy. W tym miejscu chcemy tylko wskazać, iż w klasycznej sytuacji popełnianego przestępstwa, nieletni zawsze znajduje się w opozycji do ofiary i jego doświadczenia są zupełnie nieprzystające. Grupa będąca w centrum naszych dociekań mogłaby wykazać empatię obserwując komplikację podczas rabunku, gdyby np. napastnicy zostali zatrzymani na gorącym uczynku przez policję, doświadczenie bycia ofiarą najprawdopodobniej jest u nich wypierane daleko poza świadomość.

W dalszej kolejności Davis zakładał, że procesy, które w konsekwencji mogą prowadzić do empatycznej refleksji, mogą mieć charakter automatyczny i polegać na prostym naśladowaniu motorycznym lub zjawisku zarażania płaczem. Oba te procesy można zaobserwować u ludzi od najmłodszych lat życia¹³¹. Wraz z prostymi i zaawansowanymi procesami poznawczymi, wypełniają postulowany przez Davisa katalog, dzięki któremu jednostka może doznać empatycznego wglądu. Wśród tych prostych znajduje się warunkowanie klasyczne, które w historii badań nad empatią wykazało konieczność włączania go w tok refleksji nad problemem¹³². Skomplikowane procesy poznawcze to między innymi przyjmowanie perspektywy, które w koncepcji Davisa zajmuje bardzo istotną rolę, tworząc jeden z głównych określonych przez niego wymiarów empatii.¹³³

Zarówno warunki poprzedzające jak i procesy wpływają na skutki intrapersonalne i interpersonalne. Te pierwsze określają efekty procesu (afektywne i nieafektywne) jaki ma on dla wewnętrznego funkcjonowania jednostki. Afektywne – związane z reakcją emocjonalną na obserwatora na określone doznania obserwowanego, podzielono dalej na analogiczne i reaktywne. Analogiczne opisują sytuację faktycznego wiernego odtworzenia stanu emocjonalnego zauważalnego u obserwatora, podczas gdy reaktywne wskazują już na efekt końcowy procesu interpretacji obserwacji i wygenerowania unikalnej odpowiedzi na bazie

---

¹³¹Scambler, D., Hepburn, S. L., Rutherford, M. D., Wehner, E. A., Rogers, S. J. (2006). Emotional responsivity in children with autism, children with other developmental disabilities, and children with typical development. *Journal of Developmental Disorders*, 37(3), s. 553–563.

¹³²Hoffman, L.(2000). *Empathy and moral development: Implications for caring and justice*. New York: Cambridge University Press.

¹³³Davis, M. H. (1999). *Empatia. O umiejętności współodczuwania*. Gdańsk: GWP.

cech osobniczych osoby obserwującej daną sytuację¹³⁴. W pierwszym przypadku mamy do czynienia z procesem analogicznym do przeniesienia pewnych stanów wprost pomiędzy dwiema osobami, a w drugim pojawiają się elementy, których w oryginalnym zestawie uczuć brak, np. współczucie względem obserwowanego. Należy tutaj z punktu widzenia dalszych rozważań, wskazać, iż u osoby zaangażowanej bezpośrednio w sytuację, mogą przeważać emocje o charakterze lękowym, związane z niepewnością co do konsekwencji jakie będą jej rezultatem finalnym. W przypadku obserwatora brak owych konsekwencji w percypowanym horyzoncie czasowym, skutkuje większą koncentracją na takich emocjach jak gniew, wywołany przez poczucie niesprawiedliwości sytuacji, w jakiej znajduje się obserwowany. W odniesieniu do naszej grupy docelowej, może to przybierać ciekawą postać. Mianowicie nieletni będą współczuć innym nieletnim tego, że zostali schwytani lub są źle traktowani przez policję, a ofiara nie będzie istnieć jako obiekt warty okazywania troski. W zakresie omawianych skutków afektywnych mogłoby to rodzić konsekwencję w postaci głębszej immersji w asocjalne grupy podkulturowe i stanowić swoistego rodzaju ułatwienie dla popełniania czynów przestępnych¹³⁵.

Drugi rodzaj rezultatów intrapersonalnych to skutki nieafektywne. Można by w znakomitej większości mówić o tych elementach schematu Davisa jako o dyspozycjach do określonych atrybucji względem obiektów oraz trafności interpersonalnego postrzegania¹³⁶. Możemy tutaj odnaleźć wspólne elementy z teorią neutralizacji omawianej w innym miejscu naszej pracy. W przypadku jednak koncentracji na oddziaływaniu związanym z procesami empatycznymi dyspozycje do postrzegania sytuacji innych osób nie będą świadomymi próbami umniejszania swojej winy, a automatyzmem, na który może pozwolić sobie odpowiednio ukształtowana jednostka. Dzięki gotowości do przypisywania ofierze cech negatywnych, nieletni może na przykład stwierdzić, że fakt, iż owa ofiara nie oddała pieniędzy od razu tylko próbowała negocjować ze sprawcą, świadczy o jej złej woli, niskim ilorazie inteligencji i w gruncie rzeczy zasługuje ona na to co ją spotkało. W pewnym sensie możemy nawet dostrzec w naszej grupie pewne zręby zachowań wspomagających, czyli skutków procesów empatycznych polegających na tym, że osoba widząca drugiego człowieka w potrzebie postanawia mu pomóc. W środowisku asocjalnej grupy podkulturowej nierzadko mamy do czynienia z udzielaniem sobie pomocy w przypadku zagrożenia wykryciem przez

---

¹³⁴ Ibid.

¹³⁵ Hawkins, J. D., Brown, E. C., Oesterle, S., Abbott, R. D., Catalano, R. F. (2008). Early effects of communities that care on targeted risks and initiation of delinquent behavior and substance use. *Journal of Adolescent Health*, 43(1), s. 15-22.

¹³⁶ Davis, M. H. (1999). *Empatia. O umiejętności współodczuwania*. Gdańsk: GWP.

policję czy też ucieczki przed wymiarem sprawiedliwości. Dobrym polem do obserwacji tego typu zachowań są zawody sportowe i zachowanie kibiców, którzy pomijają wzajemne animozje, żeby wspólnie stawiać czoła stróżom prawa¹³⁷.

Davis na podstawie prowadzonych w ramach powyższego modelu badań wyodrębnił cztery komponenty empatii, które opisują ten konstrukt w sposób wyczerpujący i generatywny empirycznie. W narzędziu którym posłużymy się w naszym badaniu, znalazły się komponenty określone przez niego jako: przyjmowanie perspektywy, empatyczna troska, osobista przykrość oraz fantazjowanie.

Przyjmowanie perspektywy to umiejętność do rozpatrzenia sytuacji z perspektywy wszystkich jej członków. Zasadnicze znaczenie ma w nim dojrzałość funkcji poznawczych u danej osoby. W poprzednich rozdziałach przedstawiliśmy dojrzewanie owych struktur, a ten wymiar podsumowuje je w formie funkcjonalnej. Jest on też najbardziej jakościowo związany z inteligencją emocjonalną, gdyż przyjmowanie perspektywy często jest podstawą do rozpatrywania motywów i oczekiwań innych osób. Dodatkowo proces ten może przebiegać w zautomatyzowany sposób, jeśli odpowiedzialne za niego skrypty zostały głęboko zinternalizowane. Jednostka, która posiada zrozumienie dla współuczestników interakcji jest w stanie dostosowując się do ich oczekiwań, usprawniać proces grupowy i czynić go bardziej wydajnym i mniej obciążającym. Obok naturalnie społecznie pożytecznych skutków posiadania wysokiej umiejętności do przyjmowania cudzej perspektywy, należy jasno wskazać, że ów wymiar może mieć charakter patologiczny. Manipulacja bowiem jest o tyle łatwiejsza, o ile trafniej odgadujemy, co jest głównym napędem kierującym działaniami konkretnej osoby. Należy się zatem spodziewać, że cecha ta wcale nie musi być zanizowana u osób z naszej grupy badawczej. Może się bowiem okazać, że w tych specjalizacjach przestępczych, które wymagają interakcji z ludźmi polegającej na decepcji, wymiar ten będzie wyższy niż w grupie kontrolnej. Najprawdopodobniej taki mechanizm będzie funkcjonował w grupie przestępców wyspecjalizowanych w oszustwach, które w założeniu polegają na zdobyciu zaufania i wykorzystaniu go przeciwko ofierze. Ta jednak grupa kryminalistów pojawia się nieco później i wykształca się już po okresie adolescencji.

Empatyczna troska – najbliższa potocznemu, społecznemu, rozumieniu pojęcia empatii. Odpowiada ona za określenie poziomu w jakim jednostka przeżywa przeżyciami dotyczącymi inne osoby. Należy tutaj wskazać, że obok oczywistego nachylenia

---

¹³⁷ Junger -Tas, J. (1996). Youth and violence in Europe. *Studies on Crime and Crime Prevention*, 5(1), s. 31-58.

afektywnego tego wymiaru, ma on dodatkowo rys poznawczy. Wiąże się bowiem z rozumieniem przykrości nie tylko na poziomie obiektywnym, ale również na poziomie osobniczym. To znaczy, że jednostka troszcząc się o bliźniego nie kieruje się tylko formalną oceną dolegliwości sytuacji, w której się ona znalazła, ale bierze pod uwagę znany lub percypowany obraz psychiki tej osoby. Różni ludzie różnie reagują na podobne sytuacje, w związku z czym oczekiwanie, aby przejawiali jednakowo emocjonalne podejście, byłoby nieuzasadnione. Empatyczna troska powinna w założeniu hamować asocjalne zachowania, ale może się okazać, że empiryczne wyniki wykażą, że łagodzi ona jedynie brutalność popełnianego przestępstwa. Jeśli jest ono wynikiem utrwalonego stylu adaptacyjnego i spełnia funkcję zaspokajania potrzeb podstawowych, empatia musiałaby przerodzić się w altruizm, żeby powstrzymać zdemoralizowanego nieletniego przed popełnieniem czynu przestępnego.

Osobista przykrość – jest wymiarem opisującym dolegliwe reakcje wewnętrzne osoby na sytuację, w której znajduje się inna jednostka. Ta reakcja nie tyczy się uczuć w stosunku do obiektu znajdującego się w sytuacji, a jest zbiorem wewnętrznych reakcji o charakterze lękowym. Najczęściej objawia się lękiem i uczuciem niepokoju, nawet jeśli obserwowana sytuacja jest zupełnie oderwana od sytuacji życiowej obserwatora. Pomimo tego, że obiektywnie nie może się on w niej znaleźć i podzielić losu osób jej doświadczających odczuwa wewnętrzny dyskomfort i zaczyna przejawiać wyższy poziom afektacji. Zakładając automatyzm i reaktywność tego wymiaru, musimy jasno wskazać, że może on zarówno odżegnywać jednostkę od popełniania czynów karalnych, ale może być podstawą mechanizmu wyzwalamy niektórych form tych zachowań. Odczuwany lęk i dyskomfort psychiczny, którego źródła jednostka nie może zidentyfikować, może wytwarzać uczucie rozdrażnienia. W takiej sytuacji podczas napadu rabunkowego, identyfikacja z jego ofiarą – w pełni automatyczna, nie zostanie zinterpretowana jako sygnał do zakończenia czynności, tylko jako sygnał, że dzieje się coś niedobrego i należy użyć mocniejszych środków w celu uzyskania większej kontroli nad sytuacją. W taki sposób wysokie wartości w tej skali mogą prowadzić do eskalacji brutalności, zamiast ją hamować. Miałoby to uzasadnienie w odniesieniu do sprawców neurotycznych, u których podstawą działania jest często irracjonalna deformacja poznawcza, na bazie której podejmują decyzje napędzane później w sposób afektywny.

Fantazjowanie – najbardziej wymagająca poznawczo konstrukcja koncepcji Davisa, wskazująca na tendencję jednostki do angażowania systemu poznawczego w tworzenie wyobrażeń rzeczywistości, która nie istnieje. Sama w sobie nie jest akuratnie istotnym

komponentem teorii, jak często się podkreśla. Lecz my widzimy w niej pewien prognostyk potencjału rozwojowego pozostałych wymiarów, zwłaszcza przyjmowania perspektywy. Fantazjowania i osadzanie siebie w rolach, które jednostka może jedynie sobie wyobrażać, wiąże się z przeżywaniem obcych sobie rozterek, uczuć i dylematów. W przypadku naszego obiektu badawczego obok aktualnego stanu warto jest również wziąć pod uwagę ewentualny potencjał rozwojowy. Z jednej strony może on być pozytywnym wskaźnikiem dla resocjalizacji i dawać pożyteczne narzędzie wychowawcom, pracującym z trudną młodzieżą. Z drugiej jednak strony fantazja, napędzana przekazami płynącymi z mass mediów może tworzyć szybciej, silniejsze asocjacje i oczekiwania, realnie niemożliwe do spełnienia. Wtedy łatwiejszy będzie wybór asocjalnego zachowania, gdyż tylko ono będzie dawało jakiejkolwiek nadzieje na osiągnięcie dóbr, o których jednostka fantazjuje.

Trafność teorii Davisa potwierdziła się w skuteczności skali testowej zbudowanej na jej podstawie, na poziomie biologicznego funkcjonowania mózgu¹³⁸. Nie ma więc wątpliwości, że jej wybór jako narzędzia mierzącego empatię w przypadku naszego wysiłku badawczego jest w wysokim stopniu uzasadniony. Co więcej - jej niewątpliwie mocną stroną jest konstrukcja zawierająca relatywnie przystępną dla obiektu badań liczbę itemów o prostej budowie semantycznej, nie zostawiająca miejsca na pomyłki związane z brakiem zrozumienia sensu stwierdzenia. Dzięki wielowymiarowości tej koncepcji możliwym będzie eksploracja subtelności w empatycznym funkcjonowaniu nieletnich sprawców.

2.7.3. Teoria Empatii Martina L. Hoffmana

W czasach nam współczesnych holistyczną propozycję rozumienia empatii przedstawił psycholog rozwojowy Marin L. Hoffman. Posiada ona wiele punktów wspólnych z przedstawioną wcześniej propozycją Davisa. Hoffman wyróżnił szereg mechanizmów¹³⁹, które tłumaczą w jaki sposób osoba postrzegająca innego człowieka znajdującego się w sytuacji zagrożenia, zaczyna generować emocje odnoszące się do jego stanu. Mechanizmy podzielił na dwie szerokie kategorie. W pierwszej z nich znalazły się te mechanizmy w których niezbędnym elementem inicjującym, jest bezpośrednia obserwacja obiektu doznającego określonego stanu emocjonalnego. I tak w przypadku mimikry – pierwszego z wymienionych przez Hoffmana mechanizmów, mówimy o swoistym sprzężeniu zwrotnym

---

¹³⁸ Pfeifer, J. H., Iacoboni, M., Mazziotta, J. C., Dapretto, M. (2008). Mirroring others' emotions relates to empathy and interpersonal competence in children. *Neuroimage*, 39(4), s. 2076-2085.

¹³⁹ Hoffman, M. L. (2000). *Empathy and moral development: Implications for caring and justice*. New York: Cambridge University Press.

wywoływanym przez obserwację. W pierwszej fazie obserwator widząc reakcję emocjonalną dokładnie ją odtwarza, co z kolei wtórnie powoduje u niego wystąpienie emocji zgadzających się z jej charakterem (wyrażanym np. przez ekspresję mimiczną, którą powtórzył). Dochodzi do tego w sposób spontaniczny i niekontrolowany¹⁴⁰. Przykładem bliskim przedmiotowi naszych rozważań byłaby sytuacja, w której nieletni wraz z kolegą próbują przenieść ciężki kawałek złomu, następnie jednemu z nich wymyka się on z rąk i upadając na nogę wywołuje grymas bólu. Bardzo często w takiej sytuacji będziemy świadkami odwzorowania tej emocji na twarzy drugiego uczestnika interakcji – a z racji prędkości z jaką to się odbywa w myśl teorii Hoffmana dojdzie do sprzężenia mimicznego z emocjami i obserwator odczuje emocje obiektu obserwowanego. Ta teoria znajduje potwierdzenie także w najnowszych badaniach¹⁴¹, co daje podstawy do skorzystania z niej w części empirycznej naszej pracy. Kolejnym mechanizmem, w którym Hoffman stawia wymóg obecności obserwatora w trakcie samej sytuacji, jest warunkowanie klasyczne. Mielibyśmy tutaj do czynienia z sytuacją, w której nieletni na widok funkcjonariusza policji czuje lęk, gdyż kojarzy mu się z wcześniejszymi przypadkami ujawniania jego przewin i hultajstw. W tym przypadku wcześniejsze zatrzymanie przez policję pełniłoby rolę wzmocnienia warunkowego. Praworządному obywatelowi, widok policjanta powinien podnosić poziom poczucia bezpieczeństwa, więc w tym przypadku efekt byłby zupełnie odwrotny. W odniesieniu do przedmiotu naszych dociekań, sytuacja ta sprawiałaby, że nieletni, który widzi jak inny nieletni jest zatrzymywany przez policję, współczułby mu z racji swoich wcześniejszych doświadczeń, bez refleksji nad powodem tego zatrzymania i faktyczną sytuacją owej osoby¹⁴². Bardzo podobny do omówionego powyżej, jest trzeci mechanizm opisywany przez Hoffmana, to znaczy bezpośrednie skojarzenia – zachodzi on w momencie, kiedy oglądamy osobę znajdującą się w sytuacji, w której my się znajdowaliśmy wcześniej – w takim układzie empatia przybiera formę odpamiętywania swoich własnych przeżyć i przypisywania ich podmiotowi obserwowanemu, gdyż w istocie może on przetwarzać tą sytuacją całkiem inaczej¹⁴³.

Dwa kolejne mechanizmy są naturalną kontynuacją opisanych poprzednio. Różnią się od nich brakiem bezpośredniego uczestnictwa w wydarzeniu. W pierwszym z nich, to znaczy

---

¹⁴⁰ Ibid.

¹⁴¹ Laird, J. D., Lacasse, K. (2014). Bodily influences on emotional feelings: Accumulating evidence and extensions of William James's theory of emotion. *Emotion Review*, 6, s. 27-34.

¹⁴² Roseman, I. J., Spindel, M. S., Jose, P. E. (1990). Appraisals of emotion-eliciting events: Testing a theory of discrete emotions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(5), s. 889-915.

¹⁴³ Hodges, S. D., Kiel, K. J., Kramer, A. D. I., Veach, D., Villanueva, B. R. (2010). Giving birth to empathy: The effects of similar experience on empathic accuracy, empathic concern, and perceived empathy. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 36(3), s. 398-409.

skojarzenia pośredniego, reakcja empatyczna jest uzyskiwana dzięki powzięciu informacji o jego zajściu i jest związana z bazowaniem na własnych doświadczeniach – przy czym brak bezpośredniego dostępu do sytuacji może powodować jeszcze większe opieranie się na wspomnieniach, co będzie wykrzywiało prawdziwy obraz emocji u osoby faktycznie ich doświadczających. Ostatnim z mechanizmów jest przyjmowanie roli, polegające na próbie zrozumienia sytuacji osoby, której ani nie widzieliśmy ani sami w przeszłości nie doświadczaliśmy. Jest to o tyle trudna sytuacja, że często dochodzi do kontaminacji emocjami, w które podmiot odczuwał w sytuacjach podobnych lub takich, które on sam uznaje za analogiczne. Co ciekawe Hofmann podnosi także kwestię takich form empatii jak empatycznie przeżywany gniew. Wskazuje on na ciekawą z naszego punktu widzenia, możliwość reagowania negatywnymi emocjami z komponentem behawioralnym w sytuacji, w której postrzegamy takie emocje u drugiej osoby. Mogłoby to tłumaczyć przypadki pobić, kiedy to często mamy do czynienia z jednym napastnikiem inicjującym całe zdarzenie i kilkoma, którzy już w trakcie, po tym jak ofiara nie stawia oporu, dołączają i zadają jej kilka ciosów. Takie zachowanie tłumaczono zwykle normami grupowymi i chęcią okazania swojej przynależności¹⁴⁴, ale w części empirycznej będziemy mogli zgłębić także opisywaną przez Hoffmana możliwość.

2.7.4. Teoria Empatii – Altruizmu Daniela C. Batson’a

W dalszej kolejności warto przywołać propozycję Daniela Batson’a traktującą empatię jako nadrzędny element prowadzący do koncentracji na dobrostanie innych ludzi. To kolejny krok, w którym zakładamy, że z afektywnej i kognitywnej empatii może zrodzić się konkretny komponent motywacyjny – pchający ludzi w kierunku altruizmu¹⁴⁵. Batson określał zatem empatię jako uczucie współczucia i sympatii, natomiast altruizm to jego zdaniem predyspozycja motywacyjna do określonego działania¹⁴⁶. Wskazywał że ścieżka prowadząca od egoizmu do empatii składa się z kilku następujących po sobie procesów tworzących logiczny ciąg przyczynowo-skutkowy¹⁴⁷. Pierwszym z nich jest umiejętność dostrzegania ludzi w potrzebie. Jest to pierwszy krok, który wyzwala empatyczną reakcję

---

¹⁴⁴ Howell, J. C., Egley, A., Jr. (2005). Moving risk factors into developmental theories of gang membership. *Youth Violence and Juvenile Justice*, 3(4), s. 334-354.

¹⁴⁵ Batson, C. D. (1991). *The Altruism Question: Toward a Social-Psychological Answer*. Hillsdale. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

¹⁴⁶ Batson, C. D., Shaw, L. L. (1991). Evidence for altruism: Toward a pluralism of prosocial motives. *Psychological Inquiry*, 2, s.107-122.

¹⁴⁷ Batson, C. D. (1991). *The Altruism Question: Toward a Social-Psychological Answer*. Hillsdale. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

emocjonalną. W dalszej kolejności mamy do czynienia z procesem adaptacji perspektywy osoby cierpiącej – przyjęciem jej punktu widzenia, co powoduje przejście do kroku trzeciego – przywiązania do osoby i sytuacji, które sprawia, że obiekt zaczyna się nią przejmować. W tym momencie na podstawie przywiązania do sytuacji mamy do czynienia z wygenerowaniem silniejszych emocji empatycznych i w konsekwencji przejścia do wytworzenia altruistycznej motywacji. Kiedy owa motywacja osiągnie odpowiedni poziom – zaczyna się faza kalkulacji. Batson ma tutaj na myśli moment, w którym jednostka podjęła decyzję, że udzieli pomocy, ale jeszcze nie zdecydowała się w jaki sposób to uczyni. Stara się ona w tym etapie wybrać najkorzystniejszy scenariusz dla siebie i obiektu, któremu ma pomagać. Dużą rolę pełnią tu indywidualne predyspozycje. Gdyby cena za pomoc okazała się za wysoka, jednostka może zachować się zupełnie inaczej niż pierwotnie planowała. Opisywałoby to sytuacje, w których nieletni po popełnieniu czynu zabronionego - w trakcie którego zamiast pomóc przechodniowi po wypadku ukradł jego portfel - tłumaczy, iż podchodził z chęcią pomocy, jednak kiedy spostrzegł z jakim majątnym człowiekiem ma do czynienia uznał, że poradzi on sobie, a okazja do łatwego zarobku może się już nie powtórzyć.

Co interesujące autor bezpośrednio odnosi się również do egoizmu – wskazując, że jest on prostym zaprzeczeniem altruizmu. W przeciwieństwie do tego drugiego polega on nie na zwiększaniu dobrostanu drugiego człowieka – tylko swojego własnego za wszelką cenę¹⁴⁸. Dodatkowo obydwa są stanami motywacyjnymi, jednakże w odróżnieniu od altruizmu egoizm nie podlega prostemu przekształceniu w motywację¹⁴⁹. Uniemożliwia to proste przełożenie braku empatii na egoizm. Omawiając więc naszą pracę musimy wziąć pod uwagę tą konstatację w modelu badań. Sygnalizuje to również możliwość różnic indywidualnych w zakresie interpretacji sytuacji, jako wymagającej empatii lub egoizmu. W odniesieniu do naszej grupy musimy jasno stwierdzić, iż zachowania, które moglibyśmy uznać za wyrazy empatii mogą mieć inne podłoże. Zdarza się bowiem tak, iż w ramach zorganizowanej grupy nieletnich przestępców, w obliczu zagrożenia niektórzy z nich postępują w sposób niezgodny z własnym interesem, starając się chronić swoich kolegów¹⁵⁰. Świadczą o tym takie zachowania jak niechęć do składania wyjaśnień celem rozłożenia winy na wszystkich

¹⁴⁸ Batson, C. D., Ahmad, N., Yin, J., Bedell, S. J., Johnson, J. W., Templin, C. M., Whiteside, A. (1999). Two threats to the common good: Self-interested egoism and empathy induced altruism. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25, s. 3-16.

¹⁴⁹ Piliavin, J. A., Charng, H. W. (1990). Altruism: A review of recent theory and research. *American Sociological Review*, 16, s. 27-65.

¹⁵⁰ Preveaux, N. E., Ray, G. E., LoBello, S. G., Mehta, S. (2004). Peer relationships among institutionalized juvenile boys. *Journal of Adolescent Research*, 19(3), s. 284-302.

uczestników jakiegoś działania przestępczego czy dawanie sobie nawzajem alibi, chociaż grozi to konsekwencjami natury karnej. Można czasami natknąć się na sytuację, w której jeden z przestępców, celem ochrony interesu grupy, bierze na siebie sprawstwo w zbrodni, z którą *de facto* nie miał nic wspólnego¹⁵¹. Mielibyśmy wtedy do czynienia z zachowaniem bliższym konformizmowi i ochronie interesów grupowych. Co istotne można tutaj podkreślić, iż o ile zachowanie o charakterze altruizmu jest w większości przypadków korzystne dla osób potrzebujących, o tyle dla wykonujących je jednostek bardzo często wiąże się z obciążeniem. Opisana powyżej sytuacja byłaby z tego punktu widzenia czymś naturalnym, z tą różnicą, iż najczęściej pomagający ponosi koszty psychologiczne, podczas gdy nieletni stawiający dobro swoich kolegów przed własnym - konsekwencje prawne. Koncepcja Batson'a może nam pomóc uniknąć pułapki wyjaśniania zachowań mających na celu dobro grupy, jako powodowanych przez motywację empatyczną.

2.7.5. Teoria neuronów lustrzanych i model „percepcja – działanie”

Jako ostatnią przedstawiamy koncepcję o stosunkowo najkrótszym rodowodzie. W 1990 roku zespół badawczy Giacomo Rizzolattiego dostrzegł przez przypadek bardzo interesujące zjawisko zachodzące u małp laboratoryjnych. Okazało się, iż w korze przedczołowej znajduje się określony rodzaj neuronów, który w momencie wykonywania określonej czynności uaktywnia się w identyczny sposób jak podczas obserwacji wykonania tej czynności przez inną osobę. Podobne neurony ujawniono u ludzi, okazało się, że są one wyzwalane nie tylko poprzez bezpośrednią bliskość behawioralną, ale także przez obserwację emocji¹⁵². Okazało się również, że owe neurony stanowią kompletny system obejmujący zmysły wzroku, słuchu, dotyku oraz motoryki. Co więcej potwierdzono, iż intencjonalne działania powodują większą aktywność owych neuronów¹⁵³, co wzmacnia konstatację, iż nie są one odpowiedzialne tylko za działania mimowolne i instynktowne. Zaangażowanie skomplikowanych struktur poznawczych w aktywność owych neuronów, również zostało wykazane badawczo potwierdzając powyższy wniosek¹⁵⁴.

---

¹⁵¹ Thompson, N. S. (2000). Niche Construction and Group Selection. *Behavioral and Brain Sciences*, 23(1), s. 161-162.

¹⁵² Rizzolatti, G., Craighero, L. (2004). The mirror neuron system. *Annual Review of Neuroscience*, 27, s. 169-192.

¹⁵³ Fogassi, L. (2005). Parietal lobe: From action organization to intentional understanding. *Science*, 308, s. 662-667.

¹⁵⁴ Wohlschläger, A. Bekkering, H. (2002). Is human imitation based on a mirror neuron system ? Some behavioral Evidence. *Experimental Brain Research*, 143, s. 335-341.

Podczas wielu przeprowadzonych eksperymentów, badacze dowiedli, iż dzięki obserwacji aktywności owych neuronów, możemy wnioskować o zrozumieniu samej sytuacji przez osobę, która tą sytuację obserwuje¹⁵⁵. Jest to prawdopodobnie właściwa ewolucyjna funkcja, którą mają pełnić neurony lustrzane. Ze zrozumieniem idzie w parze organizacja funkcji – przez co może się tworzyć więź społeczna oparta na solidarności organicznej, uzupełnianiu się jednostek pełniących różne – zrozumiałe dla siebie role. Kolejnym krokiem jest zrozumienie nie tylko istoty samej akcji, ale również intencji jakie przyświecają wykonującej je osobie. Intencja, w rozumieniu opisywanych poprzednio przez nas zachowań, byłaby kluczowa w wytworzeniu się empatii. Możemy sobie wyobrazić dwie dokładnie z pozoru te same sytuacje, w których w zależności do intencji odczuwamy różny poziom empatycznej troski. Dla zobrazowania tej tezy wystarczy pomyśleć o więźniach spędzających wyrok w niehumanitarnych warunkach i wziąć pod uwagę przypadek, w którym jeden z nich znajduje się tam z uwagi na poglądy polityczne, a drugi ze względu na morderstwo z premedytacją. Po etapie rozumienia intencji, przychodzi czas właściwej empatii – rozumienie emocji. Badania wykazały, że i ten aspekt z punktu widzenia omawianej teorii można udowodnić empirycznie¹⁵⁶. Z tego punktu widzenia możemy zrozumieć zachowanie obserwowanej osoby w całej rozciągłości – co ułatwia nam podjęcie decyzji o jego klasyfikacji jako wartego naszego współczucia lub godnego naszego potępienia.

Jak wykazaliśmy powyżej sama teoria neuronów lustrzanych jest istotnym elementem naszej naukowej refleksji. Dzięki niej uzyskaliśmy dowód, iż z punktu widzenia fizjologicznej budowy naszego organizmu, faktycznie możliwe jest odczuwanie tego, czego doświadcza inna osoba. Empatia zyskała zatem silny fundament biologiczny. Przez pryzmat tego odkrycia należy patrzeć na kilka kolejnych teorii, o których wspomnimy w kolejnych rozdziałach. Już w tym miejscu można zasygnalizować jaką istotną rolę miało to odkrycie dla teorii Alberta Bandury – na którą będziemy się powoływać przy interpretacji badań empirycznych. Najbardziej jednak interesującą z naszego punktu widzenia sytuacją byłoby upośledzenie tego układu – które mogło by być uznane za podstawę takich zaburzeń jak psychopatia lub zaburzenia antyspołeczne, które leżą czasami u źródła niezgodnego z prawem zachowań adolescentów. Nieletni stanowiący nasz główny obiekt zainteresowania w tej pracy, nie mogą być pozbawieni owych struktur biologicznych. Wspomniane asocjalne

---

¹⁵⁵ Rizzolatti, G, Fogassi, L, Gallese, V. (2001). Neurophysiological mechanisms underlying the understanding and imitation of action. *Nature Review of Neuroscience*, 2, s. 889-901.

¹⁵⁶ Damasio A. (2003). Feeling of emotion and the self. *Annals of New York Academy of Science*, 1001, s. 253-261.

zachowania muszą być więc spowodowane, interferencją z innymi układów regulujących zachowaniem człowieka. Możemy mieć też do czynienia z sytuacją upośledzenia tego układu, ale w takiej sytuacji istniałyby podstawy obiektywne do określenia takiej przypadłości i wskazania na możliwe działania naprawcze.

Na koniec należy dodać, iż w przeszłości część środowiska naukowego podchodziła z pewną dozą ostrożności do możliwości generalizowania konkluzji płynących z eksperymentów opisujących skomplikowane funkcje poznawcze i ich związek z działaniem neuronów lustrzanych¹⁵⁷. Z drugiej jednak strony część badań potwierdziła hipotezy opisane na początku tego rozdziału¹⁵⁸. Z uwagi na charakter tej pracy i jej cel, położymy nacisk na bardziej pochwytne aspekty empatii, które możemy zmierzyć dostępnymi i sprawdzonymi metodami. Niemniej jednak, w przyszłości możemy mieć nadzieję, że dzięki rozwijającym się technikom badawczym będziemy w stanie zweryfikować nasze ustalenia empiryczne.

Rozdział 3. Osobowość jako system regulacji i integracji zachowań człowieka.

Osobowość oraz temperament, jako konstrukty psychologiczne, choć bardzo szeroko i wielokrotnie opisywane, nie wypracowały sobie jednej, powszechnie obowiązującej definicji. W zależności od orientacji badawczej poszczególnych uczonych były operacjonalizowane w różny sposób, pozostawiając sporą dowolność interpretacyjną. W naszej pracy konsekwentnie prowadzimy dywagacje teoretyczne i analizy empiryczne w ramach paradygmatu poznawczego, dlatego też opisywana przez nas koncepcja osobowości mogła być li tylko i wyłącznie kognitywnej proveniencji. Osobowość nieletniego – o czym nie wolno nam zapomnieć, podlega burzliwemu okresowi przemiany i formowania – jest więc szczególnie podatna na wszelkie rozwojowe zaburzenia i uszczerbki wynikające z funkcjonowania w asocjalnych grupach przestępczych. Ukierunkowanie jednostki w stronę aktywności angażujących konkretne struktury poznawcze może mieć znaczenie dla rozwoju

---

¹⁵⁷ Hickok, G. (2009). Eight problems for the mirror neuron theory of action understanding in monkeys and humans. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 21(7), s. 1229-1243.

¹⁵⁸ Mukamel, R., Ekstrom, A. D., Kaplan, J., Iacoboni, M., Fried, I. (2010). Single-neuron responses in humans during execution and observation of actions. *Current Biology*, 20(8), s. 750-756.

osobowości, jak również kształtować temperament¹⁵⁹. Rozpoznanie wpływu zachowań asocjalnych na rozwój struktur odpowiedzialnych za zachowania prospołeczne przejawiane w tym okresie jest jednym z celów nadrzędnych pracy. W poniższym rozdziale przedstawimy zarówno osobowościowe jak i temperamentalne aspekty funkcjonowania człowieka w ramach wybranych teorii, które później przydatne nam będą w procesie eksplantacji uzyskanych rezultatów badawczych.

3.1. Pojęcie i geneza osobowości w ujęciu psychologii poznawczej

W naszej pracy poruszamy się konsekwentnie w obrębie paradygmatu psychologii poznawczej. Warto w tym miejscu pokrótce omówić te aspekty tej propozycji teoretycznej, które będą miały znaczenie dla naszego procesu opisu wyników wysiłku badawczego w części empirycznej niniejszej pracy. Należy na wstępie wskazać, iż w ramach tej orientacji teoretycznej istnieje wiele konkretnych propozycji różniących się w mniejszym lub większym stopniu od siebie. Paradygmat poznawczy zawsze jednak przyjmuje założenie, iż zachowanie człowieka wynika z zachodzących w nim procesów myślenia. Podobnie jak maszyny, człowiek ma ograniczone możliwości obrabiania dochodzących do niego bodźców. Z tego tytułu wszystkie sygnały, które uznaje za znaczące musi kategoryzować tworząc ich reprezentacje w ramach swojego systemu poznawczego¹⁶⁰. Elementy owego systemu wchodząc ze sobą w interakcje, tworzą schematy funkcjonalne, dzięki którym jednostka jest w stanie wykonywać część czynności w sposób bezrefleksyjny, co ułatwia codzienne funkcjonowanie i umożliwia efektywną alokację zasobów. Ten obraz można określić mianem osobowości. Jednocześnie przyjmujemy w naszej dysertacji charakterystyczne dla opisanej w dalszej części pracy koncepcji Bandury, interakcjonistyczne założenie o zależnościach pomiędzy strukturami poznawczymi a wychowaniem i otoczeniem. Nie można bowiem zapomnieć, że owe cechy nie powstają w próżni i część z naszych badanych posiada określony ich poziom z uwagi na pierwotne agendy uspołeczniające, w których się wychowują.

Centralnym pojęciem wielu teorii poznawczych są kategorie. W odniesieniu do fizycznych przedmiotów kategorie będą określać przynależność przedmiotu i odwoływać się do jego partykularnych właściwości, przy czym sytuacje, w których tylko jedna właściwość będzie decydować o tym w jakiej kategorii dany element się znajduje, są niezwykle rzadkie.

---

¹⁵⁹ Nęcka, E., Strelau, J., Ciarkowska, W. (1992). *Różnice indywidualne - możliwości i preferencje*. Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

¹⁶⁰ Nęcka, E., Orzechowski, J., Szymura, B. (2006). *Psychologia poznawcza*. Warszawa: PWN.

Z drugiej jednak strony bardzo często będziemy mieli do czynienia z sytuacją, w której jeden konkretny element z uwagi na swoje właściwości będzie możliwy do zakwalifikowania do kilku kategorii. W tym przypadku dobrym przykładem byłby status papierosów wśród asocjalnych adolescentów. Z jednej strony są one elementem wchodzącym w skład używek, ale dla nieletnich osadzonych w przeszłości w Młodzieżowych Ośrodkach Wychowawczych lub Zakładach Poprawczych często wchodzi w skład kategorii środków płatniczych, z uwagi na pełnienie przez nie w tych miejscach takiej funkcji¹⁶¹. Podobnie ma się sprawa w przypadku sytuacji, w których kategorie układają się w funkcjonalne skrypty. Dzięki nim nieletni mogą - sytuacje dla uspołecznionego adolescenta niezagrażające, interpretować i działać w nich w sposób przestępny. Do takiego rodzaju skryptu może należeć zachowanie w stosunku do kobiet w przypadku nieletnich płci męskiej¹⁶². Na to nakładają się również kategorie używane w procesie określania innych ludzi jako posiadających konkretne cechy predysponujące do takiego a nie innego potraktowania ich¹⁶³. Jeżeli dzięki określonym cechom psychologicznym nieletni przyporządkuje osobę do kategorii, która w jego systemie poznawczym usprawiedliwia popełnienie w stosunku do niej czynu przestępnego, to takie zachowanie może być wykonane praktycznie bez udziału kontroli wolicjonalnej. Co więcej wszystkie te elementy mają również wpływ na obraz jednostki w jej własnym odczuciu i percepcji. Według teorii poznawczych, sam element postrzegający posiada samoświadomość siebie i określa się w ramach poznanych kategorii. Dzięki temu możemy wytłumaczyć zjawiska etykietowania i opisane w dalszych rozdziałach potrzeby afiliacyjne nieletnich. Paradygmat poznawczy został przez nas wybrany również z uwagi na fakt stanowienia dobrej bazy dla ilościowych badań empirycznych, które są osią naszej pracy.

3.2. Regulacyjna teoria temperamentu Jana Strelaua

Temperament, podobnie jak osobowość, jest terminem posiadającym wiele definicji. W naszej pracy będziemy kierować się klasyczną koncepcją Jana Strelaua określającą temperament jako zestaw względnie stałych cech osobowości, które towarzyszą człowiekowi od wczesnych lat dziecięcych a ich odpowiedników można doszukać się w świecie zwierząt. Dodatkowo jest on pierwotnie zdeterminowany przez dziedziczny układ mechanizmów neurobiologicznych¹⁶⁴. Nie należy jednak zapominać, iż cały czas temperament będzie

---

¹⁶¹ Gurycka, A. (1994). *Reprezentacja świata w umysłach młodzieży*. Warszawa: Pracownia wydawnicza PTP.

¹⁶² Goocher, B.E. (1994). Some comments on the residential treatment of juvenile sex offenders. *Child and Youth Care Forum*, 23(4), s. 243-250.

¹⁶³ Drwał, R. (1981). *Osobowość wychowanków zakładów poprawczych*. Wrocław: Ossolineum.

¹⁶⁴ Strelau, J. (2000). *Psychologia. Podręcznik akademicki*. Tom 2. Gdańsk: GWP.

stanowił dla nas część struktur osobowościowych, rozumianych jako zespół cech. Dla nas szczególnie istotne będzie to, iż jest on najwcześniej wykształcanym i z uwagi na swoje podłoże biologiczne, najtrudniej modyfikowalnym elementem.

W omawianej przez nas koncepcji temperamentu podstawą wyróżnienia poszczególnych czynników są charakterystyki formalne zachowania w odróżnieniu od charakterystyk dotyczących jego treści. Wszystkie czynniki można zamknąć w ramach dwóch podstawowych elementów - czasowego opisującego temporalny aspekt poszczególnych czynności oraz energetycznego odnoszącego się do ich rzeczywistej dynamiki. Ich specyficzny układ tworzy charakterystyczną dla każdego człowieka indywidualność neurohormonalną¹⁶⁵. Dzięki niej ludzie mają różne od siebie style wykonywania tych samych czynności. Naturalnie w sytuacji kryzysowej lub wyjątkowej dla jednostki, owe cechy mogą zejść na dalszy tor i ustąpić miejsca instynktowi samozachowawczemu, natomiast jeśli ludzie będą mogli wybrać sposób wykonywania czynności, będą mieli tendencje do takich form, które są z godne z ich temperamentalnymi cechami.

Strelau w swojej koncepcji wyróżnił sześć czynników którymi można opisać temperament jednostki¹⁶⁶. Pierwszą z nich jest żwawość, która opisuje wykonywanie aktywności w wysokim tempie oraz szybkie reakcje na zmiany w otoczeniu. W przypadku przedmiotu naszych badań, odpowiedni poziom żwawości może być jednym z warunków koniecznych do podjęcia konkretnej formy działania przestępnego. Mowa tutaj o przestępstwach wymagających szybkiej decyzji i wykorzystywania nadarzającej się okazji, a takie w okresie adolescencji przeważają w obrazie asocjalności. Drugą cechą temperamentu, która może mieć związek z preferowanymi formami działalności przestępczej jest aktywność. Wskazuje ona bezpośrednio na tendencję do podejmowania działań charakteryzujących się wysoką wartością stymulacji. W naszym wypadku wskazywałoby to na proaktywność w poszukiwaniu bodźców i okazji do popełnienia czynu przestępnego. W dalszej kolejności mamy do czynienia z cechą opisującą tendencję do kontynuowania określonego działania, nawet w wypadku, kiedy przestał działać wywołujący owo zachowanie bodziec. Perseweratywność, bo taką nazwę nosi opisana cecha, może mieć bezpośredni wpływ na proces uczenia się poprzez modelowanie z uwagi na zwiększenie ilości powtórzeń konkretnych modelowanych zachowań. Może to mieć zarówno pozytywny wpływ

---

¹⁶⁵ Ibid.

¹⁶⁶ Strelau, J. (2002). *Psychologia różnic indywidualnych*. Tom 10. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.

w przypadku modelowania zachowań prospołecznych, w prawidłowo socjalizowanych rodzinach, ale także negatywny, gdy w obrazie zachowań rodziny przeważają te aspołeczne¹⁶⁷. Kolejna cecha, której wpływ na interesujące nas procesy jest niepodważalny to wytrzymałość czyli tendencja do adekwatnej reakcji na bodźce o wysokiej wartości stymulacyjnej. Często mamy do czynienia z popełnianiem przestępstw pod wpływem emocji. Zachowania przestępne mogą mieć wtedy charakter reakcji na przeciążający wpływ otoczenia¹⁶⁸. Od wytrzymałości będzie zatem zależało czy owa sytuacja będzie zakwalifikowana jako przeciążająca. W tym procesie będzie również brała udział kolejna cecha temperamentu - reaktywność emocjonalna. Opisuje ona siłę reakcji na bodźce o charakterze afektywnym. Osoby reaktywne emocjonalnie będą miały z tego tytułu tendencję do niskiej odporności emocjonalnej, co może w warunkach stresu skutkować podejmowaniem działań asocjalnych celem rozładowania napięcia. Ostatnią cechą temperamentu wyróżnioną przez Strelaua jest wrażliwość sensoryczna, opisująca umiejętność dostrzegania i reagowania na bodźce zmysłowe charakteryzujące się niskim potencjałem stymulacyjnym. W przypadku tej cechy należy zwrócić uwagę, iż może ona być związana z ogólnym poziomem uwagi i przekładać się na dostrzeganie zachowań w procesie socjalizacji, zwłaszcza poprzez modelowanie. Kiedy część z procesu edukacyjnego przebiega nie w sposób zorganizowany tylko swobodny, a modelowanie nie dotyczy celowo przejawianych przez modela zachowań, wtedy nawet niewielkie bodźce, które adolescent odbiera mogą się przekładać bezpośrednio na to czego się faktycznie uczy. W tym rozumieniu można wskazać, iż wszystkie bez wyjątku charakterystyki temperamentu mogą mieć związek z zaburzeniami regulacji zachowań społecznych nieletnich. Z uwagi na ten fakt włączymy tą koncepcję w obszar rozważań w części empirycznej.

3.3. Interpersonalna teoria osobowości Timothy'ego Leary'ego

Jedną z kluczowych sfer określających sposób zachowania się człowieka w społeczeństwie jest obszar funkcjonowania interpersonalnego. Jest on szczególnie istotny z uwagi na fakt, iż stanowi element najbardziej widoczny dla innych ludzi. To jak zachowujemy się w trakcie komunikowania z innymi, intencjonalnego bądź nie, decydować będzie o pierwszym wrażeniu, a co za tym idzie o podjęciu przez obserwatora decyzji o tym

---

¹⁶⁷ Bandura, A., Walters, R. H. (1968). *Agresja w okresie dorastania. Wpływ praktyk wychowawczych i stosunków rodzinnych*. Warszawa: PWN.

¹⁶⁸ Burke, R. H. (2008). *Young People, Crime and Justice*. Devon: Willan Publishing.

w jaki sposób rozpocząć kontakt z nami¹⁶⁹. Już w latach pięćdziesiątych Timothy Leary przedstawił spójną i przydatną z punktu widzenia opisywania zachowań naszej grupy badawczej teorię, której najważniejsze elementy przywołałyśmy w tym podrozdziale. Twierdził on, iż aby poznać człowieka, należy zrozumieć jego zachowania w stosunku do innych ludzi. Autor interpersonalnej teorii osobowości wyszedł z założenia, że ludzką osobowość da się opisać za pomocą układu współrzędnych składającego się z dwóch wektorów. Pierwszy z nich zawiera kontinuum Dominacja – Submisja, podczas gdy druga – horyzontalna oś opisuje wymiar Miłość – Nienawiść. Tworzy to 4 ćwiartki zawierające się pomiędzy poszczególnymi wymiarami. Leary umieszcza tam konkretne style funkcjonowania interpersonalnego¹⁷⁰. W zasadzie pełny katalog składa się z 16 stylów, jednakowoż sam Leary wskazuje, że można je zredukować do 8 będących kombinacją wyjściowej liczby. I tak pomiędzy nienawiścią i dominacją znajdowały się style agresywno – sadystyczny oraz współzawodnicząco – narcystyczny. Pierwszy z nich opisuje bliski nam obraz osoby, która potrafi wykorzystywać w kontaktach z innymi elementy przemocy i strachu jako narzędzia do osiągania własnych celów. Nasza grupa badawcza zdecydowanie często będzie przejawiać taki styl, chociaż w ramach normalnie funkcjonującego społeczeństwa jest on wzorem głęboko asocjalnym i pogardzanym. Z kolei współzawodnicząco – narcystyczny zasadza się na potrzebie udowadniania innym, że jest się od nich lepszym. Możemy oczekiwać, iż wśród naszej grupy badawczej te dwa style będą dominujące. W kolejnej ćwiartce pomiędzy dominacją a miłością znajdowały się style przywódczo – autokratyczny oraz odpowiedzialno - nadopiekuńczy. O ile pierwszy z nich może nieść ze sobą pewien komponent asocjalny, gdyż wskazuje na osobę, która lubi dominować nad innymi, o tyle cel tej dominacji jest już prospołeczny, gdyż zasadza się na chęci osiągnięcia maksymalnej wydajności podczas wykonywania określonych zadań. Ta potrzeba nie musi być z gruntu zła, ale może okazać się korzystna z punktu widzenia kierowania działalnością asocjalnej grupy podkulturowej, zwłaszcza gdy angażuje się ona w działalność taką jak handel narkotykami czy zorganizowane formy kradzieży¹⁷¹. Drugi ze stylów opisuje tendencje do pomocy innym ludziom, ale bez komponentu udzielenia przez nich zgody na ową pomoc. Osoba zachowująca się w ten sposób będzie działać na korzyść innych, ale bez ich pozwolenia i czasami wbrew ich woli. Można domniemywać, iż jest to mniej rozpowszechniony wśród

---

¹⁶⁹ Wiggins, J. S. (1996). An informal history of the interpersonal circumplex tradition. *Journal of Personality Assessment*, 66, s. 217-223.

¹⁷⁰ Leary, T. (1957). *The interpersonal diagnosis of personality: A functional theory and methodology for personality evaluation*. New York: Ronald Press

¹⁷¹ Jessor, R. (1998). *New perspectives on adolescent risk behaviors*. New York: Cambridge University Press.

asocjalnej młodzieży wzór działania, chociaż można sobie wyobrazić sytuację w której starszy, bardziej doświadczony nieletni w celu pomocy młodszemu koledze w działalności przestępczej, samorzutnie się w nią włącza, nie pytając o zgodę. Pomiędzy miłością a submisją wyróżniono style współpracująco – przyjacielski oraz uległo – zależny. Pierwszy z wymienionych zasadza się na wzajemnym szacunku obu stron interakcji i wykonywaniu działań wspólnie, celem maksymalizacji ich efektu. W rówieśniczej grupie asocjalnej pomiędzy członkami o tym samym statusie możemy mieć do czynienia z dominacją tego rodzaju stylów funkcjonowania interpersonalnego. Z kolei uległo – zależny styl polegający na tendencji do podporządkowywania się innym i zasięgania opinii innych ludzi w kwestiach, które jednostka powinna rozstrzygać sama, również może być spotykany w asocjalnej grupie podkulturowej zwłaszcza wśród osób, których główną rolą jest wykonywanie rozkazów lidera gangu. Takie jednostki są w grupie potrzebne, ale mogą nie być darzone szczególną estymą. Ostatnim przedziałem jest wymiar pomiędzy submisją a nienawiścią, znalazły się tam style wycofująco – masochistyczny oraz buntowniczo – podejrzliwy. Pierwszy z nich polega na odcinaniu się od rzeczywistości celem redukcji lęku, co w przypadku nieletnich może przekładać się bezpośrednio na przyjmowanie środków psychoaktywnych, podczas gdy drugi jest klasycznym dla okresu dojrzewania zbiorem predyspozycji do kontestacji porządku społecznego, norm, autorytetów i tradycyjnych zachowań¹⁷².

W tym miejscu warto zwrócić uwagę na późniejsze propozycje zmieniające nieco charakter koła interpersonalnego. Wiggins twierdził bowiem, iż istnieją lepsze określenia dla wymiarów faktycznie opisywanych za pomocą dwóch głównych osi. Jego zdaniem do wymiaru dominacji – submisji należałoby dołożyć określenie pewnego i niepewnego siebie, aby złagodzić konotację wcześniejszego nazewnictwa, podczas gdy miłość i nienawiść można zastąpić szerszym terminem zimnokrwistego i na przeciwnym biegunie umieścić ciepłego i ugodowego¹⁷³. Z naszego punktu widzenia zdecydowanie interesującym elementem jest występowanie praktycznie każdego możliwego układu preferencji interpersonalnych w realnym funkcjonowaniu poszczególnych członków asocjalnych grup podkulturowych. Z tego tytułu skorzystamy z owej koncepcji w trakcie interpretacji wyników badań.

3.4. Kształtowanie się osobowości w świetle teorii społecznego uczenia się Alberta Bandury

---

¹⁷² Wiggins, J. S. (2003). *Paradigms of Personality Assessment*. New York, New York: Guilford Press.

¹⁷³ Wiggins, J. S., Trapnell, P., Phillips, N. (1988). Psychometric and geometric characteristics of the Revised Interpersonal Adjective Scales (IAS-R). *Multivariate Behavioral Research*, 23, s. 517-530.

Bardzo istotną rolę odegrała psychologiczna koncepcja Alberta Bandury nazywana teorią społecznego uczenia się, a wyjaśniająca zarówno genezę jak i samą treść zachowań człowieka. Jest ona dla nas szczególnie cenna, ponieważ obiekt naszych naukowych dociekań bardzo często dużą część negatywnych wzorców przejawia z otoczenia¹⁷⁴. Co więcej przez lata była to koncepcja, która stanowiła pomost pomiędzy teoriami skrajnie behawiorystycznymi a koncepcjami poznawczymi, które uznajemy za przewodnie w ramach naszej pracy. W odróżnieniu od koncepcji przypisujących kluczową rolę w uczeniu mechanizmom kary i nagrody, Bandura odwrócił proces myślenia o rozwoju jednostki. Wyszedł on od bardzo celnego spostrzeżenia, wedle którego jednostki ludzkie podczas procesu nabywania nowych umiejętności nie mogą się kierować tylko i wyłącznie efektem, jakim nowa czynność skutkuje. W takim przypadku proces nauki byłby nie tylko bardzo długi i żmudny, ale przede wszystkim niebezpieczny. Co więcej gdyby tak było jednostka musiałaby sama wykonywać konkretną czynność celem uzyskania określonego efektu, np. obcować z obiektem strachu (wężem), żeby nauczyć się go tolerować i owego strachu się pozbyć. Okazuje się jednak, że już obserwacja innego człowieka, który jest owej przypadłości pozbawiony, pozwala osobie na zmniejszenie negatywnych odczuć. Podobnie ma się sprawa ze wspomnianymi umiejętnościami – obserwując wykonanie jakiejś czynności przez inną osobę uczymy się jej. Błędem byłoby jednak ograniczać wkład Bandury w dziedzinę psychologii tylko do tych założeń. Były one częścią całościowego spojrzenia na problematykę osobowości.

Według Bandury osobowość człowieka jest kształtowana przez trzy rodzaje czynników, które oddziałują cały czas na człowieka w stopniu zależnym od konkretnego momentu, w którym obserwujemy dane zachowanie¹⁷⁵. Może się zatem zdarzyć tak, iż dla jednej jednostki bardziej wpływowe będą inne grupy czynników niż dla innej. Pierwszą z owych grup są aspekty środowiskowe, w poczet których zaliczyć można takie elementy jak na przykład społeczność, w której jednostka się obraca, normy obowiązujące w owej społeczności oraz co interesujące - potencjał do zmiany obrazu obu poprzednich czynników przez samego człowieka. Bandura wskazywał bowiem, że jednostka nie jest więźniem systemu społecznego, w którym przyszło jej funkcjonować, tylko aktywnym jego elementem, który przez swoje działania może w mniejszym lub większym stopniu powodować określone

---

¹⁷⁴ Bałandynowicz, A. (2005). Środowisko rodzinne a zachowania dewiacyjne dzieci i młodzieży. *Problemy Alkoholizmu*, 1, s. 4-12.

¹⁷⁵ Bandura, A. (1999). Social cognitive theory: An agentic perspective. *Asian Journal of Social Psychology*, 2, s. 21-41.

zmiany w samym systemie. Naturalnie ta konstatacja jest bardziej adekwatna w odniesieniu do osób dorosłych niż głównej grupy zainteresowania, w której wpływ na otoczenie zwykle przybiera negatywną czy wręcz kryminalną postać. Nie mniej jednak percypowany wpływ na własną grupę może być interesujący w kontekście nowych form asocjalności takich jak cyberbullying¹⁷⁶.

Kolejnym elementem, który determinuje zachowanie jednostki w tej koncepcji są czynniki poznawcze zwane również osobistymi. Należą do nich mogą takie elementy jak wiedza, oczekiwania czy postawy. Wiedza stanowiąc całokształt informacji o świecie, przyswajanych w procesie socjalizacji, obserwacji i nauki, jest najbardziej istotnym z punktu widzenia zachowań przestępnych komponentem uwarunkowań osobistych. W przypadku osób asocjalnych bowiem, dodatkowym wymiarem specyficznym będzie ich wiedza o funkcjonowaniu wymiaru sprawiedliwości i prawa. Często na decyzję o podejmowaniu konkretnej penalizowanej aktywności przestępczej może mieć wpływ wiedza na temat konsekwencji, jakie grożą osobie w określonym wieku. Prowadzi to do postrzegania adolescenta w kategoriach zasobu, który dzięki swoim właściwościom może bez większej obawy o swoją wolność podejmować określony katalog zachowań przestępczych. Dobrym przykładem byłaby działalność gangów, w których osoby młode z uwagi na ochronę prawną są delegowane do działań, które są szczególnie narażone na ujawnienie i wyciągnięcie konsekwencji¹⁷⁷ (jak np. pośrednictwo w handlu narkotykami). Oczekiwania będą tworzone w oparciu o interakcje z wzorami kulturowymi i członkami grup, do których jednostka przynależy. Obserwacja innych nieletnich osiągających pewne korzyści z określonych zachowań, może sprzyjać ich powtarzaniu nie tylko dlatego, że samo zachowanie wydaje się być przyjemne i nagradzające, ale także dlatego, że są z nim związane konkretne gratyfikacje. Oczekiwanym rezultatem określonej akcji może być również sama reakcja otoczenia na jej podjęcie. Kolejnym komponentem poznawczym są postawy. Tworzą one zestaw elementów ułatwiających funkcjonowanie poprzez automatyzację odpowiedzi na konkretne stany rzeczywistości. Postawy stanowią również komponent, którym jednostka komunikuje się z otoczeniem. Nieletni będą przejawiali podobne postawy do wymiaru sprawiedliwości, uczciwej ciężkiej pracy czy obowiązku szkolnego. Ta wspólnota postaw będzie skutkować

---

¹⁷⁶ Holt, T., Bossler A., May, D. (2011). Low self-control, deviant peer associations, and juvenile cyberdeviance. *The American Journal of Criminal Justice*, 37(3), s. 396-412.

¹⁷⁷ Thornberry, T. P., Krohn, M. D., Lizotte, A. J., Smith, C. A., Tobin, K. (2003). *Gangs and delinquency in developmental perspective*. New York: Cambridge University Press.

wzajemną identyfikacją jako osób, od których warto się uczyć innych zachowań i stawiać sobie jako wzory.

Ostatnią grupą czynników wpływających na zachowanie ludzkie są czynniki behawioralne, w skład których wchodzi umiejętności, praktyka oraz poczucie własnej skuteczności. O umiejętnościach potrzebnych w rozwoju jednostki pisaliśmy już przy okazji koncepcji Havighurtsta. Warto podkreślić, iż w tym miejscu mają one szczególne znaczenie z uwagi na szeroką koncentrację Bandury na procesie ich nabywania. W przypadku naszej grupy badawczej umiejętności, to znaczy konkretne sposoby wykonywania jakiś czynności, dzięki którym jednostka osiąga zamierzony efekt¹⁷⁸, mogą same w sobie poprzez ich posiadanie prowadzić do zachowań inkryminowanych. Myślimy tutaj o przypadkach traktowania pewnych umiejętności jako zasobów, dzięki którym jednostka jest atrakcyjna dla grupy. Może się bowiem okazać, iż fakt posiadania przez nieletniego umiejętności omijania zabezpieczeń elektronicznych, skutkuje łatwiejszym dostępem do magazynu, z którego przestępca chce skraść towar o dużej wartości. Wszelkie umiejętności przekazywane od osoby starszej, stanowiącej wzór dla nieletniego (np. ojca czy wujka), stanowią wartość autoteliczną, która sama w sobie, dzięki źródłu jej pochodzenia, stanowi dla jednostki coś cennego. Jeśli jednostka używa swoich umiejętności w ramach codziennych aktywności, nabiera praktyki i pewności co do swojego repertuaru zachowań.

Teoria społecznego uczenia się zakłada, że ludzie uczą się owych zachowań poprzez obserwację innych ludzi w stopniu większym niż przez własne działanie¹⁷⁹. Znaczy to, iż nauka zachowań odbywa się w otoczeniu, a nie w oderwaniu od niego. Obserwacje zachowania innych ludzi przez jednostkę, która się uczy, dotyczą kilku płaszczyzn. Jedną z nich jest czysto motoryczne zrozumienie podejmowanych przez drugiego człowieka czynności w kategoriach kolejności i sensu ruchów, które się na nie składają. Ma to na celu nie tylko uzyskanie konkretnej umiejętności, ale także doskonalenie sposobu jej wykonywania. Po raz kolejny istotną rolę pełni osoba, od której przejmujemy ów wzór zachowania. Taka forma nauki nosi nazwę modelowania z uwagi na obecność owej osoby nazywanej w teorii modelem¹⁸⁰. Obserwacje zakładają występowanie czterech odrębnych

---

¹⁷⁸ Bandura, A. (1999). Social cognitive theory: An agentic perspective. *Asian Journal of Social Psychology*, 2, s. 21-41.

¹⁷⁹ Bandura, A. (2007). *Teoria społecznego uczenia się*. Warszawa: PWN.

¹⁸⁰ Bandura, A. (1999). Social cognitive theory: An agentic perspective. *Asian Journal of Social Psychology*, 2, s. 21-41.

procesów¹⁸¹, niezbędnych aby konkretne zachowanie zostało włączone w repertuar jednostki. Pierwszym z nich jest proces samej uwagi. Ten element może modyfikować proces modelowania w społeczności uczniów asocjalnych, gdyż możliwa jest sytuacja, w której poświęcać oni będą więcej uwagi zachowaniom asocjalnym wiążącym się z adrenaliną, niebezpieczeństwem i ekscytacją aniżeli zachowaniom prospołecznym, z tego tytułu już na tym etapie może dojść do zakłóceń w modelowaniu pozytywnych zachowań. Drugim etapem jest zapamiętanie i przechowywanie w pamięci owego zachowania. W tym przypadku kluczowe w zakresie preferencji zachowań będą różnice indywidualne dotyczące inteligencji i pamięci. W dalszej kolejności jednostka musi mieć możliwość odtworzenia owego zachowania – to znaczy być w stanie wykonać wszystkie kroki, które prowadzą do jego realizacji na przykład zachowania poprzedzające, których mogła się jeszcze nie nauczyć. Ostatnim elementem jest motywacja. Niektóre zachowania stają się atrakcyjne z uwagi na konsekwencje, do których prowadzą, podczas gdy inne są ważne z uwagi na osobę modela, który owe zachowanie prezentuje. Autor koncepcji dowiódł tego w słynnym eksperymencie z lalką, w którym samo gwałtowne zachowanie asystentki wystarczyło, aby dzieci wybrały agresję jako formę interakcji z zabawką¹⁸².

Dla naszych rozważań powyższa teoria jest bardzo istotna z uwagi na dynamikę pomiędzy uczącym się dzieckiem a modelem. W rodzinach patologicznych jak wskazywaliśmy wcześniej, zachowania aspołeczne mogą stanowić część wyposażenia niezbędnego do przeżycia i pozyskiwania zasobów. Z tego tytułu ich modelowanie nie będzie miało dla modelującego czymś złym. Gdyby dziecko czuło, że za daną czynność może zostać ukarana, proces ten byłby znacząco utrudniony. Nieletni będący osią zainteresowania w tej pracy mają zatem wszystkie podstawy ku temu by przejmować asocjalne zachowania swoich opiekunów oraz rówieśników¹⁸³.

3.5. Automatyzmy jako mechanizmy regulacyjne zachowania.

We współczesnych koncepcjach osobowości szczególną rolę zajmuje koncepcja automatyzmów w zachowaniu. Klasycznie przyjmowano, że osoba wykonująca daną czynność kontroluje ją w przeciągu całego czasu jej trwania. Okazało się jednak, że niektóre zachowania, jak na przykład przełączanie biegów w trakcie jazdy samochodem mają

---

¹⁸¹ Bandura, A. (2007). *Teoria społecznego uczenia się*. Warszawa: PWN.

¹⁸² Bandura, A., Walters, R. H. (1968). *Agresja w okresie dorastania. Wpływ praktyk wychowawczych i stosunków rodzinnych*. Warszawa: PWN.

¹⁸³ Weatherburn, D., Lind, B. (2001). *Delinquent prone communities*. Cambridge: Cambridge University Press.

charakter automatyczny i z uwagi na to określono je mianem automatyzmów¹⁸⁴. Należy już na wstępie wskazać, iż nie mówimy tutaj o automatyzmach w rozumieniu psychiatrycznym bądź klinicznym. Chodzi nam o zachowania, które z uwagi na konstrukcję psychiczną jednostki, są wykonywane bez konieczności każdorazowej obróbki poznawczej i analizowania sensowności i adekwatności poszczególnych elementów zachowania¹⁸⁵. Są one wykonywane z wyłączeniem bezpośredniej uświadomionej i kontrolowanej przez podmiot intencji. Za rozwój badań nad tym zagadnieniem odpowiada po części psychologia sprzedaży i zachowań konsumenckich, gdyż jednym z oczywistych zastosowań rezultatów badawczych jest marketing¹⁸⁶.

Dla nas szczególnie istotne jest stwierdzenie, iż w określonych warunkach jednostka może podjąć działania bez kontroli wolicjonalnej¹⁸⁷. W kontekście nieletnich, których osobowościowe struktury społecznienia mogą być upośledzone na podstawie opisanych w poprzednich rozdziałach mechanizmów, już we wczesnych latach życia, ryzyko powstania zestawu stereotypów i postaw asocjalnych jest wyjątkowo wysokie. Z uwagi na funkcjonowanie procesów desocjalizacji w rodzinach patologicznych, wczesne kontakty z wymiarem sprawiedliwości, które mogą mieć tylko i wyłącznie charakter negatywny, nieletni tworzą bazę, która według koncepcji automatyzmów, może w przyszłości spowodować przestępcze zachowanie o charakterze automatycznym¹⁸⁸. Tłumaczyłoby to w pewien sposób te przestępstwa po popełnieniu, których nieletni nie są w stanie w racjonalny sposób wyjaśnić swojej motywacji.

Wszystkie powyższe ustalenia konstytuują interesującą perspektywę pozwalającą spojrzeć na zachowania nieletnich w innym świetle. Dla naszej pracy koncepcja ta stanowi istotne uzupełnienie wcześniej omówionych propozycji badawczych, jak również podstawę do zrozumienia koncepcji Ułomnej Regulacji Osobowości Asocjalnej wyłożonej przez Profesora Jana M. Stanika. Z tego tytułu będziemy mieć ją na uwadze podczas omawiania ustaleń badawczych pracy.

---

¹⁸⁴ Bargh, J. A., Chartrand, T. (1999). The unbearable automaticity of being. *American Psychologist*, 54, s. 462-479.

¹⁸⁵ Bargh, J. A., Ferguson, M. J. (2000). Beyond behaviorism: On the automaticity of higher mental processes. *Psychological Bulletin*, 126(6), s. 925-945.

¹⁸⁶ Rook, D. W. (1987). The Buying Impulse. *Journal of Consumer Research*, 14(2), s. 189-199.

¹⁸⁷ Jarymowicz, M., Ohme, R. K. (red.) (2003). *Automatyzmy w regulacji psychicznej: nowe perspektywy*. Warszawa: Wydaw. Instytutu Psychologii PAN: Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej

¹⁸⁸ Bargh, J. A., Chen, M., Burrows, L. (1996). Automaticity of social behavior: direct effects of trait construct and stereotype-activation on action. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71(2), s. 230-244.

Rozdział 4. Wybrane socjologiczno – kryminologiczne koncepcje przestępczości

Naukowa refleksja nad przyczynami zachowań asocjalnych przejawianych w formie przestępczości rozpoczęła się na gruncie socjologicznym praktycznie od samego ukonstytuowania się socjologii jako odrębnej nauki. Socjologia zajmowała się od początku swojego istnienia opisem i tłumaczeniem zachowań ludzi. Precyzyjniej rzecz ujmując, należy zwrócić uwagę na użycie liczby mnogiej. Socjologów interesował nie pojedynczy człowiek, a ludzie jako zbiorowości, różnych rozmiarów, celów i dążeń. August Comte – twórca terminu *socjologia*, rysując zakres jej zainteresowań był bardzo łaskawy i skonstatował, że socjologia będzie zajmować się odkrywaniem praw społecznych celem kształtowania lepszego ładu pomiędzy ludźmi¹⁸⁹. Tak istotny cel samej dyscypliny powoduje *a priori*, że część z jej zasobów poświęcona będzie na analizę zachowań niesprzyjających owemu ładowi. Uczeni w danej dziedzinie nauki społecznej zwykle mają tendencję do rozpatrywania dwóch rodzajów problemów – takich, które sprzyjają rozwojowi i takich, które ów rozwój hamują lub wręcz uwsteczniają obecny stan struktury danego zjawiska.

Należy tutaj wskazać, że za interesujące nas kryminologiczne w swoim charakterze, refleksje socjologiczne w dużej mierze odpowiedzialna była amerykańska część uczonych. W Europie skupiano się raczej na biopsychologicznych wytłumaczeniach fenomenu przestępczości, co wykażemy w stosownym czasie, w innym miejscu tej dysertacji. Warto tutaj zwrócić uwagę, iż socjologowie mieli w tamtym czasie tendencje do umniejszania roli czynników indywidualnych w wyjaśnianiu opisywanych zjawisk. To podejście nazywane czasami „socjologizacją” rzeczywistości wiązało się z koniecznością wyodrębnienia socjologii i określenia jej statusu naukowego. Wszelkie zjawiska, przyjęło się w tym czasie, opisywać za pomocą teorii nie odnoszących się do jednostkowych przejawów zachowania. Pomimo, z perspektywy czasu jak się okazało, wadliwego podejścia, owe koncepcje kryminologiczne stanowiły bazę do budowy współczesnych tłumaczeń genezy asocjalności i chociażby tylko z uwagi na to muszą być należycie zaprezentowane z uwzględnieniem elementów, które mają bezpośredni wpływ na kierunek naszych przemyśleń i poszukiwań. Model zakładany w pracy, chociaż w większości psychologiczny, zakłada implicate funkcjonowanie wielu mechanizmów wiążących się z funkcjonowaniem człowieka jako jednostki w szerszym społeczeństwie, a także funkcjonowaniem w grupie. Z tego tytułu ich

---

¹⁸⁹ Szczepański, J. (1963). *Elementarne pojęcia socjologii*. Warszawa: PWN.

poprawne opisanie jest niezbędne do rzetelnego wyprowadzenia wniosków w części empirycznej. Jednym z jego założeń, które później było wielokrotnie powtarzane w innych koncepcjach socjologicznych, jest traktowanie odstępstw od zachowania społecznie akceptowalnego, jako czegoś zupełnie normalnego – czegoś, co wręcz spełnia bardzo ważną społecznie funkcję, a mianowicie pozwala określać granice moralności – tego co jest dobre, a co złe. Do takich zjawisk moglibyśmy zaliczyć przestępczość wśród nieletnich nie mających konieczności do zachowań przestępnych celem zapewniania sobie jedzenia czy innych dóbr podstawowych. W jego słowach „Faktem społecznym jest wszelki sposób postępowania, utrwalony lub nie, zdolny do wywierania na jednostkę zewnętrznego przymusu; [...] taki, który jest w danym społeczeństwie powszechny, mający jednak własną egzystencję, niezależną od jego jednostkowych manifestacji”¹⁹⁰. W swojej klasycznej pracy dotyczącej samobójstwa wykazywał jak ten z pozoru czysto indywidualny akt, będący wynikiem działania psychicznych procesów jednostki, jest w istocie konsekwencją oddziaływania sił zewnętrznych. Jedną z takich zewnętrznych właściwości środowiska społecznego jest tak zwany stan anomii. Jeden z ojców socjologii Emile Durkheim zakładał, że wszelkie formy zachowań odbiegających od normy wynikają z braku jasnych wskazań co do tego jak w danym momencie powinna postąpić jednostka¹⁹¹.

Taki stan może być wynikiem kilku odmiennych od siebie grup przyczyn. Do pierwszej z nich należą ograniczenia w zakresie biegłości jednostki w zrozumieniu norm. Z określonych powodów dany człowiek może mieć problem z pojęciem istoty danej normy, a co za tym idzie w wyniku jej niezrozumienia nie będzie się w stanie do niej stosować. W omawianym przez nas zagadnieniu mielibyśmy do czynienia z taką sytuacją w przypadku nieletnich z deficytami w obszarze intelektualnym. Dla takich sytuacji ustawodawca stworzył możliwość wyłączenia odpowiedzialności związaną z niezawinionym przez jednostkę brakiem zdolności do zrozumienia znaczenia swojego czynu¹⁹². Kolejnym powodem anomii może być nieumiejętność przystosowania się przez jednostkę do nowych norm, które powstają z uwagi na zmieniający się obraz społeczeństwa. Możemy mieć do czynienia z sytuacją, w której pewne zachowania, do tej pory pożądane, zostają w pewnym momencie ograniczone przez ustawodawcę i jednostka popełnia przestępstwo nieświadomie. W takiej sytuacji niestety prawo będzie dla niej bezlitosne. Ostatnim z przykładów sytuacji, w których może wystąpić anomia jest przypadek, w którym w jednym momencie działa kilka różnych

---

¹⁹⁰ Durkheim, É. (2006). *Samobójstwo. Studium z socjologii*. Warszawa: Oficyna Naukowa, s. 41.

¹⁹¹ Sztompka, P. (2002). *Socjologia, analiza społeczeństwa*. Kraków: Wydawnictwo Znak.

¹⁹² Filar, M. (red.) (2014). *Kodeks karny. Komentarz*. Warszawa: Wolters Kluwer.

norm wzajemnie się wykluczających, co powoduje brak jasności co do tego, którą należy się kierować. W naszych rozważaniach ma to szczególne zastosowanie w kontekście źródeł wytwarzających normy. Durkheim zakładał istnienie społeczeństwa jako nadrzędnego i głównego generatora norm. Dynamika zmian społecznych powoduje, że w dzisiejszych czasach możliwości komunikacyjne znacznie przerastają wyobrażenia z czasów Durkheima. Łatwość przemieszczania się ludzi w chwili obecnej jest tak wielka, że nie trudno wyobrazić sobie sytuację, w której jednostka popada w konflikt normatywny z uwagi na znalezienie się w ramach innego systemu prawnego w obcym państwie¹⁹³.

4.1. Teoria Dewiacji Roberta K. Mertona

Pierwszą z istotnych dla nas teorii socjologicznych jest stworzona przez Roberta Mertona teoria dewiacji. Wskazuje on, że społeczeństwo jako zbiór ludzi musi dążyć do konsensusu w zakresie celów do jakich mają dążyć ludzie i sposobów w jaki mają to robić. Społeczeństwo wytwarza zatem system aksjonormatywny i stara się go narzucić wszystkim członkom, gdyż wtedy będzie w stanie funkcjonować sprawnie.¹⁹⁴ Wartości przyjęte w naszym systemie kulturowym to często wskazywany trójkąt: pieniądze, prestiż i władza. Wszelkie inne są właściwie pochodnymi lub wymagają którejs z wartości nadrzędnych. Społeczeństwo wymaga więc od jednostki przystosowania się, w przeciwnym razie grożąc sankcjami regulowanymi przez kodyfikację norm w postaci kodeksów prawnych (zwłaszcza Kodeksu Karnego i Kodeksu Wykroczeń). Jednostka musi się do owego stanu przystosować. Merton przedstawił pięć form w jakich może przejawiać się przystosowanie¹⁹⁵. Pierwszą z nich jest konformizm polegający na zinternalizowaniu przez jednostkę zespołu aksjonormatywnego w części pozwalającej na funkcjonowanie w ramach istniejącego prawa stanowionego. Dodatkowo zakłada się w tej formie, że owa jednostka ma dostęp do zwyczajowo przyjętych i zgodnych z prawem metod osiągania społecznie pożądaných celów. W przypadku opisywanego przez nas zjawiska mielibyśmy do czynienia z sytuacją idealną, w której adolescent z uwagi na wydolność rozwojowo – społeczną systemu rodzinnego ma zapewnione możliwości rozwoju w stopniu, który nie wzmaga w nim wewnętrznego przymusu osiągania owych celów metodami nieaprobowanymi. Adolescenci nie popełniający przestępstw, z planami i ambicjami na przyszłość wykazywaliby ten rodzaj przystosowania, antycypując swoje miejsce w ramach struktury społecznej na podstawie miejsca

---

¹⁹³ Durkheim, É. (1999). *O podziale pracy społecznej*. Warszawa: PWN.

¹⁹⁴ Turner, J. (2010). *Struktura Teorii Socjologicznej*. Warszawa: PWN.

¹⁹⁵ Błachut, J., Gaberle, A., Krajewski, K. (2006). *Kryminologia*. Gdańsk: Arche.

zajmowanego przez rodziców. Nie wyklucza to naturalnie zachowań przestępnych, ale pozwala wytłumaczyć przypadki, kiedy jednostka konformistyczna ma okazję do popełnienia transgresji, której nikt by nie odkrył, ale mimo to powstrzymuje się od niej. Jednocześnie jeśli głównym generatorem owych norm miałyby być asocjalna grupa rówieśnicza, to wtedy w sytuacjach kiedy nawet jednostka chciałaby postąpić godnie – zachowa się zgodnie z tym, czego oczekują od niej jej asocjalni przyjaciele.

Drugą formą jest innowacja, która ma miejsce w sytuacji bardzo mocnej internalizacji celów i fiksacji na ich osiągnięciu jako miernika sukcesu życiowego, przy jednoczesnym niedostatecznym zinternalizowaniu wzorców prowadzących do owych wartości. W takiej sytuacji jednostka pragnąc społecznie pożądaną wartość – jak respekt, pieniądze bądź władza, będzie sięgać po metody jakie są jej dostępne. Nierzadko będą to metody przestępcze, choć w lepszej wersji można zakładać, że będą to nowe normy, korzystne z punktu widzenia rozwoju społeczeństwa. Zdarzają się takie przypadki, że jednostki pozbawione możliwości osiągnięcia pożądaną wartość rozwijają sposoby moralne i pozytywne – jak nowe gatunki muzyczne lub sztuki performerskie – które ostatecznie przynoszą sławę i pieniądze, pomimo neutralności w stosunku do stanu prawnego obowiązującego w danym czasie¹⁹⁶. Niestety innowatorzy mogą tworzyć także nowe formy przestępczości. Dokładnie taka sytuacja ma miejsce w przypadku coraz bardziej popularnej przestępczości komputerowej, za której dużą dywersyfikację i kreowanie nowych sposobów okradania ludzi odpowiadają młodzi ludzie¹⁹⁷. Dla nas istotny jest fakt, że innowacyjność w ogólnym rozumieniu wiąże się z pewnym poziomem inteligencji lub sprytu, co daje podstawę do późniejszych dywagacji w obrębie teorii subkultur, wedle których to jednostka innowacyjna i potrafiąca wykoncypować sposoby osiągnięcia wartości, w taki sposób który jest skuteczny i zarazem pozwalający uniknąć schwytania, będzie wieść prym w grupie asocjalnej zorientowanej na korzyści materialne.

Kolejną w ujęciu mertonowskim formą dewiacji jest rytualizm. Autor rozumie pod tym pojęciem osobliwy układ składający się ze słabej internalizacji wartości przy jednoczesnym bardzo mocnym przyjęciu norm prowadzących do owych wartości. Wartości nawet jeśli są osiągnięte, nie stanowią dla jednostki nagrody, gdyż jej centralnym punktem zainteresowania jest odtwarzanie wciąż tych samych zachowań. Jeśli mamy do czynienia z osobami przejawiającymi normalną regulację osobowościową, taki układ będzie wykazywał

---

¹⁹⁶ Kitawana, B. (2003). *The Hip – Hop Generation: Young Blacks and the Crisis In African – American Culture*. New York: BCG.

¹⁹⁷ Holt, T., Bossler, A., May, D. (2011). Low self-control, deviant peer associations, and juvenile cyberdeviance. *The American Journal of Criminal Justice*, 37(3), s. 396-412.

wysoką perseweratywność, ale nie będzie prowadził do zachowań inkryminowanych – chyba, że będziemy mieli do czynienia z sytuacją, w której jednostce odbiera się możliwość wykonywania zrytualizowanych czynności. W takich warunkach jednostka może szukać alternatywnych form postępowania – pozornie podobnych do tych, które zostały jednostce zablokowane. Może się w wyniku tego okazać, że różnice w tych normach są z mechanicznego punktu widzenia nieznaczne, ale z punktu widzenia prawa stanowią już granicę pomiędzy penalizacją a legalnością danego zachowania¹⁹⁸. Szczególnie niebezpieczna sytuacja ma miejsce w chwili, kiedy następuje odgórne spenalizowanie pewnej normy dotychczas zupełnie legalnej. Wtedy kierująca się rytualizmem jednostka może odczuwać silniejszą potrzebę wypełniania rytualnych czynności niż przyjęcia, że to zachowanie jest już niezgodne z porządkiem prawnym i przestawieniu się na inne postępowanie. W interesującej nas grupie wiekowej takie zachowania będą jednak rzadkością, co wynika ze specyfiki momentu rozwojowego omawianych jednostek. Z kolei kiedy mamy do czynienia z silną internalizacją norm i wartości, a jednocześnie z redukcją potencjału norm prowadzących do obranych celów, to pojawia się dewiacja o charakterze wycofania. Normy są niedostępne z uwagi na czynniki obiektywne niezależne od jednostki lub w wyniku działania konkretnego aktora – niezależnie od tego w efekcie nie jest on w stanie osiągać zinternalizowanych celów, co prowadzi do poczucia smutku i w omawianym przypadku do wycofania się ze starań o naprawę owego położenia. W naszym przypadku będziemy mieli do czynienia z całym szeregiem czynności zastępczych, które będą wzmacniać asocjalność i demoralizację¹⁹⁹. Przejawy aktywności takiej jak spożywanie alkoholu, narkotyków, uchylanie się od obowiązku szkolnego byłyby tłumaczone w myśl tej teorii utratą dostępu do dobra zinternalizowanego przez adolescenta. W tym przypadku wycofanie może być przyczynkiem do dalszego procesu dryfowania w kierunku grupy przestępczej i późniejszego przyjęcia wartości w tej grupie rozpowszechnionych²⁰⁰. Wycofanie byłoby w takiej wersji wydarzeń etapem przejściowym, z diagnostycznego punktu widzenia przydatnym w pracy prewencyjnej. W opozycji do wycofania Merton wskazał na bunt, jako najbardziej widowiskową formę dewiacji. Polega ona na odrzuceniu zarówno norm jak i wartości. Kwestionowana jest zasadność systemu aksjonormatywnego jako całości. Zwykle ten rodzaj pojawia się w momencie percypowania celów, które są dla jednostek bardzo atrakcyjne,

---

¹⁹⁸ Filar, M. (red.) (2014). *Kodeks karny. Komentarz*. Warszawa: Wolters Kluwer.

¹⁹⁹ Wójcik, D. (1997). *Środowisko rodzinne a poziom agresywności młodzieży przestępczej i nieprzestępczej*. Warszawa-Wrocław-Kraków-Gdańsk: Ossolineum.

²⁰⁰ Bielicki, E. (1980). *Determinanty funkcjonowania podkultur przestępczych a proces resocjalizacji*. Bydgoszcz: WSP.

jednak nie są wartościami w obowiązującym systemie. Skoro nie są ujęte w dominującym systemie jako wartości, to nie istnieją też normy, które służyłyby ich osiągnięciu. Pomimo indywidualnego wydźwięku, ta forma jest w swej istocie zbiorowa i ma potencjał tworzenia nowych systemów aksjonormatywnych. W przypadku kiedy owe wartości są z gruntu szkodliwe dla rozwoju jednostki, nawet poprawne normy dążenia do nich nie będą w stanie uczynić tej sytuacji korzystną. Bunt w pewnym sensie jest przeciwieństwem konformizmu, ale dzięki swojemu charakterowi może wytwarzać kontrkulturę, jeśli jego wartości znajdą posłuch u rówieśników.

W tym miejscu należy podsumować koncepcję Mertona w sposób akcentujący wskazując, że jednym z jej centralnych założeń było pojęcie internalizacji, które w dużej mierze jest pojęciem psychologicznym i zakładającym istnienie struktury poznawczej działającej w sposób automatyczny²⁰¹. Naturalnie Merton w owym czasie nie mógł w ten sposób rozumować, ale jego przemyślenia nie kłócą się z kierunkiem naszych dociekań. Wprawdzie ten koncept nadaje się bardziej do wyjaśniania przestępstw instrumentalnych, przeciwko mieniu niż agresywnych i wynikających z wadliwej regulacji emocjonalnej, nie mniej jednak jego przedstawienie w takiej formie autor uznał za zasadne w świetle przyszłych rozważań.

4.2. Teoria zróżnicowanych powiązań Edwina Sutherlanda

Teorią, której moglibyśmy przypisać należyte odzwierciedlenie procesów interpersonalnych w trakcie kryminogenezy jest teoria zróżnicowanych powiązań Edwina Hardina Sutherlanda. Korzystając ze spuścizny szkoły chicagowskiej, autor zrywa z deterministyczną rolą systemu norm i wartości jako nadrzędnego regulatora zachowań asocjalnych. Nie poświęca wiele uwagi genezie przestępczości, w zamian tego proponuje przeniesienie środka ciężkości na sposób transmisji zachowań przestępczych. Takie ujęcie znacznie bliższe jest dzisiejszej psychologii poznawczej i w pewnym sensie również rozwojowej. Teoria zróżnicowanych powiązań powstała w obliczu bodźca jakim była krytyka kryminologii, a właściwiej ujmując dotychczasowych wysiłków kryminologów w ogólności, dokonana przez Adler i Michaela w 1933 roku. Zauważyli oni, że kryminolodzy do tej pory używali metod nienaukowych i nie zaproponowali żadnego dającego się zweryfikować empirycznie ogólnego modelu zachowań przestępczych i z tego tytułu powinno się ich zastąpić ekspertami z innych dziedzin. W polemice do tego stanowiska Sutherland stwierdził,

---

²⁰¹ Szczepański, J. (1963). *Elementarne pojęcia socjologii*. Warszawa: PWN.

że modele wyjaśniania zachowań przestępczych wcale nie powinny składać się z wielu skomplikowanych zmiennych, które ciężko jest w praktyce zmierzyć i realne zweryfikowanie ich wpływu jest bardzo mało prawdopodobne²⁰². Zamiast tego w jego odczuciu lepiej byłoby się skupić na zmiennych, które zawsze towarzyszą zachowaniu przestępczemu i nigdy nie występują w ramach zachowań prawidłowych – nie przestępczych²⁰³.

W tym miejscu zerwał ze szkodliwym w owym czasie etykietowaniem niektórych grup mniejszościowych w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, jako szczególnie predysponowanych do popełniania przestępstw tylko z tego tytułu, że posiadają określony kolor skóry. Sutherland wskazał, że przestępstwa popełniają zarówno ludzie bogaci jak i biedni, czarni jak i biali, kobiety jak i mężczyźni, a zatem fakt posiadania określonego zestawu tych charakterystyk nie może być w odosobnieniu używany jako wyjaśnienie zachowania przestępczego. Nie bez wpływu na taki kierunek jego refleksji pozostaje twórczość Charlesa Hortona Cooleya, który w swoich mikrostrukturalnych rozważaniach wskazywał na wiodącą rolę małych grup w kształtowaniu się systemów norm i wartości ludzi. Cooley nazywał, jako pierwszy, te zbiorowości grupami pierwotnymi. Zakładał szereg czynników odróżniających je od innych grup, do których przynależy jednostka, a mianowicie: przewaga kontaktu bezpośredniego nad pośrednim (kontakt twarzą w twarz), przewaga kontaktów emocjonalnych nad instrumentalnymi (grupa ta nie jest zadaniowa i wyspecjalizowana), trwałość – którą stymuluje wzajemne zaspokajanie potrzeb psychologicznych takich jak afiliacja i potrzeba bezpieczeństwa, a także niewielka liczebność, która umożliwia wszystkie poprzednie elementy małej grupy²⁰⁴.

Dodatkowo perfekcyjnym uzupełnieniem tego konstruktu jest inny twór tegoż samego autora. Cooley rozwijając koncepcję Wiliama Jamesa stworzył pojęcie „jaźni odzwierciedlonej” – jedną z pierwszych prób włączania jednostkowej podmiotowości w orbitę teorii socjologicznych. W myśl tej teorii ludzie kierują się w swoich poczynaniach swoimi wyobrażeniami o tym, jak odbierają ich inni. Ma to szczególne znaczenie w okresie dojrzewania, którym się zajmujemy, gdyż w tym wieku, zgodnie z prawidłami psychologii rozwojowej, jednostka w wyjątkowo mocny sposób odczuwa potrzebę przynależności i pragnie się dookreślać zewnętrznymi jaskrawymi emblematami świadczącymi o jego

---

²⁰² Matsueda, R. (1988). The Current State of Differential Association Theory. *Crime & Delinquency*, 34(3), s.277-306.

²⁰³ Sutherland, E. (1973). Prison as Criminological Laboratory, W: K. Schuessler (red.) *Edwin Sutherland on Analyzing Crime*. Chicago: Univeristy of Chicago Press.

²⁰⁴ Szmatka, J. (2007). *Male Struktury Społeczne*. Warszawa: PWN.

statusie²⁰⁵. Wspomniane powyżej elementy złożyły się na finalny obraz propozycji Sutherlanda, którą można zgodnie z wolą i porządkiem przedstawionym przez samego autora zawrzeć w dziewięciu punktach. Dla przejrzystości naszych rozważań pozwolimy sobie na kontekstualne osadzenie każdego z punktów z osobna oraz późniejsze podsumowanie. Jednocześnie zaznaczamy, że będziemy korzystać z późniejszej wersji koncepcji Sutherlanda, gdyż ma ona kształt bardziej wydestylowany i łatwiejszy do deliberacji.

W wykładzie przedstawionym w 1947²⁰⁶ roku Edwin Sutherland postawił dziesięć tez, które opisują prawidłowości zachowania przestępczego. Na początku swojego wywodu wyszedł on z założenia, iż wszelkie zachowanie przestępcze jest wyuczone. Jako socjolog Sutherland był zobowiązany do swoistego „kreślenia” granic własnej dyscypliny. W owym czasie te granice były cokolwiek niejasne i wielu socjologów – dla stworzenia przeciwwagi dla psychologów forsowało wersję o dominującym wpływie otoczenia na zachowanie jednostki²⁰⁷. Jest to pogląd na wskroś pozytywny, ponieważ wskazuje, że każda jednostka przychodzi na świat z czystą kartą. Z psychologicznego punktu widzenia genetyka znajduje swoje odzwierciedlenie w temperamencie, a ten może wpływać, jeśli nie bezpośrednio to przynajmniej pośrednio, na preferencje w kontaktach z innymi, a co za tym idzie na większą gotowość do tworzenia konkretnych powiązań. Adolescenci bardziej zwinni i aktywni łatwiej znajdą wspólny język z kolegami na boisku szkolnym. A większość zachowań o charakterze przestępczym popełnianych w młodym wieku wiąże się ze sprawnością fizyczną i uzyskiwaniem przewagi nad rówieśnikami. Można tutaj wskazać jeszcze, że do pewnego stopnia Sutherland pokazywał możliwość zachowania generowanego przez psychikę jednostki, jednakże w takich przypadkach chodzi o wadliwe, patologiczne jej funkcjonowanie.

Kolejnym spostrzeżeniem była konstatacja, że wyuczanie zachowań przestępczych przebiega w procesie komunikacji z innymi osobami²⁰⁸. Sutherland jako jeden z pierwszych socjologów położył taki nacisk na genezę zachowania człowieka jako jednostki. Wcześniej zwykle pojmowano ją jako wynik działania sił o charakterze w stosunku do człowieka nadrzędnych, takich jak fakty społeczne, instytucje, systemy aksjonormatywne. Jeśli wyuczanie wzorców jest podstawą do zachowań przestępczych, to wzorce te muszą zostać przyswojone z konkretnego źródła. Jedynym słusznym generatorem powiązań jest kontakt

---

²⁰⁵ Turner, J. (2010). *Struktura Teorii Socjologicznej*. Warszawa: PWN.

²⁰⁶ Sutherland, E. (1947). *Principles of Criminology*. Philadelphia: Lippincott.

²⁰⁷ Turner, J. (2010). *Struktura Teorii Socjologicznej*. Warszawa: PWN.

²⁰⁸ Sztompka, P. (2002). *Socjologia, analiza społeczeństwa*. Kraków: Wydawnictwo Znak.

z osobą je przejawiającą, w związku z tym twierdzenie wydaje się dość naturalne. Co istotne Sutherland podkreślał rolę komunikacji bezpośredniej natomiast samo pojęcie komunikacji zmieniło się od tamtego czasu dość znacząco. Z tego tytułu należy zmodyfikować to założenie w naszych rozważaniach i przyjąć, że proces komunikacji może obejmować o wiele większy katalog zachowań, a część z nich, pomimo iż zachodzą w rzeczywistości wirtualnej, może mieć większy wpływ na tworzenie powiązań znaczących, bo jednostka dzięki takiej formie ma większą szansę na poznanie jednostek do siebie podobnych, które lepiej zrozumieją jej rozterki i będą stanowić atrakcyjniejsze źródło afirmacji i afiliacji²⁰⁹.

Wpływać to też będzie na kolejną tezę, wedle której nadrzędna część przyswajania sobie zachowań przestępczych zachodzi w grupach istotnych dla jednostki, na przykład w grupach pierwotnych. W kontekście opisywanego przez nas wpływu rozważań Cooleya na teorię Sutherlanda nie trudno wytłumaczyć poprawność tej konstatacji i jej aktualność w czasach nam współczesnych. Grupy pierwotne stwarzają doskonałe pole do nauki wzorów asocjalnych, gdyż są w stanie same z siebie wytworzyć efekt neutralizujący poczucie winy i dotychczasowe pozytywne zgodne z prawem powiązania²¹⁰. Skoro ważni dla mnie ludzie, którzy cenią mnie i szanują, dla których liczy się moje zdanie, zachowują się w określony sposób, to znaczy, że istnieje dobry powód takiego zachowania. Dlatego wzorce w rodzinie generacyjnej nieletniego mogą mieć bardzo mocny wpływ na jego rozwój. Przywołując refleksje na temat nowych kanałów komunikacyjnych zakreślone w poprzednim punkcie, możemy wskazać, że rodzina jako grupa pierwotna ma w tej chwili sporą konkurencję. Potencjał znalezienia rówieśników o dokładnie takich samych zainteresowaniach i problemach jak adolescent, jest dużo większy dzięki sieci internetowej. Naturalnie może to mieć tylko wymiar skojarzenia ze sobą młodych ludzi i sprawić, że zaczną ze sobą obcować w świecie rzeczywistym, ale dzięki nowym sposobom popełniania przestępstw, może mieć też wymiar kompletnego oddziaływania grupowego. Takie przestępstwa jak wyłudzenia internetowe czy kradzieże danych kart kredytowych dokonywane za pośrednictwem komputera nie są dla nieletnich niczym niedostępnym²¹¹. Warto przywołać tutaj oczywistą rolę rytuałów inicjacyjnych, które stanowią w niektórych grupach tak warunek wstępu, jak i weryfikacji, że dana osoba do tych grup może przynależeć. Spajają one grupę dostarczając specyficznego punktu odniesienia wspólnego dla wszystkich jej członków i tym samym dają

---

²⁰⁹ Aronson E. (1998). *Człowiek istota społeczna*. Warszawa: PWN.

²¹⁰ Brown R. (2006). *Procesy grupowe: dynamika wewnątrzgrupowa i międzygrupowa..* Gdańsk: GWP.

²¹¹ Kirwan, G., Power, A. (2013). *Cybercrime: The Psychology of Online Offenders*. Cambridge: Cambridge University Press.

podstawę do kreowania własnej grupowej tożsamości – odmiennej od obowiązujących standardów²¹². Kiedy już zachodzi nauka zachowania przestępczego przyswojony zostaje zarówno sam sposób popełnienia (jego techniczny aspekt), jak i motywacje, racjonalizacje i postawy. Jest to kolejna teza, traktująca o holistycznej transmisji wszystkich aspektów asocjalności. Sutherland pokazuje tutaj mikrostrukturalną orientację swojej koncepcji²¹³. Podkreśla, że obok mechanicznego wymiaru danego zachowania przestępczego istnieje wymiar wewnętrzny, można by rzec psychologiczny. Idąc dalej wskazuje poszczególne elementy, tym samym dobitnie daje do zrozumienia, że ten wymiar nie jest tak prosty i oczywisty jak poszczególne czynności, które muszą być wykonane w celu skutecznego dopuszczenia się określonego przestępstwa. Tworzy to pewną hierarchię - pierwotnego i ważniejszego komponentu psychologicznego zawierającego motywację i wtórnego zawierającego sposób wykonania danego czynu. Kluczem jest stwierdzenie, że pomimo niedostatecznego poziomu umiejętności w działaniu, które nawet niesie ze sobą wysokie ryzyko, odpowiednio umotywowana jednostka, która wyuczyła i zinternalizowała odpowiednie racjonalizacje oraz prezentuje sprzyjające postawy i tak wykona zabronioną czynność. Poziom jej wykonania może być różny, ale jeśli zakończy się sukcesem, ma możliwość wzmocnienia tego typu zachowań. Nie tylko zwiększając poziom skuteczności jednostki, ale z uwagi na omawiane wcześniej mechanizmy występujące w grupie pierwotnej, będzie powodował większe uznanie dla osoby, która przestępstwa dokonała, związując ją bliżej z grupą. W pewnym sensie pokazuje to też całościowość proponowanego przez autora rozwiązania – w dzisiejszej dobie nawet skomplikowane elektroniczne zamki mogą być sforsowane za pomocą wiedzy ogólnodostępnej w internecie, jednak nie każda osoba o odpowiednio silnej motywacji ekonomicznej dokonuje tego typu przestępstw – z uwagi na rolę grup pierwotnych i wzajemnego wpływu na siebie dwóch czynników opisanych w tym punkcie.

Następnym elementem jest określenie kierunku dążeń i motywów wraz z określeniem norm prawa jako sprzyjających bądź niesprzyjających. W swoim wykładzie Sutherland podkreśla, że ludzie mają tendencję do określania swojego nastawienia do norm prawnych jako regulatorów życia społecznego. To jakie prezentują podejście do praw w ogóle, ma spory wpływ na to, jakie powiązania będzie im łatwiej wytwarzać. Jeśli ich dyspozycje co do prawa jako konstruktu ogólnego są mało pozytywne, to asocjalne wzorce przekazywane przez grupę

---

²¹² Pakes, F., Winstone, J. (2007). *Psychology and Crime. Understanding and tackling offending behaviour*. Portland: Willa Publishing.

²¹³ Szmatka, J. (2007). *Małe Struktury Społeczne*. Warszawa: PWN.

rówieśniczą będą znacznie szybciej przyswajane. W zależności od postaw w rodzinie generacyjnej mogą one przybierać postać ważnych z punktu widzenia efektywności wzajemnego współżycia lub mogą mieć wymiar odgórnych reguł stworzonych przez uprzywilejowanych w celu utrzymywania swojego statusu²¹⁴. Patrząc przez pryzmat polskiej kultury współczesnej trudno być zaskoczonym, że w środowiskach patologicznych taka retoryka znajduje spore grono sympatyków. Nie bez związku z tym elementem pozostaje replikacja wartości w grupach pierwotnych. Jeśli już grupa pierwotna zaczyna działać niezgodnie z obowiązującymi normami prawa, to z każdą transgresją jaką się dopuszcza, coraz mocniej potrzebuje uzasadnienia takiego kierunku swojej aktywności. Teoria subkultury zostanie przedstawiona w dalszej części pracy, ale warto tutaj zauważyć, że w omawianej sytuacji to często rodzina generacyjna, swoją postawą w stosunku do norm prawnych pcha adolescenta w kierunku określonego towarzystwa prezentującego postawy podobne. Warto tutaj podkreślić, że Sutherland jako autor opisał także mentalność przestępców w „białych kołnierzykach” i ich podejście do prawa jako konstruktu wcale nie jest odmienne w warstwie funkcjonalnej. Podobnie ma się rzecz o postawie w stosunku do instrumentów instytucjonalnego egzekwowania prawa – policji. W tym miejscu zresztą warto podkreślić, że kultura masowa mająca tendencję do pokazywania jedynie rzeczy jaskrawych i filmowych może ten trend wzmacniać. Każde zachowanie policjantów, które wiąże się z użyciem środków przymusu bezpośredniego w stosunku do osoby nieletniej – nie ważne czy w pełni uzasadnione – zawsze niesie ze sobą z jednej strony ryzyko niesłusznego napiętnowania przez osoby nierozumiejące celowości stosowania procedur. W takiej sytuacji osoba policjanta staje się dla nieletniego ucieleśnieniem oponenta – czegoś z czym należy walczyć i czymś co należy przechytrzyć – wszelkie formy starć z tym przeciwnikiem – np. na stadionach są w pośrednim znaczeniu odzwierciedleniem stosunku do prawa, które te osoby reprezentują. Autor pracy zakłada, że liczba nieletnich związanych w ten czy inny sposób z subkulturą kibicowską, znajdujących się w zakładach poprawczych przewyższa wszelkie inne grupy, które są tam reprezentowane²¹⁵.

Kolejną interesującą tezę było wskazanie, iż osoba zaczyna przejawiać zachowania przestępcze z uwagi na przewagę definicji sprzyjających łamaniu prawa w stosunku do definicji nakazujących zachowywać się zgodnie z prawem. Co interesujące Sutherland

---

²¹⁴ Kryczka, P. (1997). *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie*. Lublin: Redakcja Wydawnictwa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

²¹⁵ Junger - Tas, J. (1996). Youth and violence in Europe. *Studies on Crime and Crime Prevention*, (5)1, s. 31-58.

wprowadził w tym miejscu, pomimo oczywistego socjologicznego charakteru swojej koncepcji, element stricte psychologiczny. Wskazywał, że istnieją jednostkowe różnice w poziomie receptywności na definicje sprzyjające łamaniu prawa i definicje nakazujące zachowywać się zgodnie z prawem. Wprawdzie postanowił wyjaśnić je w sposób dla ówczesnej socjologii charakterystyczny – czyli wewnętrznymi zależnościami ujętymi w ramach jego teorii, wskazując że osoby, u których występuje większa ilość definicji sprzyjających łamaniu prawa – będą też w większym stopniu podatne na przyjmowanie takich definicji w przyszłych kontaktach z innymi ludźmi²¹⁶. Z punktu widzenia psychologii to założenie jest jak najbardziej poprawne, ale w chwili obecnej jego wyjaśnienie można przedstawić na podstawie szeregu innych koncepcji ściśle psychologicznych. Nie ulega bowiem wątpliwości fakt, iż tożsamość jednostki kształtują jej działania, które wynikają zarówno z postaw, jak i działań. Jednostka inwestując w określony kierunek swojego życia zasoby, które z punktu widzenia psychologii są zupełnie niemożliwe do wycenienia, jak czas czy ryzyko, jest skłonna do szukania w otoczeniu potwierdzeń owych faktów i jej system poznawczy zdecydowanie łatwiej wychwytuje te elementy, które utwierdzają ją w poczuciu opłacalności i korzystności podejmowanych do tej pory działań. W psychologii doskonale opisuje to dysonans poznawczy²¹⁷. W poprzednim punkcie ukazaliśmy, że proces identyfikacji osoby z jednym konkretnym kierunkiem myślenia o prawie będzie prowadził do mocniejszej identyfikacji z jedną bądź drugą grupą powiązań. W takim układzie ilość osób o idealnie równej preferencji w stosunku do przyswajania definicji zgodnych z prawem lub niezgodnych będzie zdaniem autora tej pracy niewielka. Zgodnie z prawidłami psychologii rozwojowej opisanymi wcześniej, w okresie którym się zajmujemy ten trend będzie jeszcze intensyfikowany przez fakt tendencji do jaskrawości poglądów i jednoznacznego określania sytuacji bodźcowej. Nieletni potrzebują dookreślenia pozycji swojej grupy względem ogólnego systemu zależności w społeczeństwie, a policjant jest tutaj idealnym symbolem wraz z całą towarzyszącą temu symboliką. Przestępne zachowanie może przybierać tedy postać gry pomiędzy ucieleśnionym porządkiem a elementem asocjalnym, który na poziomie podświadomym przenosi konflikt na poziom rodzinnego odnoszenia się do prawa jako regulatora zachowań.

Dalszym elementem koncepcji jest stwierdzenie, że zróżnicowane powiązania są odmienne pod względem częstotliwości, trwałości, pierwotności i intensywności. Sutherland

---

²¹⁶ Sutherland, E. (1973). *Prison as Criminological Laboratory*, W: K. Schuessler (red.) *Edwin Sutherland on Analyzing Crime*. Chicago: University of Chicago Press.

²¹⁷ Cialdini, R. (2002). *Psychologia Społeczna*. Gdańsk: GWP.

wskazuje w tym miejscu na wielowymiarowość swojego konstruktu. Częstotliwość powiązań to ilość kontaktów, które jednostka podejmuje z członkami grupy. Trwałość to czas jaki jednostka jest wystawiona na kontakt z tymi samymi ludźmi. Pierwotność to preferencje w zakresie wyboru kontaktów, na które wystawiona jest jednostka, natomiast intensywność to przypisywane konkretnemu kontaktowi znaczenie. Pomaga to wyjaśnić sytuację, w której dziecko z tak zwanego „dobrego” domu popełnia przestępstwo. Okazuje się, że wcześniej nawiązuje w środowisku szkolnym kontakt z grupą prezentującą wzorce asocjalne. Dodatkowo rodzice w pogoni za pieniądzem nie poświęcają mu wystarczająco dużo czasu w związku z czym częstotliwość kontaktu z grupą asocjalną jest większa niż z pierwotną grupą normatywną. Ponadto z racji wieku rozwojowego i charakterystycznej tendencji do kontestacji – konstruktywnej bądź nie – zastanego porządku, intensywność też zaczyna przesuwać się w kierunku kolegów, którzy oferują więcej wzmocnień. Co więcej wiele grup asocjalnych celowo lub nieświadomie sprawia, że wymiary te są odpowiednio wartościowane. Jednostki są zachęcane do spędzania większości czasu razem, nie tylko w trakcie aktywności przestępczej, ale zupełnie z prawem zgodnej. Każda wspólna przestępcza aktywność stawia nieletnich w sytuacji, w której posiadają wspólny układ doświadczeń, ale też wspólny układ interesów, gdyż nie mogą dopuścić do sytuacji, aby jeden z wcześniejszych współników w działaniu inkryminowanym, wydał ich sekret policji czy innym instytucjom – dlatego w interesie grupy jest zwiększanie trwałości. Tak jak pisaliśmy wcześniej im więcej czasu spędzają ze sobą nieletni wchodzący w skład omawianych grup, tym więcej potrzeb zaczynają zaspakajać sobie nawzajem²¹⁸

Następną częścią konstatacji był pogląd, iż w procesie uczenia się zachowań przestępczych występują dokładnie takie same mechanizmy i zależności jak przy wszystkich innych formach uczenia się dowolnych zachowań nie związanych z kryminalną aktywnością. Problem z tym punktem twierdzenia polega na tym, że Sutherland nie wskazywał jakie dokładnie mechanizmy i zależności ma na myśli. Nie mniej jednak, uzupełniwszy tą myśl o wiedzę psychologiczną możemy się zgodzić z takim stwierdzeniem. Jednocześnie przyswajanie wiedzy i kompetencji do określonych zachowań jest warunkowane osobniczo przez czynniki takie jak inteligencja czy temperament²¹⁹. Możemy sobie łatwo wyobrazić sytuację, w której osoba z uwagi na ograniczenia intelektualne nie będzie w stanie brać czynnego udziału we włamaniach wymagających pokonania skomplikowanego zamka.

---

²¹⁸ Szmatka, J. (2007). *Małe Struktury Społeczne*. Warszawa: PWN.

²¹⁹ Strelau, J. (2002). *Psychologia różnic indywidualnych*. Tom 10. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.

Pomimo wielokrotnego nauczania jego wrodzone ograniczenia nie pozwolą mu skorzystać z tej możliwości wzbogacenia się. Jednocześnie w tej chwili możemy odnieść się do tego stwierdzenia Sutherlanda z umiarkowaną rezerwą. W momencie konceptualizacji tego twierdzenia, jego autor nie mógł wiedzieć jak zmieni się obraz komunikacji pomiędzy ludźmi. Grupa, którą zajmujemy się w tej dysertacji, jest szczególnie biegła w przyswajaniu nie tylko nowych umiejętności i powiązań, ale także, a może przede wszystkim, w przyswajaniu nowych sposobów komunikacji. Kieruje to naszą uwagę na jeden niebezpieczny trend. W dzisiejszym świecie kontrkultura młodzieżowa może być modelowana przez zachowania asocjalne, których dopuszczają się nieletni w zupełnie innych kontekstach kulturowych i przy innym stanie norm prawnych. Dodatkowo takie łatwe rozpowszechnianie swoich transgresji rodzi niebezpieczeństwo prób prześcigania się w ich rozmiarze. Nierzadko w chwili obecnej nieletni nagrywają rozmaite filmy udostępniane później w internecie, a w zupełnie innym kraju ich rówieśnicy starają się pod ich wpływem zrobić coś jeszcze bardziej spektakularnego, żeby pokazać, że nie są gorsi²²⁰.

W konsekwencji ponieważ zachowanie przestępcze jest wyrazem ogólnych potrzeb i wartości, nie można go wyjaśniać tymi potrzebami i wartościami – zwłaszcza że zachowania nieprzestępne są wyrazem tychże samych potrzeb i wartości. Sutherland w ten sposób skrytykował wielu autorów, którzy sztucznie poszukują czynników motywacyjnych związanych z przestępczością. Motywy takie jak pieniądze, prestiż czy pozycja społeczna są przecież powszechnie pożądane w dzisiejszym świecie. Część jednostek dochodzi do tych wartości dzięki normalnym zachowaniom, a część z różnych powodów wybiera drogę na skróty²²¹. To podsumowuje teorię Sutherlanda – gdyż tej drogi jednostka musi się nauczyć – nie jest ona intuicyjna. Zachowania te muszą zostać przekazane, ale sam proces ich przekazywania i uruchamiania podlega głębszym mechanizmom, których zawłości socjologia jako nauka nie jest w stanie samodzielnie wyjaśnić. Dodatkowo z ostatniego punktu wykładu Sutherlanda możemy wywieść jeszcze jedno ciekawe stwierdzenie. Otóż ocenianie układów aksjonormatywnych zawsze będzie przeszkadzać w poznawaniu istoty zjawiska. To jedno z kluczowych twierdzeń wywodzonych z tradycji socjologii funkcjonalizmu. W tym nurcie nie wartościuje się moralnie akcji jednostki, a ocenia je jedynie z perspektywy ich użyteczności dla systemu społecznego²²². Taki zabieg w myśleniu nad kryminogenezą jest

---

²²⁰ Livingstone, S. (2003). Children's use of the Internet: Reflections on the emerging research agenda. *New Media and Society*, 5, s. 147-166.

²²¹ Sutherland, E. (1947). *Principles of Criminology*. Philadelphia: Lippincott.

²²² Sztompka, P. (2002). *Socjologia, analiza społeczeństwa*. Kraków: Wydawnictwo Znak.

bardzo konstruktywny z uwagi na duży ładunek emocjonalny, jaki niesie ze sobą analiza przestępczości – zwłaszcza przestępczości nieletnich. Poziom obiektywizmu jaki uzyskujemy dzięki wprowadzeniu w nasze heurystyki poznawcze elementów funkcjonalistycznych, pomaga w głębszym zrozumieniu natury opisywanych przez nas czynów i zachowań. Sutherland daje zatem jasną wskazówkę dotyczącą metodyki analizy zagadnienia, którą autor tej pracy będzie się kierował w części empirycznej.

Podsumowując warto wspomnieć, że do dzisiejszego dnia teoria Sutherlanda jest jedną z bardziej spójnych i kompletnych tłumaczących kryminogenezę nieletnich. Jak każda koncepcja o szerokim zasięgu eksplanacyjnym nie obyła się bez krytyki. Sprawę skomplikował fakt istnienia dwóch wersji teorii, z której pierwsza zajmowała niecałe dwie strony rękopisu. Pomimo tych niedogodności większość wysuwanych pod adresem koncepcji zarzutów wynikało albo z niewprawnej jej interpretacji²²³ lub dotyczyły one imponderabiliów takich jak ograniczony jej zasięg (co w dzisiejszych czasach jest wynikiem zdrowego rozsądku i naukowej poprawności). Jedynym zarzutem, który faktycznie można postawić odnośnie zasadności teorii Sutherlanda, to niedostateczny stopień w jakim wyjaśnia genezę samego przestępstwa. Wykazując mechanizmy transferu powiązań pomiędzy ludźmi nie tłumaczy on, jak te mechanizmy faktycznie funkcjonują w praktyce i jakim dokładnie prawom podlegają. Ograniczenie się do stwierdzenia, że owe prawa są tożsame z pozostałymi formami uczenia się i przekazu wiedzy, jest bowiem niewystarczające. Kolejny głos w dyskusji, uzupełniający ten mankament teorii Sutherlanda dodali Ronald Akers i Robert Burgess wskazując, że owymi mechanizmami mogą być przecież wzmocnienia behawioralne w postaci nagród i kar, łącząc socjologiczną koncepcję swojego znakomitego poprzednika z dorobkiem psychologii i koncepcjami warunkowania klasycznego i instrumentalnego²²⁴. Warto dodać na zakończenie, że również koncepcja jaźni, którą wykorzystał Sutherland do budowy swojej teorii doczekała się kolejnych iteracji i rozwinięcia.

4.3. Teoria Neutralizacji Matzy i Sykesa

W ogólnych założeniach teoria Davida Matzy i Greshama Sykesa powstała na bazie krytyki przedstawionych wcześniej koncepcji – zwłaszcza teorii zróżnicowanych powiązań Sutherlanda. Autorzy zamiast deterministycznego poglądu, w myśl którego przynależność do podkultury wiązała się z mocnym samookreśleniem poszczególnych jednostek, wprowadzili

---

²²³ Vold, G. (1958). *Theoretical Criminology*. New York: Oxford University Press.

²²⁴ Akers, R. (2004). *Criminological Theories: Introduction, Evaluation and Application*. Los Angeles: Roxbury Publishing.

pojęcie „dryfu”, wskazując, że asocjalność może być chwilowym rozluźnieniem norm w otoczeniu jednostki lub też wiązać się z ludzką tendencją do eksperymentowania²²⁵. Dzisiaj określilibyśmy to jako skłonność do transgresji. Mogą jej dokonywać zarówno jednostki społecznie poprawnie funkcjonujące bądź jednostki asocjalne, dla których są one elementem wspomagającym samookreślenie. Dla nas najciekawszym elementem teoretycznych poszukiwań tych autorów będzie katalog sposobów neutralizacji jakich używają przestępcy, żeby nie czuć się źle z popełnianymi przez siebie transgresjami. Te mechanizmy neutralizacji są w istocie specyficzną formą automatyzmów poznawczych. Dodatkowo warto wskazać, iż przyjętym założeniem dyskomfort psychiczny wywoływany świadomością niezgodności ich zachowania z normami społecznymi u osób popełniających czyny asocjalne²²⁶. W naszym mniemaniu nie zawsze będziemy mieli do czynienia z tą właśnie formą redukcji hamowania przestępczych zachowań, jednakże dla kompletności teoretycznej należy przedstawić . wyróżnione przez tych autorów mechanizmy.

Pierwszym z nich jest zaprzeczenie odpowiedzialności. Ten rodzaj neutralizacji bazuje na przeniesieniu ciężaru popełnianego aktu z jednostki na środowisko i inne niezależne od aktora działania czynniki. Nieletni jest zwolniony od odpowiedzialności, bo zgodnie z jego oceną nie mógł w danej sytuacji zachować się inaczej. Często w orbicie tego tłumaczenia pojawia się odniesienie do wieku i pewnego rodzaju świadomości własnych ograniczeń „jestem młody myślałem, że wyjdzie inaczej, sorry taki mamy klimat”. Wśród nich mogą znaleźć się takie elementy jak ograniczone czasowo usprawiedliwienia „to był zły miesiąc i nie myślałem normalnie” lub wręcz odwrotne przypisywanie sobie cech predysponujących do określonego zachowania. Może to występować w sposób wybiórczy „oj tam ze mnie to już taki wariat, jeśli chodzi o moją ulubioną drużynę”, lub zgeneralizowany „wszyscy mówią, że jestem zły, więc coś musi w tym być”. Taka forma neutralizacji jest związana z głębokimi automatyzmami psychicznymi i proces przebiega w głębokich strukturach umysłowych²²⁷. Internalizacja i interioryzacja tego typu treści też musi być wyjątkowo mocna, żeby można było z taką łatwością usprawiedliwiać automatycznie przestępstwa, w wyniku których robi się krzywdę drugiej osobie. W nawiązaniu do tego kolejny mechanizm zaprzeczenia krzywdy polega na takim przekształceniu sytuacji, w wyniku którego nieletni pokazuje sam sobie, że

---

²²⁵ Błachut, J., Gaberle, A., Krajewski, K. (2006). *Kryminologia*. Gdańsk: Arche.

²²⁶ Topalli, V. (2005). When Being Good is Bad: An Expansion of Neutralization Theory. *Criminology*, 43(3), s. 797-836.

²²⁷ Jarymowicz, M. (1983). Różnicowanie „ja-inni” i funkcjonowanie w świecie społecznym. W: J. Jarymowicz, Z. Smoleńska (red.), *Poznawcze regulatory funkcjonowania społecznego*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

jego akcja nie miała negatywnych skutków dla innych ludzi. Jednym z rodzajów tego typu neutralizacji jest wskazanie, że ofiara dysponuje zasobami powodującymi, że określone działanie tak naprawdę nie naraża jej na wielkie straty - „nic się nie stało, ma pieniądze kupić sobie drugi samochód”. Drugi typ mówi o braku cierpienia u żywego człowieka „ten koszt na śmieci nie miał rodziny ani bliskich jego zniszczenie nikogo nie zasmuciło”. Czasami ten drugi typ rozszerza się na zwierzęta i prowadzi do medialnych przykładów znęcania się nad nimi przynoszących falę oburzenia i napiętnowania. Zaprzeczenie krzywdy jest mechanizmem z elementami racjonalizacji gdyż wymaga przetworzenia powiązań pomiędzy kilkoma elementami struktury poznawczej. Żeby zdecydować, że kradzione dobro nie jest na tyle cenne dla właściciela – nieletni musi operować jakimś zakładanym poziomem jego majątności. Odwołuje się więc zatem do ocen społecznych powstałych na bazie stereotypów dotyczących podziału klasowego, nawet jeśli sam nie rozumie takiej koncepcji²²⁸. W świecie refleksji socjologicznej taka konstatacja wskazywałaby na korzystanie z koncepcji faktów społecznych, nawet pomimo tego że autorzy koncepcji neutralizacji nie wyrazili tego wprost.

Następnym mechanizmem neutralizacji jest zaprzeczenia ofiary. O ile w poprzednim przypadku zaprzeczano szkodzie tak w tym mamy do czynienia z nieuznaniem osoby poszkodowanej jako ofiary. Jeśli szkoda jest ewidentna lub uznana za realną przez sprawcę, nie ma już możliwości poznawczych dla stwierdzenia, że do niej nie doszło, pozostaje wyszukanie takich cech ofiary, które przemawiają za sprawiedliwością, tego co jej się przydarza. Sprawca, kradnąc źle zabezpieczony rower, może pomyśleć, że skoro został on pozostawiony bez opieki, to jego właścicielowi nie zależało – przecież uważny człowiek, któremu zależy na swojej własności, dba o należyte jej zabezpieczenie, tym samym jeśli coś jest łatwo ukraść to najwidoczniej osoba, która jest dotychczasowym właścicielem tego przedmiotu posiada jakąś cechę, która usprawiedliwia grabież. Może być nieuważna, może być bogata lub lepiej sytuowana. Takie etykietowanie jest zwykle wynikiem wtórnego trendu do odpowiedzi na ten sam proces ze strony przeciwnej. Jeśli młodzi określani są mianem chuliganów czy złodziejasków to naturalnie że w ramach budowy tożsamości grupowej zgodnie z prawidłami socjologii mikrostruktur społecznych, będą starali się tworzyć etykiety dla swoich oponentów. Z innym rodzajem neutralizacji mamy do czynienia, kiedy nie dotyczy ona przestępstw przeciwko mieniu, a przeciwko zdrowiu innych osób. W takiej sytuacji zaprzeczenie ofiary może przybierać również formę dehumanizacji i wtedy pozwala

---

²²⁸ Jarymowicz, M. (red.) (2002). *Poza egocentryczną perspektywą widzenia siebie i świata: prace Zespołu Badań nad Tożsamością Wydziału Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.

przetłumaczyć nawet najbardziej przestępne zachowania o wielkim stopniu brutalności i społecznej szkodliwości²²⁹. Ten proces może się zasadzać na cechach ofiary – skoro sama wracała do domu o takiej porze musiała liczyć się z tym, że zostanie obrabowana lub na uogólnionym obrazie praw rządzących społeczeństwem – asocjalna młodzież może zinternalizować pogląd, że siła jest tym, co sprawia, że ma się rację. Zaprzeczenie ofiary w tym wymiarze ma jeden bardzo negatywny skutek – prowadzi do powstawania mocnego kontrastu pomiędzy grupą przestępczych nieletnich, a resztą społeczeństwa – jeśli ten kontrast jest podtrzymywany przez dehumanizację i odbieranie praw naturalnych ludziom z poza grupy, to sama dehumanizacja staje się elementem koniecznym dla utrzymania tożsamości grupowej. Taki układ mentalnych reprezentacji wyłącza odpowiedzialność za nawet najgorsze zachowania w stosunku do bliźniego. Skuteczność tego typu procederu można znaleźć w procedurach szkolenia operatorów w wojskowych jednostkach specjalnych, których bardzo często warunkuje się na nienawiść w stosunku do obiektu prowadzonych operacji (np. członków grupy terrorystycznej)²³⁰.

Zachowania asocjalne spotykają się zwykle z mocnym społecznym potępieniem. Kolejnym mechanizmem neutralizacji jest nakierowanie na zaprzeczenie prawa do oceny zachowania przestępnego i wyciągania wobec nieletniego konsekwencji. Nosi to nazwę potępienia potępiających. Dzieje się tak dlatego, że jak wspominaliśmy osoba popełniająca zabroniony czyn ma pewien obraz świata, w którym organizacje odpowiedzialne za pilnowanie porządku i wyciąganie konsekwencji w stosunku do jednostek nie przestrzegających go, są same w sobie złe i zakłamane. Może to przybierać wymiar bardzo ogólny, sięgający politycznych warstw kraju, w którym nieletni wskazuje, że rządzący nim ludzie także popełniają przestępstwa i to na znacznie większe sumy pieniędzy lub być wymierzone w bezpośrednich stróżów prawa – poprzez wskazanie, że policja również popełnia przestępstwa często dokumentowane przez asocjalną młodzież i upubliczniane w serwisach internetowych. Niezależnie od kształtu konkretnej neutralizacji jej cechą wspólną jest uogólniona kontestacja, że system społeczny składa się z jednostek o lepszej i gorszej pozycji, ale nie zróżnicowanych pod względem funkcjonowania moralnego²³¹. Można by tutaj mówić o mierzeniu wszystkich własną miarą. Nieletni przypisuje w tym momencie swoje niskie pobudki wszystkim innym aktorom życia społecznego i wskazuje, że gdyby oni mieli

---

²²⁹ Strelau, J. (2000). *Psychologia. Podręcznik akademicki*. Tom 2. Gdańsk: GWP.

²³⁰ Kelman, H. (1973). Violence Without Moral Restrain. *Journal of Social Issues*, 29(4), s.25-61.

²³¹ Brycz, H. (2004). *Trafność spostrzegania własnych i cudzych zachowań*. Kraków: Oficyna Wydawnicza IMPULS.

okazję to też popełniali by przestępstwa. Skoro część młodzieży asocjalnej nie przyswoiła sobie norm na poziomie zinterioryzowanej moralności, która potrafi regulować zachowanie w szerszym kontekście – nie kierując się tylko racjonalnym rachunkiem zysków i strat, to trudno oczekiwać od nich zrozumienia dla instytucji porządku publicznego. Co więcej w naszym kraju, dzięki stabilnie pogarszającej się kulturze politycznej i korporacyjnej, taka wizja świata znajduje potwierdzenie w doniesieniach medialnych.

Zgoła odmiennym charakterem legitymuje się ostatnia z technik neutralizacji to znaczy odwoływanie się do wyższych racji. Ta najbardziej zasadniczo społeczna i etyczna forma racjonalizacji zasadza się na tłumaczeniu swojego zachowania określonym stanem „wyższej konieczności”. Jednostka tworzy sobie wewnętrzną hierarchię wartości i aby bronić tych najważniejszych jest w stanie poświęcać te mniej ważne. W zależności od afiliacji z grupą pierwotną taki układ może sprzyjać przestępczości zorganizowanej - „musiałem pomóc kolegom w potrzebie” lub odnosić się do grup pierwotnych o podłożu biologicznym „to zasadniczo nie była moja wina, ale jak już byłem w tym miejscu, to nie mogłem się odciąć od rodziny i musiałem bronić jej honoru”. Racjonalizacje tego typu mogą się wiązać z regulacją eucentryczną według Reykowskiego²³². W praktyce znajdziemy tutaj wiele treści racjonalizacyjnych odnoszących się do wykonywania cudzych poleceń w celu osiągnięcia odleglejszego celu – „muszę tak postępować, bo dzięki temu jestem w stanie utrzymać rodzinę”. Ten typ neutralizacji może się pojawić u młodzieży zupełnie nie asocjalnej, dla której dane zachowanie przestępne ma charakter epizodu. Takie fenomenologiczne ujęcie przestępnych zachowań popełnianych przez nieletniego ma bezpośrednie odniesienie do opisaney wcześniej koncepcji dryfu. Skoro młodzież nie jest zła w ogólności i w pewnych warunkach każdemu może się zdarzyć delikatny przejaw asocjalności, to w ten czy inny sposób musi go neutralizować.

W perspektywie czasowej wiemy już, że teoria neutralizacji nie opisuje całości populacji nieletnich asocjalnych. Jednym z głównych słabych punktów jest wyjściowe założenie o głębokości asocjalności w grupach adolescentów. Okazuje się bowiem, że osoby dopuszczające się najpoważniejszych przestępstw, często czynią tak posługując się nie racjonalizacjami, a zupełnie innym rodzajem myślenia, który ciężko jest opisywać w kategoriach racjonalnie rozumianych deficytów czy ułomności w zakresie konkretnych parametrów psychologicznych. Dobrą ilustrację tej tezy stanowią badania Volkana

---

²³² Reykowski, J. (1970). Obraz własnej osoby jako mechanizm regulujący postępowanie. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 3.

Topalliego, który wykazał, że aktywni działający przestępcy mają tendencję do braku poczucia winy i nie odczuwają potrzeby do neutralizacji poczucia winy – które u nich zwyczajnie nie występuje. W zamian tego zwykli oni przydawać swoim działaniom bardziej przyziemne etykiety takie jak sprawiające radość i przyjemność, nieuniknione, zwykle²³³. Nie oznacza to w żadnym wypadku, że przedstawiona przez nas teoria neutralizacji, nie znajduje zastosowania w grupach objętych ramiami tej dysertacji. Takie wyniki współczesnych wysiłków badawczych kierują naszą uwagę na konieczność wypracowywania modeli bardziej profilowanych i dostosowanych do współczesnego obrazu kultury i społeczeństwa. Pewną ogólną bolączką kryminologii jako nauki było przyjęcie wyjściowego założenia, że zbrodnia zmienia się w formie, a nie treści i na przestrzeni wieków mechanizmy leżące u jej podstaw są w dużej mierze takie same. W tej pracy skupiamy się na rozpatrzeniu zasadności modelu UROA czyli ułomnej regulacji osobowości asocjalnej, w myśl której neutralizacja jest jednym z modułów automatycznie występujących z różnym natężeniem u badanej przez nas zbiorowości. Bierzemy zatem pod uwagę teorię neutralizacji, ale nie stawiamy jej na pierwszym miejscu – a traktujemy bardziej jako jedną ze składowych elementów struktury zachowania przestępnego. Jej głównym obszarem eksplanacyjnym jest dla nas występowanie automatyzmów ułatwiających popełnianie przestępstw. Można spekulować czy określone predyspozycje temperamentalne będą prowadzić do rozwijania konkretnych technik neutralizacji.

Kolejnym kierunkiem refleksji nad kryminogenezą w nurcie socjologicznym były teorie kontroli społecznej. Zasadzały się one na przeświadczeniu, że społeczeństwa jako zbiorowości wytwarzają systemy mające na celu utrzymanie swojego kształtu i funkcjonalności. Te agendy kontroli społecznej w mniejszym lub większym stopniu oddziałują na jednostkę i sprawiają, że nie ma ona ochoty na popełnianie czynów przestępnych. W momencie kiedy jednak jakieś elementy kontroli ulegają swoistej awarii lub nie są na czas dostosowywane do nowych form asocjalności, jednostki mogą zacząć zachowywać się niezgodnie z normami przyjętymi w danym społeczeństwie²³⁴.

4.4. Teoria więzi społecznych Hirschiego

---

²³³ Topalli, V. (2006), The Seductive Nature of Autotelic Crime: How Neutralization Theory Serves as a Boundary Condition for Understanding Hardcore Street Offending. *Sociological Inquiry*, 76, s. 475-501.

²³⁴ Kawula, S., Machel, H. (red.) (1996). *Młodzież a współczesne dewiacje i patologie społeczne: diagnoza, profilaktyka, resocjalizacja*. Toruń: Wydaw. Adam Marszałek.

Kolejną propozycją istotną z punktu widzenia naszych dalszych dywagacji jest zaproponowana przez Trávisa Hirschiego²³⁵. Jej osią jest stwierdzenie, że przestępczości sprzyja rozluźnienie więzi społecznych, gdyż wtedy dochodzi niejako do automatycznej neutralizacji wedle nie opisywanej wcześniej reguły „nie zależy mi na tym, co powiedzą inni”, skoro więc się rozluźnia, to pozostałe osoby, z którymi wchodzę w interakcję, nie są już dla mnie ważne i to, że źle oceniam moje zachowanie, nie przysparza mi przykrości. Hirschi nawiązuje więc niejako do wcześniej przedstawionej koncepcji Emila Durkheima – wnosząc przy tym swoiste novum, a mianowicie opisując bardziej szczegółowo konstrukcję więzi społecznej. Wyróżnił w jej obrębie cztery składniki²³⁶. Pierwszym z nich jest przywiązanie – które jest wynikiem nadawania szczególnego znaczenia emocjonalnym związkom z osobami z grup pierwotnych np. rodziną, bliskimi przyjaciółmi z grup rówieśniczych, a czasami też współpracownikami. Dzięki temu transfer norm i wartości płynących z takich grup jest wyjątkowo szybko przyswajany i internalizowany przez jednostkę. W niektórych przypadkach to przywiązanie będzie czynnikiem determinującym podejmowanie aktywności przestępnej w myśl twierdzenia o transferze umiejętności „zawodowych” w obrębie rodziny²³⁷. Nie są odosobnione przypadki, w których ojciec parający się fachem przestępczym przekazuje synowi swoje umiejętności – najczęściej ma to miejsce w przypadku przestępstw o charakterze precyzyjnym jak kradzieże z włamaniem czy fałszerstwa. Kolejnym elementem jest zaangażowanie, które odnosi się do możliwej do stracenia w wyniku działania przestępczego, ważnej dla jednostki aktywności lub istotnego dobra. Hirschi wskazuje tutaj raczej na cechę przestępcy dojrzałego, który jest zdolny do trzeźwej oceny sytuacji i przekalkulowania bilansu zysków i strat jakie odniesie z popełnienia przestępstwa. Im więcej jednostka ma do stracenia w zakresie istotnych dla niej czynności i dóbr, tym mniejsza szansa, że zdecyduje się na działalność przestępczą, która w większości przypadków wiąże się z ryzykiem. Ten wymiar tłumaczy w pewnym sensie przestępczość popełnianą przez obywateli polskich za granicą. Wyjazd rozluźnia poprzedni wymiar – czyli przywiązanie, a zaangażowanie jest niewielkie, gdyż jednostka w zupełnie nowym miejscu nie zdążyła nabyć jeszcze dóbr, które mogą ją odciągać od popełniania przestępstw. Podobnie może się to dotyczyć wieku gimnazjalnego, kiedy oba powyższe parametry często ulegają rozluźnieniu, ponieważ z jednej strony zmienia się grupa rówieśnicza, a z drugiej wszelki prestiż i poważanie, które adolescent zdobył w poprzedniej szkole, nie przenosi się

---

²³⁵ Hirschi, T. (1969). *Causes of delinquency*. Berkeley: University of California Press.

²³⁶ Błachut, J., Gaberle, A., Krajewski, K. (2006). *Kryminologia*. Gdańsk: Arche.

²³⁷ Wang, T. G., Qiao, H., Hong, S., Zhang, J. (2002). Adolescent social bond, self control and deviant behavior in China. *International Journal of Contemporary Sociology*, 39, s. 52-68.

bezpośrednio na nową grupę. W dalszej kolejności autor wskazuje na zaabsorbowanie, które określa stopień zaangażowania jednostki w inne działalności w pełni zgodne z założeniami porządku społecznego. W przypadku jednostek przystosowanych, będą one miały szereg czynności takich jak hobby, obowiązki pozaszkolne, koła zainteresowań, sporty. W przypadku jednostek asocjalnych ich przestępcze zachowanie w wielu przypadkach może wynikać z braku pomysłów i okazji do rozładowania nagromadzonych emocji. Ten wymiar ma zatem dwojaki charakter. Z jednej strony jest zupełnie pragmatyczny, dotyczący ilości czasu jaką jednostka może przeznaczyć na aktywność przestępczą – jeśli jest go mało to automatycznie ryzyko takiej działalności spada. Drugą stronę tworzy wymiar afektywny, związany z umiejętnością radzenia sobie z emocjami w społecznie akceptowalny sposób. W klasycznej teorii psychodynamicznej mówilibyśmy, że jednostka może sublimować zachowania przestępcze, niezgodne z prawem na potencjał twórczy²³⁸ – np. popularne w latach 90tych akty wandalizmu polegające na niszczeniu elewacji budynków za pomocą farb w sprayu. Ostatnim z opisanych przez autora elementów więzi jest przekonanie, które dotyczy głęboko zinternalizowanej konstatacji, że normy są potrzebne dla efektywnego funkcjonowania całokształtu społeczeństwa. W gruncie rzeczy ten element głębokiej internalizacji, mówiąc socjologicznie, konceptu umowy społecznej pojawia się na w horyzontach eksplanacyjnych wielu teorii, także tych wspomnianych i opisanych wcześniej²³⁹. W odniesieniu do naszej pracy i wysiłku badawczego musimy jeszcze raz podkreślić, że nie spodziewamy się takiego poziomu świadomości w grupach kontrolnych i badawczych. Poziom owego przekonania zależy od wielu czynników, natomiast w grupie wiekowej będącej przedmiotem naszego zaangażowania poznawczego, stopień rozwoju intelektualnego nie jest na tyle wysoki, aby pozwalał bez problemu na rozumienie skomplikowanych zależności wynikających z pragmatyki funkcjonowania społecznego. W rzeczy samej za ten stan jest odpowiedzialny nie tylko postępujący proces komplikacji owego systemu społecznego – dzięki któremu to społeczeństwa są w stanie osiągać wyższe poziomy rozwoju technologicznego i ekonomicznego, ale także krótkowzroczność w projektowaniu programów edukacyjnych nieuwzględniających konieczności kładzenia nacisku na tłumaczenie umowy społecznej od lat najmłodszych, od form prostych po skomplikowane, wraz z postępami edukacyjnymi wychowanka w trakcie nauki²⁴⁰. Do pewnego stopnia za deteriorację tego aspektu więzi można także obwiniać wizję świata

---

²³⁸ Strelau, J. (2000). *Psychologia. Podręcznik akademicki*. Tom 2. Gdańsk: GWP.

²³⁹ Turner, J. (2010). *Struktura Teorii Socjologicznej*. Warszawa: PWN.

²⁴⁰ Bernburg, G., Thorlindsson, T. (1999). Adolescent violence, social control, and the subculture of delinquency: Factors related to violent behavior and nonviolent delinquency. *Youth & Society*, 30(4), s. 445-460.

kreowaną przez media. Kultura protestanckich wartości została skarykaturowana w postać ciągłej pogoni za pieniędzmi traktowanymi jak jedyny wyznacznik sukcesu życiowego. Element dla protestantyzmu kluczowy – to znaczy bogacenie się zgodnie z obowiązującym porządkiem prawnym został wyparty i z tego tytułu, młodzi ludzie są wrażliwi na przykłady ludzi sukcesu, którzy później okazują się przestępcami lecz pomimo tego media nie piętnują ich postępowania dość mocno – zwłaszcza jeśli mamy do czynienia z przestępczością gospodarczą.

W dalszej części swoich analiz naukowych Hirschi postanowił nieco rozwinąć swoją koncepcję tworząc „ogólną teorię przestępczości”. Szerszy wykład przedstawił wraz z Michaeliem Gottfredsonem²⁴¹ w 1990 roku stwierdzając – analogicznie do Recklessa, że za przestępczość jest odpowiedzialne upośledzenie samokontroli. Autorzy wskazują na szereg elementów, które mogą być oznakami tego stanu rzeczy. Dla nas interesujące będą te, które zostały ujęte w koncepcji ułomnej regulacji osobowości asocjalnej J.M Stanika²⁴². Na pierwszy plan wysuwają się tutaj brak ciągłości w działaniu, podejmowanie zachowań ryzykownych, indolencja poznawcza przejawiająca się w braku perspektywy czasowej oraz co istotne autorzy postulują istnienie nieidentyfikowanego przez nich moderatora, który pośredniczy w genezie zachowywania przestępczego, pozostawiając tym samym pewną dowolność interpretacyjną. Prawidłowy poziom samokontroli jednostki jest wynikiem prawidłowo przebiegającej socjalizacji – kiedy jest ona upośledzona, samokontrola również jest nieprawidłowa. Jej ułomność będzie się wyrażać w braku możliwości do kierowania się rachunkiem zysków i strat oraz odraczania gratyfikacji na rzecz przyszłych zysków. Między innymi dobrą probierz tej cechy stanowi zdolność do wypełniania zadań rozwojowych według przedstawionej w ramach tego opracowania koncepcji Havighursta²⁴³.

W dzisiejszych czasach pewną słabością teorii opisanych w tej części jest ich założenie o istnieniu jednego katalogu wartości przyczyniających się do prawidłowej socjalizacji. Problem polega na tym, że w chwili obecnej mamy do czynienia z wielością propozycji światopoglądowych – w formie gotowych systemów aksjonormatywnych, które są diametralnie różne, mimo to jednak nie stoją w sprzeczności z prawem²⁴⁴. W takiej sytuacji ciężko jednoznacznie stwierdzić, iż jednostka zachowuje się niezgodnie z prawidłowymi

---

²⁴¹ Gottfredson, M, Hirschi, T. (1990). *A General Theory of Crime*. Stanford: Stanford University Press.

²⁴² Stanik, J. M. (2013). *Psychologia Sądowa*. Warszawa: PWN.

²⁴³ Bee, H. (2007). *Psychologia rozwoju człowieka*. Poznań: Zysk i Ska.

²⁴⁴ Junger, M., Marshall, I. (1997). The interethnic generalizability of social control theory: An empirical test. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 34, s. 79-112.

wartościami nabytymi w trakcie socjalizacji. Zdaniem autorów nieprawidłowa socjalizacja to taka, która miesza wartości należące do różnych systemów socjalizacyjnych i nie daje jednostce jednoznacznego spójnego systemu selekcji poszczególnych elementów normatywnych. Kolejne koncepcje, które prezentujemy opisują problem w znacznie szerszym ujęciu dodając do niego nie tylko epizodyczny wycinek życiorysu jednostki jako determinant jej przyszłego zachowania, ale biorą pod uwagę cały cykl życia, korzystając między innymi z dorobku psychologii rozwojowej. Te koncepcje są określane mianem kryminologicznych koncepcji cyklu życia.

4.5. Teoria Roberta J. Samsona i Johna H. Lauba Nieformalnej Kontroli Społecznej i Skumulowanego Obciążenia.

Kolejną propozycją konieczną do opisanego z punktu widzenia poprawności wyводу jest często przywoływana koncepcja nieformalnej kontroli społecznej. Teoria powstała na bazie wtórnej analizy danych uzyskanych przez Glueck i Glueck²⁴⁵. Zbadali oni dwie kohorty asocjalnych i nieasocjalnych osobników uzyskując w sumie pomiar na grupie tysiąca osób. Były to badania longitudinalne, w których pomiar dokonywany był w wieku 14, 25 i 32. Robert Sampson i John Laub wskazują, że jednym z czynników wpływających na zachowanie asocjalne jednostek jest osłabienie więzi – w interesującym nas okresie adolescencji to osłabienie jest wywołane przez wadliwie funkcjonujące agendy socjalizacji pierwotnej, czyli rodzinę lub inne grupy pierwotne, pełniące faktyczne funkcje opiekuńcze względem adolescenta. W późniejszym okresie rolę tę przejmują małżeństwa, grupy współpracowników w zakładzie zatrudnienia, aż w końcu rolę tę przejmuje społeczeństwo jako wynik funkcjonowania kapitału społecznego²⁴⁶. Ten ostatni termin jest szczególnie istotny dla makrostrukturalnego wytłumaczenia przestępczości. Pojęcie to oznacza ogół zaufania jakim darzą siebie jednostki w społeczeństwie, co ułatwia im funkcjonowanie. Niskie ryzyko przekłada się na łatwiejsze prowadzenie interesu, co obniża koszty i przysparza korzyści wszystkim członkom społeczeństwa. Autorzy twierdzą, że obok kapitału społecznego istotną rolę pełnią momenty zwrotne w życiorysie konkretnych osób. Pełnią one rolę modyfikującą dla kierunku i tempa rozwoju jednostki²⁴⁷. Tym mianem można określić takie punkty w życiorysie danej osoby jak zaciągnięcie się do wojska, zdobycie stabilnego zatrudnienia,

²⁴⁵ Glueck, S., Glueck, E. (1950). *Unravelling juvenile delinquency*. New York: Commonwealth Fund.

²⁴⁶ Sampson, R., Laub, J. (2005). A Life – course view of the development of crime. *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 602(I), s. 12 – 45.

²⁴⁷ Laub, J. H., Sampson, R. (1993). Turning Points in the Life Course: Why Change Matters to the Study of Crime. *Criminology*, 31, s. 301-325.

stworzenie rodziny. Te punkty stanowią pewnego rodzaju kotwice, które pozwalają hamować asocjalne zachowania. Osoba, która doświadcza nieformalnej kontroli społecznej, zaczyna mieć nie tylko opory przed zachowaniami asocjalnymi, ale także może obserwować dobre wzorce i uczyć się sposobów osiągania wartości w sposób zgodny ze społecznymi standardami. Konstatując asocjalne zachowania mają naturalną tendencję do przemijania wraz z wiekiem²⁴⁸. Wiąże się to zarówno z biologicznymi uwarunkowaniami przetwarzania emocji i większej kontroli nad nimi jak i z kolejnymi rolami społecznymi, które jednostka obejmuje w trakcie swojego życia. Role te będą stanowić dla jednostki wartości same w sobie, których ochrona będzie się wiązać z brakiem działań asocjalnych²⁴⁹. Z tego tytułu może zajść zmiana młodzieńczej identyfikacji i samodzielne, świadome zrezygnowanie z przestępczości. Dodatkowo wszelkie związki jednostki z osobami, które nie są asocjalne, dają jednostce przykład, że zachowania zgodne z prawem się opłacają. Mają one też walor edukacyjny, pokazując jak odnaleźć się w świecie, do którego jednostka nie została zsocjalizowana²⁵⁰. Jeśli jednostka odnajdzie się dzięki nowym możliwościom, takim jak praca, rodzina, małżeństwo w świecie tych norm i instytucji, to powrót do poprzedniego zachowania będzie utrudniony.

Przestępczość nieletnich musimy zatem analizować także przez pryzmat kapitału społecznego, który prezentujemy jako społeczeństwo polskie w ogólności. Nie jest to niestety optymistyczny obraz, ponieważ szacunek, zaufanie czy estyma instytucji, które na zachodzie kojarzą się w przeważającej części dobrze, u nas są bardzo chwiejne i podatne na coraz to nowe afery, obniżające zaufanie do polityków, przedstawicieli instytucji publicznych, kościelnych czy przedsiębiorców w ogóle. W takim społeczeństwie wybór wzorców asocjalnych nie jest wcale wyborem pozbawionym racjonalnych podstaw. Ten jednak aspekt musimy potraktować jako tło do naszych rozważań, swoisty klimat, w którym badane zjawisko istnieje, ale którego wpływu nigdy do końca zmierzyć nie możemy, chociaż zapomnienie o nim byłoby z punktu widzenia poprawności naukowej naszej refleksji poważnym błędem.

---

²⁴⁸ Piquero, A., Brame, R., Mazerolle, P., Haapanen, R. (2002). Crime in emerging adulthood. *Criminology*, 40, s. 137-169.

²⁴⁹ Laub, J., Nagin, D., Sampson, R. (1998). Good marriages and trajectories of change in criminal offending. *American Sociological Review*, 63, s. 225-238.

²⁵⁰ Warr, M. (1998). Life-course transitions and desistance from crime. *Criminology*, 34, s. 183-216.

Rozdział 5. Psychologiczne teorie wyjaśniania przestępczości

W odróżnieniu od teorii socjologicznych opisanych w poprzednim rozdziale w tym zajmujemy się wyjaśnieniami natury psychologicznej. Ich wspólnym mianownikiem jest poszukiwanie przyczyny działania przestępnego w samym człowieku popełniającym przestępstwo. Naturalnie znaczenie będą miały tutaj wszystkie oddziałujące na niego czynniki. I tak niektóre teorie podnoszą rolę doświadczeń z dzieciństwa i socjalizacji, które prowadzą do deficytów w funkcjonowaniu poznawczym i wykształcaniu się przestępczych stylów myślenia²⁵¹. W myśl tych teorii człowiek będzie posiadał zestaw indywidualnych cech, które zawsze stanowiły domenę psychologii, a część z owych parametrów może sprzyjać przejawianiu zachowań przestępczych. Pewne układy owych cech w odpowiednich sytuacjach mogą spowodować reakcję, która nie zdarzyłaby się u innych ludzi. Z uwagi na ich posiadanie, jednostka może dokonywać w życiu wyborów, które będą pośrednio sprzyjały podejmowaniu czynów przestępnych. Co więcej, cechy indywidualne tej osoby mogą również stanowić o tym, jaki rodzaj przestępczej działalności będzie dla niego najbardziej kuszący. Z uwagi na ograniczenia płynące z charakteru tej pracy i jej celu nadrzędnego przedstawiamy tylko teorie, które będą nam przydatne w wyjaśnianiu badanego przez nas zjawiska.

5.1. Biologiczne teorie Hansa J. Eysenck'a i Roberta D. Hare'go

Teoria przestępczej osobowości Hansa Eysenck'a jest bardzo dobrym przykładem psychologicznego podejścia do tematu kryminogenezy. Eysenck przypisywał bardzo ważną rolę centralnemu układowi nerwowemu i twierdził, że to różnice w jego obrębie sprawiają, że niektórzy ludzie na bodźce reagują w sposób penalizowany przez prawo²⁵². Dodał on do tego omówione wcześniej założenie, iż osoby o określonych, odziedziczonych cechach osobowości będą bardziej skłonne do podejmowania zachowań asocjalnych i przestępczych. Co więcej, wpływ na ten stan będą miały wczesne metody wychowawcze, stosowane przez rodziców i opiekunów²⁵³, a także późniejsze wysiłki socjalizacyjne oraz czynnik sytuacyjny. Eysenck początkowo postulował redukcję różnic osobniczych do dwóch wymiarów. Biegunami pierwszego z nich są neurotyzm z jednej strony i stabilność psychiczna z drugiej, a drugiego - introwersja w przeciwieństwie do ekstrawersji. Okazało się jednak, że zasadnym jest wprowadzenie trzeciego wymiaru, który określił on mianem psychotyizmu. Każde z nich

---

²⁵¹ Akers, R., Sellers C. (2008). *Criminological Theories: Introduction, Evaluation, and Application*. Los Angeles: Roxbury.

²⁵² Eysenck, H. J., Gudjonsson, G. H. (1989). *The causes and cures of criminality*. New York: Plenum.

²⁵³ Eysenck, H. J. (1964). *Crime and personality*. Boston: Houghton Mifflin.

występują w populacji ogólnej i rzadko osiągają ekstremalne wartości²⁵⁴. Ekstrawersja to tendencja do aktywnego działania, angażowania się w interakcje z innymi ludźmi, potrzeby zewnętrznej stymulacji i utrzymywania dobrego samopoczucia. W przypadku nieletnich ma to dodatkowo walor charyzmatyczny, który może spowodować, iż jednostka o szczególnie dużym natężeniu tej cechy będzie pełniła istotną rolę w grupie i miała posłuch wśród swoich rówieśników. Mianem neurotyzmu określa się tendencję do wykazywania negatywnych emocji i obniżonego afektu oraz reagowania silnie na bodźce emocjonalne o niskim natężeniu, a także posiadanie niskiej samooceny i labilności emocjonalnej. Zachodzą również problemy z kontrolą emocji i koncentracją na zadaniu z uwagi na nadmierne skupianie się na swoich stanach, myślach i odczuciach. Nieletni obdarzeni wysokim poziomem tej cechy mieliby problemy ze zdrowym przeżywaniem sytuacji stresujących i dużym potencjałem odwetowym. Mogło by to być podstawą szkolnych incydentów z użyciem broni palnej, które zdarzają się głównie w krajach o łatwiejszym niż w Polsce dostępie do niej. Psychotyzm z kolei jest najtrudniejszym do zdefiniowania elementem teorii Eysencka, opisuje nie tylko podatność na niestabilność psychiczną, ale i pośrednio tendencję do reagowania agresywnie, niezgodnie z normami społecznymi, pochopność w działaniu i impulsywność w kontaktach z innymi ludźmi²⁵⁵. Ten wymiar idealnie pasuje do percypowanego przez nas obrazu asocjalnego nieletniego i spodziewać się będziemy podwyższonego wyniku w grupie badawczej. Drugim aspektem teorii Eysenck'a jest warunkowanie, które towarzyszy procesowi wychowania od najmłodszych lat. Dzieci są chwalone i nagradzane za podejmowanie dobrych wyborów i przejawianie pożądanых zachowań oraz karcone za zachowania odbiegające od oczekiwań, niezgodne z tym co starają się im przekazać rodzice. Mamy tutaj do czynienia z pierwszym aspektem wpływu cech indywidualnych na trajektorię i prędkość procesu socjalizacji. Osoby odznaczające się wysoką ekstrawersją miałyby problemy z wychowaniem w związku z dużym zapotrzebowaniem na stymulację²⁵⁶. Dodatkowo celem uzyskania odpowiedniego poziomu pobudzenia musiałyby wykonywać czynności o dużym potencjale bodźcowym, a te często wiążą się z transgresjami obowiązujących norm. W zakresie neurotyzmu sytuacja miałaby się podobnie, ponieważ wysoki jej poziom oznaczałby brak stabilności psychicznej, która jest warunkiem istotnym do prawidłowego uczenia się. W przypadku psychotyzmu mielibyśmy do czynienia z dokładnie tym samym powodem, dla którego wysoki jego poziom ograniczałby możliwości do

---

²⁵⁴ Ibid.

²⁵⁵ Eysenck, H. J. (1976). *Psychoticism as a dimension of personality*. London: Hodder & Stoughton.

²⁵⁶ Eysenck, H. J. (1996). Personality and crime: Where do we stand. *Psychology, Crime & Law*, 2, s. 143-152.

poprawnej socjalizacji, z tymże na pierwszy plan wysuwałaby się cecha uporu i zatwardziałości w działaniu osób o dużym natężeniu psychotyzmu. Z uwagi na percypowaną istotność wymiaru psychotyczności w procesie kryminogenezy wybraliśmy właśnie teorię Eysenck'a jako tą, z której będziemy korzystać w empirycznej części naszej pracy.

Robert D. Hare to kolejny psycholog, który przedstawił interesującą propozycję dotyczącą konkretnej kategorii sprawców czynów zabronionych. Postawił on tezę, wedle której psychopaci są odpowiedzialni za co najmniej 50 procent ciężkich przestępstw popełnianych przez zidentyfikowanych sprawców. Cechami dla nich wspólnymi było występowanie takich cech osobowości jak: koncentracja na sobie, impulsywność, brak odpowiedzialności, wysokie zapotrzebowanie na bodźce czy brak empatii²⁵⁷. Zapotrzebowanie na stymulację podobnie jak w przypadku teorii Eysencka będzie przekładać się na większy potencjał asocjalny. Co interesujące w naszym wypadku, kilka z cech określanych przez Hare jako desygnaty psychopatii, pojawia się bardzo często w odniesieniu do przestępczości nieletnich. Takie elementy jak impulsywność, nieodpowiedzialność, słaba kontrola impulsów to elementy występujące w zachowaniu wielu nieletnich przestępców²⁵⁸. Jeszcze istotniejsze jest umieszczenie na owej liście samego wczesnego wieku początku kryminalnej kariery danego osobnika, oraz demoralizacji w wieku dojrzewania²⁵⁹. Wskazuje to jasno na istotność okresu życia, którego problematykę podejmujemy w tej pracy. Niektórzy psychologowie twierdzą, iż psychopatia występuje również u osób funkcjonujących w społeczeństwie jako dyrektorzy, naukowcy, lekarze, artyści czy politycy. Nie jest to jednoznaczne ze stwierdzeniem, że w populacji psychopatów jest tyle samo przestępców ilu w populacji ludzi bez tego zaburzenia. Trzeba bowiem pamiętać, że wspomniane osoby nie popełniają przestępstw, a przynajmniej nie takich, które zostaną udowodnione, ale mogą żyć nagannie i angażować się w niepenalizowane asocjalne aktywności²⁶⁰. Większość badaczy zgadza się, że szczególnie sprzyjające popełnianiu przestępstw są takie elementy jak brak strachu przed konsekwencjami i sprzyjające mu skrócenie perspektywy czasowej. Te elementy są również charakterystyczne dla samego okresu dojrzewania, więc psychopatia potęgując te tendencje, byłaby poważnym czynnikiem o charakterze biologicznym

---

²⁵⁷ Hare, R. (2007). *Psychopaci są wśród nas*. Kraków: Znak.

²⁵⁸ Seagrave, D., Grisso, T. (2002). Adolescent development and the measurement of juvenile psychopathy. *Law and Human Behavior*, 26, s. 219-239.

²⁵⁹ Hare, R., Neumann, C. (2008). Psychopathy as a clinical and empirical construct. *Annual Review of Clinical Psychology*, 4, s. 217-246.

²⁶⁰ Dutton, K. (2012). *The Wisdom of Psychopaths: What Saints, Spies and Killers can teach us about success*. New York: Scientific American.

determinującym działania jednostki²⁶¹. W naszej pracy nie będziemy bezpośrednio zajmować się tym aspektem asocjalności traktując go jako szczególny rodzaj czynnika, wymagający wyodrębnienia jako osobny problem badawczy.

5.2. Teoria cyklu życia Davida P. Farringtona

Jedną z ciekawszych propozycji w ramach psychologicznych koncepcji wyjaśniania przestępczości jest teoria cyklu życia Davida Farringtona. W odróżnieniu od większości badaczy poczynił on bardzo ważne założenia ograniczające jej zasięg. Wskazywał, że jego teoria dotyczy się przestępstw pospolitych. W przypadku naszej grupy docelowej jest to ograniczenie sprzyjające jasności wyводу, gdyż w większości takimi niewyspecjalizowanymi przestępstwami będziemy się interesować. Na podstawie przeglądu dostępnych w tamtym czasie opracowań empirycznych wskazał na prawidłowości towarzyszące jednostce asocjalnej w całym jej cyklu życia²⁶². Pierwszą z nich było wskazanie, iż przestępstwa są najczęściej popełniane przez osoby pomiędzy piętnastym a dziewiętnastym rokiem życia. Taka konstatacja zgadza się z danymi statystycznymi z praktycznie wszystkich krajów cywilizacji zachodniej. Jest też bardzo istotna z punktu widzenia problematyki naszej pracy. Daje to dodatkowe uzasadnienie dla podjętego wysiłku i wskazuje, że skala zjawiska – niepokojąca dla społeczeństwa, nie jest właściwością polskiej rzeczywistości społecznej, a stanowi wynik interakcji kształtu procesów psychicznych i biologicznego rozwoju organizmu. Okres wiekowy przypadający na czas adolescencji wiąże się z opisywanymi wcześniej etapami rozwoju struktur poznawczych oraz z optymalizacją możliwości fizycznych organizmu. Z uwagi na szersze przedstawienie tego okresu w innym miejscu tej dysertacji, pozwolimy sobie ograniczyć refleksję nad tym punktem twierdzenia Farringtona do uwypuklenia faktu, iż przestępczość nieletnich jest najbardziej dotkliwą formą asocjalności, gdyż tworzy podstawy do określonego stylu życia i kierowania się nabytymi w tym okresie wzorami przez cały okres życia jednostki. Wskazuje to także na zasadność doboru grupy badawczej. Dodatkowo Farrington wskazał, że podejmowanie działalności asocjalnej rozpoczyna się pomiędzy ósmym a czternastym rokiem życia, natomiast pomiędzy dwudziestym i dwudziestym dziewiątym zaczyna się kończyć. Początek tego typu zachowań jest związany z wykształceniem się fizycznej możliwości do podejmowania transgresji – siły fizycznej i zdolności motorycznych, przy jednoczesnym niewystarczająco szybkim ukonstytuowaniu

---

²⁶¹ Canter, D., Zukauskienė, R. (2008). *Psychology and Law, bridging the gap*. Farnham: Ashgate.

²⁶² Farrington, D. Coid, J. (2003). *Early Prevention of Adult Antisocial Behaviour*. Cambridge: Cambridge University Press.

się struktur mentalnych odpowiedzialnych za ewentualne hamowanie takich działań – to jest empatii w rozumieniu poznawczym lub internalizacji systemu aksjonormatywnego. W wieku wcześniejszym niż 8 rok życia jednostka jest zwykle na tyle słaba fizycznie, że osoby dorosłe są w stanie bez większych problemów dławić w zarodku jej próby zachowań asocjalnych. Koniec owej działalności przypada na wiek, w którym jednostka z uwagi na moment rozwojowy albo okoliczności życiowe – przestaje mieć okazję do popełniania czynów asocjalnych. Takim momentem może być pobyt w zakładzie karnym, założenie rodziny, znalezienie godziwej pracy, przeprowadzka do nowego miejsca, która oddziela jednostkę od zdemoralizowanego środowiska grupy rówieśniczej. Dodatkowo działania o charakterze demoralizacji związane z przyjmowaniem substancji psychoaktywnych w pewnym wieku powodują taką degradację ustroju, że podejmowanie działań asocjalnych staje się trudniejsze lub wręcz niemożliwe. W skrajnych przypadkach, spadek przestępczości w tym okresie może być spowodowany z jednej strony osadzeniem jednostek w zakładach karnych, a z drugiej ich śmiercią. Co interesujące istnieje jeszcze jedna prawidłowość wskazana przez Farringtona a związana z wiekiem jednostki. Wskazał on, iż wczesne podejmowanie aktywności przestępnej jest predykatorem późniejszego głębokiego zaangażowania w działalność przestępczą. Wczesne podjęcie aktywności świadczy bowiem po pierwsze o wysokim potencjale asocjalnym, a po drugie - o słabości grupy pierwotnej. Ma to duże znaczenie w przypadku instytucji korekcyjnych, które podejmują próby resocjalizacji nieletnich.

W dalszym punkcie Farrington rozwija tę koncepcję szerzej, stwierdzając, że istnieje ciągłość pomiędzy ilością podejmowanych aktywności asocjalnych w okresie dzieciństwa, adolescencji i dorosłości. Farrington odnosi się do pewnej stałości asocjalnego potencjału wskazując, że nie prawdą jest stwierdzenie, że dysocjalna osoba popełnia coraz więcej transgresji. Zmiany w zakresie gotowości do popełniania przestępstw są powolne i bez zewnętrznego katalizatora – np. w postaci zmiany środowiska zamieszkania czy zmiany grupy rówieśniczej (np. w trakcie rozpoczynania nauki w gimnazjum) nie będą prowadzić do gwałtownego wzrostu częstotliwości popełniania czynów asocjalnych. Jest to naturalne i intuicyjne w odniesieniu do wysokiej aktywności asocjalnej, ale w przypadku umiarkowanego obrazu demoralizacji często z góry przyjmujemy, że sytuacja musi się pogorszać. W rzeczywistości prognostyczne jest tylko osadzenie osoby na krańcach skali demoralizacji – i w takich przypadkach możemy przewidywać eskalację albo obniżanie się tej aktywności. Jeśli demoralizacja jednostki i ilość popełnianych czynności asocjalnych kształtuje się na poziomie średnim, to dalszy rozwój tego trendu jest bardzo trudny do

przewidzenia. Da się jednak przewidywać powtarzalność czynów przestępczych na podstawie momentu rozpoczęcia aktywności przestępczej. Okazuje się bowiem, iż recydywiści charakteryzują się wczesnym okresem rozpoczęcia aktywności przestępnej, dużą ilością popełnianych czynów przestępnych i długim późnym okresem jej zakończenia. Im wcześniejsza rozpoczęta przestępcza aktywność, tym ostatecznie większa ilość popełnianych przestępstw. Do tego wczesny początek takiej aktywności może świadczyć o wysokim asocjalnym potencjale adolescenta oraz co kluczowe – o niewydolności grupy pierwotnej odpowiedzialnej za socjalizację. Wczesne lata są bowiem tymi, w których kontrola rodzicielska czy opiekuna w normalnych warunkach jest szczególnie szczelna i dokładna. Jeśli więc w tym okresie jednostka dopuszcza się przestępnej aktywności – oznacza to, że uwarunkowania środowiskowe sprzyjają jej w tym zakresie. Kolejnym elementem tego twierdzenia Farringtona jest późne zakończenie przestępczego procederu. Jest to też rzecz logiczna. Im wcześniej jednostka zaczyna, tym więcej zachowań przestępczych jest zinternalizowanych i tym bardziej są one automatyzowane. W momencie kiedy adolescent dojrzewa i pojawiają się nowe – nie dysocjalne formy osiągania określanych celów – poziom zakorzenienia dewiacji jest tak głęboki, że nie są one nawet brane pod uwagę. W związku z tym późny okres zakończenia dewiacji może się wiązać z tym, że jej finał następuje dopiero po zamknięciu w zakładzie karnym jednostki zupełnie nie przystosowanej do życia w społeczeństwie.

Kolejne twierdzenie jest bardzo istotne z punktu widzenia naszej pracy. Według niego przestępcy są raczej niezróżnicowani i niewyspecjalizowani, agresywni są na wczesnym etapie życia nierozróżnialni od nieagresywnych. Farrington konstatuje, że im przestępca jest młodszy, tym mniejsze prawdopodobieństwo, że będzie się on specjalizował. Duża część przestępstw popełnianych w młodym wieku jest wynikiem oddziaływania procesów grupowych, wpływu środowiska i sytuacji, ale przede wszystkim – jak autor wspomniał na początku opisu tej koncepcji, asocjalnego potencjału wyzwalanego w tych sprzyjających warunkach. Reaktywność zachowań przestępczych w tym okresie powoduje, że ich forma i rodzaj są uzależnione od tego, w jakiej sytuacji znajduje się jednostka. Dodatkowo każda nieznana dotąd aktywność jest atrakcyjna na zasadzie nowości i większej okazji do eksperymentowania, dlatego jedne formy zachowań o charakterze demoralizacji – ciągną za sobą inne formy demoralizacji. Dyspozycja do zachowań asocjalnych może być zatem głębiej uwarunkowana i osadzona w psychice nieletniego niż dotychczas sądzono. Jest to jeden z nieostrych punktów koncepcji Farringtona – sam potencjał asocjalny jest nie do końca

zdefiniowany, co zostawia spora dowolność interpretacyjną. Często w momencie dyskusji o demoralizacji mamy tendencję do polaryzacji poszczególnych jednostek w jej zakresie. Przypisujemy im albo większość jej objawów albo prawie żadnych. Farrington zaznacza, że prawda jest jednak inna i formy demoralizacji takie jak alkoholizm, ucieczki z domu czy wagary, nie podlegają regularności, a dodatkowo z uwagi na rozwój techniki, cały czas dochodzą nowe. Już sama biegłość w posługiwaniu się technologią internetową sprawia, że katalog zachowań o charakterze demoralizacji znacząco się rozszerza. Niegdyś znęcanie się lub agresja w stosunku do kolegów ze szkoły, mogła przybierać wymiar słowny lub fizyczny, dzisiaj dzięki jakości urządzeń rejestracji wizyjnej dostępnych jako element telefonu komórkowego – dochodzi do tego katalog cyberprzemocy – silniej działającej przecież niż przemoc słowna i mogącej się rozprzestrzeniać za pomocą internetu praktycznie bez żadnych ograniczeń. Cyberbulling i inne formy przemocy będące objawami demoralizacji są o tyle niebezpieczne, że wraz z coraz to szybciej rosnącą biegłością nieletnich w posługiwaniu się komputerem, trudniej o wykrycie jej sprawców. Często też dyrektorzy placówek edukacyjnych uciekają od problemu stwierdzając, że jeśli ma on miejsce poza szkołą to jest wyłączną sprawą rodziny.

Ciekawym wątkiem w rozważaniach Farringtona jest stwierdzenie, że w wieku adolescencji przestępstwa wiążą się najczęściej z działaniem w grupie, podczas gdy te popełniane po 20 roku życia popełniane są najczęściej samotnie. Wiąże się to ze specyfiką przestępstw popełnianych w młodym wieku i mechanizmów spustowych tychże sytuacji. Grupa adolescentów ma tendencję, jako konstrukcja funkcjonalna, do intensyfikowania i radykalizowania kierunków działalności swoich członków²⁶³. Dzieje się tak dlatego, że z racji wieku osób do niej przynależących, jest zawsze zbiorem stosunkowo nowym, gdzie jasna hierarchia prestiżu nie jest jeszcze spetryfikowana. Dzięki temu pokazy odwagi jakimi są czasami czyny asocjalne, stanowią jeden z elementów walki o prestiż, radykalizacja działań przebiega w toku swoistej licytacji - co który nieletni zrobi i jaką odwagą się przy tym popisie. Dodatkowo grupa dostarcza uludnego poczucia bezpieczeństwa i rozmywa odpowiedzialność. Jednostkowe przemyślenia skłaniające jednostkę do refleksji nad działaniem, które ma podjąć, znikają zakrzyczane przez konformistyczny trend do podporządkowania się woli grupy²⁶⁴. Po dwudziestym roku życia jednostka zmienia się wraz z doświadczeniem. Okazuje się bowiem, że skoro działalność przestępna jest podejmowana

---

²⁶³ Ostrowska, K. (1981). *Psychologiczne determinanty przestępczości młodocianych*. Warszawa: PWN.

²⁶⁴ Brown, R. (2006). *Procesy grupowe: dynamika wewnątrzgrupowa i międzygrupowa*. Gdańsk: GWP.

celem osiągnięcia korzyści, to im więcej osób jest w nią zaangażowanych, tym więcej osób dzieli się zyskami. Z wyjątkiem skomplikowanej i złożonej problematyki przestępczości zorganizowanej, jednostka asocjalna zdaje sobie sprawę, że większość lukratywnych przestępstw może popełnić sama nie dzieląc się zyskami. Co więcej istnieje jeszcze jeden bardzo dobry powód dla działania w pojedynkę. Otóż w tym przypadku nie istnieją świadkowie, którzy mogliby po schwytaniu przez służby odpowiedzialne za bezpieczeństwo wewnętrzne państwa wydać tożsamość sprawcy.

Kolejną prawidłowością związaną z wiekiem jest stwierdzenie, iż przed 20 rokiem życia wśród motywacji przestępczej często pojawiają się wątki afektywne takie jak gniew, podniecenie lub chęć zemsty, podczas gdy po tym wieku prym wiodą względy praktyczne i instrumentalne. Taki stan rzeczy jest zgodny z prawidłami psychologii rozwojowej. Młodzi i asocjalni często doświadczają silnych emocji, których ich ułomnie ukształtowany system poznawczy nie jest w stanie przetworzyć i odpowiednio sublimować²⁶⁵. Przestępczość w tym okresie jest bardziej reaktywna i często wynika z uwarunkowania sytuacyjnego z jednej strony, ale też z predyspozycji jednostki do wyboru takiej aktywności, która zwiększa szansę stworzenia sytuacji, w której dojdzie do popełnienia przestępstwa. Wydaje się, że w młodym wieku przestępczość z uwagi na potrzebę samookreślenia jednostki może stanowić aktywność będącą dla jednostki celem samym w sobie, gdyż zaspokaja szereg potrzeb psychologicznych. W późniejszym okresie jednostka zaczyna nabierać doświadczenia i lepiej rozumie sens pewnych regulacji – lecz z uwagi na dotychczas powzięte wybory życiowe nie jest w stanie zerwać z przestępczością jako źródłem zarobkowania. Po 20 roku życia jednostka bardzo często zaczyna mieć większe aspiracje, pieniądze stają się ważniejsze niż dotychczas. Co więcej ilość spotkań z wymiarem sprawiedliwości uczy jednostkę, że nie istnieje coś takiego jak zupełna bezkarność, więc woli ona podejmować taką aktywność, która jej się opłaca. Wiek wpływa również na konkretny typ popełnianych przestępstw. Różne przestępstwa są popełniane w różnym wieku – począwszy od kradzieży sklepowych, które przechodzą w formę kradzieży z włamaniem lub rabunek. Dywersyfikacja w zakresie rodzaju popełnianych czynów przestępnych trwa do około 20 roku życia, następnie przechodzi w specjalizację. Jeśli jednostka funkcjonuje traktując przestępczość jako źródło swojego zarobkowania, to będzie obierać konkretną ścieżkę przestępczej kariery – takiej jak dystrybucja substancji psychoaktywnych, kradzieże specyficzne – np. z włamaniem do domów jednorodzinnych lub kradzieże samochodów i tym podobne.

---

²⁶⁵ Urban, B. (2000). *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*. Kraków: Wyd. UJ.

Wiadomo, że z uwagi na ograniczenia wynikające z cech fizycznych takich jak siła mięśni i sprawność motoryczna, jednostki do pewnego wieku nie są w stanie podejmować określonej aktywności przestępczej. Trudno oczekiwać od wątłego posturą adolescenta wymuszania haraczów od dorosłych restauratorów. Z drugiej strony kompetencje intelektualne wspomagają popełnianie przestępstw takich jak kradzież z włamaniem czy przestępstwa o charakterze internetowym wymagające umiejętności i sprytu w posługiwaniu się sprzętem komputerowym. Jednostki asocjalne znajdują więc zatem te elementy, w których są dobre i skuteczne i specjalizują się w ich kierunku. Taka refleksja dotyczy osób po 20 roku życia, u których asocjalność staje się sposobem zarabkowania i jak każda osoba wykonująca określony zawód starają się one poprawiać swoje kompetencje w tym zakresie. Nie bez wpływu na ten element pozostaje pobyt w samych placówkach, w których młody człowiek o asocjalnych skłonnościach może poznać nowe techniki i metody popełniania przestępstw. Wszelkiego rodzaju instytucje zamknięte, w których nieletni spędza czas w ramach odbywania wyroku nałożonego na niego przez sąd, stanowią doskonałą szkołę rzemiosła pozwalającą uczyć się na doświadczeniu innych ludzi, którzy stanowią podobną do nas grupę i mają podobne problemy. Co więcej przyjaźnie i znajomości nawiązane w takim miejscu mogą po wyjściu na wolność skutkować utrzymywaniem kontaktu i zwiększeniem ryzyka powrotności do przestępstwa w wyniku wciągania jednostki w orbitę nowej grupy asocjalnej, bądź w wyniku transferu możliwości, zwłaszcza w odniesieniu do przestępstw, które wymagają kilku osób do ich faktycznego popełnienia.

Na podstawie tych obserwacji Farrington zaproponował teorię asocjalnego potencjału, wedle której ludzie charakteryzujący się wysokim poziomem tego współczynnika są skłonni do popełniania przestępstw. Bardziej dojrzałą wersję tej teorii znajdziemy w formie ICAP (*Integrated Cognitive Antisocial Potential*). Przedstawiając tą koncepcję²⁶⁶ wskazuje on, że przejście od asocjalnego potencjału do asocjalnego działania, odbywa się za pomocą poznawczego procesu, który bierze pod uwagę okoliczności i szanse powodzenia, ale także ewentualną ofiarę takiego postępowania. Mamy zatem czynnik intelektualny kalkulujący ryzyko oraz na drugim biegunie czynnik emocjonalny związany z podejściem do ofiary. Jednostka z wysokim asocjalnym potencjałem będzie się decydować na przestępstwo częściej niż musi – ale zawsze kierować się będzie kalkulacją swoich możliwości. Naturalnie należy tutaj wskazać, że o ile sama koncepcja zwraca uwagę odbiorcy w kierunku słusznego z naszej

---

²⁶⁶ Farrington, D. (2005). Childhood origins of antisocial behavior. *Clinical Psychology and Psychotherapy*, 12, s. 177-190.

perspektywy – kognitywistycznego modelu wyjaśnienia zjawiska, to sam konstrukt asocjalnego potencjału wydaje się być jednowymiarowy i wymagałby głębszych badań i opisu teoretycznego.

5.3. Teoria kontroli powstrzymującej Waltera C. Recklessa

Dobrym przykładem teorii stworzonej przez socjologa, która jednak ma więcej wspólnego z psychologią, jest teoria jednego z przedstawicieli szkoły chicagowskiej Waltera Recklessa²⁶⁷. Przedstawiamy ją w tym rozdziale właśnie z uwagi na akcent, który położył na rolę wewnętrznych ograniczeń jednostki w procesie kryminogenezy. Możemy opisać jego teorię podając założenia dotyczące podstawowych mechanizmów wzbudzających genezę przestępczości. Reckless twierdził, że to czy jednostka popełni przestępstwo czy też nie, zależy od stopnia jej zdolności do opierania się okazją do popełniania czynów przestępczych. Każdy człowiek staje w życiu w okolicznościach, w których może ominąć przepisy, żeby uzyskać więcej profitów niż mógłby w normalnych okolicznościach. Autora koncepcji powstrzymywania interesowało głównie dlaczego dzieje się tak, że niektóre osoby postawione w takiej sytuacji decydują się złamać prawo, a niektóre pozostają uczciwe i zachowują się zgodnie z jego przepisami. Jest to niejako cecha wspólna wszystkich koncepcji nurtu kontroli²⁶⁸. Za tę możliwość opierania się swoistym pokusom związanym z codziennym funkcjonowaniem w świecie społecznym jest odpowiedzialny system regulacji związany z oddziaływaniem sił predysponujących do popełniania przestępstwa oraz sił odżegnujących jednostkę od takiego postępowania. Owe siły wchodzą w kontakt z barierami. I tak zewnętrzne naciski pchają jednostkę w stronę łamania prawa – zaliczalibyśmy do nich takie elementy jak przynależność do mniejszości etnicznych, wysoki poziom pauperyzacji, niekorzystne warunki ekonomiczne i brak perspektyw na poprawę tej sytuacji. Dodatkowo działają również siły odciągające jednostkę od postępowania zgodnie z normami – takimi czynnikami mogą być przynależność do dewiacyjnej grupy rówieśniczej czy niekorzystny wpływ kultury masowej w tym mediów. Z drugiej strony mamy procesy zachodzące wewnątrz jednostki, które predysponują ją do wybierania aktywności przestępczej. Reckless wskazuje na wewnętrzne napięcia, poczucie niższości i nieadekwatności oraz czynniki psychologiczne jak temperament lub deficyty intelektualne. Siłą tym opierają się bariery, które hamują z różnym stopniem skuteczności, faktyczne podejmowanie aktywności

---

²⁶⁷ Błachut, J., Gaberle, A., Krajewski, K. (2006). *Kryminologia*. Gdańsk: Arche.

²⁶⁸ Nagin, D. S., Paternoster, R. (1994). Personal capital and social control: The deterrence implications of a theory of individual differences of offending. *Criminology*, 32(4), s. 581-606.

przestępczej. W ich skład wchodzi bariery zewnętrzne – takie jak dobre oparcie społeczne, na które składa się silny system rodzinny i dobrze zorganizowane zaplecze sąsiedzko – towarzyskie. Drugim rodzajem barier są bariery wewnętrzne, w skład których wchodzi silne poczucie własnej tożsamości i samokontrola. Kształtują się one w procesie socjalizacji i jednostka wychowująca się w pożądanym społecznie warunkach ma większe szanse na wytworzenie odpowiedniego ich poziomu, pozwalającego na opieranie się pokusom podczas sytuacji sprzyjających popełnieniu przestępstwa²⁶⁹. W pełni wykształcona i poprawnie funkcjonująca samokontrola składa się z czterech komponentów. Adekwatnego obrazu siebie, dzięki któremu jednostka jest w stanie określić czy jest osobą, która prawa przestrzega czy taką, która je łamie. W przypadku naszej grupy badawczej, jak pisaliśmy w poprzednich rozdziałach, identyfikacja z przestępczym światem może nastąpić na bardzo wczesnym etapie rozwoju upośledzając ten komponent całkowicie. Drugim elementem jest pozytywna orientacja życiowa zawierająca się w realnym określaniu swoich celów i dążeniu do wartości które są dla jednostki osiągalne²⁷⁰. Przyjmowanie celów, które są poza zasięgiem racjonalnych możliwości, prowadzić może do frustracji i fiksacji na celu z pominięciem sposobu. Cel może stać się tak ważny, że sposób jego osiągnięcia przestaje być istotną częścią oceny poprzedzającej działanie. Jeśli również i ta bariera zostaje przełamana, kolejną okazją do zahamowania przestępczych zapędów jest posiadanie przez jednostkę umiejętności przezwycięzania frustracji. w momentach, kiedy pożądanym celem są zagrożone w wyniku działania czynników zewnętrznych. Dodatkowo wielość równorzędnych celów, atrakcyjnych z punktu widzenia społecznego prowadzi do dywersyfikacji sposobów, co może usprawniać zapobieganie zachowaniom inkryminowanym. Ostatnią barierą jest tak głęboka internalizacja, praw, przepisów zwyczajów i norm, która pozwala zachować ciągłość i kierunek zachowania, nawet kiedy pojawia się okazja do złamania prawa celem uzyskania dużych korzyści²⁷¹.

Uzupełnieniem dla konceptu samokontroli jest teoria umiejscowienia kontroli Juliana Rottera. Wprowadził on do obiegowego języka dwa bardzo użyteczne terminy wielokrotnie powtarzające się później przy okazji innych rozważań socjologicznych lub podpierających się analizą funkcjonowania na tym poziomie ogólności. Z racji późniejszej przydatności owych pojęć dla naszych rozważań pozwolimy sobie pokrótce określić koncepcje kontroli

---

²⁶⁹ Jodłowska, B. (red.) (2002). *Dziecko w kręgu wychowania*. Kraków: Wyd. UJ.

²⁷⁰ Savolainen, J. (2000). Inequality, welfare state, and homicide: Further support for the institutional anomie theory. *Criminology*, 38, s. 1021-1042.

²⁷¹ Błachut, J., Gaberle, A., Krajewski, K. (2006). *Kryminologia*. Gdańsk: Arche.

społecznej w ujęciu Rottera²⁷². Najogólniej rzecz ujmując wyszedł on z założenia, że poczucie kontroli może mieć charakter wewnętrzny i zewnętrzny. W zależności od tego gdzie na skali znajduje się jednostka będziemy mieli do czynienia z ludźmi wewnątrzsterownymi i zewnątrzsterownymi. Jednostka wewnątrzsterowna to taka, która dobrze zinterioryzowała konwencjonalne normy i wartości, a także zachowania dnia codziennego oraz wytworzyła psychologiczne cechy potrzebne, aby sprzeciwiać się pokusom i presjom zewnętrznym. Jednostka taka zwykle ma mocne poczucie własnej tożsamości, celu życiowego i własnej skuteczności. Jednostka zewnątrzsterowna z kolei pozwala decydować czynnikom zewnętrznym o kierunku swojego zachowania. Rodzina, grupa rówieśnicza czy inne grupy pierwotne będą miały wielki wpływ na wybory takiej osoby i będzie ona podatna na wpływ zewnętrzny. Co kluczowe do podkreślenia w tym miejscu – bardzo często dochodzi do pewnego przekłamania, w myśl którego jednostki zewnątrzsterowne postrzegane są jako te lepiej odnajdujące się w grupie, a jednostki wewnątrzsterowne jako swego rodzaju „outsiderzy”, którzy sami wycofują się poza nawias życia w subkulturze. Nie jest to jednak prawda. W grupie jednostki wewnątrzsterowne bardzo często potrafią narzucić kierunek działania reszcie i tak naprawdę to one stanowią o potencjale danej grupy. Naturalnie w przypadku grup asocjalnych, które są przedmiotem tej pracy, ten potencjał będzie tożsamy z zagrożeniem stwarzanym przez grupę. Nie da się bowiem ukryć, że im jaśniejsze cele osób decyzyjnych tym większe zorganizowanie i tym większa możliwość popełniania zorganizowanych skomplikowanych przestępstw, których realizacja wymaga planowania i dyscypliny. Jednocześnie wiek grupy będącej w centrum naszego zainteresowania będzie sprzyjał zewnątrzsterowności i jednostki faktycznie kierujące się własnym zdaniem w tym wieku będą należeć do rzadkości.

5.4. Teoria ogólnego napięcia Roberta Agnew

Kolejną ciekawą propozycją jest zrewidowana teoria napięcia, którą przedstawił Robert Agnew. Uzupełnił on w niej pewne braki i odpowiedział na zarzuty, którymi obarczone były pierwsze wersje teorii napięcia. W oryginalnej wersji teorii napięcia wskazywano na dominację zachowań asocjalnych w niższych warstwach społecznych, podczas gdy w istocie okazało się, że są one również popularne w warstwie średniej

---

²⁷² Sęk, K., Brzeziński, J., Domachowski, W., Kowalik S. (1998). *Społeczna psychologia kliniczna*. Warszawa: PWN.

i wyższej²⁷³. Dodatkowo Agnew powiększył katalog elementów powodujących u jednostki napięcia prowadzące do zachowań asocjalnych, a także co niezbędne z punktu widzenia refleksji naukowej poprawił metodologicznie sposoby pomiaru postulowanych przez siebie zmiennych. Dzięki temu jego koncepcja nadaje się do pomocy w tłumaczeniu psychologicznych aspektów asocjalności, zwłaszcza w odniesieniu do emocji gniewu, nawet pomimo dyscypliny, z której autor się faktycznie wywodzi. Agnew zwrócił uwagę, iż w przypadku klasy średniej sposobem na wyjaśnienie asocjalnych zachowań może być koncentracja nie na celach długoterminowych takich jak bogactwo, a krótkoterminowych takich jak przywłaszczenie konkretnej pożądanej rzeczy, kiedy pojawi się okazja. W ramach klasycznych teorii napięcia asocjalna młodzież z niższych warstw popełnia przestępstwa z uwagi na brak możliwości osiągnięcia pożądanych celów społecznych takich jak bogactwo, szacunek, czy sława. Nie tłumaczyło to przestępczości w warstwach wyższych, które mogą osiągnąć owe wartości zgodnie z normami. To było podstawą do rewizji teorii napięcia. Co więcej, Agnew dodał, iż oprócz osiągania pożądanych wartości ludzie chcą uniknąć nieprzyjemnych i bolesnych sytuacji. Stanowi to kolejny element jego teorii. Dla nas szczególnie ważne będą trzy główne źródła napięcia wyróżnione przez Agnew. Pierwszym z nich jest porażka w osiąganiu cenionych w społeczeństwie wartości. Wymienia on trzy cenione uniwersalnie wartości, których brak może prowadzić do popełniania przestępstw. Pierwszą jest chęć posiadania władzy i kontroli nad swoim losem. Jest to szczególnie trudne w wieku adolescencji z uwagi na prawidłowości rozwojowe i uzależnienie od środków ekonomicznych zapewnianych przez rodzinę. Z drugiej strony przestępcza aktywność dostarcza sama w sobie wrażenia posiadania władzy i kontroli nie tylko nad swoim losem, ale i nad egzystencją innych jednostek. Kolejną wartością wymienioną przez Agnew jest status społeczny, bądź w przypadku naszych badań grupowy. Wszelka aktywność przestępcza kojarzy się z czynami wymagającymi odwagi i brawury, więc konsekwentnie może w nieletnim zaspokajać potrzebę posiadania statusu. Ostatnim najbardziej trywialnym przykładem wartości są dobra ekonomiczne²⁷⁴. W kulturze zachodu często możemy odnieść wrażenie, że to właśnie adolescenti są najbardziej narażeni na przekaz nawołujący do hołubienia dóbr materialnych jako niemalże wartości autotelicznych. Jeśli dodamy do tego często ciężką sytuację ekonomiczną rodzin, z których często pochodzą nieletni, to ich pociąg do szybkiego zarobku nie może być zaskoczeniem. Napięcia rodzą się, kiedy jednostka nie

---

²⁷³ Agnew, R. (1989). A longitudinal test of revised strain theory. *Journal of Quantitative Criminology*, 5(4), s. 373-387.

²⁷⁴ Agnew, R. (1994). Delinquency and the desire for money. *Justice quarterly*. 11(4), s. 411-427.

odnajduje drogi do zaspokajania owych wartości, ale także w sytuacjach, kiedy ogólny dostęp do tych wartości jest uniemożliwiony bądź utrudniony. Dodatkowo Agnew zwraca uwagę na napięcia powstające w sytuacji, kiedy jednostka podążając według norm akceptowanych społecznie, nie jest uczciwie traktowana i wynagradzana za swój wysiłek. Do trzech wymienionych wyżej klasycznych generatorów napięcia Agnew dodaje również utratę pozytywnych bodźców²⁷⁵. Może tutaj chodzić o faktyczną utratę jakiś pochwytłych dóbr materialnych, ale także o załamanie się sieci wsparcia na skutek przeprowadzki osoby istotnej, czy śmierci osoby najbliższej. W takiej sytuacji w przypadku nieletniego, może dojść do prób szybkiej substytucji utraconego dobra, bądź powzięcia odwetu za wyrządzoną mu krzywdę. Innym rodzajem generatora będą bezpośrednie negatywne bodźce działające na jednostkę w sposób jednoznacznie niekorzystny. Mogą one być związane z przemocą domową, zaniedbaniem, bezdomnością czy chorobami somatycznymi.

Ze wszystkimi tymi napięciami jednostka radzi sobie za pomocą jednej z trzech strategii. Może to robić koncentrując się na poznawczych aspektach sytuacji i minimalizować znaczenie sytuacji napięcia, bądź poprzez maksymalizację pozytywnego myślenia na temat owej sytuacji, ewentualnie jeśli to nie pomaga - zignorować ją całkowicie. Druga forma radzenia sobie, są zachowania o charakterze unikowym bądź odwetowym, kiedy to jednostka albo ucieka od źródła napięcia albo angażuje się w inne czynności niż napięciowe, ale pośrednio mające na celu rekompensatę utraconych zasobów. Ostatnią metodą jest emocjonalne przetwarzanie sytuacji i podejmowanie prób zrelaksowania się i pogodzenia z nią²⁷⁶. Agnew twierdzi, iż napięcia ze środowiska zewnętrznego, z którymi jednostka nie poradzi sobie za pomocą omówionych powyżej metod, będą prowadzić do przeciążenia systemu afektywnego i kumulacji negatywnych emocji takich jak strach, smutek lub gniew. Z tych emocji najbardziej istotna z punktu widzenia wpływu na popełnianie przestępstw jest ta ostatnia²⁷⁷. Gniew nie tylko sprawia, że cele krótkoterminowe mogą wydawać się bardziej atrakcyjne, bo ich osiągnięcie da jednostce poczucie zwycięstwa, ale także spowoduje redukcję jego samego. Jest to pewna forma redukcji teorii napięcia do stanu, w której wszystkie przeciwności prowadzą ostatecznie do takiego pułapu odczuwania gniewu, gdzie brak racjonalnej kalkulacji doprowadzi do popełnienia czynu przestępnego. Jako, iż będziemy

---

²⁷⁵ Agnew, R. (1992). Foundation for a general strain theory of crime and delinquency. *Criminology*, 30, s. 47-87.

²⁷⁶ Ibid.

²⁷⁷ Ibid.

w naszej pracy mierzyć kontrolnie poziom gniewu, teoria Agnew będzie nam pomocna w późniejszych interpretacjach.

5.5. Teoria przestępczego stylu myślenia i stylu życia Glena D. Waltersa

Ostatni trend w zakresie wyjaśniania przyczyn przestępczości przez psychologię to teorie szeroko ujmujące zagadnienie i biorące pod uwagę wiele czynników jednocześnie. Do takich teorii należy koncepcja przestępczego stylu życia Glena Waltersa. Opiera się ona na przyjęciu założenia, że asocjalność i przestępczość to nie incydentalne odosobnione przypadki zachowania, ale wynik obrania pewnej trajektorii funkcjonowania, stylu życia w konsekwencji prowadzącego do zachowań inkryminowanych²⁷⁸. Bazowym czynnikiem, który prowadzi do rozwoju tej formy funkcjonowania jest strach przed nieporadzeniem sobie z normalnym funkcjonowaniem w społeczeństwie. W poprzednio szeroko omówionej koncepcji Havighurst'a przedstawiliśmy jak wiele zadań rozwojowych zostało zmodyfikowanych przez postęp technologiczny i jak bardzo może to utrudniać ich realizację w razie patologicznego, niewspierającego środowiska. Co więcej przestępczy styl myślenia ma charakter ciągły i stały, a oderwanie od asocjalności może nastąpić tylko wtedy, kiedy jednostka zmieni zarówno swoje myślenie jak i obraz samego siebie²⁷⁹.

Walters zakładał, że przestępczy styl życia odznacza się w pierwszej kolejności zupełną nieodpowiedzialnością, kompletną pobłażliwością w stosunku do własnego zachowania, irytującym narzucaniem się w komunikacji interpersonalnej oraz co dla nas najbardziej interesujące, notorycznym naruszaniem systemu norm obowiązujących w społeczeństwie²⁸⁰. Kolejnym istotnym elementem jest uwarunkowanie sytuacyjne w zakresie decyzji o podjęciu danej aktywności przestępczej z jednej strony, a z drugiej strony sam sposób jego wykonania. Przestępczy styl myślenia charakteryzuje się więc gotowością do wykorzystania sytuacji, w których inni ludzie dobrze uspołecznieni zachowaliby się zgodnie z regułami. Ostatnim założeniem jest prymat struktur poznawczych w zakresie realizacji powziętych przez jednostkę decyzji o wyborze konkretnego zachowania. Ów przestępny styl warunkuje zatem nie tylko postrzeganie siebie i swojego miejsca w świecie, ale całego obrazu relacji społecznych ogólnie. Tam gdzie ten obraz będzie sprzyjał

---

²⁷⁸ Ciosek, M.(1995). Przestępczość jako styl życia, czyli Glena Waltersa próba integracji różnych modeli przestępczości. *Przegląd Więziennictwa Polskiego*, 11, 21-33.

²⁷⁹ Walters, G. D. (1990). *The Criminal Lifestyle. Patterns of Serious Criminal Conduct*. Newbury Park – London – New Delhi: Sage Publications.

²⁸⁰ Rode, M. (2013). *Styl Myślenia Przestępczego. Podstawy teoretyczne i diagnostyczne*. Warszawa: Difin.

popelnianiu czynów przestępnych, będzie on pogłębiany, a te elementy, które wzbudzałyby dysonans, będą pomijane i neutralizowane. Z punktu widzenia refleksji nad przestępczymi stylami myślenia istotne są trzy okresy: rozwoju owych stylów, okres przejściowy gdzie są one wzmacniane oraz utrzymanie, gdzie stają się odporne na zmianę²⁸¹. Na teorię Waltersa składa się 10 twierdzeń, które przedstawimy poniżej opatrzone komentarzem relewantnym do naszej grupy badawczej²⁸².

Rozpocząć należy od pierwszego stwierdzenia, wedle którego przestępczość jest stylem życia, czyli ogółem zachowań i schematów poznawczych je warunkujących, który odróżnia się od innych stylów skrajną tendencją do naruszania norm prawnych i społecznych, umiejętnością neutralizacji moralnych skutków swojego działania oraz niebraniem odpowiedzialności za własne czyny. Walters stawia więc tezę o całościowości i permanentności asocjalnego stylu życia. Nie jest on więc zwykłą reakcją na otoczenie, albo sposobem adaptacji, a kompletnym przekształceniem głębokich struktur psychologicznych, co w konsekwencji prowadzi do znaczących trudności w zaprzestaniu takich działań. Konsekwencją tej konstatacji jest brak możliwości zmniejszenia się asocjalności tylko poprzez zmianę otoczenia jednostki. Skoro nie jest ona prostym mechanizmem adaptacyjnym, to sama modyfikacja warunków nie wystarczy aby je zmienić. W drugim twierdzeniu Walters stwierdził, iż na rozwój przestępczego stylu życia wpływają bezpośrednio trzy sfery: fizyczna, społeczna i psychologiczna. W naszym opisie uwarunkowań zachowania przestępczego wspominaliśmy o stronie fizycznej – to znaczy odpowiednim rozwoju organizmu i siły mięśniowej pozwalającej na dokonywanie przestępstw, a także o konstrukcji systemu społecznego w taki sposób, że nie buduje on odpowiednich barier przed asocjalnym zachowaniem i wreszcie psychologiczne uwarunkowania, na które składa się odpowiednia preparacja systemu poznawczego. Walters wskazuje dokładnie te trzy opisane przez nas wcześniej sfery jako kluczowe w rozwoju przestępczego stylu życia²⁸³. Jego koncepcja obejmuje zatem wiele różnych aspektów funkcjonowania człowieka.

Według kolejnej tezy zewnętrzne okoliczności mogą łagodzić konsekwencje przestępczego stylu życia, ale nie są bezpośrednio odpowiedzialne za ostateczną decyzję o takim lub innym zachowaniu. Walters odpowiada w pewnym sensie na pytanie dotyczące

---

²⁸¹ Walters, G. (1994). *Drugs and Crime in Lifestyle Perspective*. New York: Sage.

²⁸² Walters, G. D. (1990). *The Criminal Lifestyle. Patterns of Serious Criminal Conduct*. Newbury Park – London – New Delhi: Sage Publications.

²⁸³ Walters, G. D. (2005). Incremental Validity of the Psychological Inventory of Criminal Thinking Styles as a Predictor of Continuous and Dichotomous Measures of Recidivism. *Assessment*, 12, s. 69-81.

determinującego wpływu natury lub środowiska na zachowanie ludzkie. Okoliczności i sytuacja są istotne i mogą tak hamować, jak i sprzyjać zachowaniom przestępnym, ale nie są bezpośrednio ich generatorem. Znaczy to tyle, że osoba poprawnie uspołeczniona nawet w sytuacji ekstremalnie sprzyjającej popełnieniu przestępstwa powstrzyma się od jej wykorzystania, a skrajnie asocjalna jednostka będzie w stanie zaryzykować dla swoich korzyści, nawet w sytuacji zupełnie nie sprzyjającej i niekorzystnej. W naszym przypadku jest to istotne z punktu widzenia częstego w literaturze podziału przestępstw popełnianych przez młodzież asocjalną na związane z kradzieżami i rozbojami. Kradzieże wymagają bowiem większego przygotowania i zaangażowania niż rozboje, które są często wynikiem nadarzającej się okazji. Można by powiedzieć, że w przypadku przestępstw takich jak włamanie, to złodziej tworzy okazję, a nie na odwrót. Twierdzenie czwarte traktuje o istocie przestępczego stylu życia, jaką jest transgresja norm obowiązujących pozostałych członków społeczeństwa. Jednostka jest przeświadczona, że możliwość przekraczania norm, które są przestrzegane przez innych, daje jej przewagę. W takim modelu asocjalny nieletni może podejmować działania dostępne tylko jemu i mieć pewność, że reakcja innych ludzi na nie będzie zawierała w sobie element zaskoczenia. Większość klientów sklepu przestrzega normy, że za zakupy się płaci – kiedy więc zdemoralizowana jednostka próbuje wyjść bez płacenia, korzysta z tego, że sklepikarz nie spodziewa się takiego zachowania. Te działania zawsze w konsekwencji doprowadzą jednostkę do negatywnych skutków. Wynika to z prostego faktu, iż wraz z wiekiem potrzeby w zakresie zabezpieczenia środków materialnych rosną, a działalność przestępna im bardziej dochodowa, tym bardziej ryzykowna i konkurencyjna. Z tego tytułu może dojść do sytuacji, w której - aby zabezpieczyć swoje interesy - jednostka będzie musiała przekraczać nawet normy funkcjonujące pomiędzy przestępcami w ściśle określonych sytuacjach²⁸⁴.

Kolejna teza wskazuje, iż styl życia kształtuje się na podstawie doświadczeń jednostki i jest warunkowany przez wcześniejsze wybory, procesy poznawcze i warunki. Jednocześnie jednym z kluczowych elementów jest nieumiejętność uczenia się na własnych błędach i wyciągania wniosków z nich. Koresponduje to z naszymi wcześniejszymi ustaleniami dotyczącymi roli okresu adolescencji w późniejszym popełnianiu przestępstw. Warto podkreślić, że ten postulat w pewnym sensie potwierdza zasadność skupienia się na analizie przestępczości w tak młodym wieku, jako że im dłużej postępuje proces demoralizacji, tym

---

²⁸⁴ Thornberry, T. P., Krohn, M. D., Lizotte, A. J., Smith, C. A., Tobin, K. (2003). *Gangs and delinquency in developmental perspective*. New York: Cambridge University Press.

trudniejsze jest później odpowiednie zresocjalizowanie jednostki. Walters dodaje jednak bardzo ważny element – brak umiejętności wyciągania wniosków z własnych błędów może być kluczowy w ciągłości zachowań przestępnych²⁸⁵, ale właśnie w interesującym nas wieku biologicznym takie założenie jest naturalną konsekwencją rozwoju procesów poznawczych, które opisaliśmy w pracy wcześniej. Z tego tytułu uczenie się – a nie warunkowanie – i wyciąganie wniosków może być zwyczajnie dla adolescenta poziomem abstrakcji, na który nie może się wspiąć. W dalszej części swojej refleksji Walters nazywa osiem podstawowych wzorów myślenia przestępczego, które wyrażają się w modułach poznawczych. Kluczem do zrozumienia ich znaczenia jest przyjęcie założenia o ich odmienności u jednostek przestępnych w odróżnieniu od nieprzestępnych. Moduły te są odpowiedzialne za kierunkowanie aktywności jednostki z jednej strony, a z drugiej za sugerowanie jej określonych celów, do których powinna zmierzać. Celowo rezygnujemy tutaj z opisanie bardziej szczegółowo wzorów Waltersa, gdyż jego koncepcję będziemy traktować jako auksylarną – przydatną w zrozumieniu koncepcji Ułomnej Regulacji Osobowości Asocjalnej (UROA) Jana M. Stanika²⁸⁶. Autor ten w konstruktywnej polemice w Waltersem wskazał bardziej adekwatne moduły, których interakcję z zachowaniami przestępczymi stanowią oś tej pracy.

W kolejnym punkcie Walters twierdzi, iż sposobność i okazja warunkują zajście zachowania przestępczego. Prawdziwie niepokojącą oznaką demoralizacji jest gotowość jednostki do przekraczania norm, kiedy jest to możliwe. Walters wskazuje tutaj, że aby do przestępstwa mogło dojść, musi pojawić się możliwość jego realizacji, chodzi tutaj też o sposób jego popełnienia²⁸⁷. W przypadku przestępstw pospolitych rzadko mamy do czynienia ze stałym *modus operandi* z uwagi na pragmatyzm, który przejawia większość asocjalnych jednostek. Jeśli nawet zakładały one jakiś konkretny przebieg danego przestępstwa, to kiedy pojawia się możliwość jego realizacji w sposób łatwiejszy i mniej obciążający na pewno zostanie ona wykorzystana. Nie neguje to wbrew pozorom wcześniej opisanej tezy dotyczącej tworzenia sobie okazji przez samych przestępców – wskazuje za to że do dokonania pewnych konkretnych przestępstw potrzebne są określone umiejętności,

---

²⁸⁵ Walters, G. D. (1990). *The Criminal Lifestyle. Patterns of Serious Criminal Conduct*. Newbury Park – London – New Delhi: Sage Publications.

²⁸⁶ Stanik, J. M. (2013). *Psychologia Sądowa*. Warszawa: PWN.

²⁸⁷ Walters, G. D. (2007). Predicting institutional adjustment with the Psychological Inventory of Criminal Thinking Styles composite scales: Replication and extension. *Legal and Criminological Psychology*, 12, s. 69-81.

które jednostka asocjalna musi przyswoić jako warunek konieczny do powodzenia całego przedsięwzięcia.

W kolejnym swoim stwierdzeniu Walters podejmuje się opisu motywacji za pomocą czterech typów orientacji opisując je przy użyciu dwóch pojęć: gniew/bunt, siła/opanowanie, podniecenie/przyjemność, chciwość/lenistwo. Te cztery motywy stoją za nadawaniem energii zachowaniom asocjalnym. Są one oczywiście uniwersalne i również ludzie żyjący w zgodzie z zasadami będą mogli znaleźć wśród tego motywy swoich zachowań. Co ciekawe Walters przyjmuje rozwojowo lęk jako pierwotny motywator, który nie wyjaśnia całego spektrum zachowań przestępczych. W naszej pracy nie rozpatrujemy komponentu motywacyjnego podejmowanych przez nieletnich działań w związku z tym nie będziemy go analizować dokładniej. Następnym postulatem jest stwierdzenie, że zachowania dewiacyjne są osadzonymi w kontekście sytuacyjnym czynami, które są spójne w zakresie myśli i motywów. Walters wskazał tym samym, że jednostka dokonując czynów przestępnych jest tak prowadzona przez owe moduły, że nie doznaje ona przykrości z powodu konsekwencji swoich działań, wydają się jej one uzasadnione, korzystne i godne dumy. Tworzą więc prawdziwie spójny system drogowskazów i ułatwień, które jednostka może wykorzystywać w celu łatwego podążania przez życie. Ostatnie twierdzenie traktuje o synergii postaw i myślenia jako regulatorów zachowania, stawiając tezę o niemożliwości trwałych zmian w zachowaniu niewynikających z głębokich zmian w myśleniu. Jest to teza dotycząca ewentualnych wskazań w zakresie resocjalizacji osób przejawiających przestępcze style myślenia. Walters wskazuje, że próba zmiany faktycznego behawioru – bez analogicznej i jednoczesnej zmiany myślenia, tak w zakresie formalnym jak i treściowym, jest wysiłkiem z góry skazanym na porażkę lub co najwyżej połowiczny ograniczony czasowo sukces. Znajduje to odzwierciedlenie w nowoczesnych programach resocjalizacyjnych, które obejmują wszystkie wskazane przez Waltersa sfery i dzięki temu charakteryzują się zwiększoną w stosunku do wcześniejszych propozycji praktycznych skutecznością²⁸⁸. Teoria Waltersa przyczyniła się do szybkiego rozwoju koncepcji opartych na poznawczym rozumieniu asocjalności i pozwoliła na rozwój badań w tym zakresie. Skala mierząca zaproponowane przez Waltersa moduły została przetłumaczona na wiele języków w tym także na polski. Pierwszym odkrywczym i nowatorskim wysiłkiem badawczym na polskim

---

²⁸⁸ Walters, G. D. (1999). Short-term outcome of inmates participating in the Lifestyle Change Program. *Criminal Justice and Behavior*, 26, s.322-337.

gruncie były badania Magdaleny Rode²⁸⁹. Zainspirowały one wielu autorów – w tym profesora J.M. Stanika do rozwoju własnej refleksji nad takim ujęciem problemowym²⁹⁰.

Rozdział 6. Ułomna regulacja osobowości asocjalnej jako konstrukt regulacyjny zachowań asocjalnych.

6.1. Strukturalno – funkcjonalna konceptualizacja modelu UROA i NRO według Jana M. Stanika

Wśród uczonych, którzy za cel postawili sobie odkrycie prawidłowości rządzących asocjalnym zachowaniem człowieka, niewątpliwie jednym z najwybitniejszych jest Profesor Jan M. Stanik. W 2013 roku przedstawił on autorską koncepcję Ułomnej Regulacji Osobowości Adolescentów, która stanowi swoiste ukoronowanie wielu lat wysiłku badawczego w tym horyzoncie problemowym. Impulsem inspiracyjnym do jej powstania była koncepcja asocjalnego stylu życia osobników przestępczych wyłożona przez profesora Stanika w 2007 roku²⁹¹, oraz koncepcja przestępczego stylu myślenia Glena D. Waltersa²⁹². Z uwagi na zamysł pracy, w której próbujemy zweryfikować empirycznie ową propozycję, niezbędne jest krótkie jej przedstawienie. Jednocześnie należy podkreślić, iż wykładnią owej koncepcji jest książka „Psychologia Sądowa”²⁹³.

Osią koncepcji Jana M. Stanika jest założenie o odmienności normalnej regulacji osobowości – NRO, od regulacji spotykanej wśród osób wysoce asocjalnych. Nie chodzi tutaj o zmiany i różnice ilościowe, a o funkcjonalnie istotne dywergencje jakościowe, których nie sposób tłumaczyć w ramach tego samego systemu pojęciowego. Potrzebne jest więc spojrzenie nowe – nie uzależniające istoty funkcjonowania osób asocjalnych od kilku czynników wybranych z dostępnego w tej chwili klasycznego katalogu, którym posługiwała się psychologia i pedagogika do tej pory. Podczas konceptualizacji swojej koncepcji prof. Stanik odwołuje się do dorobku uznanych i zweryfikowanych empirycznie koncepcji psychologicznych. Autor niniejszej dysertacji pozwolił sobie zamieścić omówienie najważniejszych elementów poszczególnych koncepcji wykorzystanych przez prof. Stanika

---

²⁸⁹ Rode, M. (2013). *Style Myślenia Przestępczego. Podstawy teoretyczne i diagnostyczne*. Warszawa: Difin.

²⁹⁰ Stanik, J.M (2013). *Psychologia Sądowa*. Warszawa: PWN.

²⁹¹ Stanik, J. M., Urban, B. (2007). *Resocjalizacja*. Warszawa: PWN.

²⁹² Rode, M. (2013). *Style Myślenia Przestępczego. Podstawy teoretyczne i diagnostyczne*. Warszawa: Difin.

²⁹³ Stanik, J. M. (2013). *Psychologia sądowa*. Warszawa: PWN.

w poprzednich rozdziałach, z tego tytułu w tym miejscu znajdują się tylko kluczowe dla sensu rozważań empirycznych informacje.

Przyjmując perspektywę poznawczą Stanik wskazuje, że zniekształcenia poznawcze opisane w ramach skryptów – nazywanych inaczej modułami będą miały miejsce nie tylko w obrębie regulacyjnych połączeń pomiędzy poszczególnymi poziomami osobowości, ale także w obrębie samych poziomów²⁹⁴. Moduły, które poniżej scharakteryzujemy zawierają zarówno wartości – to znaczy wzorce antycypacyjne oraz programy realizacyjne – czyli normy. Tworzą więc mikroskopijne układy aksjonormatywne. Kształtują się one we wczesnych fazach rozwojowych i wynikają z deficytów w zakresie prawidłowego rozwoju funkcji poznawczych. Stanik wyróżnił ostatecznie 11 modułów, których weryfikacja funkcjonalna stanowi klucz do rozwiązania centralnego problemu tej pracy – związku Ułomnej Regulacji Osobowości Adolescentów (UROA) z poziomem społecznienia w funkcjonowaniu osób nieletnich. Moduły te opisane zostaną w ostatnim podrozdziale części teoretycznej. Ważne dla nas będzie jednak zaznaczenie, że realizacja zachowań określonych w poszczególnych modułach może mieć charakter automatyzmu, zgodnie z opisaną wcześniej jego operacjonalizacji.

6.2. Moduły poznawcze UROA

Jak wspomnieliśmy wcześniej osią testu Multidimensional Test of Antisocial Cognitive Modules (MTACM) jest zestaw mierzonych przez niego modułów poznawczych, które wedle koncepcji UROA opisują w sposób szczególnie trafny obraz asocjalności badanych jednostek. Pokróćce należy tedy scharakteryzować je w sposób ułatwiający późniejsze studiowanie interpretacji empirycznych. Moduły te nie tworzą struktury hierarchicznej i kolejność ich przedstawienia wynika z pragmatycznej przesłanki prezentowania ich w porządku w jakim pojawiają się w kluczu testowym i zostały opracowane na podstawie najnowszych ustaleń badawczych²⁹⁵.

Zorientowanie na siłę (Zs) – opierający się na braku empatii, instrumentalizmie zachowań oraz poczuciu własnej skuteczności. Osoby osiągające wysokie wyniki w tym module będą skrajnie egocentrycznymi, często narcystycznymi jednostkami, których zachowanie zawsze zmierza do zaspokojenia ich potrzeb. Często tą potrzebą będzie

---

²⁹⁴ Stanik, J. M. (2013). *Psychologia Sądowa*. Warszawa: PWN.

²⁹⁵ Stanik, J. M. (2015). Psychologiczny model ułomnej regulacji osobowości asocjalnej (UROA). Wybrane aspekty weryfikacji empirycznej. W: A. Kieszkowska (red.) *Prawda Dobro Piękno Wymiar Filozoficzno – Prawny i Socjopedagogiczny*. Warszawa: Difin.

dominacja nad innymi osobami w grupie. Naturalnie z dominacją wiąże się zwykle lepsza pozycja ekonomiczna i ten element również warunkuje zachowanie, lecz główna oś psychologicznej koncentracji będzie przebiegać wzdłuż projektowania swojej woli i informacji zwrotnej, dzięki której podnosi ona swoją samoocenę. Osoby zorientowane na moc muszą odznaczać się niskim poziomem empatycznej troski, z uwagi na jej hamujące właściwości w zakresie przejawiania zachowań demoralizacyjnych. Działa tutaj specyficzny mechanizm spiralizacji i sprzężenia zwrotnego. Z jednej strony jednostka posiadając niski poziom empatii może dokonywać transgresji niedostępnych dla osób o wyższym poziomie tego współczynnika, co pozwala na wykorzystywanie sytuacji opłacalnych, ale moralnie wątpliwych. Z drugiej wykorzystanie tych sytuacji i płynące z tego korzyści sprawiają, że jednostka wzmacnia poczucie swojej skuteczności, tym samym obok nagród instrumentalnych zyskuje wzmocnienia psychiczne. W ten sposób zaspokaja ona dwa obszary dzięki wykorzystaniu deficytu cechy – która w innych okolicznościach zapewniałaby lepszą adaptację społeczną. Jak widać wyższy poziom tego wymiaru w grupie badawczej jest zgodny z teorią UROA.

Roszczeniowość (R) – moduł ten zawiera w sobie komponenty egocentryzmu oraz fiksacji na podkulturowych wzorcach sprawiedliwości. Dochodzi jednak do pewnej kontaminacji uwarunkowanej przez środowiskowe aspekty funkcjonowania instytucji pomocowych. Roszczeniowość może mieć więc głęboko wymodelowany charakter. Do modelowania dochodziłoby w rodzinie generacyjnej, która z uwagi na sytuację ekonomiczną korzysta z rozmaitych form pomocy społecznej. W takim środowisku bardzo często powtarzanym zwrotem jest „należy nam się”. Osoby będące w systemie, potrafią doskonale dbać o swój interes i na zasadzie modelowania przekazywać ten styl myślenia dzieciom. Jednostka nie koncentruje się tutaj na aktywnym działaniu na rzecz powiększenia swoich zasobów, ale powiększa swoją frustrację z tytułu tego, że inni nie zapewniają jej należitych dóbr. Ten moduł może mieć też charakter neutralizacyjny w stosunku do popełniania przestępstw. Nieletni może bowiem tłumaczyć swoje działanie tym, że w istocie rzecz, którą kradnie bądź rabuje, jest w zasadzie mu należna. Konstrukcja tego modułu dopuszcza również roszczeniowość ze strony jednostek, które w istocie wnoszą należny wkład w społeczeństwo lecz nie otrzymują należnych im nagród.

Podstępność (P) – dotyczy się katalogu zachowań manipulacyjnych i predyspozycji do ich uruchamiania w różnych sytuacjach. Jednostka może to czynić z uwagi na rozmaite pobudki. W najprostszym ze scenariuszy, wybiera ten sposób jako najbardziej adekwatny do

okoliczności sytuacyjnych. Może się też zdarzyć, że z uwagi na niedostateczny rozwój fizyczny organizmu, metody manipulacyjne są jedynymi dostępnymi. Ten moduł niezależnie od przyczyn jego aktywacji, wiąże się z modyfikacjami w zakresie form popełniania czynów przestępnych. Tam gdzie można postąpić w sposób bardziej korzystny, zyskać więcej przez określone działanie – jednostka skorzysta z tego sposobu. Niesie to ze sobą określone konsekwencje. W asocjalnych grupach przestępczych dla jednostek, które nie dysponują atrybutami pozwalającymi na osiągnięcie przewagi nad innymi poprzez brutalną siłę, spryt może być tym elementem, który decyduje o ich przydatności w zespole. Kierując się tym przeświadczeniem, jednostki mogą rozwijać sposoby popełniania przestępstw w kierunkach, które zwiększają ich efektywność, a zmniejszają wykrywalność. Dzięki temu ciężiej jest zapobiec postępowaniu demoralizacji. Spryt jest bowiem cenionym społecznie przymiotem niezależnie od jego ukierunkowania. W zakresie zajęć o charakterze przestępnym to na ten moduł powinien mieć wpływ również pobyt w instytucjach zajmujących się resocjalizacją, gdyż pomimo wielu pozytywnych skutków, które niesie on za sobą, jednym z tych negatywnych jest zwiększenie transferu informacji pomiędzy wychowankami, co przekłada się na lepszą możliwość popełniania przestępstw. W przypadku pierwszym, kiedy spryt idzie w parze z siłą fizyczną i charyzmą, mamy do czynienia z naturalnym liderem, który najprawdopodobniej w grupie będzie wiódł prym i kierował jej poczynaniami.

Odcinanie (O) – to pierwszy moduł, który traktuje bezpośrednio o mechanizmach ułatwiających popełnianie przestępstw, poprzez mentalną separację samego aktu od jego skutków i konsekwencji. Jednostka taka popełniając przestępstwo ma zawężoną perspektywę czasową, koncentruje się na działaniu i jego przebiegu, nie zważając to co go później czeka. Prowadzi to do podejmowania aktywności z pozoru bezsensownej i wyniszczającej. W jej trakcie do jednostki nie dochodzą żadne sygnały z wewnątrz, które mogłyby je powstrzymać. Takie uczucia jak, lęk, wątpliwości, dysonans zwyczajnie są wypierane. Można dywagować czy podstawami do takiego stanu rzeczy jest wcześniejsze przejście jednostki przez cały katalog mechanizmów obronnych, od zaprzeczenia przez projekcję do racjonalizacji i taka ich funkcjonalna interioryzacja, w której następuje pełen automatyzm w zakresie kontynuacji czynności. Stanik²⁹⁶ wskazuje na dwa możliwe podłoża - jedno związane z biologią a drugie skrajna desocjalizacją. Niezależnie od podłoża, mechanizm ten będzie prowadził do utrwalania i pogłębiania procesu oddalania się jednostki od społeczeństwa. Im częściej dochodzi do odcinania się od swoich czynów tym mniej realne wydają się one jednostce.

---

²⁹⁶ Stanik, J. M. (2013). *Psychologia Sądowa*. Warszawa: PWN.

Neutralizacja (N) – podobnie jak poprzednio jest mechanizmem adaptacyjnym, wspomagającym zachowania dewiacyjne i ułatwiające proces demoralizacji. W odróżnieniu jednak od powyższej opisanego kluczową rolę odgrywają w nim racjonalizacje opisane w teorii Matzy i Syksa. Naturalnie do neutralizacji celem redukcji dysonansu dochodzi do pewnego momentu, kiedy owe mechanizmy zaczynają przeradzać się w racjonalizacje nie obejmujące konkretnego czynu, tylko uogólniające usprawiedliwienia dla szerszej kategorii zachowań. W pierwszej kolejności nieletni może racjonalizować okradanie konkretnej piwnicy, celem zdobycia środków na podjęcie aktywności o charakterze ludycznym, ale wraz ze wzrostem liczby takich przypadków i towarzyszących im racjonalizacji musi nastąpić pogłębienie dewiacyjności i rozszerzenie jej zakresu na wszelkie czyny. Jednostka wtedy będzie odnosić popełniane przez siebie transgresje do abstrakcyjnych pojęć jak nierówności społeczne, opozycja bogaci – biedni, konieczność walki o swoje w świecie uprzywilejowanych. Takie działania sprzyjają formowaniu się stabilnego światopoglądu opisanego przez Waltersa jako przestępczy styl myślenia. Stanowią one spójny obraz rzeczywistości, który pozwala jednostce funkcjonować w optymalny sposób wykorzystując zasoby jakie posiada. Tym samym przy dobrze działających mechanizmach neutralizacji jakiegokolwiek próby resocjalizowania okażą się niemożliwe z uwagi na brak miejsca, w które należałoby wtłoczyć poprawne struktury poznawcze. Miejsce to będzie zajęte przez dobrze działający system reprezentacji, które nie pozwolą się szybko zmienić. W tej sytuacji resocjalizacja będzie w każdym jednym przypadku nieskuteczna, a jakiegokolwiek jej próby będą dla jednostki oznaczały nie rozwiązanie jej problemu, a odebranie jej wypracowanego rozwiązania w tym zakresie. Z tego tytułu należy podchodzić do tej kwestii w tym module bardzo ostrożnie i z dużą dozą wyrozumiałości.

Brak wytrwałości i ciągłości w działaniu (Bc) – ten moduł opisuje tendencję do tak zwanego „słomianego zapалу”, tłumacząc niepowodzenia jednostki w próbach odnalezienia się w ramach społecznie akceptowanych systemów aksjonormatywnych. Osoba z przewagą funkcjonalną tego skryptu będzie szybko angażować się w różne formy aktywności, ale równie szybko tracić zainteresowanie kontynuowaniem działania. We współczesnej organizacji społecznej, większość norm prowadzących do społecznie akceptowalnych celów to czasochłonne procesy, na które składają się mniejsze etapy. Żeby je przejść i osiągnąć sukces należy wytrwale działać, nawet kiedy na horyzoncie nie widać bezpośrednich zysków. Widać więc, że z jednej strony ten moduł kieruje jednostkę w stronę zachowań asocjalnych, ale z uwagi na sposób ich wykonywania – szybki i energetyczny, sprawia, że o ile nie

wymagają one planowania i uwagi w realizacji, będą zwiększały poczucie jej skuteczności. Decyzja o podjęciu napadu rabunkowego na osobę wymaga tylko szybkiej decyzji i szybkiej realizacji. Nie ma tutaj miejsca na znudzenie, czy wycofanie się po podjęciu działania. Z tego tytułu zachowania asocjalne mogą stać się dla jednostki jedynym źródłem poczucia skuteczności i zdobywania zasobów. Jest to też regulacja odpowiadająca młodzieży o wysokim stopniu demoralizacji. Zapał ma bowiem najczęściej charakter reaktywny z okazjonalnym komponentem autogeneratywnym. Będzie to prowadziło do przebywania w miejscach, gdzie sytuacje mogące przynieść szybką korzyść mają szansę się przytrafić.

Indolencja poznawcza (Ip) – jest to jeszcze bardziej asocjalny skrypt niż podobny opisany powyżej. Zasadza się on na ograniczeniach w odbiorze bodźców i nieumiejętności – połączonych z niechęcią do wykazywania indywidualnej inicjatywy. Z zewnątrz objawia się on lenistwem, próżniactwem i deficytami uwagi przejawiającymi się w małym zainteresowaniu tym, co dzieje się dookoła w danym momencie. Takie zachowanie sprzyja demoralizacji, gdyż powoduje brak należytej aktywności w ramach zajęć edukacyjnych i wzmacnia te formy asocjalnego postępowania, które wiążą się z szeroko pojętym unikaniem np. wagary, ucieczki z domu czy zaniedbywanie takich elementów jak higiena osobista. Prowadzi to do izolacji tych jednostek w grupach, w których funkcjonują, jako nieprzydatnych. Z punktu widzenia skuteczności nie wnoszą one nic w grupowe działania i w przypadku ich niepowodzenia, na nich skupia się gniew pozostałych członków. Prowadzi to do powstawania grup takich osobników, które zajmują się głównie przyjmowaniem używek jeszcze bardziej pogłębiających ten stan rzeczy. Zdobywanie środków na te używki może prowadzić jednostkę do popełniania czynów asocjalnych. Genezę takiego stanu rzeczy można znaleźć we wczesnych doświadczeniach braku własnej skuteczności oraz występowaniu pozytywnych wzmocnień zachęcających do próbowania po raz kolejny. W rodzinach asocjalnych dzieci często podejmują aktywność bez nadzoru i bez opieki rodziców, w takich sytuacjach efekt jest jedynym czynnikiem wpływającym na ocenę sensowności powtarzania konkretnego działania. Stanik przewiduje także związek omawianego skryptu z takimi zaburzeniami jak osobowość zależna i unikająca²⁹⁷. Można też domniemywać, że asocjalne grupy przestępcze będą korzystać z tego rodzaju osób w swoich aktywnościach doraźnie. Taki układ bowiem tworzy idealnego kozła ofiarnego, którego można ubrać w odpowiedzialność za popełnione przestępstwo.

---

²⁹⁷ Stanik, J. M. (2013). *Psychologia Sądowa*. Warszawa: PWN.

Impulsywno–dezadaptacyjna reaktywność (IDr) – autor koncepcji UROA J. M. Stanik wskazuje 2 skrypty poznawcze, szczególnie jaskrawo uczestniczące w podejmowaniu aktywności przestępczej. Jednym z nich jest regulowane na podstawie reaktywności popełnianie przestępstw. Jest to gotowość do wykorzystywania nadarżających się sytuacji. W takim kształcie jednostka nie jest jeszcze wysoce zdemoralizowana i asocjalna, ale w odpowiednich warunkach jest w stanie dokonać wszelkich transgresji. Problem polega na tym, że funkcjonowanie w podkulturowej grupie przestępczej powoduje, że te okazje pojawiają się nad wyraz często. Z jednej strony wysoka gotowość osoby do brania udziału w takich zachowaniach wzmacnia jej skrypt – ponieważ często kończą się one nagrodami, a z drugiej wzmacnia poczucie przynależności jednostki do grupy – jednostka widzi, że jednocześnie wnosi coś do przestępstwa, a z drugiej grupa prowadzi ją w miejsca i sytuacje, które kończą się zyskiem. Taki układ obopólnych korzyści może stanowić źródło trwałości demoralizacji i przejście jednostkowych epizodów w regulacyjny system funkcjonalny. Pozytywnym aspektem jest fakt, iż w momencie prowadzenia resocjalizacji w warunkach zamkniętych, które nie powinny stwarzać okazji do wielu działań o charakterze asocjalnym, ten wzór zostanie uśpiony na czas potrzebny do jego wygaszenia i zastąpienia bardziej społeczną formą poznawczą.

Ryzykanctwo pro aktywne (Rp) – w odróżnieniu od poprzedniego skryptu zasadza się na aktywnym poszukiwaniu okazji i tworzeniu sytuacji, w których jednostka może powiększyć swoje zasoby. Ten rodzaj regulacji wiąże się z głęboką i pełną formą zanurzenia w przestępczy styl życia i przestępczy sposób myślenia. Osoba wykazująca duże nasilenie tego skryptu, będzie w pełni przekonana, że taka aktywność jest dobra, sensotwórcza i przynosi zyski także w sferze prestiżu i władzy. Podłoże takiego zachowania jest dwojakie, ryzyko wzmacnia pozytywne uczucia wiążące się z wyrzutem adrenaliny do organizmu, któremu towarzyszy wyrzut endorfiny. Jednostka ryzykując czuje się żywa, sprawcza i jeśli ryzyko się opłaca dodatkowo nagrodzona za ten stan. W przypadku ludzi dobrze zsocjalizowanych ten wzór przybiera często formę uprawniania ryzykownych sportów, mogących zakończyć się śmiercią lub trwałym kalectwem. Niestety te sporty często wymagają dużych nakładów pieniężnych, więc nieletni w ten czy inny sposób nie mieli by do nich dostępu – zamiast tego wybierają działania, które nie tylko nie kosztują, ale jeszcze dodatkowo przynoszą zyski. Im więcej takich działań jednostka podejmuje, tym większą potrzebę odczuwa, aby doprowadzać swoje metody do perfekcji. Skoro samo działanie przynosi radość i nagrody, to jednostka jest zdeterminowana, żeby je powtarzać, a może to

czynić, kiedy zoptymalizowała cały proces. Sprawia to, że immersja w przestępczość staje się doświadczeniem pełnym i stającym się dla adolescenta drugą naturą.

Zorientowanie na korzyść (Zk) – stanowi skrypt o podłożu motywacyjnym. Kieruje on zasoby poznawcze jednostki w czasie oceniania konkretnej sytuacji na instrumentalną jej stronę. W normalnych heurystykach poznawczych człowieka rachunek zysków i strat jest jednym z bardzo istotnych, ale rzadko kluczowych i wyizolowanych powodów podejmowania określonej aktywności. Ze społecznego punktu widzenia jest to naturalne, ponieważ umowa społeczna koniecznym czyni daleko idące kompromisy w zakresie zaspokajania indywidualnych potrzeb swoich członków. Wpływ społeczeństwa i systemu aksjonormatywnego na ten konkretny skrypt będzie bardzo wysoki. W społeczeństwach kolektywistycznych nawet podwyższony poziom takiego funkcjonowania będzie skutkował patologią, ale w naszym zachodnim społeczeństwie, nastawionym na sukces i indywidualne osiągnięcia, dopiero abberacyjny charakter takiej regulacji będzie odbierany przez społeczeństwo jako zagrażający i godny napiętnowania. Problemem jest też to, że często inne standardy stosujemy w przypadku sukcesu, a inne w przypadku porażki. Kultura popularna dostarcza adolescentom wzory sukcesu mierzące go za pomocą efektu w postaci ilości środków materialnych, zapominając o sposobie dojścia do tych dóbr.

Zorientowanie na wyróżnienie się (Zw) – podobnie jak poprzedni skrypt motywacyjny, ma charakter filtra poznawczego, z tym że w tym przypadku koncentracja uwagi zasadza się na elementach, które prowadzą do postawienia jednostki na piedestale zainteresowania i akceptacji grupowej. Jednostka taka jest w stanie ryzykować bardzo wiele tylko w celu usłyszenia, że jest kimś wartościowym, mocnym, potrzebnym grupie. Ten wzór nie jest sam w sobie asocjalny i wiąże się w pewnym sensie z komponentami narcystycznymi, ale ani się z nimi w pełni nie pokrywa, ani nie jest przez nie w pełni wyczerpywany. Geneza tego wzoru może leżeć w głębokiej potrzebie afiliacji. Zwrotnie szukanie podziwu jako element motywacyjny może wpływać na sposób wykonania czynności kierując wysiłek jednostki na jej bardziej efektowny obraz kosztem efektywności. Zwykle najprościej osiągnąć ów efekt za pomocą zastosowania przesadnych środków. W kontekście naszej pracy może to prowadzić do eskalowania przemocy i brutalności nawet w sytuacjach, które tego nie wymagają. Ten skrypt tłumaczyłby bardzo często spotykające się ze społecznym niezrozumieniem akty skrajnej agresji w sytuacji, w której nie jest ona konieczna. Często bowiem w ramach przestępstwa o charakterze rabunkowym dochodzi do pobicia nie jako elementu koniecznego do zmuszenia ofiary do oddania pieniędzy, a już po, kiedy napastnik

powinien próbować oddalić się celem uniknięcia wykrycia lub dostrzeżenia przez potencjalnych świadków.

Interakcje pomiędzy opisanymi skryptami a potencjalnie hamującym je mediatorem, jakim w przypadku naszego modelu stanowi empatia opiera się na podłożu w postaci zmiennych temperamentalnych i osobowościowych. Sprawdzenie w praktyce koncepcji zaproponowanej przez J.M Stanika to wysiłek, który może zaowocować otwarciem nowej platformy dyskusji w ramach psychologii asocjalności w paradygmacie poznawczym. Ten horyzont problemowy wymaga dokładnego rozpoznania, gdyż jak wskazuje trend rozwojowy, poprawne wypracowanie wzorców uspołecznienia zależy od świadomej polityki na szczeblu centralnym i kolektywnego wysiłku wielu instytucji zaangażowanych w proces socjalizacyjny lub go moderujący. Fragmentaryczna polityka w tym zakresie zawsze będzie skutkowałą połowicznym sukcesem.

Wszystkie opisane moduły zostały zebrane w narzędziu Multidimensional Test of Antisocial Cognitive Modules (MTACM), które zostanie zastosowane do pomiaru opisanych elementów w obrazie funkcjonowania osobowości nieletnich i gimnazjalistów.

Rozdział 7. Problematyka Badań Własnych

7.1. Problem pracy i cel badań własnych

Nadrzędnym problemem pracy jest rozpoznanie jak osobowościowe struktury społecznienia wpływają na zaburzenia w regulacji zachowań społecznych w grupie osób nieletnich, to znaczy przebywających w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych oraz zakładach poprawczych. Jak wykazaliśmy w rozdziałach teoretycznych, problem asocjalności rodzącej w konsekwencji zachowania przestępne, jest dotkliwą bolączką współczesnego społeczeństwa polskiego. Naszym zdaniem, aby móc wypracować przydatne z punktu widzenia praktycznego rozwiązanie, w postaci programów prewencyjnych, monitorujących i ostatecznie resocjalizacyjnych, powinniśmy rozpoznać dogłębnie strukturę asocjalnych modułów poznawczych. Zakładamy bowiem, że ich specyficzne układy są najlepszym predykatorem zachowań przestępczych, a z drugiej strony mają olbrzymi potencjał do wykorzystania w oddziaływaniach resocjalizacyjnych. J. M. Stanik²⁹⁸, jako pierwszy w Polsce badacz zaproponował holistyczną koncepcję poznawczą posługującą się najnowszymi ustaleniami empirycznymi z całego świata. Ta koncepcja jest o tyle bardziej nośna, że jest osadzona w naszej formacji kulturowej i społecznej rzeczywistości. Podejmując się ustalenia jakie zależności zachodzą w obrębie obrazu asocjalności, nie możemy zapomnieć o przyjętych w światowym obiegu innych badaniach, dlatego też jednym z zadań będzie zbadanie jak empatia – która naszym zdaniem o wiele lepiej pasuje do koncepcji psychologiczno – kognitywistycznej niż moralność (zwłaszcza w badanym przez nas wieku), reguluje zachowania społeczne nieletnich. Specjalnie w tym celu posługujemy się koncepcją empatii dobrze ukorzenioną badawczo i sprawdzoną w podobnych wysiłkach empirycznych. Wzajemne interakcje asocjalności i empatii powinny nam zarysować mechanizmy, których działanie powoduje nieskuteczność działań socjalizacyjnych i prowadzi do wstępowania nieletnich w obręb podkultur przestępczych.

Nie można powiedzieć, że sam problem kryminogenezy jest czymś niespotykanym w refleksji naukowej na gruncie psychologii sądowej, jednak oparcie całości pracy, poczynając od koncepcji, po dobór zmiennych i kierunki analizy materiału badawczego, na nowatorskiej i unikalnej koncepcji Jana M. Stanika jest już czymś wartym uwagi. W tym celu wybraliśmy dwie zupełnie różne grupy osób w interesującym nas wieku. Grupę kontrolną stanowić będą adolescenti z gimnazjów województwa śląskiego, natomiast grupę badawczą –

---

²⁹⁸ Stanik, J. M. (2013). *Psychologia Sądowa*. Warszawa: PWN.

zasadniczo najważniejszą dla naszego celu badań, pensjonariusze zakładów poprawczych. Taki dobór grup pozwala nam nie tylko na standardowe zmierzenie interesujących nas zmiennych w docelowej populacji i ewentualne porównanie ich z dotychczasowymi wynikami badań, ale także, a może przede wszystkim, na zestawienie tych dwóch grup, które w oczywisty sposób stanowią dwa bieguny społeczeństwa. Przestępczość wieku młodzieńczego ma to do siebie, że z uwagi na jej żywy obraz i impulsywny często charakter, trudno mówić o takim jej wykonywaniu, które pozwala na unikanie ponoszenia konsekwencji. W związku z tym do grupy badawczej trafią niezawodnie jednostki, które przekroczyły linie asocjalności i załamały prawo, a w opozycji w grupie kontrolnej będziemy mieć jedynie jednostki, które do tej pory tego nie zrobiły. Obserwacje różnic pomiędzy tymi grupami wskazać mogą faktyczne mechanizmy determinujące przestępne zachowanie. Ujawnienie tych różnic może wskazać na kierunki dalszego postępowania potrzebnego do modyfikacji wyróżnionych przez nas elementów celem poprawy zachowania asocjalnych jednostek. Celem ostatecznym pracy jest bowiem taki opis mechanizmu asocjalności w odniesieniu do normalnej regulacji osobowości, który pozwoli wygenerować, trafne i możliwe do realizacji programy oddziaływania, w wyniku których osoby asocjalne będą mogły rozpocząć normalne funkcjonowanie, korzystne z punktu widzenia społeczeństwa. Rozwiązanie problemu asocjalności nieletnich nigdy nie będzie prostym do wskazania działaniem, które odwróci trendy behawioralne tego okresu, sprawiające, że nieletni dopuszczający się przestępstw z dnia nadziei zaczną zachowywać się poprawnie. Nasze badania mają na celu wykazać te elementy w obrazie psychicznym młodzieży problematycznej, które za pomocą odpowiednich technik i programów, mogą być modyfikowane i przystosowywane do bardziej poprawnego funkcjonowania. Poprawa funkcjonowania nieletnich i zapobieganie podejmowaniu przez nich aktywności asocjalnej z punktu widzenia porządku społecznego jest kluczowa. Zamiast kosztów generowanych przez pozostawanie nieletniego w systemie wychowawczym lub penitencjarnym, nie licząc szkód, które wyrządza samą działalnością przestępczą, będzie on generował zyski podejmując działalność zgodną z prawem. Swoiste przekierowanie asocjalnych nieletnich na pozytywne aktywności jest możliwe właśnie dzięki rozpoznaniu modułów poznawczych i manipulacji nimi w takim zakresie, w jakim stanowią one nie o przebiegu działania, a o jego celu. Wiele z umiejętności i zasobów wykorzystywanych podczas aktywności przestępnej może być bowiem z pożytkiem przekuta na pozytywne formy działania, w których jednostka spełnia swój potencjał, odnosi zadowolenie z wykonywanej pracy i ma świadomość swojego miejsca w społeczeństwie.

7.2. Zadania i pytania badawcze

W problemie podjętym w pracy mieszczą się następujące zadania badawcze:

1. Ustalenie obrazu strukturalno – funkcjonalnego asocjalności w ramach psychologiczno – kognitywistycznej koncepcji Ułomnej Regulacji Osobowości Asocjalnej J.M. Stanika.
2. Wykazanie generatywnego znaczenia cech osobowościowych i temperamentalnych dla asocjalnych modułów poznawczych w grupie nieletnich dopuszczających się czynów o charakterze przestępnym.
3. Zbadanie wpływu uspołecznienia jako moderatora w zakresie tworzenia się poznawczych modułów asocjalnych.

Opisane powyżej zadania badawcze pozwalają na sformułowanie następujących ogólnych i szczegółowych pytań badawczych.

W zakresie problemu pierwszego:

1. Jak przedstawia się struktura czynnikowa Ułomnej Regulacji Osobowości w grupie młodzieży asocjalnej, która popełniła czyn karalny?
2. Jak przedstawia się struktura czynnikowa Ułomnej Regulacji Osobowości w grupie młodzieży poprawnie uspołecznionej?

W zakresie problemu drugiego:

1. Jaki wpływ na kształtowanie się asocjalnych modułów poznawczych mają poszczególne wymiary temperamentu i osobowości?
2. Jaki wpływ na kształtowanie się preferowanych stylów funkcjonowania interpersonalnego mają poszczególne wymiary temperamentu i osobowości?

W zakresie problemu trzeciego:

1. Jakie zależności istnieją pomiędzy empatią a zmiennymi temperamentalnymi?
2. Jakie zależności istnieją pomiędzy empatią a stylami funkcjonowania interpersonalnego według IMPI?
3. Jakie zależności istnieją pomiędzy empatią a poznawczymi modułami kognitywnymi według MTACM?

7.3. Dobór i operacjonalizacja zmiennych

W celu odpowiedzi na postawione pytania badawcze i rozwiązania nadrzędnego problemu pracy zostały wybrane następujące zmienne, które w dalszej części tego rozdziału zostaną przełożone na modele badawcze.

Zmienne Niezależne – Wyjaśniające opisywane przez nas to: temperament, osobowość, empatia.

Poprzez temperament będziemy rozumieć: zespół względnie stałych charakterystycznych dla jednostki właściwości organizmu, przejawiających się w takich formalnych cechach, jak charakterystyka czasowa i poziom energetyczny. Cechy te są pierwotnie biologicznie zdeterminowane. Temperament stanowi jeden z mechanizmów regulacyjnych czynności, to znaczy ma przemożny wpływ na ich przebieg. W ramach zmiennej temperament będziemy wykorzystywać jej strukturalizację zaproponowaną przez Jana Strelaua²⁹⁹.

- **Żwawość** – tendencja do szybkiego reagowania, do utrzymywania wysokiego tempa aktywności i do łatwej zmiany z jednego zachowania (reakcji) w inne, odpowiednio do zmian w otoczeniu.
- **Perseweratywność** – tendencja do kontynuowania i powtarzania zachowań po zaprzestaniu działania bodźca (sytuacji), które to zachowanie wywołał.
- **Wrażliwość Sensoryczna** – zdolność reagowania na bodźce zmysłowe o małej wartości stymulacyjnej.
- **Reaktywność Emocjonalna** – tendencja do intensywnego reagowania na bodźce wywołujące emocje, wyrażająca się w dużej wrażliwości i niskiej odporności emocjonalnej.
- **Wytrzymałość** – zdolność do adekwatnego reagowania w sytuacjach wymagających długotrwałej lub wysoko stymulującej aktywności i/lub w warunkach silnej stymulacji zewnętrznej.
- **Aktywność** – tendencja do podejmowania zachowań o dużej wartości stymulacyjnej lub do zachowań dostarczających stymulacji zewnętrznej (z otoczenia).

---

²⁹⁹ Strelau, J. (1998). *Psychologia temperamentu*. Warszawa: PWN.

Poprzez osobowość w tych badaniach zgodnie z koncepcją Eysencka będziemy rozumieć: "względnie trwałą organizację charakteru, temperamentu, intelektu i właściwości fizycznych, które determinują specyficzne sposoby przystosowania się do otoczenia"³⁰⁰. Jako zmienną nas interesującą do modelu wprowadzimy jedynie psychotyzm.

- Psychotyzm – to wymiar, którego jeden biegun opisują takie cechy, jak altruizm, empatia i uspołecznienie, drugi biegun zaś opisuje przestępczość, psychopatię i schizofrenię. Osoby uzyskujące wysokie wyniki w skali Psychotyzmu "przejawiają skłonność do ryzyka i nieodpowiedzialnych zachowań, brak im zrozumienia dla potrzeb drugiego człowieka, ich stosunek do otoczenia cechować może wrogość i podejrzliwość, a także brak empatii lub nastawienie antyspołeczne"³⁰¹. Ta zmienna może okazać się kluczowa w zakresie wyjaśniania asocjalnych modułów poznawczych jako zmiennej zależnej.

Kolejną zmienną niezależną będzie Empatia, czyli w rozumieniu Marka Davisa: zdolność odczuwania stanów psychicznych innych osób oraz umiejętność przyjęcia ich sposobu myślenia, spojrzenia z ich perspektywy na rzeczywistość. Taki dwuwymiarowy model empatii dobrze pasuje do modelu agresji który przewidujemy jako zmienna zależną. W ramach empatii Davis wyróżnił następujące jej wymiary³⁰²:

- Przyjmowanie perspektywy – określa umiejętność do patrzenia na sytuację z perspektywy innych osób biorących w niej udział. Związana z poznawczym komponentem empatii, mogąca służyć zarówno złym jak i dobrym działaniom.
- Empatyczna troska – określająca gotowość do odczuwania i rozumienia stanów emocjonalnych innych obserwowanych osób. Tworząca afektywny aspekt empatii związany z odczuwaniem konkretnych uczuć.
- Osobista przykrość – określająca tendencję do reagowania lękiem i niepokojem na przykrość innej osoby.
- Fantazjowanie – określające tendencję do uciekania w wyobraźniowy świat i przyjmowania ról, których jednostka nigdy nie pełniła.

---

³⁰⁰ Oleś, P. K. (2003). *Wprowadzenie do psychologii osobowości*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe SCHOLAR, s. 145.

³⁰¹ Ibid, s. 148.

³⁰² Davis, M. (1999). *Empatia. O umiejętności współodczuwania*. Gdańsk: GWP.

Zmienne Zależne – Zmiennymi zależnymi będą w przypadku obu grup agresja, w przypadku grupy kontrolnej styl funkcjonowania interpersonalnego, a w przypadku grupy badawczej funkcjonalne asocjalne moduły poznawcze.

Agresję będziemy definiować jako „czynności podejmowane i realizowane przez podmiot wobec innych ludzi (konkretnej osoby, grupy), tak zorganizowane, iż ich następstwem jest szkoda, utrata cenionych społecznie wartości, cierpienie, ból”³⁰³. Wybraliśmy jej model w którym znajdziemy następujące wymiary stanowiące obszar naszych zmiennych:

- Agresja Fizyczna – wskazująca tendencję do stosowania siły fizycznej w stosunku do innych osób w różnych celach i różnych sytuacjach.
- Agresja Werbalna – wskazująca tendencję do stosowania pośrednich form agresji takich jak wyzywanie, obrażanie i grożenie.
- Wrogość – wskazuje na tendencję do poznawczego interpretowania sytuacji jako zagrażających i usprawiedliwiających agresję.
- Gniew – wskazuje na tendencję do emocjonalnego nieprzemyślanego impulsywnego reagowania zachowaniami agresywnymi³⁰⁴.

Style funkcjonowania interpersonalnego będziemy rozumieć jako wykształcone schematy oddziaływania na otoczenie w określony charakterystyczny sposób, wtórnie regulujący interpersonalne sprzężenie zwrotne i odpowiednią reakcję. Ich podstawy przedstawił Sullivan w interpersonalnej teorii osobowości³⁰⁵. Autor ten wskazał, że osobowość nie kształtuje się odrębnie od otaczającego świata, a odwrotnie - jest formowana przez kontakty społeczne. W zakresie tej zmiennej wyróżniamy następujące style:³⁰⁶

- Kierowniczo – Autokratyczny – określający tendencję do przejmowania kontroli i pełnienia kierowniczych ról, a także odnoszenia się do innych ludzi w kontaktach interpersonalnych w dyrektywny i autorytarny sposób.

---

³⁰³ Frączek, A. (1979). Czynności agresywne jako przedmiot studiów eksperymentalnej psychologii społecznej. W: A. Frączek (red.) *Studia nad psychologicznymi mechanizmami czynności agresywnych*. Wrocław: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, s. 16.

³⁰⁴ Buss, A., Perry, M. (1992). The Aggression Questionnaire. *Journal of Personality and Social Psychology*, 6, s. 452-459.

³⁰⁵ Hall, C. S., Lindzey, G. (1990). *Teorie osobowości*. Warszawa: PWN.

³⁰⁶ Stanik, J. M. (2009). *Interpersonal Multiphasic Personality Inventory – Podręcznik Testowy*. Maszynopis w Zakładzie Psychologii Klinicznej i Sądowej Instytutu Psychologii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.

- Podtrzymująco – Opiekuńczy – określający tendencję do przesadnego angażowania się w życie i interesy innych ludzi, celem pomocy im i uchronienia ich od szkody, nawet spowodowanej przez ich własne działania. Styl ten funkcjonuje nawet bez zgody i udziału osoby, w stosunku do której jest stosowany.
- Współpracująco – Przyjacielski – wskazujący tendencję do współpracy i efektywnego kooperowania celem wykonywania powierzonych zadań, wiąże się z umiejętnością kompromisu i pozytywnym nastawieniem do ludzi.
- Uległo – Zależny – wskazujący tendencję do opierania swojego zachowania o zdanie innych ludzi i bazowania na cudzych wskazówkach w zakresie podejmowania wyborów znaczących, dodatkowo wskazuje także na tendencję do podporządkowania się woli innych osób.
- Wycofująco – Masochistyczny – wskazujący na tendencję do zamartwiania się i wycofywania z kontaktów, które mogą przynieść jednostce szkodę. Jednocześnie wskazuje na tendencję do przypisywania sobie winy w sytuacjach, w których nie leży ona po stronie jednostki.
- Buntowniczo – Podejrzliwy – wskazujący na tendencję do doszukiwania się w kontaktach z innymi podstępu i manipulacji, a także do działania niezgodnie z normami i kwestionowania ich zasadności.
- Agresywno – Sadystyczny – opisujący tendencję do wykazywania agresji i postawy konfrontacyjnej w kontaktach z innymi ludźmi oraz uzyskiwania kontroli i posłuchu na drodze agresji fizycznej.
- Współzawodnicząco – Narcystyczny – wskazujący na tendencję do konkurowania z innymi osobami nawet w sytuacjach, które wymagają współpracy. Jednocześnie zawiera komponent nieadekwatnej oceny własnego potencjału i przeszacowywania własnych możliwości.
- Samoakceptacji – miara tego na ile jednostka jest w stanie akceptować swoją sytuację i percypowany przez siebie obraz własnej psychiki wraz z jej mocnymi i słabymi stronami.

- Pesymizm – wskazuje na tendencje do poznawczego określania sytuacji jako mniej korzystnej niż jest w istocie i percypowania przyszłych zdarzeń jako krzywdzących dla jednostki.
- Optymizm – Zaradność – Niezależność – wskazuje tendencję do wiary we własne możliwości i optymistyczne podchodzenie do stojących przed jednostką zadań. Jednocześnie wskazuje na potrzebę niezależności i podmiotowości.

Ostatnią zmienną zależną będą asocjalne moduły poznawcze wedle koncepcji Ułomnej Regulacji Osobowości Asocjalnej J.M Stanika³⁰⁷. W konceptualizacji osobowości są to poznawcze skrypty warunkujące określone zachowania posiadające komponent motywacyjny i celowościowy. Wśród nich wyróżniamy zmienne cząstkowe przytoczone poniżej dosłownie za autorem koncepcji UROA J.M Stanikiem³⁰⁸.

- Zorientowanie na siłę – „Skala ta bada utrwalaony w procesie desocjalizacji syndrom realizacyjny (cel i sposób) nazywany takim terminami jak: agresja, przemoc fizyczna, demonstrowanie władzy i dyktatorstwo, bezwzględnej kontroli nad innymi(...), określa dominujący u danego osobnika styl realizacyjny umożliwiający instrumentalne i skuteczne utrzymywanie władzy, a tym samym wysokiego statusu społecznego w obrębie FAGP (Funkcjonowanie w Asocjalnych Grupach Podkulturowych)”³⁰⁹
- Podstępność – „Ten moduł regulacji poznawczej obejmuje wiele zachowań nie wprost, a więc manipulacyjnych, zawierających się w określeniach: nieszczerzy, oszukańczy, fałszywy, chytry, sprytny. Reguluje on zachowania, których celem jest uzyskanie korzyści lub wyrządzanie komuś krzywdy. Jest związany z antycypacją ograniczeń i możliwości wykonywanych wprost lub z zakazami zewnętrznymi (znanymi lecz nie zinternalizowanymi podmiotowo), a grożącymi sankcjami za ich łamanie („Oni tego zabraniają, ale ja gwizdzę na to, bo umiem ich chytrze podejść”).”³¹⁰
- Roszczeniowość – „Skala ta bada ukształtowaną w procesie desocjalizacji postawę związaną ze skrajnym egoizmem lub (i) egocentryzmem, a więc trwałe nastawienie na

³⁰⁷ Stanik, J. M. (2013). *Psychologia Sądowa*. Warszawa: PWN.

³⁰⁸ Stanik, J.M. (2015). Psychologiczny model ułomnej regulacji osobowości asocjalnej (UROA). Wybrane aspekty weryfikacji empirycznej. W: A. Kieszkowska (red.) *Prawda Dobro Piękno Wymiar Filozoficzno – Prawny i Socjopedagogiczny*. Warszawa: Difin.

³⁰⁹ Ibid. s. 4.

³¹⁰ Ibid. s. 4.

bezwzględne osiągnięcie celu osobistego („dla mnie”, „to mnie się należy”). Obejmuje ona zarówno cele materialne (korzyści) jak i zwłaszcza cele emocjonalne (statusowe: „ja jestem lepszy”, „moje na wierzchu”).³¹¹

- Odcinanie – „Ten moduł poznawczy osobowości asocjalnej jest dysfunkcyjnym mechanizmem regulacyjnym, umożliwiającym blokowanie czy odcinanie sygnałów (informacji) odstraszaający od dokonywania czynów moralnie i prawnie zabronionych. Takie uodpornienie o charakterze *cut off* kształtuje się i rozwija wraz procesem pogłębiania się kryminalnej asocjalności jednostki.”³¹²
- Neutralizacje – „Ten moduł regulacji poznawczej osobowości obejmuje szeroki zakres mechanizmów obronnych ego. Uruchamianie tych mechanizmów – racjonalizacji i ekskulpacji (rozgrzeszania się) – ma charakter automatyczny i pojawia się już we wczesnych latach wadliwej socjalizacji jednostki.”³¹³
- Brak ciągłości w działaniu – „Ten moduł myślenia i działania można wyrazić za pomocą figury literackiej – „słomiany zapal”.³¹⁴ wskazuje na tendencję do podejmowania działań z dużym poziomem zaangażowania ale jednocześnie szybkim zniechęcaniem się do niego.
- Indolencja poznawcza – „Skala ta dotyczy modułu poznawczo – behawioralnego charakteryzującego się biernością w interakcjach społecznych”³¹⁵. Opisuje tendencję do filtrowania poznawczego otaczającego świata w taki sposób aby nie podejmować większości działań.
- Impulsywno - dezadaptacyjna reaktywność – opisuje gotowość do reagowania na sytuację w której można podjąć działanie przestępne celem zwiększenia swoich dóbr.
- Ryzykanctwo proaktywne – „Ten moduł regulacji poznawczej dotyczy bardzo szerokiej gamy zachowań. Generuje on działania proaktywne, które mieszczą się w obrębie syndromu braku kontroli poznawczej (BKP) nad stymulacją popędowo – emocjonalną. Charakteryzuje się on znacznym ograniczeniem antycypacji skutków

---

³¹¹ Ibid. s. 5.

³¹² Ibid. s. 6.

³¹³ Ibid. s. 5.

³¹⁴ Ibid. s. 6.

³¹⁵ Ibid. s. 7.

swej aktywności”³¹⁶. Opisuję tendencję do aktywnego poszukiwania i kreowania sytuacji w których można podjąć ryzykowne działania celem powiększenia swojego stanu posiadania.

- Zorientowanie na korzyść – „Ten moduł regulacji poznawczej dotyczy jednoznacznie wyodrębnionej klasy zachowań asocjalnych, zawierających jasny cel, a mianowicie zdobycie korzyści, bez względu na ograniczenia czy zakazy tak prawne jak i moralne. Dominowanie tego typu regulacji określa osobę skrajnie egoistyczną.”³¹⁷
- Zorientowanie na wyróżnienie się – „Ten moduł regulacji poznawczej dotyczy e g o c e n t r y z m u p r o a k t y w n o – r y w a l i z a c y j n e g o: zawiaduje zachowaniami ukierunkowanymi na zyskanie statusowego znaczenia (wyróżniania się w grupie) oraz jednoczesnego lekceważenia drugih, tj. obniżania ich pozycji statutowej („To ja jestem lepszy, sprawniejszy niż ty – oni”!). Zachowania regulowane przez tak ukształtowaną strukturę poznawczą są zasadniczo ukierunkowane na uzyskiwanie emocjonalnej satysfakcji i permanentnego potwierdzania przed sobą własnego znaczenia, ważności „wyższości” w porównaniu z innymi.”³¹⁸

---

³¹⁶ Ibid. s. 8.

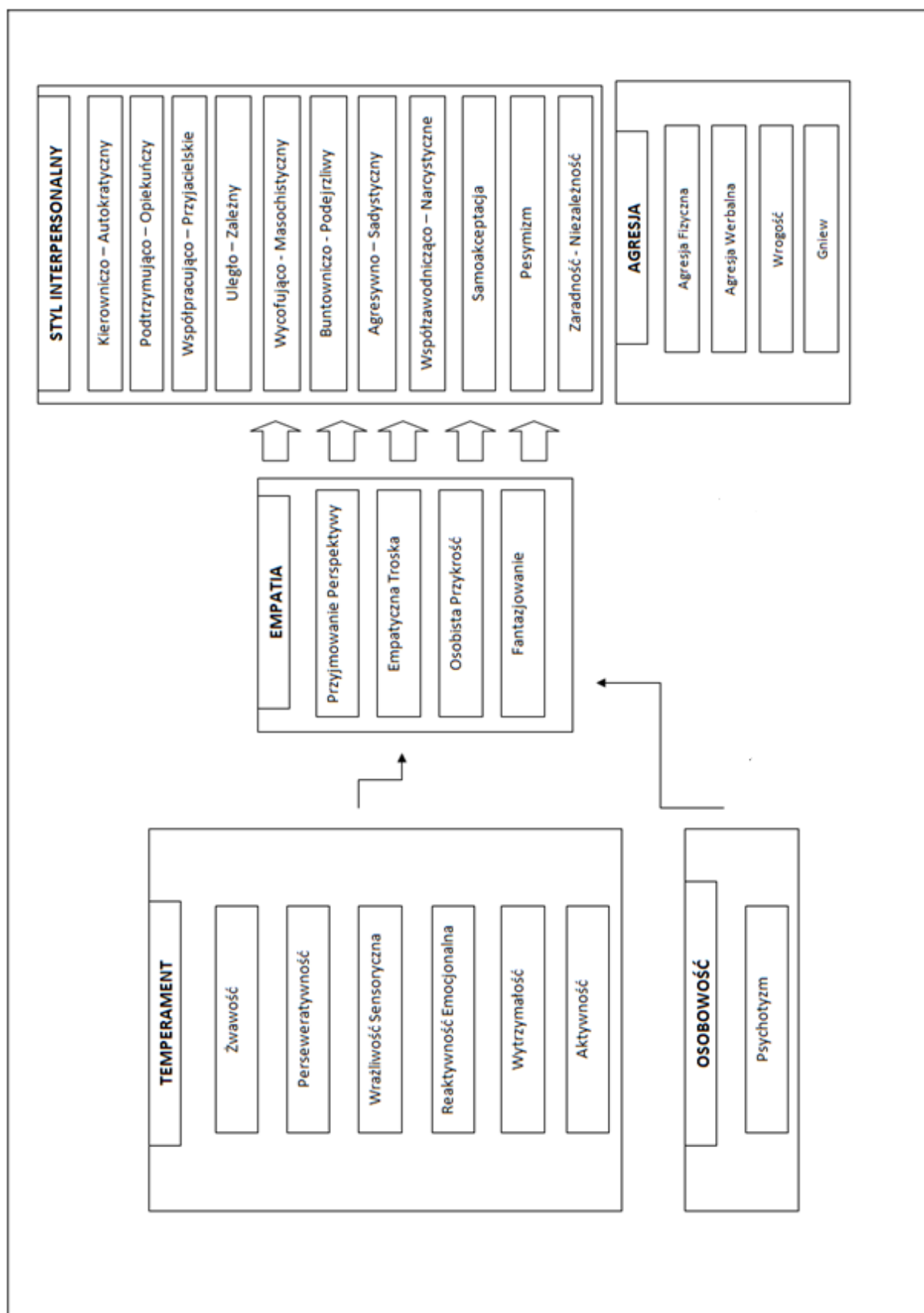
³¹⁷ Ibid. s. 8.

³¹⁸ Ibid. s. 9.

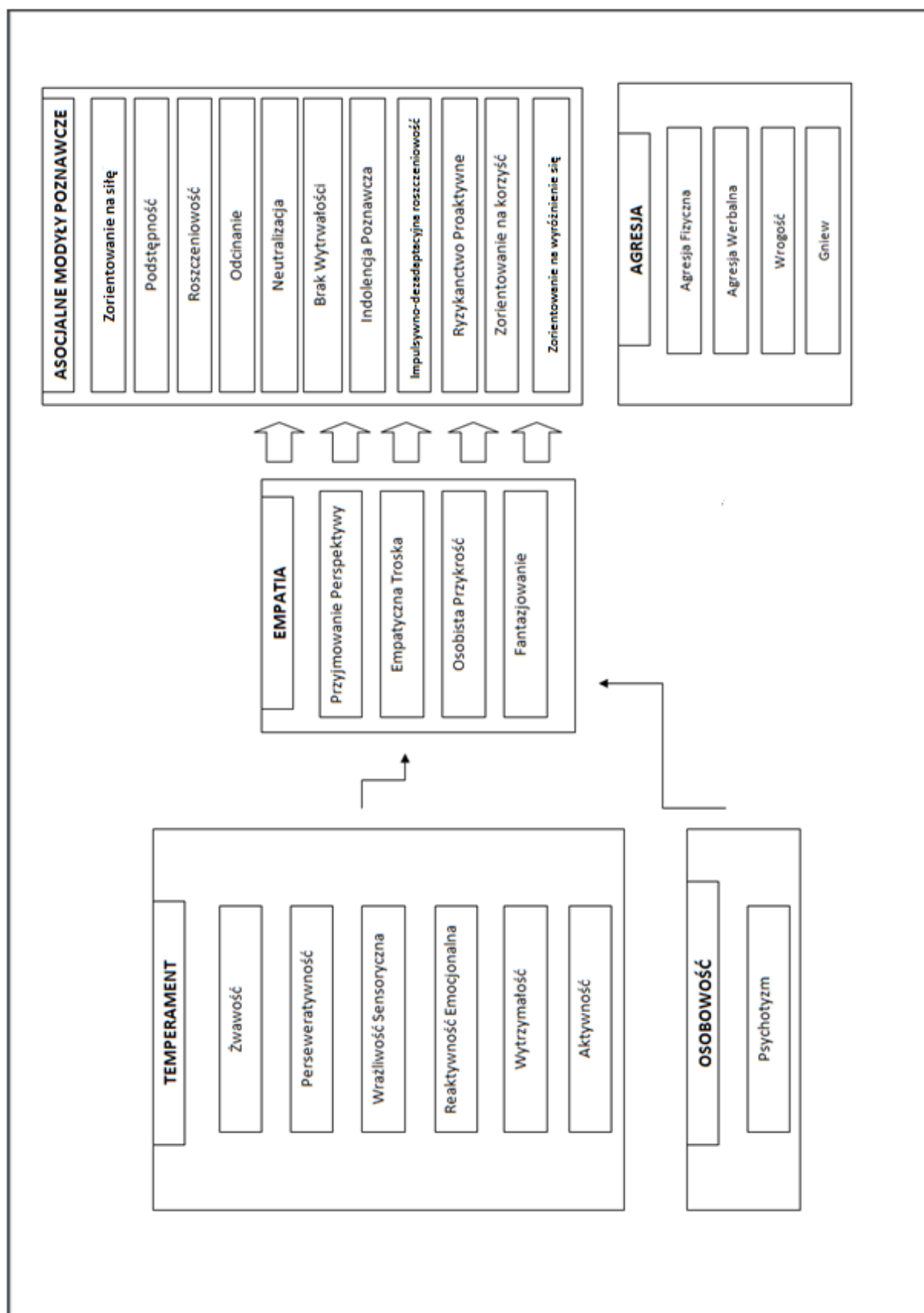

7.4. Model badawczy

W naszej pracy zastosujemy unikalny konstrukt badawczy zakładając dwa odrębne modele teoretyczne opisujące badane zjawisko. Czynimy tak dlatego, że w naszym odczuciu nieletni działający w ramach normalnej regulacji osobowości (NRO) stanowią grupę różną pod względem funkcjonalnym od nieletnich asocjalnych znajdujących się w zakładach poprawczych. Pierwszy opisywany model badawczy dotyczy grupy kontrolnej. Chcemy w nim wykazać, że poprawnie socjalizowana jednostka nabiera standardowych wskazanych w interakcyjnej teorii osobowości, stylów interpersonalnych, które warunkują jej społeczne aktywności, jednocześnie tworząc specyficzne pole normatywne, w obrębie którego może dążyć do akceptowalnie społecznych wartości. Zmiennymi niezależnymi – pierwotnymi w swojej genezie psychobiologicznej będą tutaj wymiary opisywane przez Regulacyjną Teorię Temperamentu Jana Strelaua. W modelu weźmiemy pod uwagę Żwawość, Reaktywność Emocjonalną, Wrażliwość Sensoryczną, Perseweratywność, Wytrzymałość, Aktywność, oraz wymiary osobowości opisywane przez PEN Hansa Eysencka. Bazując na doświadczeniach badawczych i próbując rozwiązać podstawowy problem pracy ograniczymy się jedynie do umieszczenia psychotyzmu w modelu. Neurotyzm i Ekstrawersja są bowiem w pewnym stopniu związane z takimi skalami jak aktywność i reaktywność emocjonalna. Te wskaźniki są w ramach funkcjonowania każdej jednostki pierwotniejsze niż rodzina, wychowanie czy skrypty poznawcze, tak więc ich unikalna i jednostkowa konstelacja określa charakter procesów takich jak wychowanie w rodzinie, socjalizacja w instytucjach i wstępne kontakty z grupami rówieśniczymi. Pośrednio w wyniku specyficznego układu cech temperamentalnych, czynników środowiskowych, kulturowych, rodzinnych, ekonomicznych i specyficznego klimatu społecznego wytwarza się empatia i w naszym modelu zajmować będzie miejsce pośrednie, które jak zakładamy będzie miało wartość modyfikującą dla naszego zbioru zmiennych zależnych, który stanowią w przypadku grupy kontrolnej specyficzne preferowane style funkcjonowania interpersonalnego oraz z drugiej strony przejawiane zachowania agresywne. Taka konstrukcja modelowa pozwala ustalić związki zmiennych głęboko osadzonych w strukturze psychicznej człowieka i wrodzonych z późniejszym wyposażeniem poznawczym w odpowiednio elastyczne style funkcjonowania. Owe interpersonalne style funkcjonowania i umiejętność świadomego manipulowania nimi, stanowi podstawę sukcesu w dzisiejszej gospodarce opartej o kooperację, a jednocześnie nastawionej na konkurencyjność. Agresja została do modelu kontrolnego dodana jako wyraz tendencji do utraty kontroli przez jednostkę, ale nie jest jego centralnym elementem.

Drugi model to model badawczy – centralny i najważniejszy w pracy. Opisuje on grupę badawczą czyli nieletnich wychowanków zakładów poprawczych. Zakłada interakcję pomiędzy zmiennymi niezależnymi, którymi w tym przypadku podobnie jak poprzednio jest zespół cech psychologicznych, mających podłoże biologiczne – temperamentu i osobowości. Z cech temperamentalnych wyróżnionych w modelu jako zmienne niezależne mamy wszystkie 6 wymiarów temperamentalnych wskazanych przez Jana Strelaua w jego Regulacyjnej Teorii Temperamentu. Są to Żwawość, Reaktywność Emocjonalna, Wrażliwość Sensoryczna, Perseweratywność, Wytrzymałość, Aktywność. Cechy te mają ten ciekawy wspólny mianownik, że są obserwowalne nie tylko za pomocą testów psychometrycznych, ale ich przełożenie na wieloaspektowość zachowania umożliwia ocenę ich wartości wychowawcom lub rodzicom. Z teorii Eysencka znów wybierzemy jako zmienną niezależną jedynie psychotyzm – w naszym odczuciu poszukując źródeł asocjalności ta skala, perfekcyjnie opisuje zespół objawowy wynikający z głębokich biologicznie warunkowanych procesów. Zmienną o charakterze pośrednim będzie empatia, w naszym modelu zajmuje takie miejsce z uwagi na jej właściwości moderujące w zakresie interakcji ze zmiennymi niezależnymi. W empatii przyjmujemy wyróżnioną przez Marka Davisa strukturę składającą się z 4 wymiarów: przyjmowania perspektywy, empatycznej troski, osobistej przykrości i fantazjowania. Celowo pomijamy tutaj wynik ogólny, gdyż nie wniósłby on nic do analiz na tak szczegółowym poziomie, jaki zostanie przedstawiony w rozdziałach opisujących wyniki. Agresja znajdzie się w modelu jako zmienna badana celem weryfikacji dobroci całego wysiłku badawczego, gdyż w naszej pracy nie pełni ona roli konstruktu centralnego. W przypadku grupy badawczej te skale są szczególnie istotne i wyjaśnienie ich powiązań i konotacji ze zmiennymi temperamentalnymi może mieć inny charakter niż w przypadku młodzieży poprawnie zsocjalizowanej. Podobnie jak w przypadku poprzednim pomijamy wynik ogólny z uwagi na jego niską moc eksplanacyjną i tendencję do zaciemniania wyników w poszczególnych skalach częściowych. Ostatecznie najważniejszą zmienną zależną, kluczową dla rozwiązania problemów postawionych w naszej pracy, będzie układ asocjalnych modułów poznawczych Ułomnej Regulacji Osobowości Asocjalnej. Pod uwagę weźmiemy wszystkie moduły wyróżnione przez J. M. Stanika. Naszym założeniem jest bowiem interakcyjny wpływ głębokich struktur psychologicznych, z modyfikującym oddziaływaniem na poszczególne moduły w ich zróżnicowanym kształcie. Przewidujemy, że niektóre moduły mogą być warunkowane innymi czynnikami w większym stopniu niż pozostałe. W takim wypadku dowiemy się tego w trakcie przeprowadzania analizy ścieżek.

7.5. Kierunki rozstrzygnięć empirycznych

Wyniki zostały zaprezentowane w zwyczajowej kolejności, na początku znajdują się szczegółowe dane dotyczące grup badawczej i kontrolnej pod względem podstawowych wymiarów takich jak: płeć, wiek, konkretne paragrafy, za które zostali skazani poszczególni nieletni. Adolescenci z grupy kontrolnej zostali przyporządkowani do dwóch grup w zależności od ich wyniku w Skali Objawowej Zachowań Ucznia (SOZU). Grupy zostały wydzielone za pomocą mediany. Nieletni z grupy badawczej zostali podzieleni na podgrupy ze względu na dominujący w ich przypadku charakter przestępstw, których się dopuścili. Grupę badawczą podzielono później jeszcze na 3 odrębne podgrupy, w zależności od dominującego typu przestępczej aktywności, którego dopuszczali się nieletni i w zależności od zasadności analizy w poszczególnych podgrupach prowadzone były również analizy statystyczne.

W zależności od uzyskanych rozkładów poszczególnych zmiennych zostały zastosowane określone odpowiednie dla nich analizy statystyczne. Celem odpowiedzi na postawione sobie pytania badawcze użyto szeregu technik mających na celu rzetelną i trafną eksplorację materiału badawczego. Zastosowane zostały analizy statystyczne mające uzasadnienie z punktu widzenia metodologicznego oraz praktycznego w zakresie odpowiedzi na poszczególne pytania badawcze. Analizy jakie zostały dokonane to statystyka opisowa, analizy korelacyjne, testy niezależności χ^2 , analiza czynnikowa oraz w końcu analiza ścieżek. W zależności od konkretnych pytań badawczych, użyte zostały formy graficzne najwierniej oddające zebrane dane i wyszczególnione zależności. Tam gdzie zamieszczenie określonej tabeli bądź reprezentacji graficznej nie byłoby zasadne z uwagi na dublowanie treści przedstawionej w innych miejscach, zamieszczono ją w aneksie.

Ostatecznym etapem analizy pozwalającym na rozwiązanie problemów postawionych sobie we wstępie były analizy porównawcze między grupami kontrolną i badawczą. Zależności istniejące pomiędzy poszczególnymi zmiennymi zostały określone dzięki metodzie analizy ścieżek, która pozwoliła na wyróżnienie mechanizmu zależności i relacji zachodzących pomiędzy zmiennymi w obrębie tego mechanizmu. Eksploracyjna analiza ścieżek została przeprowadzona dzięki programowi Lisrel zarówno w grupie badawczej jak i kontrolnej. Takie postępowanie pozwoliło na porównanie dwóch mechanizmów, asocjalnego i poprawnie uspołecznionego. Zestawienie tych dwóch modeli wykazało jakościowe różnice w obrębie używania poznawczych modułów asocjalności przez nieletnich.

Rozdział 8. Metody i Organizacja Badań

8.1. Charakterystyka grupy badawczej

Charakterystykę grupy badawczej sporządzono na podstawie akt sprawy, które określały jakich przestępstw dopuścili się oni przed umieszczeniem w Zakładzie Poprawczym bądź w Młodzieżowym Ośrodku Wychowawczym. W grupie kontrolnej poziom sprawianych problemów wychowawczych szacowali wychowawcy adolescenta na podstawie znajomości jego zachowania, posługując się Skalą Objawową Zachowań Ucznia opracowaną przez Barbarę Leśniak. Taki sposób zapewniał akuratne oddanie poziomu asocjalności poszczególnych uczestników badań z uwagi na interesujące nas cechy. Dodatkowo w grupie kontrolnej została ustalona płeć badanych oraz ich wiek, natomiast w grupie badawczej z uwagi na objęcie badaniami męskich placówek płeć nie była konieczna do określania. Należy podkreślić, że w odróżnieniu od pozostałych środków wychowawczych przewidzianych w U.P.N. umieszczenie w zakładzie poprawczym jest środkiem uważanym za bardzo dolegliwy i nie stosowanym z błahego powodu. W związku z tym sytuacja, w której nieletni byłby wcześniej podopiecznym zakładu poprawczego była na tym etapie również wykluczana.

	Grupa Kontrolna	Grupa Badawcza
Średnia Wiek	14,6	17,2
Liczebność Chłopców	161	148
Liczebność Dziewcząt	135	-

8.2. Zastosowane metody badawcze

W celu zebrania materiału badawczego zastosowano agregat narzędzi dobranych zgodnie z teoriami przedstawianymi w części teoretycznej. Jednocześnie tam gdzie było to możliwe staraliśmy się wybierać narzędzia bardziej atrakcyjne z punktu widzenia poznawczego i krótsze, tak aby były one dostosowane do potencjału intelektualnego osób w naszych grupach badawczych i kontrolnych.

FCZ – KT – Formalna charakterystyka zachowania – kwestionariusz temperamentu w opracowaniu Jana Strelaua, bazujący na jego uznanej w świecie Regulacyjnej Teorii Temperamentu, składający się z poniższych skal:

- ŻW – Żwawość – wskazująca na sposób wykonywania czynności odznaczający się tendencją do szybkiego i intensywnego działania i utrzymywania dużego tempa.
- PE – Perseweratywność – wskazująca na tendencję do utrzymywania wykonywania jakiejś czynności nawet po zaprzestaniu oddziaływania bodźca, który ją zainicjował.
- WS – Wrażliwość Sensoryczna – wskazująca na tendencję do odbierania określonej ilości bodźców z otoczenia.
- RE – Reaktywność Emocjonalna – wskazująca na tendencję do reagowania emocjami w sytuacjach bodźcowych.
- WT – Wytrzymałość – wskazująca na umiejętność utrzymania tempa i kierunku aktywności pomimo występowania czynników przeszkadzających i obciążających.
- AK – Aktywność – wskazująca na tendencję do angażowania się w wiele działań i przejmowanie inicjatywy w proaktywny sposób.

EPQ – R – Eysenck Personality Questionnairy – Revised - Kwestionariusz mierzący wymiary koncepcji PEN Hansa Eysencka w adaptacji Piotra Brzozowskiego i Radosława Drwała, w pełnej wersji składającej się ze 100 pytań, mierzących zmienne w następujących skalach:

- P – Psychotyzm – mierząca agregat cech uznawanych za asocjalne – takich jak agresja, egocentryzm, brak woli do przestrzegania norm.
- E – Ekstrawersja – mierząca tendencję do zachowań o charakterze społecznym i określa takie cechy jak intensywność poszukiwania aktywności, towarzyskość czy poszukiwanie doznań.
- N – Neurotyzm – mierzące tendencję do silnego nie zrównoważenia emocjonalnego nacechowanego podłożem nerwicowym.
- L – Skala Kłamstwa (aprobaty społecznej) – mierząca tendencję do stawiania siebie w lepszym świetle i symulowania większego podporządkowania normom społecznym.

IMPI – Interpersonal Multiphasic Personality Inventory – kwestionariusz będący zrewidowaną Skala Ustosunkowań Interpersonalnych autorstwa Jana M. Stanika. Mierzący dyspozycje do określonego zachowania w sytuacjach interpersonalnych.

- IM I – Kierowniczo – Autokratyczne – mierzące tendencję do przejmowania kierownictwa w grupie i ukierunkowaniu aktywności na sprawowanie kontroli nad rówieśnikami.
- IM II – Podtrzymująco – Opiekuńcze – mierzące tendencję do przesadnego angażowania się w sytuację innych osób i pomagania im z pobudek autotelicznych.
- IM III – Współpracująco – Przyjacielskie – mierzące umiejętność współpracy z innymi ludźmi i łatwość wykonywania zadań wymagających pracy grupowej.
- IM IV – Uległo – Zależne – wskazujące tendencję do poddawania w wątpliwość swojej skuteczności i oddawania ważnych spraw w ręce innych.
- IM V – Wycofująco – Masochistyczne – polegające na uciekaniu od kłopotów poprzez wycofywania się z aktywności i sytuacji konfrontacyjnej.
- IM VI – Buntowniczo – Podejrzliwe – obrazująca zachowanie nacechowane paranoicznym obrazem świata i tendencją do zaprzeczania sensowności norm społecznych.
- IM VII – Agresywno – Sadystyczne – opisujące tendencję do przyjmowania postawy agresywnej i zastraszającej w stosunku do współuczestników interakcji.
- IM VIII – Współzawodnicząco – Narcystyczne - mierzące tendencję do takiego kierowania sytuacją, aby nabrała ona znamion gry o sumie zerowej i konkurowania nawet w sytuacjach które tego nie wymagają.
- IM IX – Samoakceptacji – miara tego na ile jednostka jest w stanie akceptować swoją sytuację i percypowany przez siebie obraz własnej psychiki wraz z jej mocnymi i słabymi stronami.
- IM X – Pesymizm – tendencja do koncentracji na negatywnych aspektach różnych zdarzeń i zamartwiania się nimi.
- IM XI – Optymizm – Zaradność – Niezależność – opisuje przeświadczenie jednostki o zdolności poradzenia sobie niezależnie od okoliczności.
- IM XII – Kłamstwo – Aprobata Społeczna – skala diagnostyczna w ograniczonym sensie opisuje bowiem tendencję do naiwnej autoprezentacji.

MTACM – Multidimensional Test of Antisocial Cognitive Modules – Test asocjalnych modułów poznawczych w opracowaniu Jana M. Stanika, mierzący poziom rozwoju skryptów poznawczych odpowiedzialnych za asocjalne zachowanie.

- MT I – Zorientowanie na siłę – opisuje tendencję do poszukiwania aktywności, które dają jednostce poczucie kontroli i sprawstwa w grupie.
- MT II – Podstępność – wskazuje na poziom umiejętności posługiwania się manipulacją i innymi technikami polegającymi na decepcji, w celu realizacji określonych zadań.
- MT III – Roszczeniowość – wskazuje na tendencję do wyrażania własnych oczekiwań w stosunku do zachowania innych.
- MT IV – Odcinanie – opisuje mechanizm pozwalający na pomijanie przez system poznawczy pewnych elementów sytuacyjnych celem redukcji dysonansu.
- MT V – Neutralizacje – wskazuje na gotowość jednostki do racjonalnego, aktywnego redukowania dysonansu za pośrednictwem szeregu operacji poznawczych.
- MT VI – Brak ciągłości w działaniu – wskazuje na tendencję do podejmowania działań z dużym poziomem zaangażowania ale jednocześnie szybkim zniechęcaniem się do niego.
- MT VII – Indolencja poznawcza – opisuje tendencję do filtrowania poznawczego otaczającego świata w taki sposób aby nie podejmować większości działań.
- MT VIII – Impulsywno – dezadaptacyjna reaktywność – opisuje gotowość do reagowania na sytuację, w której można podjąć działanie przestępne celem zwiększenia swoich dóbr.
- MT IX – Ryzykanctwo proaktywne – opisuje tendencję do aktywnego poszukiwania i kreowania sytuacji w których można podjąć ryzykowne działania celem powiększenia swojego stanu posiadania.
- MT X – Zorientowanie na korzyść – wskazuje na skrypt poznawczy skupiający ocenę sytuacji i zachowania w niej tylko na podstawie ewentualnych korzyści, jakie może ona przynieść.

- MT XI – Zorientowanie na wyróżnienie się – opisuje motywacyjny pęd do podejmowania zachowań, które w odczuciu jednostki przysporzą jej prestiżu i poważania w grupie.

BPAQ – Buss – Perry Aggression Questionnaire – Skala agresji Bussa Perryego w adaptacji instytutu Amity, mierząca różne wymiary agresji.

- PA – Agresja Fizyczna – wskazujący na gotowość do reagowania fizyczną przemocą na bodźce płynące z otoczenia.
- VA – Agresja Werbalna – opisująca tendencję do reagowania na bodźce za pomocą obraźliwego języka.
- H – Wrogość – wskazująca na poznawczy komponent agresywności i określająca tendencję do odbierania bodźców jako zagrażających.
- A – Gniew – wskazujący na afektywny komponent agresywności i określający tendencję do emocjonalnego reagowania złością w sytuacji bodźcowej.

IRI – Indeks Reaktywności Interpersonalnej Marka Davisa – skala mierząca różne wymiary empatii.

- PP – Przyjmowanie perspektywy – określa umiejętność do patrzenia na sytuację z perspektywy innych osób biorących w niej udział.
- ET – Empatyczna troska – określająca gotowość do odczuwania i rozumienia stanów emocjonalnych innych obserwowanych osób.
- OP – Osobista przykrość – określające tendencję do reagowania lękiem i niepokojem na przykrość innej osoby.
- FS – Fantazjowanie – określające tendencję do uciekania w wyobrażeniowy świat i przyjmowania ról, których jednostka nigdy nie pełniła.

8.3. Organizacja i przebieg badań

Badania zostały przeprowadzone w okresie obejmującym lata 2013 – 2015. Grupę kontrolną stanowili uczniowie śląskich gimnazjów. Badacz uzyskał zgodę Śląskiego Kuratorium Oświaty w Katowicach i zaproponował wzięcie udziału w badaniach wszystkim gimnazjom na terenie Katowic, Sosnowca, Gliwic, Zabrze, Bytomia, Chorzowa, Rudy Śląskiej, Siemianowic Śląskich i Piekar Śląskich. W każdym gimnazjum które wyraziło chęć i gotowość do pomocy w przeprowadzeniu badań zostało przebadane maksymalnie 2 klasy. Miało to na celu uniknięcie sytuacji, w której z racji przeciążenia sił i środków placówki edukacyjnej dochodzi do nieprawidłowości w trakcie badań. Badani adolescenti wypełniali testy podczas 3 sesji diagnostycznych – tak, aby nie przeciążyć ich możliwości poznawczych i nie ryzykować negatywnego wpływu dla trafności badania. Podczas wprowadzania wyników do późniejszych obliczeń statystycznych eliminowane były zestawy niekompletne lub w oczywisty sposób nierzetelnie wypełnione (np. zakreszenie jednej i tej samej liczby na wszystkie pytania testowe). W efekcie grupa kontrolna liczyła 296 osób, 161 mężczyzn i 135 kobiet. W grupie badawczej uzyskano zgodę Departamentu Wykonywania Orzeczeń i Probacji w Ministerstwie Sprawiedliwości i po uprzednich konsultacjach z dyrektorami placówek, przebadano nieletnich z Młodzieżowych Ośrodków Wychowawczych i Zakładów Poprawczych w województwie Śląskim i Pomorskim. Sumarycznie zgromadzono materiał od 148 nieletnich, wobec których wykonywany był środek wychowawczy lub poprawczy w postaci umieszczenia w Młodzieżowym Ośrodku Wychowawczym lub Zakładzie Poprawczym. W tej grupie za kluczowe przestępstwa, które powodowały później odpowiednie kwalifikowanie danej osoby do dalszych częściowych analiz przyjęto popełnienie czynu o charakterze bądź to agresywnym, bądź związanym z kradzieżą, bądź rabunkowym stanowiącym funkcjonalne połączenie dwóch poprzednich typów. Celowo na etapie konceptualizacji unikaliśmy włączania nieletnich skazanych z artykułu 148 k.k. (zabójstwo) oraz 197 k.k. (zgwałcenie), jako że poprzednie badania w tym zakresie wykazały w ich przypadku uzasadniona byłaby jakościowa metodologia i głęboka analiza przy użyciu takich narzędzi jak wywiad psychologiczny. Dodatkowo założyliśmy, że nasze badanie przeprowadzimy tylko w odniesieniu do nieletnich, u których nie ma potrzeby odbywania kary w ośrodku prowadzącym terapię dla osób uzależnionych od substancji psychoaktywnych oraz osób z upośledzeniem umysłowym. Po sporządzonej wcześniej kwerendzie artykułów, z uwagi na złamanie których nieletni najczęściej kierowani są do opisywanych placówek wyodrębniliśmy następujące 3 grupy:

- Przestępstwa agresywne w naszej pracy to czyny z artykułów:
  - art. 156 k.k. – Ciężki uszczerbek na zdrowiu – jest to bardzo ciężkie przestępstwo, gdyż wymaga trwałego uszkodzenia takich funkcji jak np. wzrok, słuch, zdolność płodzenia.
  - art. 157 k.k. – Inne uszkodzenie ciała – średni i lekki uszczerbek na zdrowiu, obejmuje on wszelkie nie wyczerpane przez wcześniejszy artykuł dolegliwości, trwające powyżej 7 dni w przypadku średniego i poniżej 7 w przypadku lekkiego uszczerbku na zdrowiu. Warto dodać iż średni uszczerbek jest ścigany z oskarżenia publicznego, podczas gdy lekki na wniosek pokrzywdzonego.
  - art. 158 k.k. – Udział w bójce lub pobiciu – warto jest tutaj podkreślenie rozróżnienia na dwa zupełnie odmienne stany faktyczne wynikające z kwalifikacji czynu w ramach tego jednego artykułu. Udział w bójce zakłada zdarzenie, w którym dochodzi do wymiany ciosów pomiędzy trzema lub więcej osobami, podczas gdy pobicie to konfrontacja pomiędzy określoną ilością sprawców, stosujących przemoc w stosunku do określonej ilości ofiar. To rozróżnienie jest bardzo istotne z punktu widzenia praktycznego, gdyż zakwalifikowanie zdarzenia jako bójki prowadzi do wyciągnięcia odpowiedzialności za nie w stosunku do wszystkich uczestników – czasami np. napadających i napadniętych.
  - art. 159 k.k. – Użycie w bójce i pobiciu niebezpiecznych przedmiotów – jako niebezpieczne ustawodawca wskazał nóż – którego użycie znamionuje godzenie się z możliwością pozbawienia człowieka życia.
  - art. 288 k.k. – Zniszczenie rzeczy – obejmuje wiele aktów wandalizmu, którego nieletni często dopuszczają się przy okazji popełniania innych przestępstw, a czasami zupełnie autonomicznie jako sposób na zabicie nudy.
- Przestępstwa związane z kradzieżą to czyny opisane w artykułach:
  - art. 278 k.k. – Kradzież – zabranie cudzej rzeczy celem przywłaszczenia, w przypadku naszej grupy badawczej będzie dotyczyła ogromnego katalogu rzeczy, poczynając od roweru a na drzwiach do mieszkania kończąc.

- art. 279 k.k. – Kradzież z włamaniem – elementem charakterystycznym dla tego przestępstwa jest sforsowanie jakiejś przeszkody – zwykle zamka, kłódki lub zabezpieczenia bagażnika samochodowego w celu dokonania kradzieży, zwykle zakłada i charakteryzuje grupy bardziej zorganizowane.
  - art. 284 k.k. – Przywłaszczenie – w naszym przypadku najczęściej będzie wynikało ze sporu rodzinnego dotyczącego dysponowania jakimś dobrem ruchomym, np. samochodem, telewizorem, rentą babci.
  - art. 289 k.k. – Zabór pojazdu – jest to przestępstwo o wysokim stopniu skomplikowania, często znamionujące udział lub współudział w ramach większej i bardziej zorganizowanej grupy przestępczej, gdyż towar ów trzeba umieć spieniężyć, co dla nieletniego może być nie lada wyzwaniem bez pomocy starszych kolegów.
- Przestępstwa o charakterze rozbójniczym to czyny wypełniające znamiona z:
    - art. 280 – Rozbój – klasyczna forma przemocy, w której groźbą bezpośredniego użycia przemocy, zmusza się jednostkę do wydania określonych dóbr swoim napastnikom.
    - art. 281 – Kradzież rozbójnicza – opisuje sytuację, w której groźba przemocy zachodzi po dokonaniu kradzieży i służy utrzymaniu się napastnika w posiadaniu skradzionego dobra. Przykładem byłoby tutaj popularne pożyczenie telefonu celem zadzwonienia do rodziców, a później w momencie kiedy ofiara chce go z powrotem użycie groźby.
    - art. 282 – Wymuszenie rozbójnicze – które w przypadku naszej grupy badawczej najczęściej przybiera postać „opodatkowania” młodszych kolegów i nakazywania im płacenia sobie określonych sum pieniędzy grożąc pobiciem lub upokorzeniem w szkole.

Rozkład procentowy przestępstw opisanych powyżej w grupie badawczej przedstawia tabela:

Kategoria	Artykuł	Wartość procentowa z N
Przestępstwa Agresywne	156 – Ciężki uszczerbek na zdrowiu	2,7 %
	157 – Inne uszkodzenie ciała	33.1 %
	158 – Udział w bójce lub pobiciu	29.73 %
	159 – J.w. z użyciem przedmiotów	24.1 %
	288 – Zniszczenie mienia	24.1 %
Przestępstwa związane z kradzieżą	278 – Kradzież	61.4 %
	279 – Kradzież z włamaniem	37.1 %
	284 – Przywłaszczenie	14.8 %
	289 – Zabór pojazdu	6 %
Rozboje	280 – Rozbój	42.5 %
	281 – Kradzież rozbójnicza	36.4 %
	282 – Wymuszenie rozbójnicze	38.5 %

Podział został dokonany na podstawie efektów spodziewanych po wykonaniu konkretnego działania. W przypadku przestępstw o charakterze agresywnym jedyną „korzyścią” było zrobienie krzywdy drugiej osobie, w przypadku przestępstw związanych z kradzieżą zawsze było to osiągnięcie jakiegoś uzysku w postaci wymiernego dobra materialnego, podczas gdy przestępstwa rabunkowe stanowią wypadkową tych dwóch wcześniejszych typów, aby się ich dopuścić jednostka musi być bowiem na tyle skuteczna w zastraszeniu, żeby ofiara chciała wykonać pewne czynności w obawie przed zrobieniem jej krzywdy, celem napastnika jest jednak uzyskanie korzyści. Mierzona była również ilość przypadków, w których nieletni dopuścił się wyżej wymienionych zachowań. Analogicznie do skali SOZU została stworzona krótka ankietka, która pomagała organizować te dane – co bardzo istotne z uwagi na różne rozumienie terminów takich jak „często” lub „rzadko” zrezygnowano z takiej formuły zastępując ją miarą ilościową. Jako, że badania były anonimowe i po etapie zbierania i przeglądania materiału aktowego, nie można było przypisać konkretnego kompletu do wychowanka, nie sporządzano dokładnego opisu sposobu i okoliczności popełnianych czynów, gdyż w przypadku takiego działania anonimowość byłaby iluzoryczna. Skala, którą oceniano częstotliwość poszczególnych czynów, składała się z twierdzeń:

- W ogóle – oznaczało, że nieletni nie popełnił ani raz danego przestępstwa.
- Jednokrotnie – oznaczało, że nieletni dopuścił się określonego przestępstwa dokładnie 1 raz.
- Kilukrotnie – oznaczało, że nieletni dopuścił się określonego przestępstwa od 2 do 5 razy.
- Wielokrotnie – oznaczało, że nieletni dopuścił się określonego przestępstwa 6 lub więcej razy.

Zgodnie z przedstawionymi wyżej podziałem nieletnich przebywających w zakładach poprawczych podzielono na trzy grupy w zależności od tego jaką liczbę przestępstw w poszczególnych kategoriach popełnili, jeśli mieliśmy do czynienia z równowagą w tym zakresie, osoba trafiała do kategorii trzeciej. Zdaniem autora taki zabieg pozwala ujednolicić przyporządkowania poszczególnych osób do konkretnych grup, a zarazem zwiększa obiektywność takiego postępowania. Pomimo przydzielenia nieletnich do wyżej wymienionych grup wedle podanego klucza, autor po zapoznaniu się z opinią Dyrektorów Placówek zajmujących się resocjalizacją uznał, że sztywne trzymanie się owej dystynkcji działałoby na niekorzyść wniosków ostatecznych. Większość nieletnich popełniała również większą ilość przestępstw, co współgra z przedstawionymi wcześniej wnioskami Farringtona. Faktyczna sytuacja nieletnich wygląda w ten sposób, że nie wszystkie przestępstwa, które popełniają, udaje im się udowodnić, a nawet część z nich może nie zostać ujawniona. Sam moment ujawnienia i zatrzymania danego nieletniego jako sprawcy przestępstwa, również okazuje się kluczowy. Różny może być też moment ujęcia nieletniego, niektórzy zostają złapani kilka lat po popełnieniu czynu przestępnego. Z tego tytułu wiara w to, że określona jednostka wypełnia w całości obraz konkretnego przyporządkowania, byłaby tyleż naiwna co bezpodstawną. Analizy owych grup, tam gdzie będzie to zasadne, zostaną przedstawione w głównej części pracy, a tam gdzie będzie to zasadne - przeniesione do aneksu. Osią naszej pracy będzie ukazanie różnic pomiędzy funkcjonowaniem poznawczym w grupie nieletnich przejawiających ułomną regulację osobowości (UROA) i nieletnich o normalnej regulacji osobowości (NRO).

Rozdział 9. Rola empatii w regulacji zachowań społecznych w ramach UROA I NRO.

W zgodzie z modelem oraz układem logicznym wynikającym z pytań badawczych w poniższym rozdziale przedstawiamy żmudną analizę bilateralnych korelacji pomiędzy zmienną empatii a pozostałymi zmiennymi istotnymi z punktu widzenia znalezienia odpowiedzi na nasze pytania badawcze. Jednocześnie pragniemy podkreślić, iż całościowa analiza zostanie przeprowadzona po przedstawieniu wszystkich częściowych wyników, dotyczących wszystkich zmiennych, w rozdziale ostatnim zawierającym kompletne ustalenia badawcze i wnioski. Do rozdziału wybraliśmy tylko te reprezentacje danych, które obrazują zjawiska stanowiące cel naszych dociekań. Pozostałe elementy i wyniki zostaną umieszczone w aneksie. Po wstępnej analizie danych zdecydowaliśmy się przedstawiać również wyniki istotne w grupach kryterialnych. W ostatniej części tego rozdziału przedstawimy istotności statystyczne różnic tychże grup. Celem niniejszego rozdziału jest odpowiedź na pytanie o strukturę i funkcję empatii w opisywanych przez nas grupach. Na podstawie przedstawionych danych wykażemy, że wiąże się ona z nimi w sposób istotny. Empatia jest bardzo istotnym dla naszej pracy wymiarem, który moderuje zachowania asocjalne – nie tylko z uwagi na samo podjęcie decyzji o ich zajęciu, ale także a może przede wszystkim o ich przebiegu.

Statystyki opisowe empatii w grupach badawczej i kontrolnej.

W tym podrozdziale przedstawiamy ogólne statystyki opisowe dla grupy kontrolnej i badawczej. Grupę kontrolną rozbiliśmy dodatkowo na grupę niskiego i wysokiego SOZU, oraz wyodrębniliśmy z niej samych mężczyzn. Grupa badawcza to w praktyce sami mężczyźni, więc na tym etapie uznajemy za stosowne wykazywanie nie tylko całościowych analiz, ale i takich fragmentarycznych z podziałem na relewantne grupy. Przedstawimy zatem grupę kontrolną, to znaczy uczniów gimnazjów śląskich. Dodatkowo wybraliśmy 2 grupy kryterialne wydzielone z grupy kontrolnej. Jedną z nich stanowią uczniowie, którzy w ocenie swoich nauczycieli wychowawców, to znaczy osób dobrze znających każdego konkretnego ucznia, nie przejawiają tendencji do zachowań o charakterze asocjalnym. Gimnazjum jest szczególnie dobrym miejscem do obserwacji tych trendów, gdyż specyficzne umiejscowienie w strukturze hierarchicznej edukacji w Polsce, powoduje że na nowo formuje się w nim hierarchia grupowa, zawierane są często nowe znajomości i jednostki budują od nowa swój status, jest to też miejsce w świadomości uczniów przejściowe, więc nie przywiązują oni do

niego takiej wagi jak do dwukrotnie dłuższej szkoły podstawowej czy liceum gdzie decyduje się ich los związany z wyborem kierunku studiów, który ustali na dłuższy czas trajektorię ich dorosłego życia. Na wstępie przedstawiamy obraz statystyki opisowej dla grupy kontrolnej.

Tabela 1. Statystyki opisowe empatii w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)

N		IRI PP	IRI ET	IRI OP	IRI FS	IRI WO
	Ważne	296	296	296	296	296
	Braki danych	0	0	0	0	0
Średnia		19,90	22,31	17,05	20,97	80,23
Mediana		20,00	23,00	17,00	21,00	80,00
Dominanta		18	24	17	24	74
Odchylenie standardowe		4,793	5,395	5,405	5,930	14,409
Skośność		-0,290	-0,326	0,093	-0,047	-0,118
Błąd standardowy skośności		0,142	0,142	0,142	0,142	0,142
Kurtoza		0,132	0,028	-0,208	-0,659	0,384
Błąd standardowy kurtozy		0,282	0,282	0,282	0,282	0,282

W grupie kontrolnej widzimy jasną gradację w poszczególnych skalach pod względem podstawowych statystyk. Najwyższe wartości w zakresie średniej i mediany występują w skali empatycznej troski, trzeba jednak zauważyć, że w tej skali występuje też stosunkowo wysokie odchylenie standardowe świadczące o różnicach w tym zakresie pomiędzy poszczególnymi osobami. Podobnie ma się sytuacja w przypadku kolejnej skali drugiej w kolejności medianie to znaczy skali fantazjowania. W tym przypadku mamy do czynienia z jeszcze wyższym odchyleniem standardowym znamionującym jeszcze większe różnice w tym zakresie. Skale przyjmowania perspektywy i osobistej przykrości charakteryzują się niższymi wynikami, ale w skali przyjmowania perspektywy mamy do czynienia z mniejszym odchyleniem standardowym, co oznacza większą uniformizację pod tym kątem osób w próbie. Co ciekawe w przypadku skośności rozkładów to mamy do czynienia z dwoma rozkładami wykazującymi tendencje lewo skośne w skalach przyjmowania perspektywy i empatycznej troski, podczas gdy osobista przykrość wykazuje zupełny brak asymetrii podobnie jak fantazjowanie. Wynikało by z tego, że istnieje tendencja do koncentrowania się grupy kontrolnej w kierunku pozytywnych biegunów opisywanych przez skale wartości, to jest umiejętności zrozumienia stanu emocjonalnego, jako komponentu afektywnego empatii i przyjmowania perspektywy jako komponentu kognitywnego. Trzeba powiedzieć, że z perspektywy gender, która nie jest osią tej pracy, najpewniej wyniki kobiet w obrębie tej grupy będą podnosić owe wartości. Kierując się jednak opiniami nauczycieli gimnazjalnych, co do zakresu form demoralizacji i znaczącego udziału dziewczyn w tych grupach, nie wprowadzaliśmy sztucznego podziału w tym zakresie, gdyż w zakresie funkcjonowania asocjalnych grup podkulturowych, kobiety mogą pełnić role katalizacyjne i ich pomijanie

przy tych analizach przekłamywało by rzeczywistość. Warto również zwrócić uwagę na duże różnice pomiędzy poszczególnymi osobami w skali fantazjowania wynikające ze współczynnika kurtozy. W ostatniej części tego rozdziału omówimy szerzej nasze podejrzenia dotyczące takiego stanu rzeczy, oraz roli tego wymiaru dla asocjalności nieletnich.

Kolejną grupą kryterialną będzie pokrewna poprzedniej, wydzielona z niej podgrupa osób wykazujących niskie wyniki SOZU, to znaczy nie sprawiających większych kłopotów wychowawczych, a co za tym idzie cechujących się mniejszymi tendencjami do transgresji i przekraczania granic, które w konsekwencji może przeistoczyć się w zachowania asocjalne.

Tabela 2 . Statystyki opisowe empatii w grupie kryterialnej niskiego SOZU (N=158)

			IRI PP	IRI ET	IRI OP	IRI FS	IRI WO
Niski wynik SOZU	N	Ważne	158	158	158	158	158
		Braki danych	0	0	0	0	0
	Średnia		21,22	24,46	17,64	22,39	85,70
	Mediana		21,00	24,00	18,00	22,50	85,50
	Dominanta		19	24	21	21	84
	Odchylenie standardowe		4,447	4,112	5,217	5,228	11,346
	Skośność		-0,009	0,247	0,022	-0,167	0,296
	Błąd standardowy skośności		0,193	0,193	0,193	0,193	0,193
	Kurtoza		-0,382	-0,396	-0,220	-0,504	-0,151
	Błąd standardowy kurtozy		0,384	0,384	0,384	0,384	0,384

Podobnie jak w grupie całej grupy kontrolnej mamy tutaj do czynienia z charakterystycznym układem median i średnich. Najwyższe średnie i mediany osiąga skala empatycznej troski. Wynik ten jest wyższy w tej grupie niż całej grupie kontrolnej. Na drugim miejscu po raz kolejny znajduje się skala fantazjowania, która również osiąga wynik wyższy niż poprzednio. Przyjmowanie perspektywy oraz osobista przykrość tworzą dokładnie taki sam układ jak w całej grupie kontrolnej. Warto jednak zwrócić uwagę na wyższe niż poprzednio wartości kurtozy i podobne jak w przypadku wcześniejszym wartości odchylenia standardowego. Świadczy to większym zróżnicowaniu w obrębie samej grupy kryterialnej niskiego SOZU. Jest to zrozumiałe bowiem niska tendencja do przekraczania norm poprawnego zachowania nie może być wynikiem tylko i wyłącznie jednego parametru psychologicznego. Co więcej SOZU mierzy tendencję do przekraczania owych norm tylko w środowisku szkolnym. Możemy sobie wyobrazić sytuację, w której część uczniów w środowisku szkolnym z przyczyn innych niż empatia zachowuje się poprawnie, natomiast kompensuje sobie ten stan rzeczy w domu. W takim przypadku faktycznie rozstrzał wyników poszczególnych obserwacji w tej grupie byłby zjawiskiem zrozumiałym. Wskazywałoby to też na ciekawy kierunek badań w innych dociekaniach badawczych, a mianowicie na obraz

dzieci poprawnie zsocjalizowanych i dobrze uspołecznionych. Można bowiem domniemywać, że ta grupa nie jest homogeniczna i jej wewnętrzna struktura jest równie ciekawa, co stanowiąca przedmiot naszych obecnych badań struktura asocjalna. Jednakowoż z uwagi na ramy pracy nie możemy tej refleksji zaprezentować szerzej.

Kolejną interesującą grupą kryterialną wydzieloną z grupy kontrolnej są adolescenty wykazujący wysoki wynik SOZU. Świadczy to w ich przypadku o większej łatwości w przekraczaniu norm społecznych i łamaniu zakazów funkcjonujących w instytucjach edukacyjnych. Warto zauważyć, że podział grupy kontrolnej przebiegał zgodnie z medianą SOZU, a więc nie przedstawiamy tutaj biegunów czyli adolescentów wyjątkowo dobrych i wyjątkowo złych, a tylko przypadki mniej i bardziej dla wychowawców kłopotliwe. Naturalnie taki podział przydziela owe bieguny do poszczególnych grup kryterialnych, ale większość z nich stanowią osoby w zasadniczo podobne. W przypadku naszej pracy jest to sytuacja fortunna, ponieważ z uwagi na dużą ilość placówek edukacyjnych, z której tworzyła się grupa kontrolna, trudno byłoby mówić o jednakowym rozumieniu skal SOZU przez poszczególne wychowawczynie w różnych szkołach. Dzięki zastosowanemu przez nas kryterium mamy pewność, że ta wada nie wpłynie na zasadność oceny parametrów poszczególnych zmiennych.

Tabela 3. Statystyki opisowe empatii w grupie kryterialnej wysokiego SOZU (N=138)

			IRI PP	IRI ET	IRI OP	IRI FS	IRI WO
Wysoki wynik SOZU	N	Ważne	138	138	138	138	138
		Braki danych	0	0	0	0	0
	Średnia		18,38	19,86	16,38	19,34	73,97
	Mediana		19,00	20,00	16,00	19,00	74,00
	Dominanta		18	16	14	17	74
	Odchylenie standardowe		4,744	5,653	5,556	6,275	15,018
	Skośność		-0,516	-0,083	0,207	0,270	0,189
	Błąd standardowy skośności		0,206	0,206	0,206	0,206	0,206
	Kurtoza		0,011	-0,437	-0,103	-0,611	0,638
	Błąd standardowy kurtozy		0,410	0,410	0,410	0,410	0,410

Grupa wykazująca wysoki wynik SOZU jest częścią grupy kontrolnej, w której jednostki mają większą tendencję do łamania określonych reguł i zachowań demoralizacyjnych lub aspołecznych. Zgodnie z naszymi przewidywaniami wyniki w poszczególnych skalach są w niej niższe niż w grupie kontrolnej jako całości oraz grupie kryterialnej niskiego SOZU. Po raz kolejny powtarza się układ z najwyższymi średnimi i medianą w skali empatycznej troski – to znaczy, że pomimo tendencji do łamania norm wciąż najważniejszą rolę gra w empatii komponent afektywny, w dalszej kolejności mamy do

czynienia z fantazją, która obniża się praktycznie do poziomu przyjmowania perspektywy, oraz na końcu z osobistą przykrością. Kolejne obniżenie jak i tendencja do zachowania wewnętrznej struktury wyników w poszczególnych skalach po raz kolejny utrwala w nas przekonanie o podobnym obrazie empatii w poszczególnych grupach kryterialnych grupy kontrolnej. W zakresie wysokiego SOZU ciekawa jednak jest skośność, zwłaszcza w skali przyjmowania perspektywy. Lewoskośność rozkładu wskazuje, że w tej grupie pojawiają się jednostki o wysokiej wartości tego współczynnika. Nie jest to dla nas zaskoczenie, bowiem jak wspominaliśmy wcześniej przyjmowanie perspektywy w naszym odczuciu może w ramach ułomnej regulacji osobowości asocjalnej, służyć jako narzędzie do manipulacji nakierowanej na osiąganie własnych celów poprzez wytwarzanie w innych pozorów zaangażowania i zrozumienia dla ich sytuacji. W tej grupie mamy również do czynienia z wysokimi parametrami kurtozy w skali empatycznej troski i fantazjowania. Świadczy to o dużym zróżnicowaniu w zakresie wyników cząstkowych w tych skalach. Może to być spowodowane występowaniem w tej grupie kryterialnej osób asocjalnych i zdemoralizowanych, jednakże nie na tyle aby wejść w konflikt z prawem. Sporadycznie mamy do czynienia w praktyce z demoralizacją wśród tak zwanych dzieci z dobrych domów, które pomimo asocjalnej regulacji i tendencji do łamania norm z uwagi na status swoich rodziców unikną poważniejszych sankcji prawnych.

Ostatnią i najważniejszą dla nas grupą jest grupa badawcza składająca się z wychowanków zakładów poprawczych i młodzieżowych ośrodków wychowawczych, a więc placówek, do których trafiają jednostki wykazujące się praktycznymi, niepodważalnymi objawami asocjalności i demoralizacji. Odniesienie danych z grupy badawczej do informacji z grup kontrolnych pozwoli nam dostrzec różnice w zakresie przejawianej empatii oraz przy głębszej analizie w obrębie poszczególnych jej skal.

Tabela 4. Statystyki opisowe empatii w grupie badawczej nieletnich (N=148)

		IRI PP	IRI ET	IRI OP	IRI FS	IRI WO
N	Ważne	148	148	148	148	148
	Braki danych	0	0	0	0	0
Średnia		16,22	17,39	14,27	15,34	63,22
Mediana		16,00	18,00	14,50	15,00	66,00
Dominanta		16	18	14	16	74
Odchylenie standardowe		4,890	6,138	4,962	5,022	17,107
Wariancja		23,916	37,681	24,620	25,221	292,664
Skośność		0,018	0,132	0,081	0,487	-0,084
Błąd standardowy skośności		0,199	0,199	0,199	0,199	0,199
Kurtoza		-0,032	-0,508	0,050	0,427	-0,186
Błąd standardowy kurtozy		0,396	0,396	0,396	0,396	0,396

W statystykach opisowych dla grupy badawczej widać obniżone wyniki w średnich i medianach dla poszczególnych skalach, powtarza się też charakterystyczny układ emocjonalnej troski, przyjmowania perspektywy, fantazjowania i osobistej przykrości z jednym małym wyjątkiem. Wskazuje to na podobną strukturę wewnętrzną poszczególnych wymiarów w stosunku do grupy kontrolnej. Jest to zgodne z przyjętymi założeniami dotyczącymi roli i charakteru procesów empatycznych, które w odróżnieniu od asocjalnych modułów poznawczych różnią się od regulacji normalnej nie tyle jakościowo, co w zakresie wielkości natężenia poszczególnych skal. W grupie kontrolnej wszystkie skale są wyższe niż w grupie badawczej, co wskazuje na poprawną intuicję sygnalizowaną w rozdziałach teoretycznych, świadczącą o obniżonych wartościach regulacji empatycznej w grupie badawczej. Układ wielkości poszczególnych skal – tożsamy z układem w grupie kontrolnej wskazuje jednak na ciekawe z punktu widzenia dalszej refleksji dotyczącej ułomnej regulacji osobowości asocjalnej zjawisko. Widać bowiem pewien kulturowo lub biologicznie spójny rys dla wszystkich grup niezależnie od ich poziomu asocjalności. Moglibyśmy domniemywać, że jest to związane z momentem rozwojowym i z uwagi na niedoskonały i niepełny zakres heurystyk poznawczych dotyczących skomplikowanych interakcji międzyludzkich, przewagę w zakresie ich rozumienia i opracowywania będzie miała regulacja emocjonalna – a co za tym idzie afektywny komponent empatii będzie dominujący nad poznawczym. Trzeba również podkreślić, iż komponent poznawczy empatii wcale nie musi wykluczać popełniania w tej grupie przestępstw. W wyższym przedziale wiekowym wśród przestępstw niepospolitych wyróżniamy takie wymagające od osoby określonej prezencji i wprowadzania ofiary w błąd, mowa tutaj o wszelkiej maści wyłudzeniach bądź oszustwach, które wykonuje się tym efektywniej, im lepiej potrafimy zrozumieć sposób oceny sytuacji przez ofiarę. W dalszej kolejności mamy do czynienia z niskimi wynikami w skalach fantazjowania i osobistej przykrości, które również odpowiadają ogólnemu wzorcowi. Reasumując można już teraz wskazać, że założenie o niższym poziomie empatii wśród grupy badawczej jest trafne oraz na bazie analizy poszczególnych grup kryterialnych widać, że owo obniżenie koreluje z predyspozycjami do łamania norm w ogólności. Dodatkowo przebieg wyników w poszczególnych skalach wskazuje na podobną strukturyzację empatii, niezależnie od stopnia asocjalności. Jedynym ciekawym odstępstwem jest wynik skali fantazjowania w grupie asocjalnej wychowanków zakładów poprawczych. Wynik ten jest istotnie niższy niż przyjmowanie perspektywy, podczas gdy w grupach kontrolnych ta tendencja jest odwrotna. Co bardzo interesujące należy zwrócić uwagę na stosunkowo niską skośność w obrębie wszystkich skal, co świadczy o normalności rozkładu, a więc w tym przypadku możemy

stwierdzić wysoką moc różnicującą poszczególnych skal. Co więcej bardzo ciekawy jest parametr kurtozy w dwóch skalach. W empatycznej trosce mamy do czynienia z ujemnym wskaźnikiem kurtozy wskazującym na duże rozrzucenie wyników od średniej i zróżnicowanie naszej grupy badawczej pod względem tego parametru, natomiast w skali fantazjowania wynik jest dokładnie odwrotny. Kurtoza przyjmuje wartości dodatnie świadcząc o koncentracji wyników wokół średniej. Wyjaśnienie tej skrajnej różnicy zostanie przez nas zaproponowane w podrozdziale wskazującym istotności statystyczne różnic pomiędzy grupami.

Korelacje wewnętrzne empatii w grupach badawczej i kontrolnej.

Aby przejść do krótkiej analizy korelacyjnej dotyczącej współzmienności empatii oraz innych ujętych w nasze modele zmiennych należy w pierwszej kolejności przyjrzeć się jej wewnętrznej strukturze w zakresie interkorelacji w poszczególnych grupach z uwzględnieniem zasadnych grup kryterialnych. Interesować nas będą przede wszystkim różnice pomiędzy grupami kontrolną i badawczą, natomiast wyróżnimy jeszcze grupę chłopców z całej grupy kontrolnej.

Tabela 5. Korelacje pomiędzy podskalami empatii w grupie kontrolnej (N=296)

		IRI PP	IRI ET	IRI OP	IRI FS
IRI PP	Korelacja Pearsona	1	0,539**	0,070	0,148*
	Istotność (dwustronna)		0,000	0,230	0,011
	N	296	296	296	296
IRI ET	Korelacja Pearsona	0,539**	1	0,334**	0,227**
	Istotność (dwustronna)	0,000		0,000	0,000
	N	296	296	296	296
IRI OP	Korelacja Pearsona	0,070	0,334**	1	0,269**
	Istotność (dwustronna)	0,230	0,000		0,000
	N	296	296	296	296
IRI FS	Korelacja Pearsona	0,148*	0,227**	0,269**	1
	Istotność (dwustronna)	0,011	0,000	0,000	
	N	296	296	296	296
IRI WO	Korelacja Pearsona	0,621**	0,773**	0,634**	0,647**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	296	296	296	296

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Powyższa tabela obrazuje interkorelacje w zakresie całej empatii w grupie kontrolnej. Warto na wstępie zauważyć, że wynik ogólny został przedstawiony tylko poglądowo. Z samej jego konstrukcji jako sumy pozostałych skal wynika bowiem wysoka korelacja z całą resztą. W grupie kontrolnej mamy do czynienia z istotną korelacją pomiędzy przyjmowaniem perspektywy a empatyczną troską. Korelacja ta jest mocna i z punktu widzenia logiki tego okresu rozwojowego raczej naturalna. Adolescentowi jest tym łatwiej odczuwać emocje drugiej osoby im pełniej potrafi on zrozumieć całokształt sytuacji, w której się ona znalazła w unikalnej perspektywie danej osoby. Co ciekawe w grupie kontrolnej to jedyna mocna korelacja przyjmowania perspektywy. Empatyczna troska z kolei obok wspomnianego wcześniej mocnego związku z przyjmowaniem perspektywy koreluje zarówno z osobistą przykrością jak i fantazjowaniem. Wprawdzie obie korelacje są istotne, to jednak osobista przykreść ma większe powinowactwo do skali ET. Jest to również zrozumiałe i intuicyjne, afektywna część empatii może ułatwić odniesienie identyfikacyjne i reakcję lękową. Co ciekawe sama osobista przykreść koreluje istotnie jeszcze ze skalą fantazjowania, lecz poziom ten nie jest zbyt wysoki. Obraz rysujący się z analizy grupy kontrolnej jest jak najbardziej akceptowalny i dobrze licuje z intuicją badawczą wykazywaną w fazie konceptualizacji założeń badawczych. Kolejną grupą jest grupa kryterialna wydzielona z grupy kontrolnej przyjmując kryterium płci. Pozwoli nam to zaobserwować różnicę pomiędzy chłopcami w grupach kontrolnej i grupą badawczą, składającą się tylko i wyłącznie z mężczyzn. Nie jest ambicją tej pracy ukazywanie prawidłowości wywiedzionych z dorobku psychologii gender, natomiast proponowane przez nas ujęcie pokaże strukturę wewnętrzną empatii w grupach, które możemy porównywać z pełną świadomością.

Tabela 6. Korelacje pomiędzy podskalami empatii w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)

		IRI PP	IRI ET	IRI OP	IRI FS	IRI WO
IRI PP	Korelacja Pearsona	1	0,495**	-0,013	0,073	0,591**
	Istotność (dwustronna)		0,000	0,874	0,360	0,000
	N	161	161	161	161	161
IRI ET	Korelacja Pearsona	0,495**	1	0,283**	0,138	0,749**
	Istotność (dwustronna)	0,000		0,000	0,080	0,000
	N	161	161	161	161	161
IRI OP	Korelacja Pearsona	-0,013	0,283**	1	0,182*	0,566**
	Istotność (dwustronna)	0,874	0,000		0,021	0,000
	N	161	161	161	161	161
IRI FS	Korelacja Pearsona	0,073	0,138	0,182*	1	0,602**
	Istotność (dwustronna)	0,360	0,080	0,021		0,000
	N	161	161	161	161	161
IRI WO	Korelacja Pearsona	0,591**	0,749**	0,566**	0,602**	1
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	
	N	161	161	161	161	161

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Grupa chłopców wykazuje zasadniczo ten sam obraz, z którym mieliśmy do czynienia w przypadku grupy kontrolnej. Występuje istotny mocny związek pomiędzy skalami przyjmowania perspektyw i empatycznej troski. Empatyczna troska koreluje również z osobistą przykrością, jednak owa korelacja jest mniejsza niż w przypadku całości grupy kontrolnej. Różnicą w stosunku do całej grupy kontrolnej są korelacje ze skalą fantazji, które są albo bardzo niewielkie – jak w przypadku osobistej przykrości lub zwyczajnie nie występują w ogóle.

Na koniec przejdziemy do analizy korelacji w grupie badawczej. Spodziewamy się tutaj istotnych różnic w zakresie wewnętrznej struktury, spowodowanych innym jakościowo funkcjonowaniem empatii w interesującej nas w tym miejscu zbiorowości.

Tabela 7. Korelacje pomiędzy podskalami empatii w grupie badawczej nieletnich (N=148)

		IRI PP	IRI ET	IRI OP	IRI FS	IRI WO
IRI PP	Korelacja Pearsona	1	0,627**	0,610**	0,539**	0,846**
	Istotność (dwustronna)		0,000	0,000	0,000	0,000
	N	148	148	148	148	148
IRI ET	Korelacja Pearsona	0,627**	1	0,591**	0,460**	0,844**
	Istotność (dwustronna)	0,000		0,000	0,000	0,000
	N	148	148	148	148	148
IRI OP	Korelacja Pearsona	0,610**	0,591**	1	0,464**	0,813**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000		0,000	0,000
	N	148	148	148	148	148
IRI FS	Korelacja Pearsona	0,539**	0,460**	0,464**	1	0,748**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000		0,000
	N	148	148	148	148	148
IRI WO	Korelacja Pearsona	0,846**	0,844**	0,813**	0,748**	1
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	
	N	148	148	148	148	148

**. Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

*. Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Różnice pomiędzy grupą kontrolną a wewnętrznymi korelacjami w zakresie struktury empatii są bardzo jaskrawe i widoczne gołym okiem. Wszystkie skale wyróżnione przez Davisa jako składowe empatii korelują w tej grupie ze sobą nawzajem. Najsilniejsze korelacje z pozostałymi skalami wykazuje jednak nie jak poprzednio empatyczna troska, ale przyjmowanie perspektywy. Empatyczna troska wykazuje sumarycznie korelacje z pozostałymi wymiarami na podobnym poziomie co osobista przykrość. Najmniej skorelowana z pozostałymi wymiarami jest skala fantazjowania, ale pomimo tego są to korelacje bardzo wysokie. Bezsprzecznie najciekawszą obserwacją płynącą z analizy tych

danych jest przeniesienie środka ciężkości na przyjmowanie perspektywy jako najbardziej skorelowane z pozostałym wymiarami. Można to tłumaczyć zależnościami funkcjonalnymi. O ile pozostałe wymiary empatii w pewnym sensie mogą hamować działania asocjalne, więc w grupie badawczej będą zwyczajnie mechanizmami niepożądanymi, o tyle przyjmowanie perspektywy może być uznane za mechanizm adaptacyjny pomagający nieletniemu w specyficznych warunkach oszukiwać i manipulować innymi. Taki zakres możliwości służyłby nie tylko w kontaktach z potencjalnymi ofiarami, ale również w ramach funkcjonowania w asocjalnych grupach podkulturowych. Jednostki takie zajmowałyby tam lepsze miejsce i tym samym wykształcanie tego parametru warunkowałoby rozwój pozostałych niezależnie od faktycznego ich przeznaczenia.

Wybrane korelacje pomiędzy empatią a pozostałymi zmiennymi.

W tym miejscu przedstawimy związki pomiędzy poszczególnymi zmiennymi ujętymi w modelu a empatią. Ten zabieg ma na celu zakreślenie pewnych trendów, które zostaną szerzej omówione w późniejszej dyskusji. Podrozdział ten rozbijamy celowo na trzy mniejsze, celem łatwiejszego odnalezienia się w prezentowanych danych. Wybraliśmy obok grupy kontrolnej i badawczej jeszcze znaną z poprzedniego podrozdziału grupę kryterialną wyróżniającą samych chłopców jako element opisu. Taki zabieg pozwoli pełniej omówić występujące tendencje oraz porównać je celem odpowiedzi na pytania badawcze postawione przez nas w niniejszej pracy.

Korelacje pomiędzy empatią a pozostałymi zmiennymi w grupie kontrolnej

Tabela 8. Korelacje pomiędzy empatią a agresją w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)

		AQ PA	AQ VA	AQ A	AQ H	AQ WO
IRI PP	Korelacja Pearsona	-0,236**	-0,131*	-0,119*	-0,080	-0,193**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,024	0,041	0,171	0,001
	N	296	296	296	296	296
IRI ET	Korelacja Pearsona	-0,256**	-0,066	-0,020	0,050	-0,113
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,260	0,727	0,391	0,052
	N	296	296	296	296	296
IRI OP	Korelacja Pearsona	-0,068	0,127*	0,344**	0,399**	0,239**
	Istotność (dwustronna)	0,241	0,029	0,000	0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296
IRI FS	Korelacja Pearsona	-0,121*	0,063	0,013	0,135*	0,011
	Istotność (dwustronna)	0,038	0,278	0,826	0,020	0,855
	N	296	296	296	296	296
IRI WO	Korelacja Pearsona	-0,250**	0,006	0,087	0,198**	-0,012
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,924	0,135	0,001	0,834
	N	296	296	296	296	296

**, Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

*, Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Powyższa tabela przedstawia korelacje pomiędzy empatią a agresją w grupie kontrolnej gimnazjalistów. Co interesujące umiarkowane, ale istotne statystycznie, są korelacje pomiędzy wymiarami empatii przyjmowanie perspektyw i empatyczna troska a agresją fizyczną. Podczas gdy związki te nie zachodzą w zakresie dwóch pozostałych skal. Fizyczna agresja zdaje się pozostawać bez związku z fantazją i osobistą przykrością. Ta ostatnia skala – OP wykazuje natomiast korelacje na średnim poziomie z poznawczym i afektywnym wymiarem agresji to znaczy wrogością i gniewem. Na taki obraz może się składać kilka czynników. Może być tak, że wyniki kobiet w zakresie związków pomiędzy agresją a empatią nieco rozmywają tą strukturę – z uwagi na oczywiste różnice w zakresie tego co określa się jako agresja fizyczna w odniesieniu do zachowania kobiecego a co męskiego. Po drugie związek osobistej przykrości z poznawczym i afektywnym podłożem reakcji agresywnej wzmacnia nasze wcześniejsze asercje dotyczące roli, jaką może odgrywać w mechanizmie uwalniania agresji lęk, wywoływany przez odczuwanie osobistej przykrości na poziomie podświadomym nawet względem ofiary.

Tabela 9. Korelacje pomiędzy empatią a wymiarami PEN w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)

		EPQ P	EPQ E	EPQ N	EPQ L
IRI PP	Korelacja Pearsona	-0,335**	0,182**	0,025	0,129*
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,002	0,674	0,026
	N	296	296	296	296
IRI ET	Korelacja Pearsona	-0,427**	0,058	0,268**	0,078
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,322	0,000	0,182
	N	296	296	296	296
IRI OP	Korelacja Pearsona	-0,050	-0,264**	0,608**	-0,198**
	Istotność (dwustronna)	0,396	0,000	0,000	0,001
	N	296	296	296	296
IRI FS	Korelacja Pearsona	-0,106	-0,117*	0,233**	-0,212**
	Istotność (dwustronna)	0,069	0,044	0,000	0,000
	N	296	296	296	296
IRI WO	Korelacja Pearsona	-0,333**	-0,065	0,432**	-0,089
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,266	0,000	0,126
	N	296	296	296	296

**, Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

*, Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Kolejna tabela wskazuje relację wymiarów indeksu reaktywności emocjonalnej do wymiarów osobowości w koncepcji Hansa Eysencka. Co ważne dla pełnej przejrzystości postanowiliśmy ująć wszystkie wymiary PEN pomimo największej koncentracji na psychotyczności.

Korelacje przejmowania perspektywy są stosunkowo słabe ze skalami neurotyczności i aprobaty społecznej i umiarkowane ze skalą ekstrawersji. Owo umiarkowanie w odniesieniu do ekstrawersji możemy tłumaczyć korzyścią wpływającą z umiejętności przyjmowania perspektywy w kontaktach z innymi – niosącą ze sobą większą ich łatwość i moc nagradzającą. Natomiast silna ujemna korelacja występuje pomiędzy psychotyzmem a przyjmowaniem perspektywy. Mogłoby to mieć związek w tej grupie ze swoistym egocentryzmem, który jest potrzebny przy psychotyzmie jako warunek dla zachowań naruszających normy. Jeszcze bardziej ujemną korelację z psychotyzmem wykazuje empatyczna troska, co jest jak najbardziej zdroworozsądkową zależnością. Psychotyzm wyklucza bowiem możliwość empatycznego dostępu do uczuć drugiej osoby. W przypadku empatycznej troski pojawia się również istotna statystycznie korelacja z neurotyzmem. Taka zależność może wynikać z większej dostępności do uczuć innych osób w przypadku jednostek, które same często koncentrują się na własnym życiu emocjonalnym w sposób ponad standardowy. Ten trend zadaje się pogłębiać korelacja pomiędzy skalą osobistej przykrości a neurotyzmem. Zależność ta kształtuje się na bardzo wysokim poziomie i w pełni odpowiada założeniom wynikającym z konstrukcyjnego opisu skal w obu testach. Neurotyzm często prowadzi do przeżywania myślowego i przeżywania sytuacji emocjonalnych w sposób lękowy. Osobista przykreść powoduje, że jednostka reaguje lękiem koncentrując się nie na drugiej osobie a na własnych przeżyciach, wywołanych przez to, co dzieje się z innymi. Redukcja tego stanu wcale nie musi się wiązać z pomocą drugiemu człowiekowi. Co ciekawe z neurotyzmem skorelowana w sposób dodatni jest również skala fantazjowania. Maluje to obraz osoby, która ucieka w wyobrazeniowy świat tworzony w swoich snach, ażeby odciąć się od rzeczywistości, jednocześnie w połączeniu z wysokim poziomem neurotyzmu, generującego egocentryzm, prowadzi to do reagowania na stany stresowe innych osób w sposób lękowy i pogłębiający w istocie ów egocentryzm. Może to mieć wyraz w przyszłych związkach ze skalami odcinania lub indolencji poznawczej.

Kolejna tabela ukazuje wyniki korelacji pomiędzy zmiennymi temperamentalnymi w zgodzie z regulacyjną teorią temperamentu. Warto wspomnieć, że zależnością temperamentu i osobowości poświęcimy osobny rozdział, natomiast do omówionych poniżej związków z empatią nie będziemy już bezpośrednio wracać, w najlepszym przypadku dokonamy pewnych szerszych nawiązań.

Tabela 10. Korelacje pomiędzy empatią a temperamentem w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)

		FCZ ŻW	FCZ PE	FCZ WS	FCZ RE	FCZ WT	FCZ AK
IRI PP	Korelacja Pearsona	0,069	0,195**	0,151**	0,010	0,020	0,130*
	Istotność (dwustronna)	0,237	0,001	0,009	0,863	0,735	0,025
	N	296	296	296	296	296	296
IRI ET	Korelacja Pearsona	-0,009	0,373**	0,169**	0,242**	-0,134*	-0,018
	Istotność (dwustronna)	0,874	0,000	0,003	0,000	0,021	0,762
	N	296	296	296	296	296	296
IRI OP	Korelacja Pearsona	-0,489**	0,522**	-0,050	0,675**	-0,526**	-0,244**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,387	0,000	0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296	296
IRI FS	Korelacja Pearsona	-0,132*	0,305**	0,323**	0,216**	-0,196**	-0,163**
	Istotność (dwustronna)	0,024	0,000	0,000	0,000	0,001	0,005
	N	296	296	296	296	296	296
IRI WO	Korelacja Pearsona	-0,218**	0,525**	0,228**	0,436**	-0,322**	-0,122*
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,036
	N	296	296	296	296	296	296

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Jak widać przyjmowanie perspektywy koreluje w sposób istotny w bardzo niewielkim stopniu z wrażliwością sensoryczną i perseweratywnością. Znacznie bardziej ciekawy obraz mamy w przypadku empatycznej troski, korelującej zarówno z perseweratywnością jak i reaktywnością emocjonalną. Dodatkowo osobista przykrość jest skorelowana z ujemnie z aktywnością, wytrzymałością i w mniejszym stopniu zwawością, natomiast dodatnio z perseweratywnością i reaktywnością emocjonalną. Fantazjowanie jest skorelowane dodatnio z perseweratywnością, wrażliwością sensoryczną reaktywnością emocjonalną oraz w małym acz istotnym stopniu ujemnie z aktywnością i zwawością.

Tworzy to spójny obraz zgodny ze wcześniejszymi ustaleniami jak i wskazuje na pewne opisane na końcu rozdziału trendy. Analiza to zostanie dokonana dopiero tam, gdyż uzasadnione to zostanie istotnymi różnicami.

Kolejnym kluczowym zestawieniem jest wykazanie zależności pomiędzy stylami funkcjonowania interpersonalnego.

Tabela 11. Korelacje pomiędzy empatią a stylami funkcjonowania interpersonalnego w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)

		IM I	IM II	IM III	IM IV	IM V	IM VI	IM VII	IM VIII	IM IX	IM X	IM XI
IRI PP	Korelacja Pearsona	0,030	0,376**	0,426**	0,184**	-0,056	-	-	-0,070	0,064	-0,020	0,020
	Istotność (dwustronna)	0,608	0,000	0,000	0,002	0,336	0,002	0,001	0,229	0,271	0,733	0,730
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
IRI ET	Korelacja Pearsona	-0,071	0,485**	0,389**	0,276**	0,022	-	-	-	-0,056	0,085	-0,134*
	Istotność (dwustronna)	0,224	0,000	0,000	0,000	0,700	0,005	0,000	0,000	0,336	0,144	0,021
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
IRI OP	Korelacja Pearsona	-	0,151**	0,109	0,331**	0,387**	0,115*	-	-	-	0,522**	-
	Istotność (dwustronna)	0,154**	0,009	0,062	0,000	0,000	0,047	0,154**	0,189**	0,405**	0,000	0,496**
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
IRI FS	Korelacja Pearsona	-0,064	0,134*	0,130*	0,089	0,137*	0,052	-	-0,028	-0,098	0,230**	-0,131*
	Istotność (dwustronna)	0,269	0,021	0,025	0,125	0,019	0,376	0,223**	0,000	0,632	0,092	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
IRI WO	Korelacja Pearsona	-0,101	0,418**	0,382**	0,325**	0,191**	-0,055	-	-	-	0,316**	-
	Istotność (dwustronna)	0,083	0,000	0,000	0,000	0,001	0,349	0,310**	0,187**	0,192**	0,000	0,283**
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Przyjmowanie perspektywy koreluje wysoko właściwie z dwoma skalami związanymi z kooperacją. Ze skalą drugą czyli zachowaniem podtrzymująco – opiekuńczym oraz współpracująco – przyjacielskim. Wskazuje to na sytuację, w której percypowanie czyjejs perspektywy towarzyszy jednocześnie większej gotowości do podejmowania aktywności wspólnej i kooperacyjnej. W takim układzie na pewno ma szansę wzrastać efektywność owej współpracy, gdyż przy zadaniach zespołowych umiejętność spojrzenia na problem z perspektywy innych członków zespołu zawsze działa korzystnie na efekt końcowy i samą przyjemność z takiej aktywności. Empatyczna troska z kolei koreluje wysoko z trzema skalami normalnej regulacji osobowości to znaczy ze stylami podtrzymująco - opiekuńczym, współpracująco - przyjacielskim i zarazem odwrotnie ze stylami współzawodnicząco - narcystycznym i agresywno – sadystycznym. Co ciekawe dwa pozostałe wymiary empatii nie korelują w stopniu istotnym z stylami funkcjonowania interpersonalnego. Ani osobista przykrość ani fantazjowanie nie wykazują wielu korelacji z stylami funkcjonowania interpersonalnego. Jednym z korelatów fantazjowania istotnym statystycznie jest skala agresywno – sadystyczna, korelacja ujemna, co zgadza się z hipotezą na temat moderującego wpływu tej zmiennej w normalnej regulacji osobowości. Osobista przykrość koreluje natomiast w sposób istotny z pesymizmem dodatnio a samoakceptacją ujemnie. Dodatkowo jest skorelowana ze stylem wycofująco - masochistycznym i uległo - zależnym. Takie wyniki tworzą spójny obraz zależności pomiędzy empatią a normalną regulacją osobowości. Obraz

ten jest zdroworozsądkowo poprawny, a jedynym interesującym i niestandardowym elementem jest korelacja odwrotna skali fantazjowania i stylu agresywno - sadystycznego.

Tabela 12. Korelacje pomiędzy empatią a modułami poznawczymi w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)

		MT I	MT II	MT III	MT IV	MT V	MT VI	MT VII	MT VIII	MT IX	MT X	MT XI
IRI PP	Korelacja	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-0,137*
	Pearsona	0,209**	0,196**	0,166**	0,212**	0,226**	0,170**	0,219**	0,209**	0,120**	0,213**	
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,001	0,004	0,000	0,000	0,003	0,000	0,000	0,039	0,000	0,018
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
IRI ET	Korelacja	-	-	-	-	-	-0,146*	-	-0,147*	-	-	-
	Pearsona	0,301**	0,276**	0,197**	0,298**	0,255**		0,248**		0,247**	0,334**	0,235**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,001	0,000	0,000	0,012	0,000	0,011	0,000	0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
IRI OP	Korelacja	-	-	0,058	-0,050	0,021	0,162**	0,095	0,157**	-	-	-0,078
	Pearsona	0,209**	0,152**							0,180**	0,178**	
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,009	0,316	0,395	0,724	0,005	0,103	0,007	0,002	0,002	0,181
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
IRI FS	Korelacja	-	-0,078	-0,036	-0,087	-0,141*	-0,016	-0,057	0,019	-0,140*	-	-0,112
	Pearsona	0,197**									0,190**	
	Istotność (dwustronna)	0,001	0,183	0,533	0,134	0,015	0,783	0,328	0,750	0,016	0,001	0,054
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
IRI WO	Korelacja	-	-	-0,122*	-	-	-0,057	-	-0,058	-	-	-
	Pearsona	0,342**	0,257**		0,237**	0,221**		0,153**		0,258**	0,341**	0,209**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,036	0,000	0,000	0,327	0,008	0,317	0,000	0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Korelacje asocjalnych modułów poznawczych w grupie kontrolnej są dla nas szczególnie ciekawe i istotne. Zakładaliśmy, że dwa prospołecznie nacechowane wymiary empatii będą skorelowane z modułami asocjalnymi i tak się w istocie dzieje. W skali przyjmowania perspektywy mamy do czynienia z sytuacją, w której prawie wszystkie skale MTACM są skorelowane i to w sposób ujemny. Naturalnie mamy do czynienia z średnimi wartościami korelacyjnymi niemniej jednak asocjalne moduły poznawcze w całej nie filtrowanej z uwagi na zachowanie demoralizacyjne ucznia grupie kontrolnej korelują ujemnie, zarówno w zakresie przyjmowania perspektywy jak i empatycznej troski. Co ciekawe osobista przykrość jest odwrotnie skorelowana z nastawieniem na siłę czyli modulem celowościowym. Kolejnym interesującym fragmentem tego zbioru danych jest różnica w zakresie wielkości korelacji pomiędzy IX skala MTACM czyli aktywnym poszukiwaniem sytuacji ryzykownych (ryzykanctwo proaktywne) a zorientowaniem na korzyść w odniesieniu do empatycznej troski. Okazuje się bowiem, że empatyczna troska ma większe znaczenie w zakresie nastawienia na korzyść niż proaktywnego poszukiwania ryzyka, w pewnym sensie korespondującego z zachowaniami znamionującymi psychopatię.

Korelacje pomiędzy empatią a pozostałymi zmiennymi wśród chłopców w grupie kontrolnej.

Poniżej przedstawiamy korelacje pomiędzy wymiarami empatii a pozostałymi zmiennymi w grupie kryterialnej, wydzielonej z grupy kontrolnej na podstawie płci. Zakładamy, że zasadne jest wskazanie obrazu zjawiska w odniesieniu do grupy zuniformizowanej pod względem płci do grupy kontrolnej. Może być bowiem tak, że pojawiają się w tym zakresie istotne różnice.

Tabela 13. Korelacje pomiędzy empatią a agresją w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)

		AQPA	AQVA	AQA	AQH	AQWO
IRI PP	Korelacja Pearsona	-0,187*	-0,222**	-0,221**	-0,062	-0,218**
	Istotność (dwustronna)	0,018	0,005	0,005	0,438	0,005
	N	161	161	161	161	161
IRI ET	Korelacja Pearsona	-0,170*	-0,061	-0,080	0,092	-0,081
	Istotność (dwustronna)	0,031	0,442	0,314	0,245	0,308
	N	161	161	161	161	161
IRI OP	Korelacja Pearsona	-0,022	0,103	0,299**	0,293**	0,205**
	Istotność (dwustronna)	0,780	0,192	0,000	0,000	0,009
	N	161	161	161	161	161
IRI FS	Korelacja Pearsona	-0,124	0,054	-0,046	0,079	-0,030
	Istotność (dwustronna)	0,119	0,494	0,560	0,317	0,707
	N	161	161	161	161	161
IRI WO	Korelacja Pearsona	-0,200*	-0,042	-0,022	0,160*	-0,049
	Istotność (dwustronna)	0,011	0,594	0,786	0,042	0,540
	N	161	161	161	161	161

**. Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

*. Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Wedle powyższego zbioru wyników, widzimy że w zakresie przyjmowania perspektywy istnieją istotne korelacje z agresją – z tego wszystkie odwrotne. Bardziej interesujące jest jednak to, że wśród chłopców nie występują istotne korelacje pomiędzy empatyczną troską a agresją – z drobnym wyjątkiem w postaci agresji fizycznej, jednakże jest to związek bardzo niski. Interesujące jest dodatkowo to, że poprzednio opisywana skala fantazjowania nie koreluje w tym przypadku z żadnym innym wymiarem opisującym agresję. Natomiast skala osobistej przykrości – koreluje istotnie i dodatnio z dwoma wymiarami opisującymi afektywny i kognitywny aspekt agresji, to znaczy skale gniewu i wrogości. Jest to bardzo interesujący i inny jakościowo układ od poprzedniego. Zwłaszcza korelacje skali osobistej przykrości są tutaj nad wyraz ciekawe. Wydaje się więc, że w jej przypadku brak

związku pomiędzy formami uzewnętrzniania, ale samo podłoże jej aktywacji jest bardzo szerokie.

Tabela 14. Korelacje pomiędzy empatią a PEN w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)

		EPQ P	EPQ E	EPQ N	EPQ L
IRI PP	Korelacja Pearsona	-0,330**	0,244**	-0,080	0,128
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,002	0,316	0,105
	N	161	161	161	161
IRI ET	Korelacja Pearsona	-0,435**	0,147	0,147	0,062
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,063	0,063	0,432
	N	161	161	161	161
IRI OP	Korelacja Pearsona	0,004	-0,241**	0,497**	-0,200*
	Istotność (dwustronna)	0,959	0,002	0,000	0,011
	N	161	161	161	161
IRI FS	Korelacja Pearsona	-0,063	-0,058	0,115	-0,314**
	Istotność (dwustronna)	0,425	0,468	0,146	0,000
	N	161	161	161	161
IRI WO	Korelacja Pearsona	-0,322**	0,031	0,268**	-0,145
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,693	0,001	0,066
	N	161	161	161	161

**, Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

*, Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

W zakresie testu PEN korelacje z empatią są szczególnie ciekawe. Jak można się było spodziewać zarówno empatia jak i przyjmowanie perspektywy korelują ujemnie z psychotyzmem i to w sposób dość wyraźny. Zwłaszcza empatia wykazuje mocną zależność w tym zakresie. Jak można było przewidzieć osobista przykrość koreluje również z neurotyzmem, co pozwala budować szkic sprzężenia zwrotnego w tym zakresie. Najciekawszą jednak zależnością jest związek fantazjowania ze skalą kłamstwa. Związek o charakterze korelacji ujemnej. Wydawać by się mogło, że będzie wprost odwrotnie – im ktoś ma większą łatwość w wymyślaniu i stawianiu się w roli bohaterów książek czy sytuacji, w których nie ma szans brać udziału, tym łatwiej będzie mu koloryzować, szukać społecznej akceptacji czy kłamać w teście – okazuje się, że nie tyle nie ma to związku, co wręcz przeciwnie - ma związek odwrotny.

Osoby wykazujące większe wyniki w skali fantazjowania uzyskują mniejsze wyniki w skali kłamstwa. Jest to dosyć niecodzienny układ. ale można domniemywać, że wyższa umiejętność wyobrażania sobie zupełnie innych stanów i ról społecznych wytwarza większą świadomość tego kim się jest w istocie.

Tabela 15. Korelacje pomiędzy empatią a temperamentem w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)

		FCZ ŻW	FCZ PE	FCZ WS	FCZ RE	FCZ WT	FCZ AK
IRI PP	Korelacja Pearsona	0,089	0,080	0,112	-0,098	0,110	0,109
	Istotność (dwustronna)	0,261	0,316	0,158	0,215	0,164	0,167
	N	161	161	161	161	161	161
IRI ET	Korelacja Pearsona	0,064	0,265**	0,135	0,118	-0,026	-0,011
	Istotność (dwustronna)	0,420	0,001	0,089	0,136	0,742	0,887
	N	161	161	161	161	161	161
IRI OP	Korelacja Pearsona	-0,433**	0,422**	-0,178*	0,578**	-0,442**	-0,225**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,024	0,000	0,000	0,004
	N	161	161	161	161	161	161
IRI FS	Korelacja Pearsona	-0,091	0,253**	0,208**	0,145	-0,245**	-0,206**
	Istotność (dwustronna)	0,249	0,001	0,008	0,066	0,002	0,009
	N	161	161	161	161	161	161
IRI WO	Korelacja Pearsona	-0,146	0,407**	0,122	0,294**	-0,247**	-0,142
	Istotność (dwustronna)	0,065	0,000	0,125	0,000	0,002	0,072
	N	161	161	161	161	161	161

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

W kwestii temperamentu po raz kolejny okazuje się, że brak korelacji w zakresie przyjmowania perspektywy jest podobny jak w całej grupie kontrolnej. Natomiast w zakresie empatycznej troski następuje pewne przesunięcie. Wciąż empatyczna troska koreluje z perseweratywnością, jednak inaczej niż w poprzednim przypadku nie ma istotnej korelacji pomiędzy tą skalą a reaktywnością emocjonalną. Inaczej mają się sprawy w przypadku osobistej przykrości. W tym przypadku mamy wysokie korelacje pomiędzy tym wymiarem a wszystkimi pozostałymi skalami temperamentu z wyjątkiem wrażliwości sensorycznej. Ujemna korelacja ze żwawością oraz dodatnia z perseweratywnością, dobrze pasują do korelacji tego wymiaru z neurotycznością i dają obraz osoby labilnej, podatnej na urazy psychiczne. Obrazu tego dopełnia wysoka korelacja z reaktywnością emocjonalną oraz wysoka odwrotna korelacja z wytrzymałością. W zakresie skali fantazjowania korelacje znajdujemy w czterech skalach. Dodatnio koreluje perseweratywność i wrażliwość sensoryczna, a ujemnie aktywność i wytrzymałość. Rysuje się nam obraz osoby podatnej na zmęczenie i trudności sytuacyjne, która w chwili słabości woli uciekać w świat imaginacji i fantazmatów. Jest to dla nas o tyle ważne, że wspomagać będzie wyjaśnianie skal 6 i 7 kwestionariusza MTACM.

Tabela 16. Korelacje pomiędzy empatią a stylami funkcjonowania interpersonalnego w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)

		IM I	IM II	IM III	IM IV	IM V	IM VI	IM VII	IM VIII	IM IX	IM X	IM XI
IRI PP	Korelacja Pearsona	0,029	0,313**	0,346**	0,061	-0,109	-0,232**	-0,153	-0,025	0,147	-0,086	0,044
	Istotność (dwustronna)	0,712	0,000	0,000	0,438	0,170	0,003	0,052	0,754	0,063	0,275	0,576
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IRI ET	Korelacja Pearsona	-0,036	0,426**	0,268**	0,167*	-0,042	-0,268**	-0,197*	-0,201*	0,040	-0,010	-0,061
	Istotność (dwustronna)	0,650	0,000	0,001	0,034	0,599	0,001	0,012	0,010	0,611	0,897	0,442
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IRI OP	Korelacja Pearsona	-0,115	-0,076	-0,003	0,300**	0,328**	0,029	-0,116	-0,183*	-0,343**	0,362**	-0,399**
	Istotność (dwustronna)	0,145	0,338	0,974	0,000	0,000	0,719	0,145	0,020	0,000	0,000	0,000
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IRI FS	Korelacja Pearsona	-0,147	-0,007	0,119	0,130	0,142	-0,075	-0,241**	0,004	0,018	0,118	-0,053
	Istotność (dwustronna)	0,062	0,925	0,133	0,100	0,072	0,345	0,002	0,955	0,824	0,135	0,505
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IRI WO	Korelacja Pearsona	-0,114	0,253**	0,286**	0,261**	0,131	-0,215**	-0,287**	-0,156*	-0,051	0,154	-0,182*
	Istotność (dwustronna)	0,152	0,001	0,000	0,001	0,098	0,006	0,000	0,048	0,519	0,052	0,021
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Powyższa tabela przedstawia korelację empatii oraz preferowanych stylów funkcjonowania interpersonalnego. Podobnie jak w przypadku całej grupy kontrolnej mamy do czynienia z istotnymi korelacjami w zakresie dwóch modułów normalnej regulacji osobowości (NRO), moduł współpracująco – przyjacielski i opiekuńczo – podtrzymujący dalej wykazują mocny związek z przyjmowaniem perspektywy. Ciekawszym elementem jest odwrotna istotna korelacja pomiędzy tym wymiarem empatii a skalą szóstą czyli zachowaniem buntowniczo - podejrzliwym. Dodatkowo w skali empatycznej troski te relacje są analogiczne, zarówno w zakresie dodatniej korelacji ze skalami drugą i trzecią, jak i odwrotnej korelacji ze skalą szóstą. Osobista przykrość koreluje natomiast ze skalami czwartą i piątą, czyli tymi odpowiedzialnymi za zachowania związane z wycofywaniem się w obliczu kłopotów i uzależnianiem swojego zachowania od wskazań innych ludzi. Ciekawy, ale intuicyjny jest układ korelacji osobistej przykrości z optymizmem – gdzie występuje korelacja ujemna, pesymizmem – korelacja dodatnia oraz korelacja ujemna z zaradnością. Widać więc, że osobista przykrość wiąże się z poznawczymi schematami przetwarzania rzeczywistości, sprawiając, że jednostka zaczyna przejawiać niekorzystne z punktu widzenia rozwoju postawy dotyczące jej przyszłości i możliwości radzenia sobie z problemami. Warto jeszcze wskazać, że wymiar fantazji nie koreluje istotnie poza jednym ważnym i znaczącym przypadkiem. Fantazja koreluje słabiej niż inne wymiary ale jednak, ze stylem agresywno – sadystycznym. Pozawala to wysnuwać przypuszczenie, że fantazja może istotnie mieć określoną funkcję regulacyjną w zakresie przejawiania zachowań przemocowych.

Tabela 17. Korelacje pomiędzy empatią a modułami poznawczymi w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)

		MT I	MT II	MT III	MT IV	MT V	MT VI	MT VII	MT VIII	MT IX	MT X	MT XI
IRI PP	Korelacja Pearsona	-0,247**	-0,175*	-0,122	-0,253**	-0,235**	-0,335**	-0,295**	-0,288**	-0,153	-0,189*	-0,161*
	Istotność (dwustronna)	0,002	0,027	0,124	0,001	0,003	0,000	0,000	0,000	0,053	0,016	0,041
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IRI ET	Korelacja Pearsona	-0,271**	-0,270**	-0,186*	-0,303**	-0,213**	-0,244**	-0,233**	-0,170*	-0,252**	-0,303**	-0,252**
	Istotność (dwustronna)	0,001	0,001	0,018	0,000	0,007	0,002	0,003	0,031	0,001	0,000	0,001
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IRI OP	Korelacja Pearsona	-0,107	-0,109	0,089	-0,047	0,072	0,171*	0,163*	0,102	-0,129	-0,088	-0,076
	Istotność (dwustronna)	0,178	0,170	0,262	0,558	0,366	0,030	0,039	0,196	0,104	0,268	0,336
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IRI FS	Korelacja Pearsona	-0,203**	-0,118	-0,054	-0,078	-0,122	0,059	0,018	-0,034	-0,102	-0,171*	-0,154
	Istotność (dwustronna)	0,010	0,135	0,499	0,326	0,124	0,459	0,821	0,665	0,197	0,030	0,051
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IRI WO	Korelacja Pearsona	-0,330**	-0,266**	-0,110	-0,266**	-0,199*	-0,129	-0,132	-0,150	-0,251**	-0,300**	-0,258**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,001	0,165	0,001	0,011	0,102	0,096	0,057	0,001	0,000	0,001
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Korelacje pomiędzy skalami testu asocjalnych modułów osobowości a empatii są bardzo charakterystyczne i zgodne z nadrzędną grupą kontrolną. W przypadku przyjmowania perspektywy koreluje ono ujemnie praktycznie ze wszystkimi skalami MTACM. Najbardziej wyraźne korelacje ujemne odnotowujemy w skalach szóstej i siódmej opisujących zachowania unikowe – jedna odpowiada za indolencję poznawczą, a druga za tak zwany słomiany zapał. Wygląda na to, że w grupie chłopców z grupy kontrolnej takie zachowania znamionują brak namysłu, a co za tym idzie umiejętności wchodzenia w czyjąś sytuację i rozumienia cudzej perspektywy. Ciekawe korelacje ujemne widzimy ponownie w zakresie zorientowania na siłę – które w pewnym sensie może wymagać od jednostki pomijania potrzeb i punktu widzenia innych ludzi oraz ryzykanctwa reaktywnego to jest skali, w której jednostka podejmuje działania asocjalne z uwagi na wystąpienie korzystnych dla niej okoliczności. Jest to tyle prostsze, że w przypadku zajścia owych okoliczności możemy mieć pewność, że troska o to jak zachowanie wpłynie na sytuację innych ludzi nie będzie stanowiło bodźca hamującego. Najwyższe korelacje ujemne z empatyczną troską też tworzą ciekawy układ z neutralizacją i zorientowaniem na korzyść wysuwającym się na pierwsze miejsce. Korzyść jest warunkowana poznawczo, a skala empatycznej troski to skala koncentrująca się na afektywnej sferze empatii, taki układ jest więc spójny i wskazuje, że emocje mogą skutecznie moderować postawy względem zdobywania gratyfikacji materialnych jednocześnie odcinając możliwość neutralizowania skutków takiego zachowania. Ciekawy układ tworzy natomiast skala osobistej przykrości, która u chłopców nie koreluje ujemnie w stopniu istotnym statystycznie ze zorientowaniem na siłę. W całej grupie kontrolnej taka

korelacja ujemna występuje, świadczy to, że u chłopców ten element nie jest ze sobą związany. Skala fantazjowania jest z kolei odwrotnie skorelowana właśnie ze tą skalą.

Korelacja pomiędzy empatią a pozostałymi zmiennymi w grupie badawczej.

Korelacje przedstawione poniżej dotyczą grupy badawczej, to znaczy wychowanków zakładów poprawczych. Założyliśmy, że w ich przypadku empatia może być w większym stopniu regulowana przez czynniki biologiczne bądź wykształcające się wcześniej w rozwoju, niż standardowa regulacja moralno - społeczna oparta na normach i powinnościach transferowanych kulturowo i instytucjonalnie.

Tabela 18. Korelacje pomiędzy empatią a agresją grupie badawczej nieletnich (N=148)

		AQ PA	AQ VA	AQ A	AQ H	AQ WO
IRI PP	Korelacja Pearsona	-0,255**	-0,325**	-0,335**	-0,294**	-0,389**
	Istotność (dwustronna)	0,002	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	148	148	148	148	148
IRI ET	Korelacja Pearsona	-0,391**	-0,330**	-0,405**	-0,221**	-0,448**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,007	0,000
	N	148	148	148	148	148
IRI OP	Korelacja Pearsona	-0,337**	-0,390**	-0,247**	-0,224**	-0,387**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,002	0,006	0,000
	N	148	148	148	148	148
IRI FS	Korelacja Pearsona	-0,380**	-0,265**	-0,261**	0,018	-0,301**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,001	0,001	0,832	0,000
	N	148	148	148	148	148
IRI WO	Korelacja Pearsona	-0,422**	-0,402**	-0,389**	-0,223**	-0,472**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,006	0,000
	N	148	148	148	148	148

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Już pierwsze korelacje pomiędzy empatią a agresywnością wskazują, że nasza pierwotna asercja może mieć uzasadnienie. Okazuje się bowiem, że korelacje pomiędzy przyjmowaniem perspektywy a wszystkimi wymiarami agresji są wyższe niż w przypadku grupy kryterialnej chłopców, a dodatkowo występują we wszystkich wymiarach, włącznie ze skalą wrogości. Świadczy to o przekrojowym związku tych wartości. Empatyczna troska jest również skorelowana ujemnie, w jeszcze większym stopniu ze skalami agresji. Najwyższą korelację ujemną wykazują dwie afektywnie zorientowane wymiary to jest gniew i empatyczna troska. Jeden emocjonalny komponent może faktycznie wpływać hamująco na drugi. Osobista przykrość jest skorelowana odwrotnie ze wszystkimi skalami agresji, inaczej niż w przypadku grupy kryterialnej, gdzie te korelacje nie występowały w obrębie podskal agresji fizycznej i agresji werbalnej. Co więcej osobista przykrość jest w tym przypadku

skorelowana ujemnie z agresją fizyczną w stopniu niemal równie mocnym co empatyczna troska. Bardzo wysoka jest też korelacja ujemna pomiędzy tym wymiarem a agresją werbalną, co w przypadku grupy kontrolnej nie występuje w ogóle. Najciekawiej ma się sprawa z fantazjowaniem, które koreluje w sposób ujemny z agresją fizyczną w niemal tym samym stopniu co empatyczna troska. Skala ta nie ma tylko związku z poznawczym komponentem agresji, to znaczy wrogością, może to być warunkowane jej charakterem, zakładającym funkcjonowanie fantazji konkurencyjnie do postrzegania świata realnego, a więc niejako w opozycji do postrzegania zmysłowego.

Tabela 19. Korelacje pomiędzy empatią a PEN w grupie badawczej nieletnich (N=148)

		EPQ P	EPQ E	EPQ N	EPQ L
IRI PP	Korelacja Pearsona	-0,314**	0,040	0,177*	0,244**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,630	0,032	0,003
	N	148	148	148	148
IRI ET	Korelacja Pearsona	-0,491**	0,044	0,204*	0,400**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,592	0,013	0,000
	N	148	148	148	148
IRI OP	Korelacja Pearsona	-0,341**	-0,072	0,270**	0,278**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,384	0,001	0,001
	N	148	148	148	148
IRI FS	Korelacja Pearsona	-0,183*	-0,040	0,195*	0,089
	Istotność (dwustronna)	0,026	0,629	0,018	0,284
	N	148	148	148	148
IRI WO	Korelacja Pearsona	-0,419**	-0,005	0,259**	0,320**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,949	0,001	0,000
	N	148	148	148	148

**. Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

*. Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

W zakresie korelacji ze skalami kwestionariusza PEN mamy do czynienia z wysokimi ujemnymi korelacjami pomiędzy psychotyzmem a wszystkimi podskalami kwestionariusza IRI. Ciekawie prezentują się poszczególne wielkości efektu. Najmocniej – oczywiście ujemnie, koreluje empatyczna troska, jest to tyle logiczne, że nie ma ona żadnego funkcjonalnego uzasadnienia dla osoby o wysokim psychotyzmie. W dalszej kolejności znajduje się osobista przykrość, naczelną przewagą osób psychotycznych, jest brak lęku w sytuacjach, w których inni go odczuwają. Na bazie tego deficytu mogą oni podejmować działania przysparzające im korzyści pomimo oczywistego asocjalnego ich charakteru. Osobista przykrość koreluje, również z neurotyzmem. Najmniejsza, lecz istniejąca korelacja ujemna to zależność pomiędzy fantazjowaniem a psychotyzmem. Taki obraz jest bardzo interesujący w odniesieniu do tego z czym mieliśmy do czynienia w grupie kontrolnej. W tym przypadku brak korelacji z ekstrawertyzmem w przypadku przyjmowania perspektywy.

Widać, że wybranie przez nas do modeli eksplanacyjnych psychotyzmu jako jedyne istotnego parametru nie było bezzasadne.

Tabela 20. Korelacje pomiędzy empatią a temperamentem w grupie badawczej nieletnich (N=148)

		FCZ ŻW	FCZ PE	FCZ WS	FCZ RE	FCZ WT	FCZ AK
IRI PP	Korelacja Pearsona	0,127	0,127	0,385**	0,010	0,054	-0,046
	Istotność (dwustronna)	0,125	0,124	0,000	0,903	0,515	0,580
	N	148	148	148	148	148	148
IRI ET	Korelacja Pearsona	0,093	0,173*	0,473**	0,105	-0,141	-0,089
	Istotność (dwustronna)	0,259	0,036	0,000	0,205	0,087	0,284
	N	148	148	148	148	148	148
IRI OP	Korelacja Pearsona	0,002	0,059	0,326**	0,179*	-0,147	-0,207*
	Istotność (dwustronna)	0,981	0,477	0,000	0,029	0,076	0,012
	N	148	148	148	148	148	148
IRI FS	Korelacja Pearsona	0,044	0,129	0,295**	0,106	-0,016	-0,080
	Istotność (dwustronna)	0,594	0,119	0,000	0,200	0,850	0,334
	N	148	148	148	148	148	148
IRI WO	Korelacja Pearsona	0,083	0,153	0,461**	0,124	-0,082	-0,128
	Istotność (dwustronna)	0,314	0,063	0,000	0,134	0,320	0,120
	N	148	148	148	148	148	148

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

W zakresie zmiennych temperamentalnych i ich korelacji z empatią w grupie badawczej, widzimy dwie interesujące regularności. Po pierwsze zupełny brak korelacji pomiędzy większością skal, z drobnym wyjątkiem w zakresie skali osobistej przykrości korelującej w małym stopniu odwrotnie ze skalą aktywności. Taki układ jest często powtarzający się i nie świadczy o niczym szczególnym z punktu widzenia refleksji naukowej. Podobnie nisko osobista przykrość koreluje dodatnio z reaktywnością emocjonalną co stanowi co najwyżej spłylenie trendów obecnych w innych grupach kontrolnych. Najciekawszy jednak obraz rysuje się w obrębie korelacji z empatią skali wrażliwości sensorycznej. Okazuje się bowiem, że ów skala koreluje w stopniu znaczącym ze wszystkimi skalami indeksu reaktywności emocjonalne. Widzimy więc dużą korelację dodatnią w zakresie przyjmowania perspektywy, jeszcze wyraźniejszą w zakresie empatycznej troski, oraz dwie istotne, ale mniej jaskrawe zarówno z osobistą przykrością jak i fantazjowaniem. Warto nadmienić, że wszystkie korelacje są dodatnie. Wrażliwość sensoryczna jest skalą opisującą atencję do detali i umiejętność wychwytywania nawet małych bodźców z pola percepcyjnego. Czy zatem, empatia, której warunkiem jest umiejętne odczytywanie stanów

innych osób – świadome bądź nie świadome, może lepiej kształtować się u osób, które mają predyspozycję do odbioru tego typu bodźców? Możliwe, że mamy tutaj do czynienia z bardzo interesującym mechanizmem, w ramach którego predyspozycje do określonej wrażliwości w postrzeganiu bodźcowym predysponują w pewnym stopniu jednostkę do rozwijania empatii i wtórnie do mniejszego potencjału asocjalnego. Taka konstatacja wprowadzałaby wiele istotnych modyfikacji do programów resocjalizacyjnych rozwijających ten parametr.

Tabela 21. Korelacje pomiędzy empatią a stylami funkcjonowania interpersonalnego w grupie badawczej nieletnich (N=148)

		IM I	IM II	IM III	IM IV	IM V	IM VI	IM VII	IM VIII	IM IX	IM X	IM XI
IRI PP	Korelacja Pearsona	0,145	0,374**	0,358**	0,186*	0,037	-0,097	-0,199*	0,029	-0,018	0,290**	0,075
	Istotność (dwustronna)	0,078	0,000	0,000	0,023	0,652	0,239	0,015	0,729	0,828	0,000	0,363
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IRI ET	Korelacja Pearsona	0,012	0,385**	0,367**	0,208*	0,133	-0,258**	-0,400**	-0,100	0,018	0,366**	0,045
	Istotność (dwustronna)	0,889	0,000	0,000	0,011	0,106	0,002	0,000	0,226	0,831	0,000	0,588
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IRI OP	Korelacja Pearsona	0,061	0,222**	0,276**	0,239**	0,165*	-0,226**	-0,401**	-0,044	-0,166*	0,304**	-0,062
	Istotność (dwustronna)	0,459	0,007	0,001	0,003	0,045	0,006	0,000	0,599	0,044	0,000	0,457
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IRI FS	Korelacja Pearsona	0,136	0,305**	0,256**	0,144	0,154	-0,129	-0,346**	0,001	-0,126	0,324**	0,016
	Istotność (dwustronna)	0,099	0,000	0,002	0,080	0,062	0,119	0,000	0,994	0,126	0,000	0,851
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IRI WO	Korelacja Pearsona	0,103	0,399**	0,389**	0,240**	0,152	-0,223**	-0,418**	-0,040	-0,084	0,397**	0,024
	Istotność (dwustronna)	0,211	0,000	0,000	0,003	0,066	0,006	0,000	0,628	0,310	0,000	0,769
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148

**, Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

*, Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

W zakresie preferowanych stylów interpersonalnych widać wyraźnie, że jeżeli już przyjmowanie perspektywy występuje u asocjalnych adolescentów, to jest ono dodatnio skorelowane z prospołecznymi wymiarami takimi jak zachowania pomocowe czy opiekuńcze. Ciekawostką jest tutaj istotna korelacja dodatnia pomiędzy przyjmowaniem perspektywy a pesymizmem. Może się to wiązać z faktem dostrzegania przez jednostki mające ten parametr na poziomie wyższym niż standardowy dla tej grupy możliwości innych osób, ich szans i perspektyw oraz relatywnie bardzo niekorzystnie wypadającego na tym tle ich własnego położenia. Podobnie sprawa ma się z empatyczną troską, która jeszcze wyżej koreluje ze skalą pesymizmu. Być może przejawianie tych zachowań związanych z empatią jest tak piętnowanie w ramach funkcjonowania w asocjalnych grupach podkulturowych, że jednostka nie traktuje umiejętności do patrzenia na sprawy oczami innych albo większej wrażliwości na krzywdę jako zasobu a odwrotnie – widzi w tym własne ograniczenie i dolegliwość, która ogranicza jej katalog zachowań dostępnych do wykonania celem

zdobycia środków natury finansowej. Ta zależność jest bardzo interesująca, gdyż w grupie kontrolnej i kryterialnej zwyczajnie nie występuje. Ten obraz rozszerzają dwie pozostałe skale empatii, które również korelują z pesymizmem dodatnio. Zarówno osobista przykrość, która jednak dobrze wpasowuje się w tematykę i nie wymaga szerszego komentarza, jak i fantazjowanie jest pozytywnie skorelowane z pesymizmem. Widzimy więc, że jednostka empatyczna czuje, że w swoim środowisku istotnie jest poszkodowana i empatia jest jej swoistą kulą u nogi, czymś co nie pozwala jej odnosić w ramach asocjalnej grupy takich sukcesów jak koledzy i wiąże się z mniejszą akceptacją. Co dość interesujące ostatnia skala – fantazjowanie, koreluje również dodatnio ze skalami współpracująco - przyjacielską i opiekuńczo - wspomagającą, warto wskazać, że w odniesieniu do grupy kontrolnej kryterialnej chłopców z gimnazjów takiej zależności w ogóle nie było. Widać więc, że empatia może być istotnym modyfikatorem w zakresie funkcjonowania asocjalnego sprawców czynów karalnych.

Tabela 22. Korelacje pomiędzy empatią a modułami poznawczymi w grupie badawczej nieletnich (N=148)

		MT I	MT II	MT III	MT IV	MT V	MT VI	MT VII	MT VIII	MT IX	MT X	MT XI
IRI PP	Korelacja Pearsona	-0,263**	-0,136	-0,228**	-0,211**	-0,296**	-0,135	-0,260**	-0,105	-0,147	-0,093	-0,203*
	Istotność (dwustronna)	0,001	0,100	0,005	0,010	0,000	0,102	0,001	0,204	0,075	0,262	0,014
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IRI ET	Korelacja Pearsona	-0,405**	-0,206*	-0,268**	-0,361**	-0,384**	-0,243**	-0,332**	-0,235**	-0,239**	-0,274**	-0,306**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,012	0,001	0,000	0,000	0,003	0,000	0,004	0,003	0,001	0,000
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IRI OP	Korelacja Pearsona	-0,330**	-0,168*	-0,096	-0,301**	-0,324**	-0,115	-0,125	-0,156	-0,181*	-0,216**	-0,270**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,041	0,247	0,000	0,000	0,164	0,129	0,058	0,027	0,009	0,001
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IRI FS	Korelacja Pearsona	-0,116	0,055	-0,038	-0,061	-	0,018	-0,070	-0,061	-0,083	-0,013	-0,059
	Istotność (dwustronna)	0,159	0,505	0,650	0,464	0,169*	0,825	0,401	0,463	0,318	0,873	0,478
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IRI WO	Korelacja Pearsona	-0,350**	-0,145	-0,200*	-0,295**	-0,366**	-0,154	-0,250**	-0,177*	-0,205*	-0,191*	-0,263**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,078	0,015	0,000	0,000	0,062	0,002	0,031	0,013	0,020	0,001
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Ostatnim pozostającym do opisanie zbiorem wyników jest zestaw korelacji pomiędzy empatią a modułami regulacyjnymi ułomnej regulacji osobowości asocjalnej (UROA). Jest to bardzo ważny w naszej pracy element, który wymaga należytego rozpoznania badawczego. Na wstępie warto przyjrzeć się ciekawej prawidłowości w zakresie korelacji skali przyjmowania perspektywy w stosunku do niemal wszystkich modułów poznawczych.

Widzimy więc, że koreluje ona ujemnie z modułami orientacji na siłę, odcinania, neutralizacji, roszczeniowości, indolencji poznawczej oraz zorientowania na podziw. Taki układ jest niemal zdroworozsądkowy i dobrze opisuje konsekwencje deficytów w zakresie umiejętności do spojrzenia na czyjąś sytuację poprzez pryzmat cudzego punktu widzenia. Ciekawe są jednak elementy, których w tym zestawieniu brakuje. Okazuje się bowiem, że przyjmowanie perspektywy nie koreluje w sposób istotny ani ze sprytem, ani z ryzykanctwem reaktywnym, ani z ryzykanctwem proaktywnym, ani z orientacją na korzyść. Taki układ może wskazywać na to, że ów element w postaci przyjmowania perspektywy nie będzie miał właściwości przeszkadzających bądź hamujących dla nieletnich sprawców przestępstw w zakresie popełniania czynów, których celem jest osiągnięcie określonych korzyści. Jak wspominaliśmy wcześniej ten poznawczy wymiar empatii, może wręcz ułatwiać popełnianie określonych transgresji. Zupełnie inaczej ma się sytuacja w przypadku skali empatycznej troski, która koreluje ujemnie i wysoko ze wszystkimi skalami kwestionariusza MTACM. Świadczy to wprost o roli, jaką afektywny komponent empatii odgrywa w moderowaniu zachowań asocjalnych. Ciekawie przedstawia się również wynik w skali osobistej przykrości. O ile wysoka ujemna korelacja z zorientowaniem na siłę może być tłumaczona poprzez niepewność osoby względem własnych sił i unikanie do wchodzenia w konfrontację celem uniknięcia odczuwania lęku, o tyle wysokie ujemne korelacje ze skalami odcinania i neutralizacji wymagają bliższego przyjrzenia się mechanizmowi, który może się za nimi kryć. Możliwe, że lękowość i odnoszenie do siebie innych sytuacji wyklucza możliwość skutecznego działania mechanizmów uśmierzających takich jak neutralizacja czy odcinanie. Najciekawszym jednak elementem jest zachowanie skali fantazjowania, która nie jest skorelowana z żadnym pojedynczym modułem MTACM. Wskazuje to na podobieństwo w tym zakresie do grupy kryterialnej kontrolnej, w której z korelacją mieliśmy do czynienia tylko w przypadku orientacji na siłę.

Różnice w empatii pomiędzy grupami.

Na koniec wykażemy różnice pomiędzy grupami kryterialnymi opisywanymi w pracy i wyróżnionymi w celach naukowo – badawczych. W tym miejscu zdecydowaliśmy się włączyć do tabeli wynik ogólny chociaż pozwala on tylko na orientacyjne szacowanie pewnych zależności, to jednak dla porządku i kompletności analiz jest przedstawiony w ostatniej kolejności. Nie będziemy się skupiać na rozważaniu go z osobna przy dalszej refleksji, więc na wstępie możemy napisać, że istotnie różni się on we wszystkich grupach z którymi mamy do czynienia poniżej.

Poniżej przedstawiamy istotności statystyczne różnic w kolejności – całej grupy kontrolnej do chłopców (G-CH), całej grupy kontrolnej do grupy o niskim SOZU (G-P), całej grupy kontrolnej do grupy o wysokim SOZU (G-~P), grupy kontrolnej do grupy badawczej uwzględniając tylko przestępstwa o charakterze agresywnym (G-A), grupy kontrolnej do grupy badawczej uwzględniając tylko przestępstwa związane z kradzieżą (G-K), grupy kontrolnej do grupy badawczej uwzględniając tylko przestępstwa o charakterze rozbójniczym (G-R), grupy kontrolnej do grupy badawczej (G-Pop), chłopców z grupy kontrolnej do osób o niskim SOZU (CH-P), chłopców z grupy kontrolnej do osób o wysokim SOZU (CH-~P), osób o wysokim SOZU do osób o niskim SOZU (~P-P).

Tabela 23. Istotności statystyczne różnic w skalach empatii pomiędzy grupami.

	IRI PP		IRI ET		IRI OP		IRI FS		IRI WO	
	T	p-value	t	p-value	T	p-value	t	p-value	t	p-value
G - CH	6,36	0,00	7,62	0,00	8,49	0,00	8,77	0,00	10,93	0,00
G - P	2,87	0,00	4,73	0,00	1,11	0,27	2,54	0,01	4,44	0,00
G - ~P	3,07	0,00	4,34	0,00	1,19	0,23	2,62	0,01	4,16	0,00
G - A	8,22	0,00	9,84	0,00	6,21	0,00	7,98	0,00	11,81	0,00
G - K	4,05	0,00	4,23	0,00	2,84	0,00	6,46	0,00	6,52	0,00
G - R	3,30	0,00	4,46	0,00	1,59	0,11	4,73	0,00	5,17	0,00
G - Pop	7,56	0,00	8,30	0,00	5,26	0,00	10,46	0,00	10,39	0,00
CH - P	1,65	0,10	2,40	0,02	0,43	0,67	1,52	0,13	2,41	0,02
CH - ~P	2,13	0,03	3,33	0,00	0,55	0,58	1,96	0,05	3,25	0,00
~P - P	5,30	0,00	7,89	0,00	2,00	0,05	4,51	0,00	7,50	0,00

W pierwszej kolejności warto opisać istotności różnic pomiędzy grupami w zakresie skali przyjmowania perspektywy. Skala ta jako wskazująca poznawczy komponent empatii pozornie może być brana za mniej różnicująca przy kryterium podziału przyjętego w tej pracy. Jednakowoż widzimy, że różnice w jej zakresie istotne są we wszystkich grupach. Najmniej widoczne są w parach: grupa chłopców do grupy o wysokim SOZU oraz grupa chłopców do grupy o niskim SOZU. Zgadza się to z założeniem, że podział wedle kryterium zachowania na zajęciach szkolnych oraz w trakcie przebywania w placówce edukacyjnej w zakresie tej konkretnej zmiennej może być minimalnie różnicujący. Patrząc na pozostałe skale kwestionariusza IRI widzimy kontynuację tego trendu, w skali empatycznej troski bowiem różnice istotności statystycznych są po raz kolejny najmniejsze. Największy wyraz podobieństw tych grup znajdziemy w skali osobistej przykrości, gdyż to właśnie ona wykazuje w omawianych grupach brak istotnych statystycznie różnic w tym zakresie między nimi. Biorąc pod uwagę te same skale, ale pomiędzy grupami o niskim i wysokim SOZU (~P-

P) widzimy odmienny obraz. Z jednej strony grupy różnią się istotnie statystycznie pod względem wszystkich skal indeksu reaktywności emocjonalnej, z drugiej jednak strony te różnice są największe w zakresie skali empatycznej troski. Ma to z punktu widzenia funkcjonalnego znaczenia tej skali bardzo duży sens. Wskazuje, że osoby sprawiające problemy wychowawcze w szkole – a wiąże się to bardzo często właśnie z zachowaniem aroganckim, samolubnym i egocentrycznym, są mniej skłonne do współodczuwania i troski o to co przeżywają ich koledzy z klasy. Różnice między tymi grupami w zakresie poznawczego komponentu empatii wyrażanego przez skalę przyjmowania perspektywy są mniejsze, ale wciąż znaczące. Widać więc, że osoby o większej tendencji do łamania norm panujących w środowisku instytucji edukacyjnych mają mniejszą zdolność do wchodzenia w obraz sytuacyjny innych osób. Jednocześnie w kwestii lękowego reagowania na sytuację emocjonalną przydarzającą się innym widać najmniejsze – lecz wciąż istotne statystycznie różnice. Podsumowując ten etap analizy dotyczący różnych grup kryterialnych w ramach grupy kontrolnej widać od razu, że empatia modeluje się w skalach zgodnie z naszymi założeniami. Jednostki, u których spodziewamy się empatii mniejszej faktycznie należą do grupy częściej przekraczającej normy społeczne niż osoby bardziej empatyczne. Jest to o tyle ciekawe, że mamy tutaj na myśli przecież tylko sytuacje, w których mowa o gimnazjalistach nie popełniających jeszcze czynów karalnych. Szczegółowa dyferencjacja w obrębie skal też układa się w logiczny ciąg. Najbardziej jaskrawa różnica we wszystkich grupach występuje w obrębie skali empatycznej troski. Zakładając, że w interesującym nas okresie rozwojowym najbardziej miarodajnym wskaźnikiem preferencji w zakresie przejawiania określonych zachowań jest ładunek emocji wiążący się z ich wykonaniem, to obawa przed wystąpieniem negatywnych emocji będzie mocnym hamulcem przed wykonaniem jakiegoś działania. Innymi słowy – przyjmując, że w wieku adolescencji jednostki kierują się głównie kalkulacją przyjemności płynącej z określonych zachowań, wysoka empatyczna troska będzie skłaniać do unikania działań, które mogłyby sprawić przykrość na zasadzie współodczuwania. Nie należy mylić tej skali z drugą – osobistej przykrości, opisującej reakcję lękową, ale przez automatyczne poza świadome odniesienie jej do własnej osoby. Ta skala wykazuje najmniejsze różnice pomiędzy grupami. Można by stwierdzić, że osobista przykrość, może być mechanizmem spustowym w uwalnianiu zachowań o charakterze przemocowym i transgresyjnym. Dzieje się tak dlatego, że osobista przykrość zakłada generowanie lęku u osoby nie znajdującej się bezpośrednio w sytuacji zagrożenia i ów lęk może wzbudzić wtórnie reakcję obronną. Jeśli wymodelowane sposoby reagowania na lęk zakładają przemoc, to ów mechanizm jest ekstremalnie niebezpieczny w przypadku adolescentów dokonujących

przestępstw o charakterze agresywnym i rabunkowym. W przypadku tego rodzaju aktywności mamy do czynienia z rolami ofiary i napastnika. Napastnik znajduje się zawsze w dominującym położeniu, wybiera on ofiarę na podstawie określenia jej potencjału względem swojego. Rzadko mamy do czynienia z wyborem osoby, która mogłaby sprawić rozbójnikowi problem, bądź stawić czynny opór. Zwłaszcza, że najczęściej celem redukcji prawdopodobieństwa takiej sytuacji rozbój jest dokonywany przez kilku napastników przeciwko jednej ofierze. W tej sytuacji lęk wykazywany przez ofiarę jest oczywisty, reakcją na niego przy niskim przyjmowaniu perspektywy i empatycznej trosce może być wytworzenie wewnętrznego lęku, który jest potęgowany przez samą sytuację. Zawsze bowiem rabunek niesie ze sobą ryzyko wykrycia i ujawnienia bądź niespodziewanego ataku ze strony ofiary. Z tego tytułu poziom generowanego lęku może być wyższy niż by się mogło wydawać. Nieodzwonną reakcją na wysoki poziom lęku będzie próba wytworzenia większej kontroli nad sytuacją, co w przypadku tych konkretnych działań sprowadza się do eskalacji przemocy w stosunku do ofiary całego zajścia. Analizując istotności różnic w zakresie podskal indeksu reaktywności interpersonalnej pomiędzy grupami badawczą i kontrolną (G-Pop), widzimy powtórzenie trendów opisanych wyżej. Nieletni, którzy dopuścili się czynu karalnego wykazują wyraźnie mniej empatycznej troski, relatywnie mniej umiejętności przyjmowania perspektywy i fantazjowania niż inne grupy. Jest to kolejne potwierdzenie sytuacji, w której empatia jako moderator biologicznie warunkowanych tendencji do czynienia określonych form transgresji jest konstruktem dobrze wybranym i jego miejsce w stworzonym przez nas modelu na bazie tego rozdziału powinno być dobrze osadzone i uprawdopodobnione. Jest jednak jeden ciekawy – może nawet bardzo, element, na który musimy zwrócić uwagę. Otóż największe różnice pomiędzy tymi grupami wykazuje skala fantazjowania. Może to być dosyć dziwny układ, jednak istnieje możliwe wytłumaczenie tej niespodziewanej konstelacji. Należałoby w przyszłych wysiłkach badawczych podjąć problem fantazjowania jako swoistego „poligonu doświadczalnego” dla tworzącej się u jednostki zdolności do decentracji. Wchodzenie w role innych osób, całkiem wymyślonych, może ułatwiać jednostce przyjmowanie perspektywy osób z bezpośredniego otoczenia. Jeśli taka zależność istnieje, należałoby w obręb resocjalizacji – zwłaszcza w wieku adolescencji włączyć rozwijanie fantazjowania jako mechanizmu ułatwiającego rozwój innych aspektów empatii. W momencie kiedy jej rozwój jest zahamowany na bardzo wczesnych etapach, empatia nie rozwija się tak szybko, a niski wynik wyklucza jakiegokolwiek zależności w tym przedziale wiekowym. Należałoby przeto przeprowadzić badania na osobach młodszych i sprawdzić możliwość zachodzenia takiej sytuacji.

Rozdział 10. Osobowość i temperament jako podstawy struktur uspołecznienia

W tym rozdziale kontynuujemy żmudną prezentację parcjalnych korelacji pomiędzy zmiennymi zawartymi w modelu. W celu przejrzystości rozważań w podsumowującym rozdziale jesteśmy zmuszeni przedstawić poniższe bilateralne korelacje w zakresie potrzebnym do prowadzenia owej refleksji. Wybraliśmy przedstawienie zależności w tych miejscach przy pomocy grupy kontrolnej i grupy badawczej, natomiast w zakresie statystyk opisowych w celach informacyjnych przedstawimy dodatkowo dwie grupy kryterialne. Podzieliliśmy grupę kontrolną wedle mediany SOZU – czyli skali objawowej zachowań uczniów na dwie części, w których jedna stanowi grupę mniej skłoną do transgresji i łamania norm instytucji edukacyjnej, w której się uczą, a druga to grupa, w której te tendencje są wyraźniejsze. Najpierw przedstawimy statystyki opisowe we wszystkich wspomnianych grupach, żeby nakreślić ogólny obraz pomiaru badawczego, a później przejdziemy do opisu zależności korelacyjnych. Pomijamy przedstawione wcześniej korelacje obu wymiarów z indeksem reaktywności emocjonalnej, gdyż nie wniosłyby one nic czego nie wskazaliśmy wcześniej, jednocześnie pomijamy również korelacje ze skalą agresji z uwagi na kształt i tematykę kolejnego rozdziału, w którym zostaną one przedstawione. Pozostałe nieprzedstawione dane korelacyjne zostaną umieszczone w aneksie.

Statystyki opisowe osobowości i temperamentu w grupach kontrolnych i badawczej.

Na wstępie przedstawiamy analizę statystyki opisowej w grupie badawczej, kontrolnej oraz dwóch grupach kryterialnych w zakresie obu opisywanych w tym rozdziale zmiennych, mających wpływ na kształtowanie się modułów regulacji asocjalnych.

Tabela 24. Statystyki opisowe PEN w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)

N		EPQ P	EPQ E	EPQ N	EPQ L
	Ważne	296	296	296	296
	Braki danych	0	0	0	0
Średnia		10,58	15,19	13,11	9,29
Mediana		10,00	16,00	13,00	9,00
Dominanta		12	19	10	9
Odchylenie standardowe		4,900	4,837	5,575	3,413
Skośność		0,548	-0,575	0,032	0,154
Błąd standardowy skośności		0,142	0,142	0,142	0,142
Kurtzoza		0,211	-0,417	-0,732	-0,452
Błąd standardowy kurtzozy		0,282	0,282	0,282	0,282

W zakresie zmiennych osobowościowych warto na wstępie zwrócić uwagę na wartości w grupie kontrolnej. Najwyższą medianą osiągamy w skali ekstrawersji, co jest spójne z charakterystyką tego momentu rozwojowego, jak również z miejscem przeprowadzania badania, bowiem gimnazja są placówkami, które po okresie szkoły podstawowej wymagają od swoich wychowanków ponownego budowania relacji grupowych, statusu i prestiżu. Wysoka lewoskośność wskazuje na trend w tym zakresie, a stosunkowo niskie odchylenie standardowe na uniformizację w tym zakresie. Dodatkowo widać na podstawie kurtozy, że istnieje grupa osób, które nie są równie ekstrawertyczne co ich koledzy. Ciekawiej sprawa przedstawia się w kontekście neurotyzmu, jego wynik, tak średnia jak i mediana jest nieco niższy, ale jednocześnie mamy do czynienia z rozkładem normalnym. Co więcej odchylenie standardowe jest w tym przypadku najwyższe ze wszystkich pozostałych parametrów, więc różnica pomiędzy wynikami jest wysoka, a najwyższy parametr kurtozy o kierunku ujemnym świadczy o dużym rozrzucie wyników. Z kolei skala psychotyzmu – najbardziej nas interesująca, osiąga wyniki niskie, o czym świadczy zarówno średnia jak i mediana oraz co ciekawe charakteryzuje się niższym odchyleniem standardowym, za to mocną prawoskośnością, co wskazuje na istnienie grupy osób o konkretnych wyższych parametrach w tej skali i braku owych tendencji opisywanych przez psychotyzm u większości pozostałych obserwowanych gimnazjalistów w grupach kontrolnych.

Tabela 25. Statystyki opisowe temperamentu w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)

N		FCZ ŻW	FCZ PE	FC WS	FCZ RE	FCZ WT	FCZ AK
	Ważne	296	296	296	296	296	296
	Braki danych	0	0	0	0	0	0
Średnia		13,21	13,41	13,54	10,83	8,55	11,55
Mediana		13,00	13,00	14,00	11,00	8,00	12,00
Dominanta		13	16	14	11	8	11
Odchylenie standardowe		3,752	3,915	3,363	4,825	4,542	4,353
Skośność		-0,336	-0,282	-0,380	-0,183	0,307	-0,621
Błąd standardowy skośności		0,142	0,142	0,142	0,142	0,142	0,142
Kurtoza		-0,218	-0,629	-0,202	-0,936	-0,460	-0,118
Błąd standardowy kurtozy		0,282	0,282	0,282	0,282	0,282	0,282

W zakresie zmiennych temperamentalnych widzimy dość ciekawy obraz w grupie kontrolnej. Okazuje się, że skale odpowiedzialne za energetyczną stronę zachowania i podejmowanie proaktywnych działań. Skale aktywności, wytrzymałości i żwawości są niższe niż skala perseweratywności. Skala żwawości charakteryzuje się średnim odchyleniem standardowym i wysoką lewoskośnością, w wieku gimnazjalnym żwawość jest parametrem, którego taki obraz nie jest czymś zadziwiającym. Spójny obraz tworzą też reaktywność emocjonalna i perseweratywność, które charakteryzują się bardzo wysoką ujemną kurtozą, co świadczy o dużym zróżnicowaniu poszczególnych obserwacji pod tym względem.

W przypadku tak młodych osób wysoka perseweratywność może dziwić zwłaszcza, że odchylenie standardowe w tej skali kształtuje się na średnim poziomie. Ciekawie też prezentują się wyniki wytrzymałości i aktywności, które często są dobrym prognostykiem tego jak jednostka będzie radzić sobie z nauką w instytucji edukacyjnej, o ile aktywność kształtuje się na standardowym poziomie, o tyle wytrzymałość jest niższa niż zakładano i na dodatek przedstawia wykres prawoskośny. W przypadku aktywności trend ten jest odwrotny - mamy do czynienia z wykresem lewoskośnym i to w stopniu dość mocnym, a na dodatek niskim wskaźnikiem ujemnym kurtozy. W takiej konstelacji możemy mieć do czynienia z grupą, w której tendencja do podejmowania prospołecznych i asocjalnych zachowań jest wysoka, ale wytrzymałość nie pozwala na ich kontynuowanie. Taki trend kierowałby młodzież raczej w stronę zachowań asocjalnych, gdyż w ich przypadku o wiele łatwiej jest osiągnąć rezultat gratyfikujący szybciej i mniejszym nakładem pracy. Ciekawy jest również wynik w skali wrażliwości sensorycznej, dość wysoki w porównaniu do pozostałych z niską ujemną kurtozą, niewielkim odchyleniem standardowym i wyraźną lewoskośnością. Taki układ wskazywałby na występowanie tej cechy w podwyższonym natężeniu w naszej grupie kontrolnej i jej w miarę uniwersalny charakter.

Tabela 26. Statystyki opisowe PEN w grupie kryterialnej chłopców niskiego SOZU (N=158)

		EPQ P	EPQ E	EPQ N	EPQ L
N	Ważne	158	158	158	158
	Braki danych	0	0	0	0
Średnia		8,36	14,96	13,09	9,77
Mediana		8,00	16,00	13,00	10,00
Dominanta		6	17	13	10
Odchylenie standardowe		3,858	4,914	5,792	3,312
Skośność		0,409	-0,533	-0,039	0,169
Błąd standardowy skośności		0,193	0,193	0,193	0,193
Kurtoza		-0,377	-0,644	-0,818	-0,367
Błąd standardowy kurtozy		0,384	0,384	0,384	0,384

Pierwsza grupa kryterialna, z którą mamy do czynienia to osoby o niskim SOZU czyli mniej skore do wykroczeń i transgresji w swoim środowisku. W zakresie naszej zmiennej osobowościowej charakteryzują się one tym, że osiągają wyższe wyniki w skalach ekstrawersji i w tej samej skali jeszcze wyższą skośność, natomiast niższe wyniki w skali psychotyzmu. Pozostałe parametry nie odgrywają tutaj wielkiej roli, jak również nie różnicują tak bardzo omawianej grupy.

Tabela 27. Statystyki opisowe temperamentu w grupie kryterialnej niskiego SOZU (N=158)

		FCZ ŻW	FCZ PE	FC WS	FCZ RE	FCZ WT	FCZ AK
N	Ważne	158	158	158	158	158	158
	Braki danych	0	0	0	0	0	0
Średnia		13,32	14,11	14,11	11,35	8,35	11,11
Mediana		13,00	15,00	14,00	12,00	8,00	12,00
Dominanta		13	17	14	15	5	11
Odchylenie standardowe		3,691	3,692	3,114	5,140	4,386	4,466
Skośność		-0,341	-0,441	-0,398	-0,426	0,433	-0,599
Błąd standardowy skośności		0,193	0,193	0,193	0,193	0,193	0,193
Kurtoza		-0,113	-0,551	-0,132	-0,882	-0,397	-0,234
Błąd standardowy kurtozy		0,384	0,384	0,384	0,384	0,384	0,384

W zakresie zmiennych temperamentalnych widać w grupie o niskim SOZU podobne wyniki nie odbiegające od tego z czym mieliśmy do czynienia w przypadku całej grupy kontrolnej. Co więcej bardzo podobne są również wartości poszczególnych parametrów. Widoczne różnice w zakresie wielkości możemy wskazać w przypadku parametru skośności reaktywności emocjonalnej, który tutaj jest znacznie wyższy. Dobrze oddaje to sytuację, w której osoby mające tendencję do reagowania emocjami, będą bardziej odporne w zakresie przejawiania zachowań, które z definicji wywołują w ich ofercie emocje negatywne.

Tabela 28. Statystyki opisowe PEN w grupie kryterialnej wysokiego SOZU (N=138)

		EPQ P	EPQ E	EPQ N	EPQ L
N	Ważne	138	138	138	138
	Braki danych	0	0	0	0
Średnia		13,12	15,46	13,14	8,74
Mediana		12,00	16,00	13,00	8,50
Dominanta		12	19	10	6
Odchylenie standardowe		4,743	4,751	5,336	3,456
Skośność		0,470	-0,628	0,139	0,191
Błąd standardowy skośności		0,206	0,206	0,206	0,206
Kurtoza		0,196	-0,089	-0,617	-0,535
Błąd standardowy kurtozy		0,410	0,410	0,410	0,410

Drugą grupą kryterialną jest grupa osób o wysokim SOZU czyli takich, dla których łamanie norm i zachowania asocjalne nie stanowią aż tak dużego problemu. Osoby te charakteryzują się w zakresie osobowości podniesionym parametrem psychotyzmu. Pozostałe parametry kształtują się na poziomie podobnym do drugiej grupy kryterialnej. Stanowi to kolejny wyznacznik słuszności naszego postępowania i eliminacji z modelu innych zmiennych poza psychotyzmem jeśli chodzi o parametry osobowościowe. Warto zauważyć jedną ciekawą prawidłowość - mianowicie dużą różnicę w zakresie kurtozy pomiędzy dwoma

grupami kryterialnymi. Okazuje się, że grupa o wysokim psychotyzmie jest pod względem ekstrawersji bardziej zuniformizowana.

Tabela 29. Statystyki opisowe temperamentu w grupie kryterialnej wysokiego SOZU (N=138)

		FCZ ŻW	FCZ PE	FC WS	FCZ RE	FCZ WT	FCZ AK
N	Ważne	138	138	138	138	138	138
	Braki danych	0	0	0	0	0	0
Średnia		13,07	12,61	12,89	10,24	8,78	12,06
Mediana		13,00	12,00	13,00	10,00	9,00	13,00
Dominanta		14	9	12	7	11	13
Odchylenie standardowe		3,830	4,021	3,526	4,381	4,720	4,178
Skośność		-0,328	-0,075	-0,275	0,106	0,176	-0,632
Błąd standardowy skośności		0,206	0,206	0,206	0,206	0,206	0,206
Kurtoza		-0,300	-0,578	-0,322	-0,835	-0,486	0,012
Błąd standardowy kurtozy		0,410	0,410	0,410	0,410	0,410	0,410

W zakresie temperamentu grupa kryterialna wysokiego SOZU nie odbiega w znaczącym stopniu od drugiej grupy kryterialnej.

Tabela 30. Statystyki opisowe PEN w grupie badawczej nieletnich (N=148)

		EPQ P	EPQ E	EPQ N	EPQ L
N	Ważne	148	148	148	148
	Braki danych	0	0	0	0
Średnia		16,44	13,92	12,76	9,12
Błąd standardowy średniej		0,357	0,317	0,328	0,250
Mediana		16,00	14,00	12,50	9,00
Dominanta		16	15	12	9
Odchylenie standardowe		4,348	3,857	3,994	3,039
Wariancja		18,901	14,878	15,950	9,237
Skośność		0,030	0,220	0,182	-0,228
Błąd standardowy skośności		0,199	0,199	0,199	0,199
Kurtoza		-0,157	-0,101	-0,262	-0,601
Błąd standardowy kurtozy		0,396	0,396	0,396	0,396

W kontekście grupy badawczej na pierwszy rzut oka widzimy znacznie odbiegający parametr psychotyzmu. Nie tylko przyjmuje on wyższe wartości mediany i średniej, ale charakteryzuje się mniejszą skośnością i minimalną ujemną kurtozą. Świadczy to o rozkładzie normalnym w zakresie tego parametru i jego ogólnej istotności w obrębie tego układu zmiennych.

Tabela 31. Statystyki opisowe temperamentu w grupie badawczej nieletnich (N=148)

		FCZ ŻW	FCZ PE	FC WS	FCZ RE	FCZ WT	FCZ AK
N	Ważne	148	148	148	148	148	148
	Braki danych	0	0	0	0	0	0
Średnia		11,82	10,55	9,83	10,05	10,53	11,65
Błąd standardowy średniej		0,250	0,232	0,285	0,240	0,247	0,251
Mediana		11,50	11,00	10,00	10,00	10,00	12,00
Dominanta		9	11	12	10	10	14
Odchylenie standardowe		3,042	2,822	3,473	2,918	3,004	3,048
Wariancja		9,252	7,964	12,060	8,514	9,026	9,291
Skośność		0,480	0,254	0,040	-0,497	0,384	-0,027
Błąd standardowy skośności		0,199	0,199	0,199	0,199	0,199	0,199
Kurtoza		-0,238	0,543	-0,103	0,470	0,456	-0,321
Błąd standardowy kurtozy		0,396	0,396	0,396	0,396	0,396	0,396

W zakresie zmiennych temperamentalnych mamy do czynienia z wartościami podobnymi do grup kontrolnych. Jednym z istotnych odstępstw jest wyższy wynik w skali wytrzymałości oraz niższe wyniki w skali perseweratywności i reaktywności emocjonalnej. Grupa badawcza jest też bardziej homogeniczna pod względem kształtu rozkładów, o czym świadczą w większości dodatnie wartości parametru skośności, z wyjątkiem reaktywności emocjonalnej.

Korelacje wewnętrzne pomiędzy zmiennymi osobowościowymi i temperamentalnymi

W tym miejscu przedstawimy korelacje wewnętrzne opisywanych w tym rozdziale wymiarów. Dla przejrzystości wyводу zrezygnowaliśmy z opisywania grup kryterialnych i tabele dołączyliśmy do aneksu. Korelacje wewnętrzne dadzą nam obraz zależności pomiędzy wymiarami osobowości tak w ramach jednej skali jak i w odniesieniu do czynników temperamentalnych. Z naszego punktu widzenia jest to istotne pod kątem ich umiejscowienia w modelu i ewentualnej redukcji liczby zmiennych.

Korelacje wewnętrzne pomiędzy zmiennymi osobowościowymi w grupie badawczej i grupach kontrolnych.

Tabela 32. Korelacje pomiędzy podskalami PEN w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)

		EPQ P	EPQ E	EPQ N	EPQ L
EPQ P	Korelacja Pearsona	1	-0,072	0,001	-0,273**
	Istotność (dwustronna)		0,214	0,981	0,000
	N	296	296	296	296
EPQ E	Korelacja Pearsona	-0,072	1	-0,151**	-0,058
	Istotność (dwustronna)	0,214		0,009	0,320
	N	296	296	296	296
EPQ N	Korelacja Pearsona	0,001	-0,151**	1	-0,205**
	Istotność (dwustronna)	0,981	0,009		0,000
	N	296	296	296	296
EPQ L	Korelacja Pearsona	-0,273**	-0,058	-0,205**	1
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,320	0,000	
	N	296	296	296	296

**. Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

*. Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Powyższa tabela opisuje korelacje pomiędzy wymiarami PEN w grupie kontrolnej. W rzeczonej grupie gimnazjalistów psychotyzm nie koreluje istotnie z ekstrawertyzmem ani neurotycznością. Jedyną istotną interkorelacją jest odwrotna korelacja pomiędzy tym wymiarem a kłamstwem. Jest to bardzo korzystna dla nas informacja, ponieważ wskazuje na szczerłość odpowiedzi zwłaszcza w przypadku osób deklarujących podwyższone wartości psychotyzmu. W wieku adolescencji tendencja do opisywania się w lepszym świetle jest związana także z życzeniowym niedoskonałym, wynikającym z braku doświadczenia obrazem siebie. Zafałszowanie mogłoby też wynikać faktu strachu przed ujawnieniem takich tendencji w badaniu psychologicznym, przeprowadzanym w obecności wychowawcy danego ucznia. Wynik tej korelacji wskazuje, że do niczego takiego nie doszło, co znacząco podnosi wartość badania w odniesieniu do asocjalnych nieletnich. Podobnie ma się sprawa z neurotyzmem, który również jedyną istotną korelację odwrotną wykazuje ze skalą kłamstwa, świadczy to dokładnie o tym samym co w przypadku psychotyzmu - jednostki z tendencją do reagowania emocjami i labilnie przeżywające sytuację odpowiadały w tym zakresie zgodnie z faktycznymi występującymi mechanizmami.

Tabela 33. Korelacje pomiędzy podskalami PEN w grupie badawczej nieletnich (N=148)

		EPQ P	EPQ E	EPQ N	EPQ L
EPQ P	Korelacja Pearsona	1	-0,241**	-0,260**	-0,420**
	Istotność (dwustronna)		0,003	0,001	0,000
	N	148	148	148	148
EPQ E	Korelacja Pearsona	-0,241**	1	-0,107	-0,022
	Istotność (dwustronna)	0,003		0,195	0,793
	N	148	148	148	148
EPQ N	Korelacja Pearsona	-0,260**	-0,107	1	-0,041
	Istotność (dwustronna)	0,001	0,195		0,623
	N	148	148	148	148
EPQ L	Korelacja Pearsona	-0,420**	-0,022	-0,041	1
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,793	0,623	
	N	148	148	148	148

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

W przypadku grupy badawczej, czyli najbardziej dla nas interesujących nieletnich sprawców przestępstw na tyle poważnych, że zostali oni osadzeni w zamkniętej placówce poprawczej, tendencje w zakresie korelacji wewnętrznej są niemal identyczne. Największa korelacja ujemna istnieje pomiędzy skalą psychotyzmu i kłamstwa. W przypadku badań w zamkniętej placówce, gdzie wychowankowie mogą obawiać się, że pomimo zapewnień o anonimowości badania, wyniki zostaną poznane przez personel wychowawczy, taki wynik wskazuje, że obaw takich nie było lub nie znalazły one odzwierciedlenia w wynikach naszego wysiłku badawczego. Ważniejsze są jednak korelacje ujemne pomiędzy psychotyzmem i ekstrawersją oraz neurotycznością. Korelacje ujemne w zakresie wszystkich właściwie parametrów biologicznie regulowanej osobowości ze skalą psychotyzmu wskazują, że psychotyzm w przypadku naszej grupy badawczej jest inaczej niż w przypadku grupy kontrolnej czymś na kształt konkurencyjnego wymiaru. W grupie badawczej te korelacje stanowią jedyne współzależności w zakresie wymiarów PEN. Widać więc, że pomiędzy ów wymiarami istnieje autonomia z wyjątkiem psychotyzmu. Nasza decyzja o umiejscowieniu psychotyzmu w modelu i jednoczesnej rezygnacji z pozostałych wymiarów jest uzasadniona.

Korelacje wewnętrzne pomiędzy zmiennymi temperamentalnymi w grupie badawczej i w grupach kontrolnych.

Tabela 34. Korelacje pomiędzy podskalami temperamentu w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)

		FCZ ŻW	FCZ PE	FCZ WS	FCZ RE	FCZ WT	FCZ AK
FCZ ŻW	Korelacja Pearsona	1	-0,296**	0,223**	-0,515**	0,534**	0,303**
	Istotność (dwustronna)		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296	296
FCZ PE	Korelacja Pearsona	-0,296**	1	0,164**	0,598**	-0,471**	-0,008
	Istotność (dwustronna)	0,000		0,005	0,000	0,000	0,888
	N	296	296	296	296	296	296
FCZ WS	Korelacja Pearsona	0,223**	0,164**	1	-0,081	0,066	0,090
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,005		0,164	0,258	0,121
	N	296	296	296	296	296	296
FCZ RE	Korelacja Pearsona	-0,515**	0,598**	-0,081	1	-0,665**	-0,285**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,164		0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296	296
FCZ WT	Korelacja Pearsona	0,534**	-0,471**	0,066	-0,665**	1	0,276**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,258	0,000		0,000
	N	296	296	296	296	296	296
FCZ AK	Korelacja Pearsona	0,303**	-0,008	0,090	-0,285**	0,276**	1
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,888	0,121	0,000	0,000	
	N	296	296	296	296	296	296

**, Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

*, Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Korelacje wewnętrzne w zakresie temperamentu w grupie kontrolnej przedstawiają się dość interesująco. Żwawość jest skorelowana ze wszystkimi pozostałymi wymiarami temperamentu. Odwrotnie proporcjonalnie z perseweratywnością i reaktywnością emocjonalną a dodatkowo z aktywnością, wytrzymałością i co najbardziej interesujące z wrażliwością sensoryczną. Ta opozycja pomiędzy skalami perseweratywności i reaktywności emocjonalnej a pozostałymi wymiarami opisującymi tendencje odwrotne uwidacznia się we wszystkich pozostałych korelacjach. Szczególnie widoczna jest bardzo mocna korelacja odwrotna pomiędzy wytrzymałością a reaktywnością emocjonalną. Podobnie wysoko wytrzymałość koreluje odwrotnie z perseweratywnością. Najniższe korelacje co ważne w naszej analizie wykazuje wrażliwość sensoryczna. Koreluje z żwawością i w minimalnym stopniu z perseweratywnością, zaskakujące jest to, że w kierunku dodatnim. Ciekawe jest jednak, że nie istnieją korelacje pomiędzy pozostałymi wymiarami a wrażliwością społeczną.

Tabela 35. Korelacje pomiędzy podskalami temperamentu w grupie badawczej nieletnich (N=148)

		FCZ ŻW	FCZ PE	FCZ WS	FCZ RE	FCZ WT	FCZ AK
FCZ ŻW	Korelacja Pearsona	1	0,260**	0,432**	-0,276**	0,321**	0,362**
	Istotność (dwustronna)		0,001	0,000	0,001	0,000	0,000
	N	148	148	148	148	148	148
FCZ PE	Korelacja Pearsona	0,260**	1	0,340**	0,090	-0,009	0,200*
	Istotność (dwustronna)	0,001		0,000	0,278	0,910	0,015
	N	148	148	148	148	148	148
FCZ WS	Korelacja Pearsona	0,432**	0,340**	1	-0,107	0,051	0,161*
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000		0,198	0,538	0,050
	N	148	148	148	148	148	148
FCZ RE	Korelacja Pearsona	-0,276**	0,090	-0,107	1	-0,332**	-0,275**
	Istotność (dwustronna)	0,001	0,278	0,198		0,000	0,001
	N	148	148	148	148	148	148
FCZ WT	Korelacja Pearsona	0,321**	-0,009	0,051	-0,332**	1	0,168*
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,910	0,538	0,000		0,041
	N	148	148	148	148	148	148
FCZ AK	Korelacja Pearsona	0,362**	0,200*	0,161*	-0,275**	0,168*	1
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,015	0,050	0,001	0,041	
	N	148	148	148	148	148	148

**. Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

*. Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Korelacje w grupie badawczej są dla nas istotne, ponieważ pozwalają określić podobieństwa pomiędzy grupą asocjalnych nieletnich a poprawnie uspołecznionych. W zakresie korelacji skali żwawości z pozostałymi skalami układ jest podobny do grupy kontrolnej z jednym bardzo istotnym wyjątkiem. W przypadku osób z grupy badawczej perseweratywność jest skorelowana ze żwawością dodatnio a nie ujemnie. Dodatkowo wrażliwość sensoryczna, obok korelacji znanej z grupy kontrolnej w zakresie żwawości, która tutaj się powtarza z dużo większą mocą, koreluje również z perseweratywnością. Korelacje istnieją także w zakresie wytrzymałości, ale inaczej niż w grupie badawczej nie występuje korelacja pomiędzy tym wymiarem a perseweratywnością. Z opisanych w skrócie zależności wyłania się dość ciekawy obraz, zwłaszcza w zakresie roli wrażliwości sensorycznej i perseweratywności. Te dwa wymiary funkcjonują w sposób zupełnie inny niż w grupie kontrolnej, dlatego zdecydowaliśmy się umieścić w modelu wszystkie skale bez wyjątku.

Korelacje pomiędzy zmiennymi osobowościowymi a pozostałymi zmiennymi w grupie badawczej i kontrolnej.

W tym miejscu przedstawimy korelacje pomiędzy zmiennymi osobowościowymi a stylami funkcjonowania interpersonalnego i asocjalnymi modułami poznawczymi. Z racji

konstrukcji kolejnych rozdziałów przedstawiamy tylko korelację które nie będą później prezentowane, oraz nie były prezentowane wcześniej.

Tabela 36. Korelacje pomiędzy PEN a stylami funkcjonowania interpersonalnego w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)

		IM I	IM II	IM III	IM IV	IM V	IM VI	IM VII	IM VIII	IM IX	IM X	IM XI
EPQ P	Korelacja Pearsona	0,087	- 0,408*	- 0,331*	- 0,161*	0,222* *	0,487* *	0,489* *	0,312* *	- 0,222* *	0,230* *	-0,092
	Istotność (dwustronna)	0,136	0,000	0,000	0,005	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,113
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
EPQ E	Korelacja Pearsona	0,285**	0,154* *	0,208* *	0,067	- 0,327* *	0,019	0,101	0,192* *	0,248* *	- 0,230* *	0,328* *
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,008	0,000	0,249	0,000	0,747	0,082	0,001	0,000	0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
EPQ N	Korelacja Pearsona	-0,047	0,136* *	0,047	0,218* *	0,381* *	0,274* *	-0,071	-0,055	- 0,501* *	0,615* *	- 0,480* *
	Istotność (dwustronna)	0,423	0,020	0,421	0,000	0,000	0,000	0,221	0,343	0,000	0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
EPQ L	Korelacja Pearsona	-0,085	0,132* *	0,123* *	-0,035	-0,119* *	- 0,253* *	-0,098	- 0,231* *	0,221* *	- 0,183* *	0,149* *
	Istotność (dwustronna)	0,147	0,023	0,035	0,546	0,040	0,000	0,094	0,000	0,000	0,002	0,010
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

W zakresie korelacji w grupie kontrolnej pomiędzy wymiarami osobowości a preferowanymi stylami funkcjonowania interpersonalnego układają się one w bardzo logiczny porządek. Ekstrawersja koreluje ze skalą kierowniczo - autokratyczną oraz współpracująco - przyjacielską, odwrotnie skorelowana jest natomiast skala wycofująco - masochistyczna. W zakresie komponentów postawy ekstrawersja koreluje dodatnio w zakresie optymizmu i zaradności oraz odwrotnie w zakresie pesymizmu. Dokładnie odwrotny układ o jeszcze mocniejszym natężeniu istnieje w przypadku korelacji neurotyzmu. Koreluje on wysoko z pesymizmem i wysoko, ale ujemnie z optymizmem i zaradnością. Niższe korelacje wykazuje w zakresie stylów funkcjonowania interpersonalnego wycofywania się styl buntowniczo podejrzliwy i uległo zależny. Najciekawiej jednak prezentują się korelacje w zakresie psychotyizmu. Tworzą one logiczny ciąg – skale związane z normalną regulacją osobowości, to znaczy skala współpracująco - przyjacielska i podtrzymująco - opiekuńcza korelują ujemnie, w stopniu wyraźnym. Korelacja dodatnia

istnieje także pomiędzy psychotyzmem oraz skalą wycofująco - masochistyczną, ale dwie kolejne skale korelują w sposób jeszcze mocniejszy i logiczny, skala buntowniczo - podejrzliwa i agresywno - sadystyczna są skorelowane dodatnio. Skala współzawodnicząco - narcystyczna i pesymizm również koreluje w sposób znaczący i dodatni. Taki układ tworzy spójny logiczny ciąg znamionujący pewien mechanizm charakterystyczny dla osób o podwyższonych wartościach psychotyizmu. Ciekawy jest również brak korelacji pomiędzy zaradnością a psychotyzmem.

Tabela 37. Korelacje pomiędzy PEN a modułami poznawczymi w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)

		MT I	MT II	MT III	MT IV	MT V	MT VI	MT VII	MT VIII	MT IX	MT X	MT XI
EPQ P	Korelacja Pearsona	0,461*	0,502*	0,374*	0,563*	0,515*	0,353*	0,486*	0,370*	0,481*	0,472*	0,377*
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
EPQ E	Korelacja Pearsona	0,197*	0,134*	0,024	0,137*	0,083	-0,147*	-0,152*	0,127*	0,321*	0,115*	0,235*
	Istotność (dwustronna)	0,001	0,021	0,685	0,019	0,155	0,011	0,009	0,029	0,000	0,048	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
EPQ N	Korelacja Pearsona	-0,108	-0,051	0,143*	0,091	0,114	0,199*	0,150*	0,270*	-0,118*	-0,061	0,005
	Istotność (dwustronna)	0,063	0,380	0,013	0,120	0,050	0,001	0,010	0,000	0,042	0,297	0,938
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
EPQ L	Korelacja Pearsona	-0,169*	0,240*	0,265*	0,344*	0,251*	0,318*	0,271*	-0,361	0,226*	0,195*	0,250*
	Istotność (dwustronna)	0,003	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,001	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296

**, Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

*, Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Korelacje osobowości z asocjalnymi modułami poznawczymi w grupie kontrolnej są dla nas ciekawe w zakresie korespondencji z tezą o odmiennym charakterze funkcjonalnym tego konstruktu w grupie badawczej. Grupa kontrolna powinna być szczególnie wyczulona na tą skalę. Faktycznie w zakresie psychotyizmu występują korelacje ze wszystkimi skalami. Wskazuje to na sytuację, w której osoby osiągające wysoki psychotyizm w grupie kontrolnej wykazują związek z całością regulacji asocjalnej. Brak rozróżnienia w zakresie poszczególnych modułów oraz wysokie dodatnie korelacje mogą świadczyć o braku specjalizacji i preferencji w podejmowaniu działalności o charakterze demoaralizacyjnym. Mielibyśmy do czynienia z osobnikami asocjalnymi, bez komponentu przydatności poszczególnych zachowań w realizacji konkretnych potrzeb. Pozostałe skale rzucają na obraz grupy kontrolnej nieco więcej światła. Okazuje się, że ekstrawersja koreluje z orientacją na

podziw i ryzykanctwem proaktywnym. Możliwe, że ma to związek z opisywaną przez nas tendencją do kreowania na nowo hierarchii grupowej w placówkach gimnazjalnych. Wysoko psychotyczne indywidua, które są wysoko ekstrawertywne próbują zdobywać podziw w wyniku proaktywnego poszukiwania ryzykownych czynności, które mają im przynieść estymę. Co interesujące w grupie kontrolnej neurotyzm koreluje jedynie z ryzykanctwem reaktywnym, może to wskazywać na sytuację, w której osoby reagujące emocjami w momencie nadarzającej się okazji nie są w stanie pogodzić się z myślą o utracie tej szansy i są skłonne do podejmowania ryzyka.

Korelacje pomiędzy zmiennymi osobowościowymi a pozostałymi zmiennymi w grupie badawczej.

Poniżej przedstawiamy korelacje pomiędzy wynikami w kwestionariusza EPQ-R a stylami funkcjonowania interpersonalnego opisywanego przez kwestionariusz IMPI. Wyniki w grupie badawczej powinny wykazywać inną dynamikę niż w grupie kontrolnej.

Tabela 38. Korelacje pomiędzy PEN a stylami funkcjonowania interpersonalnego w grupie badawczej nieletnich (N=148)

		IM I	IM II	IM III	IM IV	IM V	IM VI	IM VII	IM VIII	IM IX	IM X	IM XI
EPQ P	Korelacja Pearsona	0,008	-0,390**	-0,427**	-0,312**	-0,158	0,199*	0,191*	-0,016	-0,131	-0,144	-0,133
	Istotność (dwustronna)	0,920	0,000	0,000	0,000	0,054	0,015	0,020	0,849	0,112	0,082	0,107
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
EPQ E	Korelacja Pearsona	0,253**	0,248**	0,207*	0,080	-0,121	0,123	0,028	0,167*	0,292**	-0,121	0,308**
	Istotność (dwustronna)	0,002	0,002	0,011	0,333	0,144	0,137	0,739	0,042	0,000	0,143	0,000
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
EPQ N	Korelacja Pearsona	-0,059	0,065	0,113	0,251**	0,354**	0,036	-0,132	-0,053	-0,205*	0,365**	-0,085
	Istotność (dwustronna)	0,475	0,432	0,172	0,002	0,000	0,661	0,110	0,524	0,012	0,000	0,302
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
EPQ L	Korelacja Pearsona	0,019	0,200*	0,227**	0,237**	0,041	-0,268**	-0,121	0,042	0,071	0,023	0,118
	Istotność (dwustronna)	0,818	0,015	0,006	0,004	0,622	0,001	0,143	0,612	0,392	0,781	0,152
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148

**. Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

*. Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

W istocie korelacje w grupie badawczej prezentują inny obraz niż w grupie kontrolnej. Widzimy w zakresie psychotyizmu wysokie korelacje ujemne pomiędzy stylami związanymi z normalną regulacją osobowości. Brak korelacji w pozostałych modułach świadczy o bardziej złożonym obrazie interakcji pomiędzy psychotyizmem a pozostałymi modułami lub

zupełnie innej funkcjonalnej podstawie regulacji zachowania wśród adolescentów skłonnych do przekraczania norm. W sposób bardziej interesujący przedstawia się skala ekstrawersji, w której badani osiągają korelacje ze skalami autokratyczno – kierowniczą, współpracująco - przyjacielską i podtrzymująco - opiekuńczą. Widać więc pewien trend nakierowany na działalność grupową. Ekstrawertywni asocjalni to organizatorzy życia w asocjalnej grupie podkulturowej, więc ich pozycja jest dosyć mocna i czerpią oni z grupy nie tylko satysfakcję związaną z potrzebą kontroli, ale także większe profity, z tego tytułu wysoko korelować mogą skale optymizmu i zaradności. Na drugim biegunie mamy neurotyzm, który koreluje tylko ze skalą wycofująco - masochistyczną i pesymizmu. Widać, że neurotyzm w regulacji asocjalnej nie jest specjalnie istotny z punktu widzenia funkcjonowania modułów asocjalnych. Jeszcze ciekawiej przedstawia się skala kłamstwa. Po pierwsze koreluje ze skalą kłamstwa kwestionariusza IMPI, a po drugie wykazuje wiele ciekawych i wzmacniających moc eksplanacyjną modelu. Okazuje się bowiem, że skala kłamstwa jest odwrotnie skorelowana ze skalą buntowniczo - podejrzliwą, co zgadza się z opisywanymi przez nie cechami. Jeszcze ważniejsza jest korelacja skali kłamstwa ze skalami znamionującymi moduły normalnej regulacji osobowości. Wysokie wyniki w skali kłamstwa korelują bowiem dodatnio ze skalami współpracująco - przyjacielskiej, podtrzymująco - opiekuńczej i uległo - zależnej. Znaczy to, że osoby, które osiągają tam wysoki wynik, mogą tak czynić z uwagi na chęć zdobycia aprobaty społecznej. W grupie badawczej taki wynik jest potwierdzeniem dobrze przeprowadzonego badania i wartości ogólnej wyników.

Tabela 39. Korelacje pomiędzy PEN a modułami poznawczymi w grupie badawczej nieletnich (N=148)

		MT I	MT II	MT III	MT IV	MT V	MT VI	MT VII	MT VIII	MT IX	MT X	MT XI
E P Q P	Korelacja Pearsona	0,263**	0,229**	0,231**	0,244**	0,301**	0,191*	0,310**	0,127	0,206*	0,244**	0,263**
	Istotność (dwustronna)	0,001	0,005	0,005	0,003	0,000	0,020	0,000	0,125	0,012	0,003	0,001
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
E P Q E	Korelacja Pearsona	0,036	0,154	-0,061	0,054	-0,044	-0,175*	-0,135	0,120	0,042	0,160	0,085
	Istotność (dwustronna)	0,664	0,062	0,458	0,514	0,597	0,033	0,101	0,146	0,614	0,052	0,304
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
E P Q N	Korelacja Pearsona	-0,068	-0,123	0,096	-0,011	-0,058	0,050	0,052	0,065	-0,045	-0,084	-0,056
	Istotność (dwustronna)	0,409	0,135	0,245	0,896	0,487	0,550	0,527	0,434	0,590	0,312	0,503
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
E P Q L	Korelacja Pearsona	-0,123	-0,119	-0,146	-0,197*	-0,191*	-0,080	-0,080	-0,124	-0,022	-0,094	-0,203*
	Istotność (dwustronna)	0,137	0,150	0,077	0,017	0,020	0,334	0,335	0,134	0,787	0,258	0,013
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148

**. Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

*. Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Korelacje grupy badawczej w zakresie osobowości i MTACM tworzą bardzo ciekawą konstelację. Psychotyzm jest wysoko skorelowany ze wszystkimi skalami poza skalą ryzykanctwa reaktywnego. Można to tłumaczyć w ten sposób, że w grupie badawczej niezależnie od samego psychotyzmu sytuacja mogąca przysporzyć korzyści będzie najczęściej wykorzystywana w oderwaniu od zmiennych osobowościowych. Stanowiłoby to potwierdzenie tezy o całościowym charakterze regulacji asocjalnej i tworzeniu na jej podstawie stylu życia, w ramach którego jednostka otrzymuje narzędzia w postaci norm, które pozwalają jej przetrwać. Korelacje te są niższe niż w przypadku grupy kontrolnej, ale wynikać to będzie ze zwiększonego zróżnicowania w zakresie psychotyzmu w grupie badawczej. Z drugiej strony korelacje ze wszystkimi skalami (poza skalą ósmą) wskazują, że MTACM ma funkcjonalne możliwości do opisywania spektrum psychotyzmu w bardziej detalizowanej i pełniejszej formie. W przypadku grupy skrajnie asocjalnej jeden wymiar jest za bardzo ogólny i nie oferuje dobrego rozróżniania na elementy składowe opisujące poszczególne funkcje. W tym znaczeniu asocjalne moduły poznawcze wypełniają tę lukę i co wynika z korelacji robią to w sposób trafny i generatywny empirycznie. Dodatkowo niskie korelacje pomiędzy innymi skalami a modułami MTACM uprawniają nas do usunięcia z modelu wszystkich poza wspomnianym psychotyzmem. Taki zabieg spowodował większą trafność w zakresie rozpatrywania wpływu biologicznych podstaw asocjalności.

Korelacje pomiędzy zmiennymi temperamentalnymi a pozostałymi zmiennymi w grupie badawczej i kontrolnej

Podobnie jak w poprzednim rozdziale opisywaliśmy korelację zmiennych osobowościowych, teraz zajmiemy się zmiennymi temperamentalnymi. Opis zmiennych osobowościowych pod kątem korelacji zaowocował potwierdzeniem naszego zabiegu redukcji zmiennych modelowych osobowości do jednego istotnego parametru.

Tabela 40. Korelacje temperamentu i stylów funkcjonowania interpersonalnego w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)

		IM I	IM II	IM III	IM IV	IM V	IM VI	IM VII	IM VIII	IM IX	IM X	IM XI
FCZ ŻW	Korelacja Pearsona	0,165**	0,066	0,135*	-0,109	-	-0,124*	0,137*	0,170**	0,347**	-	0,357**
	Istotność (dwustronna)	0,004	0,258	0,020	0,061	0,217**	0,033	0,019	0,003	0,000	0,306**	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
FCZ PE	Korelacja Pearsona	-0,021	0,325**	0,211**	0,319**	0,087	0,033	-	-0,138*	-	0,280**	-
	Istotność (dwustronna)	0,723	0,000	0,000	0,000	0,136	0,571	0,000	0,018	0,001	0,000	0,232**
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
FCZ WS	Korelacja Pearsona	-0,012	0,214**	0,126*	-0,038	-	-0,137*	-	-0,080	0,153**	-	0,084
	Istotność (dwustronna)	0,838	0,000	0,031	0,520	0,004	0,018	0,001	0,170	0,008	0,004	0,151
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
FCZ RE	Korelacja Pearsona	-	0,099	0,020	0,284**	0,369**	0,068	-	-	-	0,442**	-
	Istotność (dwustronna)	0,177**	0,088	0,730	0,000	0,000	0,245	0,179**	0,165**	0,333**	0,000	0,500**
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
FCZ WT	Korelacja Pearsona	0,113	0,013	0,071	-	-	-0,046	0,158**	0,110	0,286**	-	0,313**
	Istotność (dwustronna)	0,053	0,819	0,220	0,002	0,000	0,427	0,006	0,059	0,000	0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
FCZ AK	Korelacja Pearsona	0,247**	0,131*	0,188**	0,076	-	0,008	0,182**	0,185**	0,171**	-0,141*	0,267**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,024	0,001	0,192	0,205**	0,888	0,002	0,001	0,003	0,015	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296

**. Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

*. Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Korelacje pomiędzy stylami funkcjonowania interpersonalnego a zmiennymi temperamentalnymi występują najczęściej w obrębie komponentów postawy. Skala optymizmu i skala zaradności koreluje pozytywnie z aktywnością, wytrzymałością i żwawością oraz negatywnie z perseweratywnością i reaktywnością emocjonalną, z którymi dodatnio koreluje pesymizm. Żwawość jest dodatkowo skorelowana ujemnie ze skalą wycofywania się, co dobrze oddaje obraz obu skal. Osoby o tendencji do niskiego potencjału energetycznego, mogą mieć problemy z realizacją norm prowadzących do pożądanych wartości, skutkując brakiem skuteczności i tendencją do wycofywania się. Ciekawe są korelacje w zakresie perseweratywności. Koreluje ona wysoko z niemal wszystkimi skalami normalnej regulacji osobowości. Począwszy od skali współpracująco - przyjacielskiej, podtrzymująco - opiekuńczej aż po uległo - zależną, korelacje w zakresie perseweratywności są dodatnie. Może to znamionować sytuację, w której perseweratywność wzmacnia przyswajanie norm na bazie modelowania. Zachowania prospołeczne są w instytucjach edukacyjnych wzmacniane i modelowane przez ćwiczenia grupowe i aktywności kooperacyjne, z tego tytułu osoba wysoce perseweratywna może odznaczać się większą tendencją do przestrzegania norm. Tezę tę wzmacniałaby ujemna korelacja ze skalą agresywno - intruzywną, która opisuje zachowania sprzeczne z normami.

Tabela 41. Korelacje temperamentu i modułów poznawczych w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)

		MT I	MT II	MT III	MT IV	MT V	MT VI	MT VII	MT VIII	MT IX	MT X	MT XI
FC Z Ż W	Korelacja Pearsona	0,168* *	0,093	-0,067	-0,071	-0,068	- 0,227* *	- 0,234* *	-0,066	0,167* *	0,111	0,115*
	Istotność (dwustronna)	0,004	0,112	0,250	0,220	0,243	0,000	0,000	0,261	0,004	0,056	0,047
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
FC Z PE	Korelacja Pearsona	- 0,216* *	- 0,212* *	-0,067	-0,084	-0,096	-0,021	-0,105	0,094	-0,140* *	- 0,279* *	-0,104
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,247	0,150	0,101	0,722	0,071	0,107	0,016	0,000	0,074
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
FC Z W S	Korelacja Pearsona	-0,103	-0,144* *	- 0,156* *	- 0,170* *	- 0,273* *	- 0,285* *	- 0,276* *	-0,078	-0,095	- 0,199* *	-0,078
	Istotność (dwustronna)	0,077	0,013	0,007	0,003	0,000	0,000	0,000	0,180	0,101	0,001	0,179
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
FC Z RE	Korelacja Pearsona	- 0,184* *	-0,136* *	0,054	-0,006	0,047	0,170* *	0,131* *	0,157* *	- 0,190* *	- 0,166* *	- 0,126* *
	Istotność (dwustronna)	0,001	0,020	0,358	0,922	0,423	0,003	0,025	0,007	0,001	0,004	0,030
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
FC Z W T	Korelacja Pearsona	0,144* *	0,117* *	-0,037	0,027	-0,039	- 0,221* *	- 0,162* *	-0,118* *	0,143* *	0,122* *	0,033
	Istotność (dwustronna)	0,013	0,044	0,531	0,645	0,501	0,000	0,005	0,042	0,014	0,035	0,566
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
FC Z AK	Korelacja Pearsona	0,219* *	0,186* *	0,069	0,185* *	0,150* *	-0,125* *	- 0,115* *	0,153* *	0,413* *	0,177* *	0,281* *
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,001	0,240	0,001	0,010	0,031	0,047	0,009	0,000	0,002	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296

**. Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

*. Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Korelacje w zakresie modułów ułomnej regulacji osobowości asocjalnej względem temperamentu w grupie kontrolnej także wykazują interesujące zależności. Żwawość jest odwrotnie skorelowana ze skalami indolencji poznawczej i braku ciągłości działania, co można tłumaczyć wysokimi wymaganiami w zakresie wydatku energetycznego potrzebnego do realizacji określonego postępowania – kiedy jednostka nie dysponuje takim zasobem, albo szybko wyczerpuje się w niej ochota, albo ogólnie nie podejmuje działania, gdyż nie dostrzega do niego sposobności. Perseweratywność jest natomiast skorelowana odwrotnie z orientacją na siłę, sprytem, i orientacją na korzyść. Obrazuje to ciekawą prawidłowość w zakresie konsekwencji dla jednostki w razie braku elastyczności z jej strony. Spryt zawiera w sobie bowiem umiejętność tworzenia nowych asocjacji i dostrzegania związków przyczynowych tam gdzie pozostałe osoby nie były w stanie ich odnaleźć – perseweratywność faktycznie może hamować rozwój tej cechy i jednocześnie ograniczać potrzebę zyskiwania w ten sposób korzyści. Wrażliwość sensoryczna koreluje ze skalami odpowiedzialnymi za odcinanie, neutralizację i w konsekwencji indolencję poznawczą oraz brak ciągłości w działaniu. Naturalnie mamy do czynienia z korelacjami o charakterze

ujemnym. Okazuje się, że zwiększone zdolności percepcyjne wpływają ujemnie na tendencję do trwonienia czasu i usprawiedliwiania się przed samym sobą. W pozostałych wymiarach temperamentu jedną bardzo istotną korelacją jest korelacja aktywności ze skalą dziewiątą MTACM – skalą proaktywnego ryzyka a jednocześnie zorientowania na podziw. Mogłoby to opisywać układ ludzi kierujących się motywacją transgresyjną, zmierzających do wzbudzenia podziwu u swoich znajomych za pomocą aktów łamania porządku normatywnego.

Korelacje pomiędzy zmiennymi temperamentalnymi a pozostałymi zmiennymi w grupie badawczej

Tabela 42. Korelacje temperamentu i stylów funkcjonowania interpersonalnego w grupie badawczej nieletnich (N=148)

		IM I	IM II	IM III	IM IV	IM V	IM VI	IM VII	IM VIII	IM IX	IM X	IM XI
FCZ ZW	Korelacja Pearsona	0,140	0,201*	0,304**	0,079	-0,176*	-0,007	-0,012	0,010	0,251**	-0,020	0,266**
	Istotność (dwustronna)	0,089	0,014	0,000	0,338	0,032	0,934	0,888	0,901	0,002	0,809	0,001
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
FCZ PE	Korelacja Pearsona	0,011	0,112	0,189*	0,063	-0,048	0,003	-0,051	-0,021	0,020	0,191*	0,037
	Istotność (dwustronna)	0,894	0,177	0,022	0,443	0,562	0,969	0,535	0,796	0,808	0,020	0,652
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
FCZ WS	Korelacja Pearsona	-0,022	0,387**	0,345**	0,202*	-0,062	-0,123	-0,229**	-0,111	0,083	0,183*	0,160
	Istotność (dwustronna)	0,787	0,000	0,000	0,014	0,452	0,135	0,005	0,179	0,318	0,026	0,052
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
FCZ RE	Korelacja Pearsona	0,036	-0,040	0,045	0,161*	0,290**	-0,036	-0,054	-0,031	-0,181*	0,244**	-0,096
	Istotność (dwustronna)	0,664	0,627	0,588	0,050	0,000	0,666	0,512	0,708	0,028	0,003	0,247
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
FCZ WT	Korelacja Pearsona	0,048	0,054	-0,043	-0,209*	-0,312**	-0,079	0,045	-0,010	0,241**	-0,288**	0,134
	Istotność (dwustronna)	0,563	0,516	0,600	0,011	0,000	0,343	0,586	0,904	0,003	0,000	0,104
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
FCZ AK	Korelacja Pearsona	0,094	0,086	0,046	-0,148	-0,323**	0,130	0,087	0,140	0,243**	-0,195*	0,219**
	Istotność (dwustronna)	0,258	0,297	0,580	0,072	0,000	0,115	0,292	0,090	0,003	0,017	0,007
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

W grupie badawczej widzimy niewiele ciekawych zależności pomiędzy stylami funkcjonowania interpersonalnego a wymiarami temperamentu. Żwawość koreluje dodatnio tylko i wyłącznie ze stylem współpracująco przyjacielskim oraz optymizmem i zaradnością. Brak istotnych korelacji w pozostałych wymiarach wskazuje na niską moc eksplanacyjną tej skali w odniesieniu do stylów funkcjonowania interpersonalnego lub co naszym zdaniem bardziej prawdopodobne brak ich występowania w regulacyjnej aktywności grupy asocjalnych nieletnich. W zakresie stylów związanych z normalną regulacją osobowości

temperament koreluje jedynie z zakresie wrażliwości sensorycznej. Liczba korelacji tej cechy jest wysoka i składa się na nią dodatnia korelacja ze stylem współpracująco przyjacielskim i ujemna korelacja ze stylem podejrzliwo buntowniczym. Styl wycofująco masochistyczny koreluje dodatnio z reaktywnością emocjonalną i ujemnie z wytrzymałością. Ogólnie niewielka ilość korelacji wskazuje na poprawność naszego założenia o konkurencyjności modułów UROA względem NRO.

Tabela 43. Korelacje temperamentu i modułów poznawczych w grupie badawczej nieletnich (N=148)

		MT I	MT II	MT III	MT IV	MT V	MT VI	MT VII	MT VIII	MT IX	MT X	MT XI
FC Z W	Korelacja Pearsona	-0,124	-0,010	-0,137	0,066	-0,063	-0,191*	-0,186*	0,134	-0,019	0,004	-0,057
	Istotność (dwustronna)	0,135	0,902	0,097	0,422	0,444	0,020	0,023	0,104	0,823	0,957	0,495
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
FC Z PE	Korelacja Pearsona	-0,228**	-0,129	-0,163*	-0,099	-0,096	-0,075	-0,109	0,008	-0,062	-0,094	-0,122
	Istotność (dwustronna)	0,005	0,117	0,048	0,231	0,247	0,367	0,187	0,919	0,451	0,256	0,140
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
FC Z W S	Korelacja Pearsona	-0,286**	-0,171*	-0,280**	-0,185*	-0,237**	-0,134	-0,298**	-0,088	-0,177*	-0,232**	-0,305**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,038	0,001	0,025	0,004	0,104	0,000	0,287	0,031	0,005	0,000
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
FC Z RE	Korelacja Pearsona	-0,040	-0,083	0,167*	-0,039	-0,024	0,209*	0,180*	-0,074	-0,140	-0,108	-0,021
	Istotność (dwustronna)	0,627	0,315	0,042	0,641	0,770	0,011	0,028	0,368	0,089	0,192	0,800
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
FC Z W T	Korelacja Pearsona	-0,040	0,108	-0,095	0,130	0,001	-0,161	-0,107	0,012	0,061	0,139	-0,016
	Istotność (dwustronna)	0,629	0,191	0,252	0,114	0,992	0,050	0,197	0,884	0,463	0,093	0,850
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
FC Z AK	Korelacja Pearsona	0,070	0,143	-0,055	0,120	-0,017	-0,126	-0,138	0,118	0,090	0,203*	0,078
	Istotność (dwustronna)	0,400	0,084	0,505	0,146	0,837	0,126	0,094	0,153	0,276	0,013	0,344
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148

**, Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

*, Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Korelacje w grupie badawczej przedstawiają interesujący obraz poglądowy. Asocjalne moduły poznawcze nie korelują w wysokim stopniu z aktywnością, ani też z wytrzymałością. W zakresie reaktywności emocjonalnej mamy do czynienia z dwoma niskimi korelacjami w zakresie dwóch skal hamujących działanie – skali indolencji poznawczej i braku ciągłości działania. Żwawość z kolei koreluje z tymi samymi skalami, ale w sposób ujemny. Korelacje te są bardzo niewielkie i współgrają z opisanymi wcześniej związkami z reaktywnością. Jedyna korelacja w zakresie aktywności to korelacja dodatnia z orientacją na korzyść. Natomiast perseweratywność również koreluje tylko i wyłącznie w zakresie jednego modułu – zorientowania na siłę. W pewnym sensie jest to uzasadnione z uwagi na to, że kontrola, która jest jednym z aspektów mocy, istnieje w obrębie normalnej regulacji normatywnej, na której wykształcanie się może mieć wpływ właśnie perseweratywność. Najciekawiej jednak

prezentuje się liczba korelacji wrażliwości sensorycznej. W zakresie naszych modułów ułomnej regulacji osobowości asocjalnej, wrażliwość sensoryczna koreluje z dziewięcioma z jedenastu. Najwyższa korelacja ujemna to korelacja pomiędzy opisywaną przez nas wrażliwością sensoryczną, a skalą wskazującą na jej brak czyli indolencją poznawczą. Ponadto wrażliwość sensoryczna zdaje się mieć małe korelacje ze wszystkimi skalami opisującymi moduły celowościowe takie jak zorientowanie na siłę, na podziw czy na korzyści.

Korelacje pomiędzy zmiennymi temperamentalnymi a zmiennymi osobowościowymi w grupie badawczej i kontrolnej

W poprzednich podrozdziałach przedstawialiśmy korelację zmiennych osobowościowych z pozostałymi zmiennymi teraz skrótowo opiszemy korelację osobowości i temperamentu w grupie kontrolnej i grupie badawczej.

Tabela 44. Korelacje temperamentu i PEN w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)

		FCZ ŻW	FCZ PE	FCZ WS	FCZ RE	FCZ WT	FCZ AK
EPQ P	Korelacja Pearsona	-0,159**	-0,263**	-0,220**	-0,087	-0,019	0,034
	Istotność (dwustronna)	0,006	0,000	0,000	0,136	0,751	0,560
	N	296	296	296	296	296	296
EPQ E	Korelacja Pearsona	0,321**	0,041	0,031	-0,250**	0,236**	0,700**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,478	0,597	0,000	0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296	296
EPQ N	Korelacja Pearsona	-0,326**	0,552**	-0,022	0,623**	-0,424**	-0,121*
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,703	0,000	0,000	0,037
	N	296	296	296	296	296	296
EPQ L	Korelacja Pearsona	0,182**	-0,171**	0,004	-0,162**	0,164**	-0,034
	Istotność (dwustronna)	0,002	0,003	0,943	0,005	0,005	0,565
	N	296	296	296	296	296	296

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Grupa kontrolna odznacza się wysokimi korelacjami zwłaszcza w przypadku aktywności i ekstrawersji, w których te dwa wymiary korelują w stopniu olbrzymim. Kłamstwo jest słabo skorelowane z pozostałymi wymiarami temperamentu natomiast

neurotyzm koreluje wysoko zarówno z perseweratywnością, jak i reaktywnością emocjonalną i ujemnie ze żwawością oraz wytrzymałością. Psychotyzm jest natomiast w stopniu istotnym, ale nie bardzo wysokim skorelowany ujemnie z perseweratywnością i wrażliwością sensoryczną. W takim układzie perseweratywność i wrażliwość sensoryczna może być na podstawie związków z mechanizmem modelowania odpowiedzialna za rozwój empatii. Dawałoby to ciekawy obraz zależności pomiędzy temperamentalnymi czynnikami a regulacją osobowości asocjalnej.

Tabela 45. Korelacje temperamentu i PEN w grupie badawczej nieletnich (N=148)

		FCZ ŻW	FCZ PE	FCZ WS	FCZ RE	FCZ WT	FCZ AK
EPQ P	Korelacja Pearsona	-0,081	-0,207*	-0,404**	-0,106	0,131	-0,043
	Istotność (dwustronna)	0,326	0,012	0,000	0,198	0,112	0,606
	N	148	148	148	148	148	148
EPQ E	Korelacja Pearsona	0,406**	0,195*	0,309**	-0,210*	0,149	0,476**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,018	0,000	0,010	0,071	0,000
	N	148	148	148	148	148	148
EPQ N	Korelacja Pearsona	-0,121	0,294**	0,095	0,393**	-0,274**	-0,134
	Istotność (dwustronna)	0,144	0,000	0,250	0,000	0,001	0,104
	N	148	148	148	148	148	148
EPQ L	Korelacja Pearsona	-0,140	-0,113	0,097	0,084	-0,134	-0,186*
	Istotność (dwustronna)	0,091	0,173	0,239	0,308	0,105	0,024
	N	148	148	148	148	148	148

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Korelacje pomiędzy temperamentem a osobowością w grupie badawczej przynoszą bardzo interesujące rozstrzygnięcia. Okazuje się, że najwyższą korelacją psychotyzmu jest odwrotna korelacja z wrażliwością sensoryczną. Perseweratywność tworzy korelację ujemną z psychotyzmem, co jest zrozumiałe w świetle naszych wcześniejszych wyjaśnień. W odniesieniu do skali kłamstwa nie występują w niej żadne wysokie korelacje – jedynie nieznaczna korelacja ujemna z aktywnością. Neurotyzm jest skorelowany klasycznie z perseweratywnością i reaktywnością emocjonalną oraz odwrotnie z wytrzymałością. Ekstrawersja koreluje wysoko ze żwawością i aktywnością oraz wrażliwością sensoryczną. Taki obraz sprawia, że w grupie badawczej włączanie pełnego zbioru zmiennych do modelu ostatecznych wpływów byłoby bezcelowe. Najbardziej nieoczekiwaną zmienną, która

wymyka się poprzednim opracowaniom tego problemu jest wrażliwość sensoryczna. Jej rola mediacyjna w zakresie wpływania na psychotyzm nie została do dziś dostatecznie wyjaśniona.

Różnice pomiędzy grupami w zakresie zmiennych osobowościowych i temperamentalnych.

Poniżej przedstawiamy testy istotności różnic pomiędzy grupami kontrolną, kryterialnymi i badawczą. Różnice pomiędzy grupami pomogą nam wykazać zasadność istnienia dwóch modeli i percypowania dużych różnic pomimo podobieństwa pod względem wieku rozwojowego w tych grupach.

Różnice pomiędzy grupami w zakresie zmian osobowościowych.

Tabela 46. Istotności statystyczne różnic pomiędzy grupami w skalach PEN

	EPQ P		EPQ E		EPQ N		EPQ L	
	t	p-value	t	p-value	T	p-value	t	p-value
G - CH	-4,03	0,00	-0,02	0,98	7,07	0,00	-0,83	0,41
G - P	-3,78	0,00	-0,29	0,77	-1,35	0,18	0,89	0,38
G - ~P	-2,92	0,00	-0,23	0,82	-1,07	0,28	0,70	0,49
G - A	-9,62	0,00	1,42	0,16	0,78	0,44	1,69	0,09
G - K	-8,32	0,00	2,41	0,02	0,84	0,40	-0,39	0,70
G - R	-7,38	0,00	2,24	0,03	-0,10	0,92	-0,08	0,94
G - Pop	-12,33	0,00	3,01	0,00	0,75	0,45	0,51	0,61
CH - P	-3,78	0,00	-0,29	0,77	-1,35	0,18	0,89	0,38
CH - ~P	-2,92	0,00	-0,23	0,82	-1,07	0,28	0,70	0,49
~P - P	-9,38	0,00	-0,90	0,37	-0,08	0,94	2,62	0,01

Statystyczne różnice w zakresie opisywanych zmiennych, różnią się w zależności od konkretnego zestawienia grup. Da się jednak wyróżnić pewne trendy. Kłamstwo jako zmienna nie wykazuje wielkich różnic pomiędzy grupami. Podobnie ma się sprawa w przypadku neurotyzmu z wyjątkiem zestawienia całości grupy kontrolnej do grupy chłopców. Da się to wytłumaczyć obecnością kobiet w grupie kontrolnej i osiąganym przez nie zwykle wyższym wynikiem w skali neurotyzmu. Inaczej ma się sprawa w przypadku różnic pomiędzy grupami w zakresie skali ekstrawersji. Istnieje statystyczna różnica pomiędzy grupą kontrolną a badawczą w zakresie ekstrawertyzmu. Najwięcej istotnych statystycznie różnic pomiędzy grupami to różnice w zakresie psychotyzmu. Największe różnice dotyczą grupy kontrolnej i badawczej. Taki układ wskazuje sensowność porównań w zakresie tych grup. Co więcej wysokie różnice w zakresie psychotyzmu istnieją też pomiędzy wszystkimi grupami

kryterialnymi grupy badawczej, to znaczy przestępcami agresywnymi, kradnącymi i popełniającymi rozboje a grupą kontrolną. Podobnie ma się sprawa z grupami niskiego i wysokiego SOZU. Taka sytuacja uprawnia nas do redukcji ilości zmiennych, które przyjmujemy z koncepcji Eysencka do modelu eksplanacyjnego.

Różnice pomiędzy grupami w zakresie zmian temperamentalnych

Tabela 47. Istotności statystyczne różnic pomiędzy grupami w skalach temperamentu

	FCZ ŻW		FCZ PE		FCZ WS		FCZ RE		FCZ WT		FCZ AK	
	t	p-value	t	p-value	t	p-value	T	p-value	t	p-value	t	p-value
G - CH	-4,45	0,00	9,20	0,00	4,19	0,00	7,26	0,00	-4,25	0,00	0,12	0,90
G - P	0,32	0,75	1,86	0,06	1,76	0,08	1,06	0,29	-0,45	0,65	-1,02	0,31
G - ~P	0,34	0,73	1,97	0,05	1,85	0,06	1,22	0,22	-0,48	0,63	-1,15	0,25
G - A	2,78	0,01	5,35	0,00	8,12	0,00	2,32	0,02	-2,83	0,00	-1,35	0,18
G - K	2,39	0,02	6,66	0,00	7,37	0,00	1,42	0,16	-4,20	0,00	-0,68	0,50
G - R	2,87	0,01	6,63	0,00	6,09	0,00	0,97	0,34	-3,80	0,00	1,00	0,32
G - Pop	4,19	0,00	8,82	0,00	10,85	0,00	2,11	0,04	-5,48	0,00	-0,28	0,78
CH - P	0,81	0,42	0,69	0,49	1,68	0,09	-0,06	0,96	0,06	0,96	-0,67	0,51
CH - ~P	0,61	0,54	0,53	0,60	1,32	0,19	-0,05	0,96	0,04	0,97	-0,54	0,59
~P - P	0,57	0,57	3,36	0,00	3,17	0,00	2,00	0,05	-0,81	0,42	-1,88	0,06

W przypadku różnic temperamentalnych widać znacznie więcej istotnych obserwacji w porównaniu do zmiennych osobowościowych. Różnice pomiędzy grupą badawczą i kontrolną występują w zakresie wszystkich skal temperamentu z wyjątkiem aktywności. Najmniejsza różnica to różnica w zakresie reaktywności emocjonalnej, w dalszej kolejności mamy do czynienia z różnicami w zakresie zwawości i perseweratywności. Po raz kolejny najwyższą faktyczną różnicą pomiędzy grupami jest rozbieżność w zakresie cechy wrażliwości sensorycznej. Ta cecha jest istotnie różna też w przypadku podgrup kryterialnych gimnazjalistów z wysokich i niskim SOZU. Taka sama sytuacja ma miejsce jeszcze w przypadku perseweratywności. Widać więc niższą rozbieżność, ale jednak istotną. Wydawać by się mogło, że w istocie asocjalność jest związana z funkcjonowaniem perseweratywności i wrażliwości sensorycznej. Taki układ może wynikać z faktu konkretnego mechanizmu socjalizacyjnego. Socjalizacja jest uzależniona od predyspozycji do modelowania zachowań zwłaszcza w młodym wieku. Dzieci są uczone poprzez pokazywanie pewnych zachowań w zaufaniu, że odpowiednio często na nie wystawione, zaczną je powtarzać. Powtarzanie ich przez dzieci prowadzi do ich lepszego opanowania i głębszej internalizacji. Z każdym powtórzeniem danego zachowania, które jest zakończone sukcesem następuje pozytywne wzmocnienie, które może przejść w mechanizm rytualizacyjny. Jeśli tak się stanie to nawet pomimo blokady w dostępie do wartości zinternalizowane normy nie pozwolą na zachowania asocjalne. W przypadku wrażliwości sensorycznej, jej wpływ na

zachowania asocjalne jest znacznie mniej jasny. Można przewidywać, że jest on związany z naturalną umiejętnością do dostrzegania drobnych detali. Jeśli w ramach tych drobnych detali znajdują się takie elementy jak nastrój interlokutora albo elementy mowy niewerbalnej, które umożliwiają lepsze dostosowanie się do sytuacji, to ten związek zaczyna być zrozumiały. W takim układzie te osoby szybciej rozwijałyby orientację w sytuacjach społecznych i uzyskiwały w nich większą skuteczność. Dzięki temu jednostka będzie stronić od zachowań asocjalnych, ponieważ nie będą one oferować żadnych korzyści, jakich nie jest ona w stanie uzyskać w sposób zgodny z obowiązującą regulacją normatywną.

Rozdział 11 Związek agresji z zaburzeniami zachowań społecznych

W poprzednim rozdziale prześledziliśmy wpływ zmiennych osobowościowych i temperamentalnych na moduły w normalnej regulacji osobowości i ułomnej regulacji osobowości asocjalnej. Jedną z form asocjalnego zachowania zawsze jest przemoc. Istnieje niewiele sytuacji, w których w cywilizowanym społeczeństwie przemoc jest dozwolona. Zwykle są to takie okoliczności, które używając przemocy bronią podstawowych filarów społecznego funkcjonowania, takich jak życie innych osób, bezpieczeństwo wewnętrzne i zewnętrzne państwa i tym podobne. Każde użycie takiej instytucjonalnej przemocy jest ściśle regulowane obowiązującymi przepisami prawa i dozwolone dla reprezentantów władzy wykonawczej. Aby odpowiedzieć na pytanie badawcze dotyczące obrazu przejawiania agresji będącej wyrazem asocjalności musimy porównać jego strukturę i morfologię w grupie badawczej i kontrolnej. Dodatkowo użyjemy grupy kryterialnej wydzielonej z grupy kontrolnej, najpierw będzie to grupa z niskimi i wysokimi wynikami w SOZU, a w późniejszej analizie korelacji porównamy ze sobą grupę kontrolną wydzieloną z gimnazjum pod względem płci. Taki zabieg jest uzasadniony z dwóch przyczyn. Pierwszą przyczyną jest fakt, iż przemoc dziewcząt w gimnazjach w ostatnich latach nie ustępuje dolegliwością przemocy chłopców. Dlatego w pierwszej kolejności przy porównywaniu statystyk opisowych nie ma potrzeby podziału grupy kontrolnej ze względu na płeć. Ważniejsze jest rozpoznanie jak kształtuje się agresja w grupach przejawiających różne poziomy asocjalności, a żeby tego dokonać najlepiej przyjąć proponowany przez nas podział. W zakresie korelacji pomiędzy skalami przyjmujemy wzorem części pierwszej rozdziału empirycznego traktującej o empatii grupę kryterialną chłopców z gimnazjum. Taki zabieg ma na celu odzwierciedlenie faktu, iż formy zachowań agresywnych w grupie kontrolnej kryterialnej i badawczej powinny być tożsame. Gdybyśmy nie skorzystali z tej grupy nie wzięlibyśmy pod uwagę różnic gender, które jakkolwiek nie stanowią tematu tej pracy, ale ich wpływ na nasze wyniki, chociaż nie badany, musi być zminimalizowany, a najlepiej wykluczony. W naszym mniemaniu zaproponowany zabieg pozwala przyjąć założenie, że porównania czynione w poniższych podrozdziałach stanowią dobre odzwierciedlenie rzeczywistości. Jednocześnie pragniemy podkreślić, iż czynione w tym rozdziale spostrzeżenia, są jedynie wstępem ułatwiającym późniejszą holistyczną interpretację poczynioną w rozdziale opisującym wszystkie ustalenia badawcze.

Statystyki opisowe wymiarów agresji

Poniżej przedstawiamy statystyki opisowe dla poszczególnych grup: kontrolnej, kryterialnych i badawczej. W pierwszej kolejności rozpatrzymy je dla grupy kontrolnej, później grupy o niskim SOZU w dalszej kolejności dla grupy wysokiego SOZU, aż w końcu dla grupy badawczej.

Tabela 48. Statystyki opisowe agresji w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)

		AQ PA	AQ VA	AQ A	AQ H	AQ WO
N	Ważne	296	296	296	296	296
	Braki danych	0	0	0	0	0
Średnia		22,12	15,57	19,45	24,67	81,80
Mediana		21,00	15,00	20,00	25,00	82,00
Dominanta		20	15	21	24	86
Odchylenie standardowe		7,861	3,834	5,825	6,122	18,378
Skośność		0,455	0,285	0,007	0,038	0,246
Błąd standardowy skośności		0,142	0,142	0,142	0,142	0,142
Kurtoza		-0,321	-0,313	-0,296	-0,152	0,111
Błąd standardowy kurtozy		0,282	0,282	0,282	0,282	0,282

W całej grupie kontrolnej składającej się ze wszystkich uczniów gimnazjum bez względu na płeć widzimy określony układ wymiarów agresji. Najwyższe wartości osiąga skala wrogości znamionująca poznawczy komponent agresji. W dalszej kolejności mamy do czynienia z wysokimi wynikami w skali w skali gniewu, czyli komponentu afektywnego. Widać w grupie kontrolnej większą tendencję do koncentracji na agresji fizycznej niż werbalnej, co może być sporym zaskoczeniem. Z drugiej jednak strony, minusem dzisiejszych narzędzi do badania agresji – zwłaszcza wśród gimnazjalistów, jest brak skali potrafiących rozpoznać tendencję w zakresie agresji pośredniej, przejawianej za pośrednictwem mediów cyfrowej natury. Oczernianie kogoś werbalnie ma ten minus, że nie dociera do dużej grupy odbiorców, więc może być mniej atrakcyjne dla zdemoralizowanych nieletnich niż agresja zastępcza w postaci rozsiewania krzywdzących plotek o ofiarach, bądź publikowanie kompromitujących zdjęć. Skutki takich działań mogą być fatalne, z samobójstwem ofiary włącznie, a instytucje edukacyjne nie są przygotowane na radzenie sobie z tymi praktykami próbując przerzucać odpowiedzialność na rodziców. Jedną ciekawą prawidłowością jest bardzo duże odchylenie standardowe w zakresie agresji fizycznej oraz mniejsze w zakresie pozostałych parametrów. Świadczy to o zróżnicowaniu w grupie kontrolnej, czego dodatkowym wskaźnikiem jest średnia ujemna kurtoza. Wykres agresji fizycznej wskazuje też prawoskośność, co oznacza, że większość osób osiąga tutaj wyniki raczej niskie

a współczynnik mediany jest powodowany przez obserwacje osób o wyższym poziomie asocjalności. Co ciekawe zarówno wrogość jak i gniew mają rozkłady zbliżone do normalnych, więc są uniwersalnymi różnicującymi osoby parametrami. Również kurtozy nie należą do wysokich, więc osoby w tej grupie są w tym względzie skoncentrowane wokół wartości średnich.

Tabela 49. Statystyki opisowe agresji w grupie kryterialnej niskiego SOZU (N=158)

		AQ PA	AQ VA	AQ A	AQ H	AQ WO
N	Ważne	158	158	158	158	158
	Braki danych	0	0	0	0	0
Średnia		18,15	14,20	17,43	23,30	73,08
Mediana		18,00	14,00	17,00	24,00	74,00
Dominanta		13	14	22	25	66
Odchylenie standardowe		5,643	3,268	5,558	5,826	14,537
Skośność		0,412	0,405	0,152	-0,143	-0,119
Błąd standardowy skośności		0,193	0,193	0,193	0,193	0,193
Kurtoza		-0,635	0,050	-0,499	-0,453	-0,837
Błąd standardowy kurtozy		0,384	0,384	0,384	0,384	0,384

Grupa kryterialna niskiego SOZU przedstawia obraz mocno odmienny od całej grupy kontrolnej. Widać tutaj wyraźnie obniżone wyniki we wszystkich skalach z wyjątkiem wrogości. Jest to wynik niezwykle ciekawy, gdyż pomimo mniejszej agresji fizycznej, której towarzyszy prawoskośność rozkładu, agresji werbalnej, której rozkład w przeciwieństwie do całej grupy również jest mocno prawoskośny wrogość osiąga podwyższone rezultaty. Istotne różnice pomiędzy tymi zmiennymi to kurtoza, która w przypadku agresji fizycznej jest ujemna i wysoka co świadczy o rozrzucie osób pod względem tego parametru, a w przypadku agresji werbalnej jest bardzo niska i dodatnia. Gniew wykazuje równie duży rozrzut wyników, ale niewielkie tendencje lewoskośne. Grupa ta, z uwagi na brak tendencji do łamania norm, winna wykazywać niższe wyniki we wszystkich skalach. Skala wrogości musi więc opisywać proces, który jest tożsamy co najmniej dla grupy kryterialnej i kontrolnej. Może być tak, że specyficzny układ sił, który nakazuje adolescentom walkę o pozycję w grupie gimnazjalnej, przekłada się na brak zaufania względem drugiego osobnika i reagowania agresją na percypowane przez siebie próby odebrania osiągniętych wartości. Jeśli adolescenti odbierają gimnazjum jako miejsce naznaczone z jednej strony przez niesymetryczność relacji pomiędzy nimi a nauczycielami, a z drugiej jako pole do prowadzenia konfliktu między sobą nawzajem, to podwyższona wrogość nie będzie dla nas niczym zaskakującym. Warto sprawdzić jak parametr ten wygląda w pozostałych grupach

kryterialnych i badawczej. W każdym bądź razie może okazać się, że z uwagi na swoją uniwersalność nie będzie on nam potrzebny w ostatecznym modelu eksplanacyjnym.

Tabela 50. Statystyki opisowe agresji w grupie kryterialnej wysokiego SOZU (N=138)

		AQ PA	AQ VA	AQ A	AQ H	AQ WO
N	Ważne	138	138	138	138	138
	Braki danych	0	0	0	0	0
Średnia		26,67	17,14	21,76	26,23	91,80
Mediana		27,00	17,00	21,00	26,00	91,00
Dominanta		30	15	21	24	97
Odchylenie standardowe		7,584	3,842	5,251	6,098	17,223
Skośność		0,039	-0,031	-0,043	0,154	0,176
Błąd standardowy skośności		0,206	0,206	0,206	0,206	0,206
Kurtoza		-0,279	-0,284	0,294	-0,166	0,397
Błąd standardowy kurtozy		0,410	0,410	0,410	0,410	0,410

W powyższej tabeli przedstawiamy wyniki w grupie wysokiego SOZU, to znaczy w grupie nieletnich, którzy mogą odznaczać się pewnym stopniem demoralizacji, na pewno jednak nie są oni asocjalni w stopniu wykazywanym przez grupę badawczą. Pomimo tego widać znaczne podniesienie parametrów agresji fizycznej. Mediana w tej grupie kryterialnej jest znacznie wyższa niż w poprzedniej. Dodatkowo skośność wskazuje na rozkład bliski normalnemu. Taki układ potwierdza niewielka ujemna kurtoza. Jedyne parametry wskazujące na zróżnicowanie po względem samego efektu to odchylenie standardowe, które osiąga dużą wartość. Bardzo podobny obraz przedstawia skala agresji werbalnej. Nieznacznie podniesiony wynik, ale za to niska skośność i niewielka ujemna kurtoza. Obniżony tutaj mocno jest parametr odchylenia standardowego. Gniew i wrogość przedstawiają dokładnie te same zależności. Jednak w przypadku wrogości mamy do czynienia z kontynuacją ciekawego trendu. Mediana jest nieco wyższa, ale bardzo podobna do poprzedniej grupy kryterialnej jak i grupy kontrolnej w ogólności. Taki stan rzeczy potwierdza naszą wcześniejszą asercję o specyficznym kształcie tej wartości wśród wszystkich osób w tym wieku. Może to być odzwierciedlenie jakiegoś trendu rozwojowego, wiążącego się z okresem dojrzewania lub podobnego procesu. W każdym bądź razie wrogość po raz kolejny nie jest parametrem szczególnym w swoich wartościach. Rzeczywiście różnice pomiędzy parametrami kurtozy w grupie kryterialnej niskiego SOZU i wysokiego SOZU, są istotne i wskazują na większą uniformizację pod jego względem w grupie osób o wysokim SOZU. Dopiero jednak

zestawienie tej wartości z osiąganą wrogością w grupie kontrolnej będzie faktycznie wartościowym porównaniem potwierdzającym nasze przypuszczenia.

Tabela 51. Statystyki opisowe agresji w grupie badawczej nieletnich (N=148)

Grupa badawcza		AQ PA	AQ VA	AQ A	AQ H	AQ WO
N	Ważne	148	148	148	148	148
	Braki danych	0	0	0	0	0
Średnia		30,37	16,53	22,37	24,95	94,22
Mediana		30,00	17,00	23,00	25,00	94,00
Dominanta		28	16	24	24	94
Odchylenie standardowe		7,317	3,367	5,193	5,676	16,376
Skośność		0,089	-0,087	-0,123	-0,034	0,191
Błąd standardowy skośności		0,199	0,199	0,199	0,199	0,199
Kurtoza		-0,660	-0,067	-0,196	-0,103	-0,188
Błąd standardowy kurtozy		0,396	0,396	0,396	0,396	0,396

Agresja w grupie badawczej tworzy interesujący obraz w zakresie statystyk opisowych. Po pierwsze widać dużą przewagę w zakresie mediany agresji fizycznej nad agresją werbalną. Podobnie jak w poprzednich grupach odchylenia standardowe przedstawiają takie same tendencje. Odchylenie w agresji fizycznej jest bardzo wysokie, podczas gdy odchylenie w agresji werbalnej sporo niższe. Co ciekawe skośności niemal wszystkich parametrów wskazują na rozkłady normalne. Jedynym odstępstwem w tym przypadku jest skala gniewu i w zakresie lekkiej lewoskośności i jednocześnie niskiej, ale obecnej ujemnej kurtozy. Najwyższą kurtozę widzimy standardowo w przypadku agresji fizycznej. Współgra to z naszym pogładowym podziałem grupy badawczej na nieletnich popełniających przestępstwa agresywne i rozbójnicze z jednej strony i wiążące się z kradzieżą, gdzie agresja fizyczna może być nie tyle niepotrzebna, co wręcz szkodliwa dla powodzenia konkretnej aktywności przestępczej. Ponownie widzimy w skali wrogości ten sam co poprzednio interesujący wynik. O ile w przypadku grupy kontrolnej i wydzielonej z niej grup kryterialnych ta zbieżność nie dziwiła, to w tym miejscu jest zastanawiająca. Wskazuje bowiem na brak różnicy w zakresie tego parametru nawet pomiędzy grupami tak skrajnie różnymi jak grupy kontrolna i badawcza.

Korelacje wewnętrzne pomiędzy wymiarami agresji

W poprzednim podrozdziale przedstawiliśmy statystyki opisowe dla grup, które naszym zdaniem wskazywały na pewne interesujące trendy w zakresie opisywanego zjawiska

agresji. W tym podrozdziale przedstawimy wewnętrzne interkorelacje agresji w trzech grupach. Zamienimy tym samym dwie grupy kryterialne w jedną opartą o płeć. Jak zaznaczyliśmy wcześniej agresja kobiet może przybierać inne formy niż męska i pod kątem porównań z grupą badawczą będzie to korzystniejszy zabieg.

Tabela 52. Korelacje pomiędzy podskalami agresji w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)

		AQ PA	AQ VA	AQ A	AQ H	AQ WO
AQ PA	Korelacja Pearsona	1	0,435**	0,511**	0,304**	0,782**
	Istotność (dwustronna)		0,000	0,000	0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296
AQ VA	Korelacja Pearsona	0,435**	1	0,568**	0,445**	0,723**
	Istotność (dwustronna)	0,000		0,000	0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296
AQ A	Korelacja Pearsona	0,511**	0,568**	1	0,579**	0,847**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000		0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296
AQ H	Korelacja Pearsona	0,304**	0,445**	0,579**	1	0,739**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000		0,000
	N	296	296	296	296	296
AQ WO	Korelacja Pearsona	0,782**	0,723**	0,847**	0,739**	1
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	
	N	296	296	296	296	296

**, Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

*, Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

W grupie kontrolnej bez podziału na grupy kryterialne widzimy bardzo wyraźne interkorelacje wewnętrzne pomiędzy wszystkimi skalami w naszym teście. Korelacje te kształtują się na podobnym pułapie i zawsze są korelacjami o kierunku dodatnim. Znaczy to mniej więcej tyle, że w grupie kontrolnej agresja jest uogólniona i niespecyficzna. Osoby agresywne są w ogólności bardziej agresywne w zakresie wszystkich parametrów od pozostałych ludzi. Taki brak różnicowania poszczególnych skal w grupie kontrolnej, pozwala wnioskować o braku specjalizacji w zakresie agresywności. Wgląda na to, że agresja może być spójnym wewnętrznym konstruktem, w którym poszczególne elementy wzmacniają się i stanowią jeden dla drugiego podstawę funkcjonalną.

Tabela 53. Korelacje pomiędzy podskalami agresji w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)

		AQ PA	AQ VA	AQ A	AQ H	AQ WO
AQ PA	Korelacja Pearsona	1	0,442**	0,619**	0,325**	0,827**
	Istotność (dwustronna)		0,000	0,000	0,000	0,000
	N	161	161	161	161	161
AQ VA	Korelacja Pearsona	0,442**	1	0,462**	0,337**	0,661**
	Istotność (dwustronna)	0,000		0,000	0,000	0,000
	N	161	161	161	161	161
AQ A	Korelacja Pearsona	0,619**	0,462**	1	0,510**	0,852**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000		0,000	0,000
	N	161	161	161	161	161
AQ H	Korelacja Pearsona	0,325**	0,337**	0,510**	1	0,705**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000		0,000
	N	161	161	161	161	161
AQ WO	Korelacja Pearsona	0,827**	0,661**	0,852**	0,705**	1
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	
	N	161	161	161	161	161

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

W grupie kryterialnej samych chłopców widzimy dokładnie te same trendy które dostrzegliśmy w grupie kontrolnej.

Tabela 54. Korelacje pomiędzy podskalami agresji w grupie badawczej nieletnich (N=148)

		AQ PA	AQ VA	AQ A	AQ H	AQ WO
AQ PA	Korelacja Pearsona	1	0,402**	0,549**	0,194*	0,771**
	Istotność (dwustronna)		0,000	0,000	0,018	0,000
	N	148	148	148	148	148
AQ VA	Korelacja Pearsona	0,402**	1	0,476**	0,543**	0,724**
	Istotność (dwustronna)	0,000		0,000	0,000	0,000
	N	148	148	148	148	148
AQ A	Korelacja Pearsona	0,549**	0,476**	1	0,493**	0,831**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000		0,000	0,000
	N	148	148	148	148	148
AQ H	Korelacja Pearsona	0,194*	0,543**	0,493**	1	0,701**
	Istotność (dwustronna)	0,018	0,000	0,000		0,000
	N	148	148	148	148	148
AQ WO	Korelacja Pearsona	0,771**	0,724**	0,831**	0,701**	1
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	
	N	148	148	148	148	148

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Agresja w grupie badawczej jest skorelowana dokładnie w ten sam sposób co poprzednie grupy kontrolne z tą różnicą, że ów korelacje są nieznacznie niższe. Warto wskazać, że po raz kolejny najniżej skorelowaną skalą jest skala wrogości. Widać więc, że

agresja jest spójnym konstruktem we wszystkich trzech grupach. Taka sytuacja jest korzystna z uwagi na potrzebę porównań pomiędzy grupami. Agresja wydaje się być konstruktem autonomicznym od ułomnej regulacji asocjalnej w tym względzie, że może wspomagać funkcjonalnie niektóre moduły, ale nie jest jedynym środkiem do wykonywania ich programów.

Korelacje pomiędzy agresją a pozostałymi zmiennymi

W tym podrozdziale opiszemy korelacje pomiędzy agresją a poszczególnymi zmiennymi rozpatrywanymi w naszej pracy. Pomijamy celowo zmienną empatii opisaną w rozdziale szóstym. Rozważania podzielimy wedle trzech grup. Kontrolnej, kryterialnej chłopców z gimnazjum oraz badawczej.

Korelacje pomiędzy agresją a pozostałymi zmiennymi w grupie kontrolnej

Tabela 55. Korelacje pomiędzy agresją a PEN w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)

		EPQ P	EPQ E	EPQ N	EPQ L
AQ PA	Korelacja Pearsona	0,524**	0,056	0,010	-0,130*
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,336	0,859	0,025
	N	296	296	296	296
AQ VA	Korelacja Pearsona	0,270**	0,076	0,265**	-0,256**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,190	0,000	0,000
	N	296	296	296	296
AQ A	Korelacja Pearsona	0,337**	0,025	0,488**	-0,197**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,664	0,000	0,001
	N	296	296	296	296
AQ H	Korelacja Pearsona	0,245**	-0,166**	0,627**	-0,249**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,004	0,000	0,000
	N	296	296	296	296
AQ WO	Korelacja Pearsona	0,469**	-0,007	0,423**	-0,255**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,900	0,000	0,000
	N	296	296	296	296

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

W grupie kontrolnej, nie występują żadne istotne korelacje pomiędzy skalami agresji i skalą ekstrawersji. Z drugiej strony neurotyczność koreluje ze wszystkimi skalami poza agresją fizyczną. Najciekawsza w tym przypadku jest bardzo wysoka korelacja pomiędzy tym parametrem a wrogością. Ukazuje to mechanizm polegający na rozpoznawaniu sytuacji jako zagrażającej i reagowania agresją. Co ciekawe psychotyzm koreluje ze wszystkimi skalami agresji, w tym najmocniej ze skalą agresji fizycznej. Pozostałe korelacje są istotne ale niższe.

Co interesujące jedyną korelacją skali kłamstwa jest ujemna korelacja na średnim poziomie ze skalą wrogości.

Tabela 56. Korelacje pomiędzy agresją a temperamentem w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)

		FCZ ŻW	FCZ PE	FCZ WS	FCZ RE	FCZ WT	FCZ AK
AQ PA	Korelacja Pearsona	0,073	-0,189**	-0,177**	-0,121*	0,088	0,106
	Istotność (dwustronna)	0,213	0,001	0,002	0,038	0,131	0,068
	N	296	296	296	296	296	296
AQ VA	Korelacja Pearsona	-0,006	0,132*	0,012	0,047	-0,038	0,090
	Istotność (dwustronna)	0,921	0,023	0,841	0,417	0,515	0,124
	N	296	296	296	296	296	296
AQ A	Korelacja Pearsona	-0,148*	0,213**	-0,128*	0,300**	-0,238**	0,104
	Istotność (dwustronna)	0,011	0,000	0,028	0,000	0,000	0,073
	N	296	296	296	296	296	296
AQ H	Korelacja Pearsona	-0,227**	0,333**	-0,095	0,420**	-0,326**	-0,130*
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,102	0,000	0,000	0,025
	N	296	296	296	296	296	296
AQ WO	Korelacja Pearsona	-0,093	0,125*	-0,146*	0,193**	-0,154**	0,054
	Istotność (dwustronna)	0,112	0,032	0,012	0,001	0,008	0,356
	N	296	296	296	296	296	296

**. Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

*. Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

W kwestii korelacji z temperamentem widzimy niskie ujemne korelacje pomiędzy perseweratywnością i wrażliwością sensoryczną a skalą agresji fizycznej. Opisywane zjawisko dobrze koresponduje ze wcześniejszymi wskazaniem dotyczącym takiej roli tych dwóch wymiarów w zakresie regulacji zachowań asocjalnych. Agresja werbalna w grupie kontrolnej nie koreluje istotnie z żadną zmienną, podczas gdy gniew koreluje dodatnio na istotnym poziomie z perseweratywnością i reaktywnością emocjonalną. W przypadku gniewu widoczna jest też istotna korelacja ujemna pomiędzy nim a wytrzymałością. Najwięcej związków z temperamentem ma skala wrogości korelująca wysoko dodatnio z reaktywnością emocjonalną i perseweratywnością, a ujemnie z żywością i wytrzymałością. Wykazane tu związki nie wykraczają poza analizy, które opisywaliśmy w poprzednich rozdziałach. Rola perseweratywności zaczyna być jednak coraz wyraźniejsza.

Tabela 57. Korelacje pomiędzy agresją a stylami funkcjonowania interpersonalnego w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)

		IM I	IM II	IM III	IM IV	IM V	IM VI	IM VII	IM VIII	IM IX	IM X	IM XI
AQ PA	Korelacja Pearsona	0,168**	-	-	-0,118*	0,126*	0,396**	0,613**	0,389**	-0,045	0,159**	-0,027
	Istotność (dwustronna)	0,004	0,000	0,000	0,042	0,031	0,000	0,000	0,000	0,443	0,006	0,650
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
AQ VA	Korelacja Pearsona	0,196**	-0,006	-0,082	-0,035	0,037	0,414**	0,210**	0,296**	-	0,178**	-0,014
	Istotność (dwustronna)	0,001	0,922	0,159	0,548	0,525	0,000	0,000	0,000	0,158**	0,002	0,808
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
AQ A	Korelacja Pearsona	0,084	-0,063	-0,094	0,083	0,261**	0,405**	0,263**	0,207**	-	0,379**	-
	Istotność (dwustronna)	0,150	0,279	0,106	0,153	0,000	0,000	0,000	0,000	0,302**	0,000	0,269**
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
AQ H	Korelacja Pearsona	0,000	-0,028	-0,068	0,072	0,404**	0,374**	0,110	0,097	-	0,580**	-
	Istotność (dwustronna)	0,995	0,630	0,244	0,218	0,000	0,000	0,059	0,096	0,422**	0,000	0,416**
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
AQ W O	Korelacja Pearsona	0,139*	-	-	-0,007	0,279**	0,509**	0,426**	0,326**	-	0,419**	-
	Istotność (dwustronna)	0,017	0,160**	0,166**	0,898	0,000	0,000	0,000	0,000	0,289**	0,000	0,238**
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

W zakresie korelacji pomiędzy zmiennymi agresji a stylami funkcjonowania interpersonalnego należy wskazać na mocny obraz korelacyjny w zakresie wszystkich skal. Na początek można wskazać istotne ujemne korelacje pomiędzy dwoma skalami opisującymi zachowania zgodne z normalną regulacją osobowości to jest skalą współpracująco - przyjacielską i podtrzymująco - opiekuńczą a agresją fizyczną. W dalszej kolejności agresja fizyczna koreluje dodatnio na średnim poziomie ze skalą buntowniczo - podejrzliwą i jeszcze bardziej na bardzo wysokim poziomie ze skalą agresywno - sadystyczną. Co interesujące istnieje minimalna korelacja ze skalą kierowniczo - autokratyczną i wyraźniejsza ze skalą współzawodnicząco - narcystyczną. Jawi się to jako pewna funkcjonalna prawidłowość wyposażająca jednostkę w możliwość skutecznego roztaczania nad innymi kontroli i używania agresji do współzawodniczenia. Agresja werbalna z drugiej strony jest skorelowana dodatnio tylko z częścią stylów funkcjonowania interpersonalnego. Dokładniej ze stylem buntowniczo - podejrzliwym, z którym tworzy najsilniejszą korelację dodatnią i ze skalami współzawodniczenia i agresywno - sadystyczną. Gniew wykazuje podobny obraz korelacji z dodatkiem korelacji dodatniej ze stylem wycofująco - masochistycznym. Jest to zrozumiałe w kontekście reaktywności gniewu na bezsilność kończącą wycofaniem się z sytuacji, w której jednostka mogłaby uzyskać korzyści. Skala wrogości koreluje w bardzo podobny sposób co skala gniewu. Obie skale tworzą też spójny układ w zakresie stylów

opisujących postawy, mamy tutaj na myśli ujemne korelacje z optymizmem i zaradnością oraz dodatnią korelację z pesymizmem.

Tabela 58. Korelacje pomiędzy agresją a modułami poznawczymi w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)

		MT I	MT II	MT III	MT IV	MT V	MT VI	MT VII	MT VIII	MT IX	MT X	MT XI
AQ PA	Korelacja Pearsona	0,518* *	0,443* *	0,349* *	0,418* *	0,456* *	0,269* *	0,321* *	0,356* *	0,428* *	0,487* *	0,431* *
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
AQ VA	Korelacja Pearsona	0,290* *	0,196* *	0,193* *	0,273* *	0,174* *	0,178* *	0,122* *	0,364* *	0,257* *	0,265* *	0,383* *
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,001	0,001	0,000	0,003	0,002	0,036	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
AQ A	Korelacja Pearsona	0,226* *	0,193* *	0,269* *	0,336* *	0,305* *	0,300* *	0,256* *	0,495* *	0,248* *	0,238* *	0,310* *
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,001	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
AQ H	Korelacja Pearsona	0,091	0,114* *	0,259* *	0,244* *	0,246* *	0,251* *	0,265* *	0,364* *	0,068	0,114	0,190* *
	Istotność (dwustronna)	0,119	0,050	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,245	0,050	0,001
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
AQ WO	Korelacja Pearsona	0,384* *	0,329* *	0,361* *	0,424* *	0,410* *	0,331* *	0,332* *	0,507* *	0,338* *	0,377* *	0,426* *
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296

**. Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

*. Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Korelacje agresji z modułami ułomnej regulacji osobowości asocjalnej w grupie kontrolnej powiedzą nam wiele o samej jej strukturze. Okazuje się, że w ramach grupy kontrolnej wszystkie moduły MTACM są skorelowane dodatnio z agresją fizyczną. Wskazuje to na fakt dostępności agresji jako narzędzia dla wszystkich osób funkcjonujących w ramach chociażby niewielkiego układu owych asocjalnych modułów. W przypadku agresji werbalnej mamy do czynienia z podobnym trendem, ale mniejszym i mniej wyraźnym. Gniew koreluje ze wszystkimi modułami, natomiast najmocniej z ryzykanctwem reaktywnym. Może to wskazywać na konkurencyjny mechanizm spustowy w zakresie reaktywności opisywanej przez ósmy moduł MTACM. Obok opisanej wcześniej zależności wskazującej na uruchamianie zachowań ryzykownych w sytuacjach dających możliwość jednostce na realizację swoich celów bądź zdobycie większych korzyści dla siebie, może być też tak że w określonych sytuacjach, jednostka postrzega je jako zagrażające, reaguje gniewem i jako formę wyjścia z tych sytuacji reaktywnie podejmuje ryzyko często oparte o zachowanie asocjalne. Wrogość jest podobnie wysoko i dodatnio skorelowana z większością skal. Co interesujące należy podkreślić, iż taki układ korelacji wskazuje, że w grupie kontrolnej

agresja jest mocno związana z funkcjonowaniem asocjalnych modułów poznawczych i tam, gdzie one występują, często im towarzyszy.

Korelacje pomiędzy agresją a pozostałymi zmiennymi w grupie kryterialnej

Poniżej przedstawimy korelacje pomiędzy agresją a pozostałymi zmiennymi w grupie kryterialnej, utworzonej według podziału na płeć całej grupy kontrolnej. Taki zabieg ma na celu pokazanie jak agresja koreluje z pozostałymi zmiennymi w grupie najbardziej przystającej do naszej grupy badawczej. Nie rozbijamy jej jeszcze głębiej na adolescentów płci męskiej o wysokim SOZU, z uwagi na wielkość próby, ale i na założenie bazowe dla tej pracy o obiektywnym traktowaniu asocjalności.

Tabela 59. Korelacje pomiędzy agresją a PEN w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)

		EPQ P	EPQ E	EPQ N	EPQ L
AQ PA	Korelacja Pearsona	0,379**	0,139	0,045	-0,004
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,080	0,570	0,960
	N	161	161	161	161
AQ VA	Korelacja Pearsona	0,212**	0,064	0,223**	-0,269**
	Istotność (dwustronna)	0,007	0,422	0,004	0,001
	N	161	161	161	161
AQ A	Korelacja Pearsona	0,322**	0,018	0,384**	-0,106
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,821	0,000	0,179
	N	161	161	161	161
AQ H	Korelacja Pearsona	0,240**	-0,120	0,519**	-0,151
	Istotność (dwustronna)	0,002	0,130	0,000	0,055
	N	161	161	161	161
AQ WO	Korelacja Pearsona	0,390**	0,039	0,361**	-0,143
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,624	0,000	0,070
	N	161	161	161	161

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

W grupie kryterialnej po raz kolejny mamy do czynienia z brakiem korelacji w zakresie ekstrawertyzmu. I podobnie jak w całości grupy kontrolnej tak i tutaj widzimy korelację pomiędzy wszystkimi skalami agresji z wyjątkiem agresji fizycznej a skalą neurotyzmu. Najmniej skorelowana z tym parametrem jest agresja werbalna, bardziej gniew, a już najbardziej wrogość. Psychotyzm dokładnie tak jak poprzednio koreluje ze wszystkimi skalami w sposób istotny, w tym podobnie jak uprzednio najmocniej z agresją fizyczną. Powtarzałaby się zatem regulacyjna rola neurotyzmu i jego związku z gniewem i wrogością na zasadzie sprzężeń zwrotnych opisanych w poprzednim podrozdziale.

Tabela 60. Korelacje pomiędzy agresją a temperamentem w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)

		FCZ ŻW	FCZ PE	FCZ WS	FCZ RE	FCZ WT	FCZ AK
AQ PA	Korelacja Pearsona	0,028	-0,093	-0,151	-0,018	0,038	0,206**
	Istotność (dwustronna)	0,720	0,239	0,056	0,823	0,633	0,009
	N	161	161	161	161	161	161
AQ VA	Korelacja Pearsona	-0,016	0,181*	-0,062	0,042	-0,041	0,073
	Istotność (dwustronna)	0,835	0,022	0,433	0,595	0,602	0,360
	N	161	161	161	161	161	161
AQ A	Korelacja Pearsona	-0,113	0,193*	-0,202**	0,287**	-0,237**	0,077
	Istotność (dwustronna)	0,152	0,014	0,010	0,000	0,003	0,329
	N	161	161	161	161	161	161
AQ H	Korelacja Pearsona	-0,112	0,325**	-0,129	0,347**	-0,305**	-0,102
	Istotność (dwustronna)	0,159	0,000	0,104	0,000	0,000	0,198
	N	161	161	161	161	161	161
AQ WO	Korelacja Pearsona	-0,065	0,168*	-0,185*	0,208**	-0,169*	0,095
	Istotność (dwustronna)	0,416	0,033	0,019	0,008	0,032	0,232
	N	161	161	161	161	161	161

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

W kwestii zależności pomiędzy temperamentem a agresją w grupie kryterialnej widzimy że agresja fizyczna koreluje jedynie dodatnio z aktywnością. Natomiast agresja werbalna w bardzo nieznacznym minimalnym stopniu z perseweratywnością w sposób dodatni. Po raz kolejny większy zakres korelacji prezentuje zmienna agresji i gniewu. Agresja koreluje dodatnio zarówno z perseweratywnością jak i reaktywnością emocjonalną – czego po wysokiej korelacji z neurotyzmem można się było spodziewać, dodatkowo koreluje odwrotnie z wrażliwością sensoryczną i wytrzymałością. Taki układ jeszcze raz wyciąga na światło mechanizm perseweratywności i wrażliwości sensorycznej jako istotny z punktu widzenia przejawów asocjalności – w tym przypadku agresji powodowanej gniewem. Wrogość z kolei koreluje jeszcze lepiej z reaktywnością emocjonalną i perseweratywnością. Wskazuje to na podobny układ co w przypadku gniewu. Widać więc, że gniew i wrogość nie są od siebie bardzo odległe i często jedno towarzyszy drugiemu. W zakresie tych korelacji jest jeszcze jedno istotne podobieństwo pomiędzy gniewem i wrogością - jeden i drugi korelują ujemnie z wytrzymałością.

Tabela 61. Korelacje pomiędzy agresją a stylami funkcjonowania interpersonalnego w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)

		IM I	IM II	IM III	IM IV	IM V	IM VI	IM VII	IM VIII	IM IX	IM X	IM XI
A Q P A	Korelacja Pearsona	0,170*	-0,169*	-0,022	0,073	0,156*	0,352**	0,516**	0,316**	0,039	0,224**	-0,067
	Istotność (dwustronna)	0,031	0,032	0,777	0,360	0,049	0,000	0,000	0,000	0,619	0,004	0,395
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
A Q V A	Korelacja Pearsona	0,206**	0,028	-0,030	0,108	0,011	0,384**	0,178*	0,265**	-0,069	0,146	0,035
	Istotność (dwustronna)	0,009	0,726	0,708	0,172	0,885	0,000	0,024	0,001	0,387	0,065	0,656
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
A Q A A	Korelacja Pearsona	0,026	-0,130	-0,080	0,164*	0,270**	0,347**	0,321**	0,227**	-0,224**	0,308**	-0,218**
	Istotność (dwustronna)	0,747	0,101	0,314	0,038	0,001	0,000	0,000	0,004	0,004	0,000	0,006
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
A Q H	Korelacja Pearsona	0,017	-0,068	0,075	0,221**	0,329**	0,305**	0,126	0,090	-0,278**	0,485**	-0,314**
	Istotność (dwustronna)	0,829	0,390	0,345	0,005	0,000	0,000	0,111	0,257	0,000	0,000	0,000
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
A Q W O	Korelacja Pearsona	0,130	-0,130	-0,017	0,180*	0,264**	0,444**	0,403**	0,294**	-0,161*	0,386**	-0,195*
	Istotność (dwustronna)	0,100	0,099	0,833	0,023	0,001	0,000	0,000	0,000	0,041	0,000	0,013
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

W przypadku korelacji pomiędzy agresją a zmiennymi opisującymi style funkcjonowania interpersonalnego w grupie kontrolnej kryterialnej widzimy pewne ciekawe zależności. Okazuje się, że agresja fizyczna koreluje głównie ze stylami asocjalnymi, buntowniczo - podejrzliwym, agresywno - sadystycznym i narcystyczno - współzawodniczącym. Po raz kolejny widzimy ten sam układ - osoby z jednej strony nastawionej na rywalizację i górowanie nad innymi, nawet nie bezpośrednio kontrolujące, ale relacyjne – poprzez pokazywanie innym swojej wyższości. Najłatwiej tą wyższość pokazać poprzez zachowania, które są niestandardowe i w tej grupie wiekowej pokazują posiadanie walorów cenionych takich jak buta arogancja i odwaga. W tym kontekście wynik w skali agresywno - sadystycznej może być oznaką wspomagania takiego stylu funkcjonowania. Skala buntowniczo - podejrzliwa może mieć związek z agresją na zasadzie większej dostępności w uruchamianiu zachowań agresywnych z uwagi na postrzeganie świata jako niesprawiedliwego, złego i zagrażającego. Warto w tym miejscu wspomnieć że zarówno skala buntowniczo - podejrzliwa jak i współzawodnicząco - narcystyczna koreluje istotnie dodatnio ze skalą gniewu. Przy czym co interesujące buntownicza dodatkowo z agresją werbalną natomiast współzawodnicząco - narcystyczna z wrogością. Wrogość i gniew wykazują dokładnie takie same tendencje jak w grupie kontrolnej. To znaczy korelują ujemnie z zaradnością i optymizmem oraz dodatnio z pesymizmem. Wy tłumaczenia tego można się doszukiwać w świadomości funkcjonowania instytucji kontroli społecznej i ich sankcji

nakładanych za zachowania agresywne. Jednostka działa tedy agresywnie z uwagi na rozmaite okoliczności, których nie będziemy w tym miejscu analizować, ale jednocześnie ma świadomość, że czyniąc w ten sposób naraża się na sankcje, których się boi. Taka świadomość dolegliwości może być właściwa tylko dla grupy kontrolnej lub powtórzyć się w grupie asocjalnych nieletnich.

Tabela 62. Korelacje pomiędzy agresją a modułami poznawczymi w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)

		MT I	MT II	MT III	MT IV	MT V	MT VI	MT VII	MT VIII	MT IX	MT X	MT XI
A Q P A	Korelacja Pearsona	0,464**	0,387**	0,326**	0,390**	0,432**	0,230**	0,289**	0,332**	0,405**	0,414**	0,400**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,003	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
A Q V A	Korelacja Pearsona	0,210**	0,104	0,121	0,253**	0,085	0,207**	0,155*	0,258**	0,231**	0,186*	0,290**
	Istotność (dwustronna)	0,007	0,190	0,127	0,001	0,286	0,009	0,050	0,001	0,003	0,018	0,000
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
A Q A	Korelacja Pearsona	0,225**	0,236**	0,235**	0,325**	0,316**	0,324**	0,315**	0,427**	0,276**	0,271**	0,275**
	Istotność (dwustronna)	0,004	0,003	0,003	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,001	0,000
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
A Q H	Korelacja Pearsona	0,158*	0,107	0,215**	0,195*	0,242**	0,240**	0,281**	0,297**	0,121	0,113	0,159*
	Istotność (dwustronna)	0,045	0,178	0,006	0,013	0,002	0,002	0,000	0,000	0,127	0,152	0,044
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
A Q W O	Korelacja Pearsona	0,367**	0,298**	0,311**	0,389**	0,384**	0,326**	0,350**	0,431**	0,351**	0,341**	0,373**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161

**. Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

*. Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

W korelacjach pomiędzy poznawczymi modułami regulacji asocjalnej a skalami agresji w grupie kryterialnej widać tendencję znaną z całej grupy kontrolnej. Agresja fizyczna jest skorelowana dodatnio z dokładnie wszystkimi modułami poznawczymi UROA. Najwyższa jest korelacja pomiędzy nią a zorientowaniem na siłę. W dalszej kolejności z neutralizacją i na trzecim miejscu z zorientowaniem na korzyść. Widać tutaj pewien wzór, który można określić rozbójniczym. Aby osiągać zakładane korzyści, jednostka musi zdobyć odpowiednią pozycję i kontrolę, co łączy się z orientacją na siłę, ale jednocześnie w grupie kryterialnej wzmaga w jednostce potrzebę neutralizacji. Agresja werbalna koreluje w bardziej wybiórczy sposób. Z jednej strony widać korelację z orientacją na siłę, co w świecie adolescentów jest zrozumiałe, gdyż nie zawsze aby uzyskać kontrolę nad grupą trzeba przeciwnika pobić – czasami wystarczy go ośmieszyć. Z tego tytułu warto wskazać jeszcze dwie korelacje agresji werbalnej, pierwszą z orientacją na podziw, a drugą z proaktywnym ryzykanctwem oraz ryzykanctwem reaktywnym. Wskazuje to na osobnika, któremu

w znacznej mierze zależy na zyskaniu poważania w grupie i nie cofnie się on przed kreowaniem sytuacji, w których może to osiągnąć z jednej strony, a z drugiej wykorzystywaniem sytuacji, które nadarzają w takt melodii okoliczności. Pewne zmiany zachodzą w zakresie związku pomiędzy gniewem a wrogością. Gniew u chłopców koreluje dodatnio z każdą skalą ułomnej regulacji osobowości asocjalnej. Najbardziej ze skalą ryzykanctwa reaktywnego, co nie jest okolicznością niezwykłą. Wysoki współczynnik gniewu może mieć wartość spustową w ocenie sytuacji jako wartej ryzyka. Jednocześnie ta skala koreluje w średnim stopniu z wrogością. Wrogość ogólnie koreluje mniej intensywnie ze skalami MTACM. Przede wszystkim wrogość nie koreluje z modułami celowościowymi takimi jak orientacja na siłę na korzyść czy też na podziw.

Korelacje pomiędzy agresją a pozostałymi zmiennymi w grupie badawczej

W tym momencie przedstawimy korelacje agresji w najbardziej interesującej dla nas grupy czyli nieletnich osadzonych w zakładach poprawczych.

Tabela 63. Korelacje pomiędzy agresją a PEN w grupie badawczej nieletnich (N=148)

		EPQ P	EPQ E	EPQ N	EPQ L
AQ PA	Korelacja Pearsona	0,200*	0,137	-0,051	-0,208*
	Istotność (dwustronna)	0,015	0,096	0,540	0,011
	N	148	148	148	148
AQ VA	Korelacja Pearsona	0,178*	0,166*	0,038	-0,176*
	Istotność (dwustronna)	0,031	0,043	0,649	0,032
	N	148	148	148	148
AQ A	Korelacja Pearsona	0,261**	0,025	0,038	-0,333**
	Istotność (dwustronna)	0,001	0,767	0,643	0,000
	N	148	148	148	148
AQ H	Korelacja Pearsona	0,112	0,067	0,122	-0,267**
	Istotność (dwustronna)	0,177	0,419	0,141	0,001
	N	148	148	148	148
AQ WO	Korelacja Pearsona	0,247**	0,127	0,039	-0,327**
	Istotność (dwustronna)	0,002	0,125	0,634	0,000
	N	148	148	148	148

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

W tym miejscu widzimy jaskrawe zjawisko. W przypadku grupy badawczej psychotyzm jest skorelowany ze wszystkimi parametrami agresywności z wyjątkiem wrogości. Najbardziej nie jak poprzednio z agresją fizyczną a z gniewem. Dodatkowo wrogość nie koreluje z pozostałymi parametrami z wyjątkiem ujemnej korelacji z kłamstwem. Samo kłamstwo koreluje za to ze wszystkimi współczynnikami w sposób ujemny, co wzmacnia wnioski płynące z badań. Skoro istnieje opisywana zależność znaczy to, że osoby

deklarujące wysokie poziomy cech asocjalnych takich jak pod skale agresji nie miały tendencji do stawiania siebie w lepszym świetle. Prawdziwie odkrywczym w grupie badawczej jest absolutne nieskorelowanie neurotyzmu ze skalami agresji w żadnym nawet pojedynczym wymiarze. Dodatkowo co równie zaskakujące ekstrawersja nie koreluje w grupie badawczej z żadnym wymiarem agresji. Świadczy to niechybnie o jakościowej różnicy pomiędzy tymi grupami. Jest to ważnym argumentem wskazującym na trafność doboru grup oraz uprawdopodobnia naszą asercję dotyczącą odmienności struktury regulacyjnej w grupie badawczej i kontrolnej.

Tabela 64. Korelacje pomiędzy agresją a temperamentem w grupie badawczej nieletnich (N=148)

		FCZ ŻW	FCZ PE	FCZ WS	FCZ RE	FCZ WT	FCZ AK
AQ PA	Korelacja Pearsona	0,002	-0,034	-0,177*	-0,075	0,016	0,080
	Istotność (dwustronna)	0,985	0,679	0,031	0,364	0,843	0,334
	N	148	148	148	148	148	148
AQ VA	Korelacja Pearsona	0,075	0,189*	-0,039	-0,058	-0,054	0,241**
	Istotność (dwustronna)	0,363	0,022	0,640	0,481	0,518	0,003
	N	148	148	148	148	148	148
AQ A	Korelacja Pearsona	0,083	0,207*	-0,078	0,049	-0,160	0,070
	Istotność (dwustronna)	0,315	0,012	0,344	0,555	0,053	0,400
	N	148	148	148	148	148	148
AQ H	Korelacja Pearsona	0,025	0,297**	-0,092	0,079	-0,106	0,118
	Istotność (dwustronna)	0,766	0,000	0,265	0,342	0,200	0,154
	N	148	148	148	148	148	148
AQ WO	Korelacja Pearsona	0,051	0,192*	-0,144	-0,003	-0,091	0,148
	Istotność (dwustronna)	0,538	0,019	0,081	0,973	0,271	0,072
	N	148	148	148	148	148	148

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

W odniesieniu do wniosków płynących z poprzednich analiz w zakresie osobowości szczególnie ciekawe kształtują się wyniki zestawienia agresji i temperamentu. Okazuje się że agresja fizyczna w grupie badawczej jest skorelowana w stopniu nieznacznym, ujemnie z wrażliwością sensoryczną. W poprzednich przypadkach zwykle pojawiała się diada regulacyjna w postaci dodatniej perseweratywności i ujemnej wrażliwości sensorycznej. W przypadku grupy badawczej nie ma żadnej korelacji pomiędzy perseweratywnością a agresją fizyczną. Wprawdzie perseweratywność koreluje, ale dodatnio z agresją werbalną, podobnie jak w przypadku grupy kontrolnej, to dodatkowo wykazuje znaczące korelacje z aktywnością. Skale, w których spodziewaliśmy się najwyższych korelacji, to znaczy skala gniewu i skala wrogości, zachowują się w zupełnie nieoczekiwany sposób. Okazuje się

bowiem, że w odróżnieniu od grupy kryterialnej ilość korelacji jest znacznie ograniczona. Gniew koreluje tylko i wyłącznie z perseweratywnością i to w sposób dodatni, ale nie na wysokim poziomie. Wrogość również koreluje na wyższym poziomie z perseweratywnością. Wytrzymałość i zwawość nie są skorelowane z żadnym wymiarem agresji. Zarówno osobowość jak i temperament wykazują zupełnie inne właściwości korelacyjne w grupie badawczej, a inne w grupie kontrolnej. Wskazuje to na poprawność naszego wniosku o innej roli agresji.

Tabela 65. Korelacje pomiędzy agresją a stylami funkcjonowania interpersonalnego w grupie badawczej nieletnich (N=148)

		IM I	IM II	IM III	IM IV	IM V	IM VI	IM VII	IM VIII	IM IX	IM X	IM XI
A Q P A	Korelacja Pearsona	0,161	-0,062	-0,009	0,112	-0,060	0,311**	0,528**	0,346**	0,118	-0,080	0,085
	Istotność (dwustronna)	0,050	0,452	0,915	0,174	0,467	0,000	0,000	0,000	0,154	0,333	0,306
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
A Q V A	Korelacja Pearsona	-0,038	-0,101	-0,032	-0,042	-0,035	0,144	0,114	-0,025	0,092	-0,065	0,014
	Istotność (dwustronna)	0,642	0,224	0,698	0,615	0,673	0,080	0,168	0,764	0,264	0,432	0,863
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
A Q A	Korelacja Pearsona	0,094	-0,155	-0,109	0,011	-0,038	0,281**	0,354**	0,167*	-0,045	0,042	-0,022
	Istotność (dwustronna)	0,255	0,061	0,187	0,897	0,644	0,001	0,000	0,042	0,590	0,611	0,788
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
A Q H	Korelacja Pearsona	-0,004	-0,072	-0,087	0,030	0,078	0,108	0,016	0,022	0,035	0,082	0,003
	Istotność (dwustronna)	0,965	0,386	0,292	0,720	0,344	0,190	0,847	0,788	0,673	0,322	0,970
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
A Q W O	Korelacja Pearsona	0,093	-0,122	-0,075	0,055	-0,019	0,295**	0,377**	0,210*	0,070	-0,007	0,035
	Istotność (dwustronna)	0,262	0,138	0,362	0,504	0,818	0,000	0,000	0,010	0,400	0,929	0,674
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148

**. Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

*. Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Porównania w zakresie korelacji agresji ze stylami funkcjonowania interpersonalnego również przynoszą wiele ciekawych wniosków. Wszystkie są zgodne z naszymi wcześniejszymi wnioskami. Po pierwsze nie istnieją żadne korelacje pomiędzy modułami normalnej regulacji osobowości – NRO a skalami agresji. Moduły funkcjonujące w regulacji osób, które nie przyjęły asocjalnego stylu życia skupiają się w okolicach pierwszych pięciu skal kwestionariusza IMPI. Co więcej nie istnieją też żadne korelacje pomiędzy postawami odnośnie rzeczywistości i skuteczności a agresją. Żadna ze skal od dziewiątej do jedenastej, to znaczy optymizm, pesymizm ani zaradność i poczucie skuteczności nie są w ogóle skorelowane z agresją. Świadczy to o tym, że istnieje szansa na brak funkcjonowania normalnej regulacji osobowości w grupie badanej. Musimy pamiętać, że grupa badawcza to osoby w wysokim stopniu zdemoralizowane i obiektywnie asocjalne. Z jednej strony agresywne, o czym świadczą statystyki opisowe wskazujące wysokie natężenie we

wszystkich tych skalach, a z drugiej brak korelacji pomiędzy stylami interpersonalnymi o charakterze funkcjonalnym to znaczy takimi, które pozwalają wypełniać pewne normy, oraz celowościowymi, które moderują funkcjonowanie w zależności od percypowania jego następstw czyli pośrednio szans osiągnięcia cenionych wartości. Korelacje istotne pojawiają się tylko w zakresie stylów funkcjonowania interpersonalnego, które znajdują się na pograniczu społecznienia. Mowa tutaj o stylu buntowniczo - podejrzliwym, agresywno - sadystycznym i współzawodnicząco - narcystycznym. Wszystkie trzy tworzą istotne statystycznie korelacje na dość wysokim poziomie ze skalą agresji fizycznej. Podobnie ma się sprawa w przypadku skali gniewu, która wykazuje niższe korelacje, ale w dokładnie takim samym układzie. Wrogość i agresja werbalna z kolei nie koreluje nawet z tymi trzema częściowo asocjalnymi skalami.

Tabela 66. Korelacje pomiędzy agresją a modułami poznawczymi w grupie badawczej nieletnich (N=148)

		MT I	MT II	MT III	MT IV	MT V	MT VI	MT VII	MT VIII	MT IX	MT X	MT XI
A Q P A	Korelacja Pearsona	0,343**	0,032	0,196*	0,273**	0,341**	0,148	0,215**	0,328**	0,382**	0,203*	0,320**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,697	0,017	0,001	0,000	0,073	0,009	0,000	0,000	0,013	0,000
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
A Q V A	Korelacja Pearsona	0,194*	0,191*	0,077	0,111	0,185*	0,163*	0,192*	0,210*	0,230**	0,168*	0,116
	Istotność (dwustronna)	0,018	0,020	0,354	0,179	0,025	0,047	0,020	0,011	0,005	0,041	0,162
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
A Q A	Korelacja Pearsona	0,272**	0,061	0,240**	0,230**	0,333**	0,269**	0,347**	0,298**	0,283**	0,167*	0,273**
	Istotność (dwustronna)	0,001	0,465	0,003	0,005	0,000	0,001	0,000	0,000	0,001	0,042	0,001
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
A Q H	Korelacja Pearsona	0,085	0,129	0,116	0,105	0,116	0,189*	0,163*	0,178*	0,169*	0,170*	0,171*
	Istotność (dwustronna)	0,306	0,118	0,161	0,202	0,162	0,021	0,047	0,030	0,039	0,038	0,038
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
A Q W O	Korelacja Pearsona	0,308**	0,118	0,220**	0,254**	0,336**	0,251**	0,302**	0,346**	0,366**	0,238**	0,313**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,154	0,007	0,002	0,000	0,002	0,000	0,000	0,000	0,004	0,000
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148

**. Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

*. Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Biorąc pod uwagę poprzednie wyniki dotyczące normalnej regulacji osobowości, w tym miejscu przedstawiamy jeden z kluczowych dla naszej analizy element. Od początku widać, że mamy do czynienia z potwierdzeniem tez naszego doktoratu. Skala agresji fizycznej koreluje w tym przypadku z dziewięcioma modułami ułomnej regulacji osobowości asocjalnej. Co więcej wszystkie korelacje pomiędzy modułami a cechami agresji są dodatnie. Zorientowanie na siłę koreluje z agresją fizyczną w dużym stopniu, równie wysoko z neutralizacją, ryzykanctwem reaktywnym i proaktywnym. Mechanizm, który się tutaj rysuje jest nad wyraz jasny. Mamy do czynienia z sytuacją, w której jednostka chce utrzymać

kontrolę nad grupą otoczeniem bądź sytuacją, więc reaktywnie lub proaktywnie podejmuje czynności o charakterze agresji fizycznej, dodatkowo potrafi to wszystko zneutralizować. Dodatkowo jedyne moduły nie korelujące z agresją fizyczną to spryt i brak wytrwałości. Agresja werbalna nie koreluje tylko z roszczeniowością, odcinaniem i zorientowaniem na podziw. W pozostałych skalach występują korelacje dodatnie, ale nie są one szczególnie mocne. Agresja werbalna w grupach faktycznie asocjalnych może nie pełnić takiej roli jak agresja fizyczna, bo zwykle jest traktowana jako element tej drugiej. Asocjalne jednostki nie poprzestają na słowach i może być dla nich urągające nie doprowadzenia sprawy do końca. Użycie tylko perswazji werbalnej będzie w tych grupach poczytane jako oznaka słabości i wysokie wyniki w skali agresji fizycznej mogą ten wynik nieco zaciemniać. Gniew z kolei jest skorelowany z dziesięcioma skalami ułomnej regulacji osobowości asocjalnej. Takie wysokie skorelowanie świadczy o dominacji komponentu afektywnego a genezie agresji nawet w grupie asocjalnej. Wrogość koreluje z sześcioma skalami, ale są to niskie korelacje.

Istotności statystyczne różnic pomiędzy grupami w zakresie agresji

Tabela 67. Istotności statystyczne różnic w skalach agresji pomiędzy grupami

	AQ PA		AQ VA		AQ A		AQ H		AQ WO	
	t	p-value	t	p-value	T	p-value	t	p-value	t	p-value
G - CH	-9,65	0,00	0,21	0,84	0,14	0,89	2,17	0,03	-3,09	0,00
G - P	-4,24	0,00	-3,62	0,00	-3,70	0,00	-2,40	0,02	-4,55	0,00
G - ~P	-3,35	0,00	-2,37	0,02	-3,05	0,00	-1,93	0,05	-3,62	0,00
G - A	-12,77	0,00	-6,59	0,00	-8,69	0,00	-3,06	0,00	-11,64	0,00
G - K	-4,80	0,00	0,22	0,82	-0,82	0,41	1,55	0,12	-2,18	0,03
G - R	-6,56	0,00	-0,91	0,37	-3,34	0,00	0,00	1,00	-4,06	0,00
G - Pop	-10,67	0,00	-2,60	0,01	-5,16	0,00	-0,46	0,65	-6,95	0,00
CH - P	-4,24	0,00	-3,62	0,00	-3,70	0,00	-2,40	0,02	-4,55	0,00
CH - ~P	-3,35	0,00	-2,37	0,02	-3,05	0,00	-1,93	0,05	-3,62	0,00
~P - P	-10,84	0,00	-7,04	0,00	-6,86	0,00	-4,22	0,00	-10,14	0,00

Powyżej przedstawiliśmy bardzo istotne wnioski płynące z korelacji, w tym podrozdziale przedstawiamy istotności statystyczne różnic pomiędzy grupami, żeby wskazać zasadność naszych wniosków. Wszystkie grupy różnią się od siebie pod względem agresji fizycznej. Największe różnice widzimy w zakresie grupy kontrolnej wszystkich uczniów z gimnazjum i grupy kryterialnej wydzielonej z grupy badawczej składającej się z nieletnich popełniających przestępstwa o charakterze agresywnym. Jest to naturalnie konstatacja bardzo trafna. Podobnie wysokie różnice istnieją pomiędzy grupami kryterialnymi gimnazjalistów o wysokim i niskim SOZU. Najistotniejsza jest jednak różnica pomiędzy grupą kontrolną a grupą badawczą, która co ciekawe osiąga taki sam pułap jak poprzednio opisywana różnica.

Wybrane przez nas do porównania grupy stanowią faktycznie różniące się od siebie zbiory osób. Widać więc, że status jednostek z grupy badawczej nie jest przypadkowy. Ich wysokie tendencje w zakresie stosowania agresji spowodowały ich wejście w konflikt z prawem i znalezienie się w naszej grupie badawczej. Jeszcze ciekawszy jest brak różnic statystycznych pomiędzy grupami kontrolną i badawczą w zakresie parametru wrogości. Widać, że wrogość ma niski potencjał eksplanacyjny w ramach naszego modelu, co postaramy się jeszcze potwierdzić w kolejnym podrozdziale. W zakresie agresji werbalnej istnieją różnice istotne między grupą kontrolną a grupą kryterialną przestępców agresywnych. Równie ciekawy jest brak różnic w zakresie tej skali pomiędzy grupą kontrolną a grupą asocjalnych nieletnich popełniających kradzieże. Daje to obraz ludzi, którzy potrafią korzystać z agresji fizycznej, bo tutaj grupy się różnią, ale w trakcie codziennego życia nie używają agresji werbalnej częściej niż ich poprawnie socjalizowani koledzy. Zaskakujący natomiast jest brak różnicy, a wręcz tożsamość w zakresie wrogości pomiędzy grupą nieletnich specjalizujących się w rozbojach a grupą kontrolną. Grupy kryterialne osób z niskim i wysokim SOZU są mocno zróżnicowane, gdyż w zakresie agresji wszystkie kolejne parametry są różne istotnie od siebie.

Rozdział 12. Funkcjonowanie NRO i UROA jako regulatorów zachowań społecznych

W poprzednich rozdziałach opisywaliśmy wpływ poszczególnych zmiennych modelu przyjętego w pracy na interesujące nas zmienne zależne. Wyjaśniliśmy rolę empatii i zbadaliśmy wpływ temperamentu, ostatecznie rozpatrzyliśmy rolę agresji jako swoistego moderatora zachowań asocjalnych, będącego zarazem ich wynikiem jak i w przypadku wysokiej wartości gniewu, czynnikiem spustowym. W tym rozdziale skupimy się na meritum pracy to jest na obrazie ułomnej regulacji osobowości asocjalnej. Pionierska koncepcja J. M. Stanika potwierdziła się już w poprzednich rozdziałach tej pracy. W tym miejscu jednak przedstawimy kluczowe analizy koncentrujące się punktowo na rudymenarnych dla nas zależnościach. Nie będziemy powtarzać przedstawionych wcześniej wniosków, a wszystkie tabele i analizy czynnikowe, które uzasadniają nowe ustalenia, a nie muszą znaleźć się bezpośrednio w tym rozdziale, znajdują swoje miejsce w aneksie.

Statystyki opisowe dla modułów poznawczych normalnej regulacji osobowości oraz modułów ułomnej regulacji osobowości asocjalnej.

Na wstępie przedstawiamy statystyki opisowe dla grupy badawczej i kontrolnej w dwóch interesujących nas obszarach. Celowo pomijamy na tym etapie wyodrębnianie kolejnych grup kryterialnych, aby w tak istotnym miejscu nie rozmywać obrazu istniejących tendencji w dwóch kluczowych grupach stanowiących oś naszych rozważań.

Tabela 68. Statystyki opisowe stylów funkcjonowania interpersonalnego w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)

		IM I	IM II	IM III	IM IV	IM V	IM VI	IM VII	IM VIII	IM IX	IM X	IM XI	IM XII
N	Ważne	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
	Braki danych	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Średnia		12,11	15,42	14,52	13,62	10,69	12,64	7,37	11,19	13,12	12,21	12,97	9,75
Mediana		12,00	15,00	14,00	14,00	11,00	13,00	7,00	11,00	13,00	12,00	13,00	10,00
Dominanta		12	16	14	12	10	10	0	12	12	12	14	10
Odchylenie standardowe		4,376	4,529	4,190	3,871	4,583	4,391	5,828	4,877	3,827	5,524	3,580	3,505
Skośność		-0,079	0,012	-0,199	-0,289	-0,129	0,212	0,520	-0,023	0,132	-0,025	-0,055	0,138
Błąd standardowy skośności		0,142	0,142	0,142	0,142	0,142	0,142	0,142	0,142	0,142	0,142	0,142	0,142
Kurtოza		-0,173	-0,523	0,364	0,897	-0,526	-0,144	-0,413	-0,271	0,431	-0,414	0,778	-0,113
Błąd standardowy kurtოzy		0,282	0,282	0,282	0,282	0,282	0,282	0,282	0,282	0,282	0,282	0,282	0,282

W grupie kontrolnej gimnazjalistów w zakresie statystyk opisowych widać kilka ciekawych trendów. Po pierwsze rzuca się w oczy dominanta w skali sadystyczno - agresywnej. Okazuje się, że większa część wyników oscyluje w granicach zera. Wprawdzie

średnia i mediana są najniższe i kształtują się wokół wartości 7, to jednak skośność wskazuje na mocną tendencję do polaryzacji wyników zgodnie z rozkładem prawoskośnym. Taki wynik wskazuje, że agresywny styl funkcjonowania jest epizodycznie występującą regulacją bardziej przystosowaną do regulacji asocjalnej. Wysokie odchylenie standardowe świadczy również o sporych różnicach w zakresie tego parametru. Najwyższa ujemna kurtoza również towarzyszy skali agresywno - sadystycznej. Na drugim biegunie mamy skalę zaradności, która w grupie kontrolnej przedstawia się w bardzo koherentny sposób. Z jednej strony charakteryzuje ją małe odchylenie standardowe i skośność, co wskazuje na rozkład normalny. Przy czym dodatkowo w tej skali mamy do czynienia z bardzo wysoką dodatnią kurtozą, co świadczy o dużej koncentracji poszczególnych pomiarów wokół średniej. Podobnie ma się skala uległo - zależna z bardzo wysoką kurtozą i niskim odchyleniem standardowym i ujemną skośnością. W zakresie pozostałych wymiarów normalnej regulacji osobowości czyli pozostałych trzech pierwszych skal, mamy do czynienia ze średnimi odchyleniami standardowymi, skośności wskazują na rozkłady normalne, a kurtoza jest większa tylko w przypadku skali podtrzymująco - opiekuńczej. Wyniki w grupie kontrolnej wskazują na normalny układ regulacyjny i w skalach wskazujących na asocjalne tendencje średnie i mediany wskazują na niższe wartości niż w pozostałych wymiarach.

Tabela 69. Statystyki opisowe stylów funkcjonowania interpersonalnego w grupie badawczej nieletnich (N=148)

		IM I	IM II	IM III	IM IV	IM V	IM VI	IM VII	IM VIII	IM IX	IM X	IM XI	IM XII
N	Ważne	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
	Braki danych	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Średnia		12,69	11,98	12,44	12,16	11,63	14,20	14,39	13,36	12,68	12,93	12,36	10,91
Mediana		13,00	12,00	12,00	12,00	12,00	14,00	14,00	14,00	12,00	13,00	12,00	11,00
Dominanta		11	11	13	15	12	12	14	14	12	13	14	12
Odchylenie standardowe		4,171	3,643	4,129	3,678	4,254	3,427	4,509	3,599	3,029	3,996	2,995	3,062
Skośność		-0,011	0,072	0,196	0,105	-0,086	0,038	-0,053	-0,413	0,626	0,128	0,082	0,057
Błąd standardowy skośności		0,199	0,199	0,199	0,199	0,199	0,199	0,199	0,199	0,199	0,199	0,199	0,199
Kurtoza		-0,309	-0,037	-0,366	0,155	0,093	-0,234	0,137	0,620	0,465	0,472	-0,437	0,311
Błąd standardowy kurtozy		0,396	0,396	0,396	0,396	0,396	0,396	0,396	0,396	0,396	0,396	0,396	0,396

W kwestii stylów funkcjonowania interpersonalnego w grupie badawczej, pierwszą różnicę widać w dominancie, która w poprzedniej analizie wykazała dziwną wartość zbliżoną do zera. W tym przypadku mamy dominantę najwyższą z pośród wszystkich wyników. Dodatkowo skośność jest zbliżona do zera oraz kurtoza jest niska. Świadczy to o względnie

normalnym rozkładzie. Przy tym odchylenie standardowe jest wysokie. Co interesujące skale optymizmu i pesymizmu mają podobnie wysoką kurtozę dodatnią, świadcząca o koncentracji wyników wokół średniej. Dużą różnicą jest w tym przypadku skośność. Okazuje się, że o ile pesymizm wskazuje rozkład zbliżony do normalnego, o tyle optymizm jest bardzo mocno prawoskośny. Świadczy to o konkretnym nastawieniu poznawczym. Dodatkowo bardzo ciekawy jest wynik w skali zaradności, w którym występuje równie wysoka dominanta co w skali agresywno - sadystycznej, charakteryzuje się niskim odchyleniem standardowym, skośność jest bliska zeru. Nie dość, że mamy tutaj do czynienia z rozkładem normalnym, to jeszcze jest on podobnie wysycony do skali pesymizmu. W odróżnieniu jednak od pesymizmu zaradność ma ujemną kurtozę. Widzimy więc, że wyniki w skali pesymizmu często koncentrują się wokół średniej. Potwierdza to nasze przypuszczenia dotyczące obecności tego poznawczego komponentu w regulacji asocjalnej. Wydawać by się mogło, że mamy do czynienia z grupą, w której powszechny będzie hurraoptymizm, lecz w istocie nic nie wskazywałoby na obecność takiego zjawiska.

Tabela 70. Statystyki opisowe modułów poznawczych w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)

		MT I	MT II	MT III	MT IV	MT V	MT VI	MT VII	MT VIII	MT IX	MT X	MT XI
N	Ważne	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
	Braki danych	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Średnia		9,00	8,73	9,52	11,25	8,89	10,71	9,28	12,35	10,47	9,83	11,43
Mediana		8,00	8,00	10,00	11,00	9,00	11,00	9,00	12,00	11,00	10,00	12,00
Dominanta		7	7	12	12	7	12	8	10	11	7	13
Odchylenie standardowe		5,324	5,982	4,887	5,451	5,252	5,418	5,057	5,010	5,907	4,984	5,191
Skośność		0,378	0,419	0,288	0,247	0,361	0,130	0,390	-0,061	0,113	0,158	0,002
Błąd standardowy skośności		0,142	0,142	0,142	0,142	0,142	0,142	0,142	0,142	0,142	0,142	0,142
Kurtosa		-0,535	-0,562	-0,135	-0,631	-0,491	-0,382	-0,124	-0,282	-0,605	-0,714	-0,531
Błąd standardowy kurtozy		0,282	0,282	0,282	0,282	0,282	0,282	0,282	0,282	0,282	0,282	0,282

Statystyki opisowe w zakresie modułów ułomnej regulacji asocjalnej wykazują niskie wskaźniki dominanty i mediany, natomiast pierwszych siedem modułów wyazuje prawoskośność, pozostałe cztery chociaż nie wykazują wysokiej skośności, a odchylenia standardowe są na wysokim poziomie, to kluczem do zrozumienia tej grupy są wskaźniki kurtozy niezmiennie ujemne i w większości na wysokim bądź bardzo wysokim poziomie. Wskazuje to na sytuacje pojedynczych modułów występujących w poszczególnych obserwacjach i rozsianych w ramach różnych poprawnie funkcjonujących osób.

Tabela 71. Statystyki opisowe modułów poznawczych w grupie badawczej nieletnich (N=148)

		MT I	MT II	MT III	MT IV	MT V	MT VI	MT VII	MT VIII	MT IX	MT X	MT XI
N	Ważne	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
	Braki danych	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Średnia		12,72	12,96	13,70	13,68	13,15	12,11	11,80	12,68	12,29	13,86	12,75
Mediana		13,00	13,00	14,00	13,50	13,50	12,50	12,00	13,00	12,00	14,00	13,00
Dominanta		14	12	15	13	15	15	11	16	16	16	14
Odchylenie standardowe		4,153	4,614	4,236	3,952	3,954	3,918	4,555	3,802	4,111	3,699	4,104
Skośność		-0,451	-0,179	-0,732	0,033	-0,408	-0,373	-0,158	-0,306	0,000	-0,022	-0,300
Błąd standardowy skośności		0,199	0,199	0,199	0,199	0,199	0,199	0,199	0,199	0,199	0,199	0,199
Kurtoza		0,356	-0,317	0,674	-0,253	0,356	0,070	0,240	-0,204	-0,568	-0,164	0,279
Błąd standardowy kurtozy		0,396	0,396	0,396	0,396	0,396	0,396	0,396	0,396	0,396	0,396	0,396

W grupie badawczej widać mocne lewoskośności w większości skal z wyjątkiem skali czwartej oraz dziewiątej w której mamy do czynienia z rozkładem normalnym i skali dziesiątej, w których ta tendencja jest niższa. Znacząco to, że pozostałe moduły mają tendencję do koncentracji w okolicach prawego dodatniego bieguna wyników. Mniejsze niż poprzednio są też odchylenia standardowe. Jednocześnie interesująco przedstawiają się współczynniki kurtozy, wysokie w skalach pierwszej, trzeciej, piątej o dodatnim kierunku czyli świadczące o koncentracji wyniku w okolicach średniej oraz ujemnej kurtozy najwyższej w przypadku skali drugiej znamionującej spryt i dziewiątej opisującej ryzykanctwo proaktywne. Skala roszczeniowości również wykazuje wysoką kurtozę ujemną.

Interkorelacje normalnej regulacji osobowości i ułomnej regulacji osobowości asocjalnej.

W tym podrozdziale przedstawimy korelacje wewnętrzne pomiędzy skalami wewnątrz skal w omawianych testach mierzących moduły ułomnej regulacji osobowości adolescentów i normalnej regulacji osobowości.

Interkorelacje normalnej regulacji osobowości.

Tabela 72. Korelacje pomiędzy podskalami stylów funkcjonowania interpersonalnego w grupie kontrolnej (N=296)

		IM I	IM II	IM III	IM IV	IM V	IM VI	IM VII	IM VIII	IM IX	IM X	IM XI
IM I	Korelacja Pearsona	1	0,080	0,100	0,067	-0,112	0,361**	0,313**	0,536**	0,181**	-0,013	0,385**
	Istotność (dwustronna)		0,169	0,087	0,250	0,055	0,000	0,000	0,000	0,002	0,827	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
IM II	Korelacja Pearsona	0,080	1	0,636**	0,342**	-	-0,114	-	-	0,124*	-0,025	0,098
	Istotność (dwustronna)	0,169		0,000	0,000	0,160**	0,050	0,403**	0,152**	0,009	0,033	0,667
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
IM III	Korelacja Pearsona	0,100	0,636**	1	0,428**	-0,031	-0,053	-	-0,031	0,193**	-0,010	0,147*
	Istotność (dwustronna)	0,087	0,000		0,000	0,591	0,364	0,000	0,599	0,001	0,859	0,012
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
IM IV	Korelacja Pearsona	0,067	0,342**	0,428**	1	0,307**	0,029	-0,026	0,072	-0,093	0,289**	-0,121*
	Istotność (dwustronna)	0,250	0,000	0,000		0,000	0,615	0,659	0,214	0,109	0,000	0,038
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
IM V	Korelacja Pearsona	-0,112	-	-0,031	0,307**	1	0,246**	0,252**	0,107	-	0,639**	-
	Istotność (dwustronna)	0,055	0,160**	0,591	0,000		0,000	0,000	0,066	0,461**	0,000	0,497**
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
IM VI	Korelacja Pearsona	0,361**	-0,114	-0,053	0,029	0,246**	1	0,482**	0,506**	-	0,419**	-0,113
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,050	0,364	0,615	0,000		0,000	0,000	0,228**	0,000	0,052
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
IM VII	Korelacja Pearsona	0,313**	-	-	-0,026	0,252**	0,482**	1	0,579**	-0,073	0,180**	0,051
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,403**	0,248**	0,659	0,000	0,000		0,000	0,212	0,002	0,385
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
IM VIII	Korelacja Pearsona	0,536**	-	-0,031	0,072	0,107	0,506**	0,579**	1	0,065	0,112	0,220**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,152**	0,599	0,214	0,066	0,000	0,000		0,263	0,054	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
IM IX	Korelacja Pearsona	0,181**	0,124*	0,193**	-0,093	-	-	-0,073	0,065	1	-	0,490**
	Istotność (dwustronna)	0,002	0,033	0,001	0,109	0,461**	0,228**	0,212	0,263		0,554**	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
IM X	Korelacja Pearsona	-0,013	-0,025	-0,010	0,289**	0,639**	0,419**	0,180**	0,112	-	1	-
	Istotność (dwustronna)	0,827	0,667	0,859	0,000	0,000	0,000	0,002	0,054	0,554**		0,542**
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
IM XI	Korelacja Pearsona	0,385**	0,098	0,147*	-0,121*	-	-0,113	0,051	0,220**	0,490**	-	1
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,093	0,012	0,038	0,497**	0,052	0,385	0,000	0,000	0,542**	
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

W grupie kontrolnej widzimy korelacje wewnętrzne pomiędzy skalami opisującymi prosocjalne moduły poznawcze. Skale opiekuńcza i współpracująca korelują ze sobą nawzajem oraz ze skalą uległo - zależną ale w mniejszym stopniu. Ciekawa jest korelacja stylu kierowniczo - autokratycznego ze wszystkimi mniej socjalnymi modułami to znaczy buntowniczo - podejrzliwym, agresywno - sadystycznym oraz współzawodnicząco -

narcystycznym. Kolejnym ciekawym wnioskiem jest korelacja – jedyna dodatnia i jedna z niewielu istotnych pomiędzy skalą kłamstwa a optymizmem i zaradnością. Widać więc, że ów optymizm może być nieco naciągany przez respondentów. Ogólnie w grupie badawczej wyróżnia się faktycznie dwie grupy korelacji – pomiędzy modułami prospołecznymi i druga pomiędzy modułami mniej korzystnymi z punktu widzenia funkcjonowania społecznego.

Tabela 73. Korelacje pomiędzy podskalami stylów funkcjonowania interpersonalnego w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)

		IM I	IM II	IM III	IM IV	IM V	IM VI	IM VII	IM VIII	IM IX	IM X	IM XI
IM I	Korelacja Pearsona	1	0,125	0,200*	0,115	-0,097	0,366**	0,318**	0,523**	0,116	0,058	0,324**
	Istotność (dwustronna)		0,115	0,011	0,145	0,221	0,000	0,000	0,000	0,144	0,466	0,000
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IM II	Korelacja Pearsona	0,125	1	0,476**	0,168*	-0,205**	-0,155*	-0,238**	-0,029	0,162*	-0,216**	0,264**
	Istotność (dwustronna)	0,115		0,000	0,033	0,009	0,049	0,002	0,712	0,040	0,006	0,001
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IM III	Korelacja Pearsona	0,200*	0,476**	1	0,281**	0,005	0,032	-0,126	0,181*	0,161*	0,001	0,175*
	Istotność (dwustronna)	0,011	0,000		0,000	0,952	0,685	0,110	0,021	0,041	0,987	0,026
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IM IV	Korelacja Pearsona	0,115	0,168*	0,281**	1	0,348**	0,113	0,138	0,189*	-0,132	0,383**	-0,079
	Istotność (dwustronna)	0,145	0,033	0,000		0,000	0,155	0,080	0,016	0,096	0,000	0,322
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IM V	Korelacja Pearsona	-0,097	-	0,005	0,348**	1	0,234**	0,318**	0,163*	-0,381**	0,662**	-0,499**
	Istotność (dwustronna)	0,221	0,009	0,952	0,000		0,003	0,000	0,039	0,000	0,000	0,000
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IM VI	Korelacja Pearsona	0,366**	-0,155*	0,032	0,113	0,234**	1	0,423**	0,545**	-0,184*	0,294**	-0,054
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,049	0,685	0,155	0,003		0,000	0,000	0,020	0,000	0,498
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IM VII	Korelacja Pearsona	0,318**	-0,238**	-0,126	0,138	0,318**	0,423**	1	0,458**	-0,121	0,304**	-0,074
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,002	0,110	0,080	0,000	0,000		0,000	0,128	0,000	0,348
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IM VIII	Korelacja Pearsona	0,523**	-0,029	0,181*	0,189*	0,163*	0,545**	0,458**	1	0,090	0,139	0,135
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,712	0,021	0,016	0,039	0,000	0,000		0,258	0,078	0,088
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IM IX	Korelacja Pearsona	0,116	0,162*	0,161*	-0,132	-0,381**	-0,184*	-0,121	0,090	1	-0,441**	0,331**
	Istotność (dwustronna)	0,144	0,040	0,041	0,096	0,000	0,020	0,128	0,258		0,000	0,000
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IM X	Korelacja Pearsona	0,058	-	0,001	0,383**	0,662**	0,294**	0,304**	0,139	-0,441**	1	-0,455**
	Istotność (dwustronna)	0,466	0,006	0,987	0,000	0,000	0,000	0,000	0,078	0,000		0,000
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IM XI	Korelacja Pearsona	0,324**	0,264**	0,175*	-0,079	-0,499**	-0,054	-0,074	0,135	0,331**	-0,455**	1
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,001	0,026	0,322	0,000	0,498	0,348	0,088	0,000	0,000	
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

W grupie kryterialnej chłopców widać podobne zależności co w całej grupie kontrolnej. Z jednej strony mamy po raz kolejny korelacje modułów w grupie zachowań wątpliwych z punktu widzenia funkcjonowania społecznego. Ważniejszą i ciekawszą

obserwacją jest brak korelacji w skali kłamstwa. Może być tak, że kobiety mają większą tendencję do poprawiania swojego wizerunku w ramach odpowiedzi na testy. Co ciekawe po raz kolejny widzimy korelacje pesymizmu ze skalą agresywną sadystyczną. Widać wśród chłopców specyficzny układ nieobecny w całej grupie kontrolnej. Chodzi o korelację pomiędzy regulacją agresywno - sadystyczną, buntowniczo - podejrzliwą i współzawodnicząco - narcystyczną. Dochodzą do tego wysokie korelacje z zachowaniem kierowniczo - autokratycznym i pesymizmem. Rysuje to obraz osoby, która próbuje osiągnąć status w grupie dzięki współzawodniczeniu i umacnianiu swojej dominacji przez zachowania agresywne i związane z fizyczną przewagą. W tym miejscu warto przywołać rolę uprawiania sportów zwłaszcza zespołowych, które kiedyś miały wyrabiać kooperację, ale faktycznie prowadzą do utrwalania hierarchii opartej na przewadze fizycznej, wyrażanej między innymi przez agresję.

Tabela 74. Korelacje pomiędzy podskalami stylów funkcjonowania interpersonalnego w grupie badawczej nieletnich (N=148)

		IM I	IM II	IM III	IM IV	IM V	IM VI	IM VII	IM VIII	IM IX	IM X	IM XI
IM I	Korelacja Pearsona	1	0,244**	0,481**	0,261**	0,104	0,284**	0,188**	0,583**	0,022	0,177*	0,366**
	Istotność (dwustronna)		0,003	0,000	0,001	0,209	0,000	0,022	0,000	0,795	0,031	0,000
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IM II	Korelacja Pearsona	0,244**	1	0,615**	0,541**	0,080	-0,063	-0,242**	0,147	0,250**	0,323**	0,342**
	Istotność (dwustronna)	0,003		0,000	0,000	0,335	0,448	0,003	0,074	0,002	0,000	0,000
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IM III	Korelacja Pearsona	0,481**	0,615**	1	0,523**	0,198*	0,126	-0,071	0,306**	0,232**	0,349**	0,395**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000		0,000	0,016	0,127	0,389	0,000	0,004	0,000	0,000
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IM IV	Korelacja Pearsona	0,261**	0,541**	0,523**	1	0,377**	0,011	-0,038	0,304**	0,028	0,511**	0,211*
	Istotność (dwustronna)	0,001	0,000	0,000		0,000	0,896	0,648	0,000	0,736	0,000	0,010
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IM V	Korelacja Pearsona	0,104	0,080	0,198*	0,377**	1	0,063	-0,091	0,156	-	0,451**	0,062
	Istotność (dwustronna)	0,209	0,335	0,016	0,000		0,450	0,273	0,059	0,275**	0,000	0,454
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IM VI	Korelacja Pearsona	0,284**	-0,063	0,126	0,011	0,063	1	0,446**	0,426**	0,027	0,157	0,181*
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,448	0,127	0,896	0,450		0,000	0,000	0,741	0,057	0,028
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IM VII	Korelacja Pearsona	0,188*	-0,242**	-0,071	-0,038	-0,091	0,446**	1	0,455**	0,052	-0,104	0,119
	Istotność (dwustronna)	0,022	0,003	0,389	0,648	0,273	0,000		0,000	0,530	0,209	0,148
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IM VIII	Korelacja Pearsona	0,583**	0,147	0,306**	0,304**	0,156	0,426**	0,455**	1	0,030	0,162*	0,281**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,074	0,000	0,000	0,059	0,000	0,000		0,717	0,049	0,001
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IM IX	Korelacja Pearsona	0,022	0,250**	0,232**	0,028	-0,275**	0,027	0,052	0,030	1	-0,219**	0,239**
	Istotność (dwustronna)	0,795	0,002	0,004	0,736	0,001	0,741	0,530	0,717		0,008	0,003
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IM X	Korelacja Pearsona	0,177*	0,323**	0,349**	0,511**	0,451**	0,157	-0,104	0,162*	-0,219**	1	-0,009
	Istotność (dwustronna)	0,031	0,000	0,000	0,000	0,000	0,057	0,209	0,049	0,008		0,916
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IM XI	Korelacja Pearsona	0,366**	0,342**	0,395**	0,211*	0,062	0,181*	0,119	0,281**	0,239**	-0,009	1
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,010	0,454	0,028	0,148	0,001	0,003	0,916	
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148

**. Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

*. Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

W grupie badawczej ujawniły się bardzo ciekawe trendy w zakresie interkorelacji w skali kłamstwa. Koreluje ona dodatnio ze skalami prospołecznymi uległo - zależną, współpracująco - przyjacielską i wycofująco - masochistyczną oraz odwrotnie ze skalami aspołecznymi takimi jak skala buntowniczo - podejrzliwa i agresywno - sadystyczna. Świadczy to o występowaniu w grupie badawczej grupy osób z tendencjami do poprawiania swojego wizerunku. Jeszcze ciekawiej wygląda korelacja zachowania współzawodnicząco - narcystycznego z współpracująco - przyjacielskim. Być może w grupie badawczej nie są to konkurencyjne wzory i asocjalne grupy podkulturowe potrafią współpracować w modelu, w którym zawsze występuje element współzawodnictwa i ustalania hierarchii. Zwłaszcza, że co ciekawe w grupie badawczej ze skalą współpracująco - przyjacielską koreluje dodatnio pesymizm. Z drugiej strony, równie interesujący jest brak korelacji pomiędzy poczuciem zaradności a stylem agresywno - sadystycznym.

Interkorelacje ułomnej regulacji osobowości asocjalnej.

Tabela 75. Korelacje pomiędzy podskalami modułów poznawczych w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)

		MT I	MT II	MT III	MT IV	MT V	MT VI	MT VII	MT VIII	MT IX	MT X	MT XI
MT I	Korelacja Pearsona	1	0,763*	0,612*	0,566*	0,669*	0,336*	0,414*	0,559*	0,712*	0,723*	0,766*
	Istotność (dwustronna)		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
MT II	Korelacja Pearsona	0,763*	1	0,598*	0,613*	0,678*	0,397*	0,495*	0,527*	0,694*	0,733*	0,666*
	Istotność (dwustronna)	0,000		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
MT III	Korelacja Pearsona	0,612*	0,598*	1	0,502*	0,698*	0,469*	0,473*	0,624*	0,431*	0,620*	0,660*
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
MT IV	Korelacja Pearsona	0,566*	0,613*	0,502*	1	0,723*	0,503*	0,607*	0,608*	0,626*	0,592*	0,535*
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
MT V	Korelacja Pearsona	0,669*	0,678*	0,698*	0,723*	1	0,574*	0,664*	0,635*	0,621*	0,685*	0,638*
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
MT VI	Korelacja Pearsona	0,336*	0,397*	0,469*	0,503*	0,574*	1	0,754*	0,462*	0,275*	0,421*	0,385*
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
MT VII	Korelacja Pearsona	0,414*	0,495*	0,473*	0,607*	0,664*	0,754*	1	0,462*	0,364*	0,486*	0,412*
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000		0,000	0,000	0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
MT VIII	Korelacja Pearsona	0,559*	0,527*	0,624*	0,608*	0,635*	0,462*	0,462*	1	0,568*	0,551*	0,644*
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000		0,000	0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
MT IX	Korelacja Pearsona	0,712*	0,694*	0,431*	0,626*	0,621*	0,275*	0,364*	0,568*	1	0,626*	0,642*
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000		0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
MT X	Korelacja Pearsona	0,723*	0,733*	0,620*	0,592*	0,685*	0,421*	0,486*	0,551*	0,626*	1	0,691*
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000		0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
MT XI	Korelacja Pearsona	0,766*	0,666*	0,660*	0,535*	0,638*	0,385*	0,412*	0,644*	0,642*	0,691*	1
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296

**. Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

*. Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Interkorelacje w zakresie modułów ułomnej regulacji asocjalnej adolescentów, wskazują na zakładane przez nas prawidłowości. Wszystkie skale są ze sobą skorelowane dodatnio w stopniu wysokim. Niektóre korelują nawet w bardzo wysokim stopniu. Najwyższe korelacje istnieją pomiędzy skalą zorientowania na siłę, zorientowania na korzyści i ryzykanctwa proaktywnego. Z drugiej strony najniższe korelacje notuje się pomiędzy

skalami indolencji poznawczej a zorientowaniem na siłę i podstępności oraz zorientowaniem na podziw. Co interesujące skala zorientowania na korzyść jest najwyżej skorelowana ze skalą orientacji na siłę i podstępność. Może być więc tak, że w środowisku nieletnich korzyść jest związana z umiejętnością kontroli sytuacji, a ta kontrola może być osiągnięta nie tylko przemocą, ale sprytnym zastosowaniem zachowań nie wprost.

Tabela 76. Korelacje pomiędzy podskalami modułów poznawczych w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)

Grupa kryterialna		MT I	MT II	MT III	MT IV	MT V	MT VI	MT VII	MT VIII	MT IX	MT X	MT XI
MT I	Korelacja Pearsona	1	0,720**	0,588**	0,570**	0,667**	0,396**	0,455**	0,551**	0,682**	0,693**	0,719**
	Istotność (dwustronna)		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
MT II	Korelacja Pearsona	0,720**	1	0,550**	0,579**	0,652**	0,478**	0,508**	0,524**	0,646**	0,710**	0,605**
	Istotność (dwustronna)	0,000		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
MT III	Korelacja Pearsona	0,588**	0,550**	1	0,530**	0,661**	0,532**	0,490**	0,585**	0,413**	0,569**	0,577**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
MT IV	Korelacja Pearsona	0,570**	0,579**	0,530**	1	0,722**	0,577**	0,638**	0,628**	0,597**	0,596**	0,527**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
MT V	Korelacja Pearsona	0,667**	0,652**	0,661**	0,722**	1	0,641**	0,689**	0,627**	0,588**	0,661**	0,549**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
MT VI	Korelacja Pearsona	0,396**	0,478**	0,532**	0,577**	0,641**	1	0,789**	0,557**	0,369**	0,481**	0,386**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
MT VII	Korelacja Pearsona	0,455**	0,508**	0,490**	0,638**	0,689**	0,789**	1	0,532**	0,388**	0,488**	0,379**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000		0,000	0,000	0,000	0,000
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
MT VIII	Korelacja Pearsona	0,551**	0,524**	0,585**	0,628**	0,627**	0,557**	0,532**	1	0,563**	0,530**	0,573**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000		0,000	0,000	0,000
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
MT IX	Korelacja Pearsona	0,682**	0,646**	0,413**	0,597**	0,588**	0,369**	0,388**	0,563**	1	0,611**	0,623**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000		0,000	0,000
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
MT X	Korelacja Pearsona	0,693**	0,710**	0,569**	0,596**	0,661**	0,481**	0,488**	0,530**	0,611**	1	0,630**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000		0,000
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
MT XI	Korelacja Pearsona	0,719**	0,605**	0,577**	0,527**	0,549**	0,386**	0,379**	0,573**	0,623**	0,630**	1
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

W przypadku grupy kryterialnej mężczyzn podobnie jak w poprzedniej tabeli mamy do czynienia z wysokimi interkorelacjami. Ciekawe jest to, że korelacje w obrębie niemal wszystkich skal są nieco niższe. Najbardziej interesująca nas skala ryzykanctwa reaktywnego i ryzykanctwa proaktywnego, korelują w sposób podobny jak w przypadku grupy kontrolnej. Ponownie w skali zorientowania na korzyść, widzimy związek z podstępnością, ale

dotatkowo również z ryzykanctwem proaktywnym. Istotne są również korelacje niskie, bardzo wyraźnie na tle pozostałych korelacji zaznaczają się one w skalach indolencji poznawczej i braku ciągłości działania. Wskazywałoby to na możliwość funkcjonowania grupy podobnej do dostrzeżonych w grupie kontrolnej, charakteryzujących się wysokim poziomem zachowań unikowych, związanych z funkcjonowaniem poznawczym na poziomie upośledzającym możliwość funkcjonowania w ramach normalnej regulacji osobowości, ale z drugiej strony nie pozwalającej na skuteczne działanie w ramach modułów ułomnej regulacji osobowości asocjalnej. Taka sytuacja sprawia, że jednostka nie jest w stanie wypełniać norm w żaden sposób, więc musi wytworzyć konkurencyjne lub co pokazuje zestawienie wyników w tych skalach, funkcjonować w permanentnym stanie anomii normatywnej.

Tabela 77. Korelacje pomiędzy podskalami modułów poznawczych w grupie badawczej nieletnich (N=148)

		MT I	MT II	MT III	MT IV	MT V	MT VI	MT VII	MT VIII	MT IX	MT X	MT XI
MT I	Korelacja Pearsona	1	0,412**	0,509**	0,433**	0,623**	0,541**	0,582**	0,487**	0,578**	0,435**	0,665**
	Istotność (dwustronna)		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
MT II	Korelacja Pearsona	0,412**	1	0,462**	0,388**	0,432**	0,286**	0,335**	0,377**	0,366**	0,535**	0,456**
	Istotność (dwustronna)	0,000		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
MT III	Korelacja Pearsona	0,509**	0,462**	1	0,383**	0,583**	0,514**	0,546**	0,346**	0,410**	0,386**	0,507**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
MT IV	Korelacja Pearsona	0,433**	0,388**	0,383**	1	0,473**	0,305**	0,408**	0,441**	0,380**	0,439**	0,401**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
MT V	Korelacja Pearsona	0,623**	0,432**	0,583**	0,473**	1	0,464**	0,541**	0,429**	0,460**	0,366**	0,626**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
MT VI	Korelacja Pearsona	0,541**	0,286**	0,514**	0,305**	0,464**	1	0,665**	0,372**	0,456**	0,234**	0,392**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000		0,000	0,000	0,000	0,004	0,000
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
MT VII	Korelacja Pearsona	0,582**	0,335**	0,546**	0,408**	0,541**	0,665**	1	0,434**	0,503**	0,261**	0,476**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000		0,000	0,000	0,001	0,000
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
MT VIII	Korelacja Pearsona	0,487**	0,377**	0,346**	0,441**	0,429**	0,372**	0,434**	1	0,600**	0,395**	0,494**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000		0,000	0,000	0,000
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
MT IX	Korelacja Pearsona	0,578**	0,366**	0,410**	0,380**	0,460**	0,456**	0,503**	0,600**	1	0,422**	0,481**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000		0,000	0,000
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
MT X	Korelacja Pearsona	0,435**	0,535**	0,386**	0,439**	0,366**	0,234**	0,261**	0,395**	0,422**	1	0,491**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,004	0,001	0,000	0,000		0,000
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
MT XI	Korelacja Pearsona	0,665**	0,456**	0,507**	0,401**	0,626**	0,392**	0,476**	0,494**	0,481**	0,491**	1
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148

**. Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie). *. Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

W przypadku grupy badawczej widzimy ciekawą zależność. Polega ona na obniżeniu wszystkich wartości korelacyjnych. Widać więc, że w przypadku grupy badawczej ilość mechanizmów w ramach ogólnego obrazu regulacji jest zdecydowanie większa niż w grupach kontrolnych. Widać, że w niektórych poprzednich układach zachodzą spore zmiany. Skala zorientowania na korzyści koreluje nisko ze skalami indolencji poznawczej i braku wytrwałości. Co interesujące występuje ciekawy związek pomiędzy skalami zorientowania na podziw, zorientowania na korzyść i jednocześnie odcinania. Wysokie korelacje pomiędzy tymi skalami mogą świadczyć o roli prestiżu i charyzmy w funkcjonowaniu asocjalnej grupy podkulturowej oraz z drugiej strony o mechanizmie leżącym u podstaw neutralizowania obciążenia psychologicznego, które bez tej skali mogło by skutkować dysonansem poznawczym.

Korelacje pomiędzy ułomną regulacją osobowości asocjalnej a stylami funkcjonowania interpersonalnego.

Tabela 78. Korelacje pomiędzy modułami poznawczymi i stylami funkcjonowania interpersonalnego w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)

		IM I	IM II	IM III	IM IV	IM V	IM VI	IM VII	IM VIII	IM IX	IM X	IM XI
MT I	Korelacja Pearsona	0,458**	-	-	-0,064	0,061	0,460**	0,714**	0,604**	0,026	0,078	0,162**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,004	0,273	0,293	0,000	0,000	0,000	0,651	0,183	0,005
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
MT II	Korelacja Pearsona	0,356**	-	-	-0,072	0,161**	0,444**	0,602**	0,494**	-0,101	0,201**	0,106
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,002	0,214	0,006	0,000	0,000	0,000	0,082	0,001	0,069
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
MT III	Korelacja Pearsona	0,348**	-	-0,143*	0,045	0,295**	0,494**	0,522**	0,521**	-	0,354**	-0,061
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,014	0,444	0,000	0,000	0,000	0,000	0,008	0,000	0,295
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
MT IV	Korelacja Pearsona	0,183**	-	-	-0,031	0,132*	0,532**	0,497**	0,322**	-	0,257**	-0,066
	Istotność (dwustronna)	0,002	0,000	0,001	0,593	0,023	0,000	0,000	0,000	0,001	0,000	0,255
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
MT V	Korelacja Pearsona	0,215**	-	-	0,061	0,311**	0,499**	0,627**	0,454**	-	0,329**	-0,091
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,001	0,294	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,117
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
MT VI	Korelacja Pearsona	0,026	-	-0,138*	0,179**	0,374**	0,371**	0,349**	0,247**	-	0,351**	-
	Istotność (dwustronna)	0,660	0,000	0,018	0,002	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
MT VII	Korelacja Pearsona	0,055	-	-	0,079	0,408**	0,404**	0,408**	0,249**	-	0,356**	-
	Istotność (dwustronna)	0,342	0,000	0,001	0,177	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
MT VIII	Korelacja Pearsona	0,340**	-	-0,106	0,065	0,148*	0,580**	0,383**	0,402**	-	0,324**	-0,126*
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,007	0,069	0,265	0,011	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,030
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
MT IX	Korelacja Pearsona	0,287**	-	-0,062	-0,057	0,023	0,421**	0,538**	0,462**	0,057	0,081	0,103
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,002	0,287	0,328	0,697	0,000	0,000	0,000	0,332	0,164	0,076
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
MT X	Korelacja Pearsona	0,346**	-	-	-0,078	0,131*	0,438**	0,635**	0,549**	-0,003	0,163**	0,106
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,001	0,183	0,025	0,000	0,000	0,000	0,966	0,005	0,067
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
MT XI	Korelacja Pearsona	0,482**	-	-0,076	0,047	0,081	0,534**	0,542**	0,660**	-0,039	0,185**	0,118*
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,005	0,192	0,419	0,162	0,000	0,000	0,000	0,507	0,001	0,042
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296

**. Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

*. Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Korelacje pomiędzy modułami w normalnej regulacji osobowości oraz ułomnej regulacji osobowości w grupie kontrolnej są bardzo interesujące. Po pierwsze występuje ciekawa korelacja pomiędzy skalą zorientowania na siłę a skalą agresywno sadystyczną i dodatkowo skalą współzawodniczą narcystyczną. Do tego dochodzą korelacje pomiędzy skalami zorientowania na podziw i skalą ryzykanctwa proaktywnego i jednocześnie ta skala również koreluje istotnie na wysokim poziomie ze skalą agresywno - sadystyczną. Widać

w tym pewien zarys mechanizmu polegającego na zdobywaniu kontroli w grupie za pomocą agresywnych zachowań, co jednocześnie powoduje lęk przed tą konkretną osobą co wzmacnia jej kontrolę i stanowi pozytywne wzmocnienie. Skala współzawodnicząco - narcystyczna wykazuje równie wysoką korelację ze skalą zorientowania na podziw, może więc być tak, że istnieją dwa powody takiego zachowania – jednym jest uzyskanie korzyści i kontroli w grupie, a drugim czysta i niezaburzona chęć znajdowania się w centrum uwagi.

Tabela 79. Korelacje pomiędzy modułami poznawczymi i stylami funkcjonowania interpersonalnego w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)

		MT I	MT II	MT III	MT IV	MT V	MT VI	MT VII	MT VIII	MT IX	MT X	MT XI
IM I	Korelacja Pearsona	0,478**	0,406**	0,308**	0,259**	0,238**	0,132	0,188*	0,345**	0,336**	0,361**	0,539**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,001	0,002	0,094	0,017	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IM II	Korelacja Pearsona	-0,170*	-0,252**	-0,274**	-0,241**	-0,279**	-0,338**	-0,298**	-0,198*	-0,123	-0,290**	-0,077
	Istotność (dwustronna)	0,031	0,001	0,000	0,002	0,000	0,000	0,000	0,012	0,119	0,000	0,333
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IM III	Korelacja Pearsona	-0,046	-0,097	0,010	-0,126	-0,085	-0,160*	-0,099	-0,059	0,028	-0,098	0,035
	Istotność (dwustronna)	0,560	0,221	0,904	0,113	0,285	0,043	0,211	0,460	0,725	0,218	0,656
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IM IV	Korelacja Pearsona	0,077	0,063	0,178*	0,093	0,210**	0,235**	0,214**	0,115	0,081	0,118	0,124
	Istotność (dwustronna)	0,330	0,425	0,024	0,242	0,007	0,003	0,006	0,145	0,306	0,137	0,117
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IM V	Korelacja Pearsona	0,151	0,237**	0,318**	0,149	0,396**	0,386**	0,381**	0,212**	0,102	0,215**	0,066
	Istotność (dwustronna)	0,055	0,002	0,000	0,059	0,000	0,000	0,000	0,007	0,199	0,006	0,404
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IM VI	Korelacja Pearsona	0,378**	0,369**	0,486**	0,529**	0,477**	0,439**	0,428**	0,528**	0,388**	0,397**	0,477**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IM VII	Korelacja Pearsona	0,649**	0,547**	0,502**	0,488**	0,574**	0,350**	0,419**	0,369**	0,504**	0,591**	0,464**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IM VIII	Korelacja Pearsona	0,503**	0,460**	0,404**	0,339**	0,377**	0,321**	0,258**	0,377**	0,500**	0,494**	0,538**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,001	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IM IX	Korelacja Pearsona	0,024	-0,064	-0,060	-0,060	-0,192*	-0,293**	-0,320**	-0,033	0,143	0,054	0,085
	Istotność (dwustronna)	0,762	0,420	0,450	0,447	0,015	0,000	0,000	0,680	0,071	0,493	0,283
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IM X	Korelacja Pearsona	0,184*	0,299**	0,292**	0,254**	0,386**	0,354**	0,366**	0,202*	0,113	0,262**	0,089
	Istotność (dwustronna)	0,020	0,000	0,000	0,001	0,000	0,000	0,000	0,010	0,152	0,001	0,259
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161
IM XI	Korelacja Pearsona	0,038	0,019	-0,081	-0,036	-0,116	-0,163*	-0,152	-0,089	0,071	0,021	0,150
	Istotność (dwustronna)	0,633	0,814	0,308	0,653	0,143	0,039	0,055	0,261	0,369	0,791	0,058
	N	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161	161

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

W grupie chłopców widzimy bardzo interesujące zmiany w poprzednim obrazie. Po pierwsze w zakresie skali ryzykanctwa proaktywnego koreluje istotnie ze skalą kierowniczo - autokratyczną (korelującą również wysoko ze skalą zorientowania na siłę). Dodatkowo koreluje ze skalą buntowniczo - podejrzliwą, agresywno - sadystyczną oraz

współzawodnicząco - narcystyczną. Skala agresywno - sadystyczna koreluje na poziomie wysokim również ze skalą zorientowania na podziw podobnie jak skala narcystyczno - współzawodnicząca. Jedną z najciekawszych obserwacji w tym przypadku jest brak korelacji pomiędzy skalą ryzykanctwa proaktywnego a pesymizmem. Prawie wszystkie pozostałe moduły ułomnej regulacji osobowości asocjalnej są skorelowane dodatnio z pesymizmem. Wyjątkami są właśnie odcinanie i indolencja poznawcza – co jest zrozumiałe z uwagi na obraz człowieka, który odbiera ze świata tylko pozytywne bodźce lub tak małą ich ilość, że nie buduje z nich poważniejszych konstruktów opisujących rzeczywistość. Kolejną grupę wyjątków stanowią ryzykanctwo reaktywne i proaktywne. Możliwe, że te dwa moduły stanowią dla jednostki taki zbiór zasobów, że osiąga ona skutecznie wartości za pomocą działań o charakterze asocjalnym.

Tabela 80. Korelacje pomiędzy modułami poznawczymi i stylami funkcjonowania interpersonalnego w grupie badawczej nieletnich (N=148)

		MT I	MT II	MT III	MT IV	MT V	MT VI	MT VII	MT VIII	MT IX	MT X	MT XI
IM I	Korelacja Pearsona	0,225**	0,310**	0,197*	0,077	0,215**	-0,002	0,045	0,073	0,103	0,254**	0,269**
	Istotność (dwustronna)	0,006	0,000	0,016	0,353	0,009	0,985	0,589	0,378	0,213	0,002	0,001
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IM II	Korelacja Pearsona	-0,216**	-0,065	-0,249**	-0,111	-0,204*	-0,243**	-0,253**	-0,138	-0,085	-0,005	-0,179*
	Istotność (dwustronna)	0,008	0,431	0,002	0,181	0,013	0,003	0,002	0,096	0,302	0,954	0,030
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IM III	Korelacja Pearsona	-0,067	0,088	-0,024	-0,079	-0,046	-0,041	-0,132	-0,112	-0,041	0,033	-0,027
	Istotność (dwustronna)	0,415	0,289	0,774	0,338	0,578	0,621	0,108	0,176	0,619	0,692	0,746
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IM IV	Korelacja Pearsona	-0,068	-0,035	-0,014	-0,042	-0,084	0,003	0,039	-0,018	0,018	-0,063	-0,009
	Istotność (dwustronna)	0,413	0,670	0,867	0,614	0,310	0,972	0,636	0,832	0,824	0,448	0,913
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IM V	Korelacja Pearsona	0,008	0,194*	0,328**	0,044	0,155	0,225**	0,168*	-0,001	0,009	0,107	0,116
	Istotność (dwustronna)	0,923	0,018	0,000	0,596	0,059	0,006	0,041	0,989	0,910	0,194	0,160
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IM VI	Korelacja Pearsona	0,340**	0,288**	0,272**	0,356**	0,359**	0,264**	0,272**	0,283**	0,194*	0,305**	0,343**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,001	0,000	0,000	0,001	0,001	0,000	0,018	0,000	0,000
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IM VII	Korelacja Pearsona	0,437**	0,118	0,269**	0,359**	0,423**	0,236**	0,283**	0,360**	0,288**	0,237**	0,388**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,153	0,001	0,000	0,000	0,004	0,000	0,000	0,000	0,004	0,000
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IM VIII	Korelacja Pearsona	0,337**	0,308**	0,313**	0,209*	0,337**	0,146	0,242**	0,123	0,229**	0,269**	0,304**
	Istotność (dwustronna)	0,000	0,000	0,000	0,011	0,000	0,077	0,003	0,137	0,005	0,001	0,000
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IM IX	Korelacja Pearsona	-0,051	0,035	-0,230**	-0,113	-0,178*	-0,192*	-0,220**	-0,016	-0,032	0,110	-0,137
	Istotność (dwustronna)	0,538	0,672	0,005	0,171	0,030	0,019	0,007	0,844	0,697	0,182	0,096
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IM X	Korelacja Pearsona	-0,178*	-0,031	0,045	-0,044	-0,070	0,036	-0,019	-0,053	0,009	-0,025	-0,037
	Istotność (dwustronna)	0,031	0,707	0,584	0,599	0,401	0,663	0,822	0,523	0,917	0,767	0,658
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148
IM XI	Korelacja Pearsona	0,120	0,166*	0,003	0,082	0,083	-0,070	-0,040	-0,049	0,039	0,226**	0,138
	Istotność (dwustronna)	0,147	0,044	0,967	0,320	0,318	0,400	0,633	0,552	0,639	0,006	0,095
	N	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148	148

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie). * . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Opisując korelacje w grupie badawczej po raz kolejny widać, że kształtują się one nieco odmiennie niż w przypadku grup kontrolnych i kryterialnych. W tej grupie przede wszystkim – co niezwykle ważne i stanowiące w pewnym sensie odkrycie i potwierdzenie naszego wcześniejszego domniemywania - asocjalne moduły poznawcze w myśl koncepcji UROA, nie korelują dodatnio w stopniu istotnym z pesymizmem. Znaczący to tyle, że o ile w gimnazjach fakt występowania negatywnych regulacji osobowości przysparza jednostkom rozterek i pesymistycznego myślenia, natomiast wśród nieletnich asocjalnych nie ma to żadnego związku, a w przypadku skali zorientowania na siłę ma związek wręcz odwrotny. Co więcej moduły takie jak podstępność i zorientowanie na korzyść, korelują dodatnio ze skalą zaradności. Świadczy to o zupełnie różnym obrazie funkcji, jakie dla nieletniego pełnią cechy opisywane przez ułomną regulację osobowości adolescentów. Co ciekawe mocno korelującą ze wszystkimi modułami bez wyjątku jest skala buntowniczo - podejrzliwa. Może to świadczyć o ogólnym nastawieniu w grupie badanej do społeczeństwa jako takiego i rzeczywistości. Widać również klasyczne korelacje pomiędzy zorientowaniem na podziw a stylem współzawodnicząco - narcystycznym, agresywno - sadystycznym i buntowniczo - podejrzliwym.

Istotności statystyczne różnic pomiędzy grupami w zakresie stylów funkcjonowania interpersonalnego i ułomnej regulacji osobowości asocjalnej.

Po wskazaniu ciekawych zależności korelacyjnych wykażemy istotne różnice statystyczne pomiędzy grupami kontrolną, kryterialną i badawczą. Skupimy się na opisie różnic pomiędzy grupami, w których podkreślają one wykazane przez nas trendy i kierunki analizy. Najpierw przedstawimy porównanie pomiędzy grupami w zakresie skal opisujących normalną regulację osobowości, w dalszej opisującą ułomną regulację osobowości asocjalnej według koncepcji J.M Stanika.

Istotności statystyczne różnic w zakresie stylów funkcjonowania interpersonalnego.

Tabela 81. Istotności statystyczne różnic w stylach funkcjonowania interpersonalnego pomiędzy grupami część 1

	IM I		IM II		IM III		IM IV		IM V	
	t	p-value	t	p-value	t	p-value	t	p-value	t	p-value
G - CH	-1,55	0,12	6,25	0,00	3,15	0,00	3,12	0,00	1,30	0,19
G - P	-0,73	0,47	2,24	0,03	1,19	0,23	0,30	0,77	-1,20	0,23
G - ~P	-0,60	0,55	1,75	0,08	0,96	0,34	0,24	0,81	-0,97	0,33
G - A	-0,47	0,64	5,08	0,00	4,44	0,00	2,27	0,02	0,26	0,79
G - K	-1,32	0,19	6,26	0,00	2,91	0,00	3,60	0,00	-1,89	0,06
G - R	-0,68	0,50	5,55	0,00	2,58	0,01	1,35	0,18	-2,16	0,03
G - Pop	-1,33	0,18	8,63	0,00	4,97	0,00	3,81	0,00	-2,08	0,04
CH - P	-0,73	0,47	2,24	0,03	1,19	0,23	0,30	0,77	-1,20	0,23
CH - ~P	-0,60	0,55	1,75	0,08	0,96	0,34	0,24	0,81	-0,97	0,33
~P - P	-2,30	0,02	5,53	0,00	4,30	0,00	2,70	0,01	-1,58	0,12

Tabela 82. Istotności statystyczne różnic w stylach funkcjonowania interpersonalnego pomiędzy grupami część 2

	IM VI		IM VII		IM VIII		IM IX		IM X		IM XI	
	t	p-value	T	p-value	t	p-value	t	p-value	t	p-value	t	p-value
G - CH	0,25	0,81	-5,88	0,00	-3,84	0,00	-2,21	0,03	3,62	0,00	-3,36	0,00
G - P	-3,15	0,00	-2,87	0,00	-2,04	0,04	0,94	0,35	-1,56	0,12	0,78	0,44
G - ~P	-2,66	0,01	-2,38	0,02	-1,68	0,09	0,75	0,45	-1,29	0,20	0,59	0,55
G - A	-3,23	0,00	-11,08	0,00	-4,25	0,00	-0,66	0,51	0,71	0,48	1,79	0,07
G - K	-1,69	0,09	-9,45	0,00	-2,95	0,00	1,27	0,21	-0,82	0,41	0,89	0,37
G - R	-3,24	0,00	-9,26	0,00	-4,29	0,00	2,00	0,05	-3,00	0,00	0,82	0,41
G - Pop	-4,12	0,00	-13,97	0,00	-4,79	0,00	1,33	0,19	-1,57	0,12	1,78	0,08
CH - P	-3,15	0,00	-2,87	0,00	-2,04	0,04	0,94	0,35	-1,56	0,12	0,78	0,44
CH - ~P	-2,66	0,01	-2,38	0,02	-1,68	0,09	0,75	0,45	-1,29	0,20	0,59	0,55
~P - P	-6,30	0,00	-7,36	0,00	-4,50	0,00	1,41	0,16	-1,37	0,17	0,46	0,64

Analiza istotności różnic potwierdza wyciągnięte wcześniej wnioski w tym względzie, że wskazuje na różnice pomiędzy grupą kontrolną i badawczą w zakresie wszystkich skal kwestionariusza badającego style funkcjonowania interpersonalnego. Największe zróżnicowanie odnosi się do obserwacji w skali agresywno - sadystycznej – gdzie naturalnie o wiele wyższe wyniki notuje grupa badawcza, dodatkowo odwrotna sytuacja ma miejsce w skali współpracująco - przyjacielskiej. W grupach kryterialnych ten trend zaostcza się jeśli chodzi o grupę nieletnich skazanych za przestępstwa agresywne. Z kolei w przypadku grupy kryterialnej gimnazjalistów o wysokim i niskim SOZU, istnieją istotne różnice w zakresie praktycznie wszystkich skal z wyjątkiem skali zaradności. Może to wskazywać, że zaradność

nie jest różnicująca w stosunku do normalnej regulacji osobowości. Podobnie wygląda skala optymizmu, w której jeśli różnice istnieją to kształtują się na niewielkim poziomie.

Istotności statystyczne różnic w zakresie modułów ułomnej regulacji osobowości asocjalnej.

Tabela 83. Istotności statystyczne różnic w modułach poznawczych pomiędzy grupami część 1

	MT I		MT II		MT III		MT IV		MT V	
	t	p-value	t	p-value	t	p-value	t	p-value	t	p-value
G - CH	-5,28	0,00	-3,45	0,00	-2,84	0,00	-2,85	0,00	-3,64	0,00
G - P	-3,95	0,00	-3,31	0,00	-2,24	0,03	-4,03	0,00	-4,16	0,00
G - ~P	-4,21	0,00	-3,27	0,00	-2,45	0,01	-4,33	0,00	-4,24	0,00
G - A	-8,33	0,00	-6,94	0,00	-5,77	0,00	-5,10	0,00	-9,32	0,00
G - K	-5,24	0,00	-5,15	0,00	-5,67	0,00	-3,13	0,00	-6,93	0,00
G - R	-3,90	0,00	-5,69	0,00	-5,33	0,00	-2,84	0,00	-4,80	0,00
G - Pop	-8,07	0,00	-8,22	0,00	-9,16	0,00	-5,36	0,00	-9,56	0,00
CH - P	-3,15	0,00	-2,71	0,01	-1,67	0,10	-3,56	0,00	-3,44	0,00
CH - ~P	-2,60	0,01	-2,13	0,03	-1,42	0,16	-2,84	0,00	-2,79	0,01
~P - P	-7,50	0,00	-5,70	0,00	-4,13	0,00	-7,71	0,00	-7,58	0,00

Tabela 84. Istotności statystyczne różnic w modułach poznawczych pomiędzy grupami część 2

	MT VI		MT VII		IMT VIII		MT IX		MT X		MT XI	
	t	p-value	t	p-value	t	p-value	T	p-value	t	p-value	t	p-value
G - CH	-1,67	0,10	-2,64	0,01	-0,28	0,78	-3,52	0,00	-5,25	0,00	-2,74	0,01
G - P	-2,42	0,02	-2,90	0,00	-3,24	0,00	-3,49	0,00	-3,72	0,00	-3,23	0,00
G - ~P	-2,66	0,01	-3,14	0,00	-3,55	0,00	-3,79	0,00	-4,05	0,00	-3,54	0,00
G - A	-3,28	0,00	-6,21	0,00	-3,69	0,00	-5,10	0,00	-6,92	0,00	-3,50	0,00
G - K	-1,29	0,20	-2,32	0,02	0,29	0,77	-1,64	0,10	-6,55	0,00	-2,24	0,03
G - R	-2,62	0,01	-2,83	0,00	0,56	0,58	-2,45	0,02	-6,89	0,00	-0,51	0,61
G - Pop	-3,11	0,00	-5,13	0,00	-0,77	0,44	-3,77	0,00	-9,60	0,00	-2,91	0,00
CH - P	-2,22	0,03	-2,67	0,01	-2,72	0,01	-2,70	0,01	-2,81	0,01	-2,49	0,01
CH - ~P	-1,97	0,05	-2,19	0,03	-2,26	0,02	-2,27	0,02	-2,36	0,02	-2,09	0,04
~P - P	-4,50	0,00	-5,40	0,00	-6,11	0,00	-6,60	0,00	-7,09	0,00	-6,10	0,00

Na bazie powyższego zestawienia możemy wnioskować o istotnościach statystycznych w zakresie funkcjonowania modułów poznawczych odpowiedzialnych za ułomną regulację asocjalną. Co bardzo ciekawe najbardziej odmiennymi skalami pomiędzy grupą kontrolną, a badawczą nie są skale, po których moglibyśmy się spodziewać takiego zachowania. Skala ryzykanctwa reaktywnego nie jest nawet istotnie różna w grupie kontrolnej i badawczej. Skala proaktywna wykazuje już istotną statystyczną różnicę, ale dalej są to różnice na niewielkim poziomie. Wyraźniej widać je w dwóch grupach kryterialnych – grupie nieletnich skazanych za przestępstwa agresywne oraz pomiędzy grupami wysokiego i niskiego SOZU. Ogólnie widać trend do tego, żeby różnice w grupach niskiego i wysokiego SOZU były bardziej wyraźne niż różnice pomiędzy całością gimnazjalistów a wychowanków zakładów poprawczych. Może to świadczyć o tym, iż w zakresie w gimnazjach istnieje grupa

takich wychowanków, która jeszcze nie weszła w konflikt z prawem, ale da się w niej wyodrębnić tendencje do zachowań zgodnie z modułami poznawczymi UROA. Duże różnice widać także w skali piątej czyli odcinania. Być może ten mechanizm powodujący całkowite i bezwarunkowe zignorowanie konsekwencji swojego zachowania, jest tym co moderuje wykonywanie czynności o charakterze asocjalnym. Teoretycznie jego genezy można byłoby się dopatrywać w braku poprawnych technik wychowawczych. Nie chodzi nawet o kwestie braku opieki nad nieletnim, ale o wczesno rozwojowe zaniedbania w zakresie modelowania zachowań poprawnych poprzez mechanizm kary i nagrody. Jeśli jednostka nie jest tego nauczona, a dodatkowo – co charakterystyczne posługuje się ograniczoną perspektywą czasową, nie pozwalającą dostrzegać konsekwencji swoich czynów, to ten trend wydaje się zrozumiały, a skala zasługuje na głębszą uwagę. Ten trend funkcjonuje także w przypadku skali czwartej odpowiadającej za mechanizmy neutralizacji – jest to bardziej skomplikowana wersja opisanego powyżej procesu, ale podlega tym samym zależnościom pomiędzy grupami.

Analiza czynnikowa UROA i NRO

W poprzednich rozdziałach przedstawiając zmućnie bilateralne korelacje pomięćdzy zmiennymi zawartymi w naszym modelu, przygotowywaliśmy grunt pod kluczową analizę naszej pracy, dotyczącą funkcjonowania ułomnej regulacji asocjalnej w grupie nieletnich. Na wstępie wskazujemy, że Normalna Regulacja Osobowości nie będzie znajdować miejsce w naszej grupie badawczej i żeby tą tezę wykazać zestawimy ze sobą analizy czynnikowe grup kontrolnej i badawczej pod kątem modułów poznawczych UROA. Jeśli nasze założenie jest słuszne to struktury czynnikowe powinny być odmienne nie pod kątem ilościowym ale przede wszystkim jakościowym – powinny stanowić dwa różne układy. Jako iż tematem przewodnim naszej dysertacji są osobowościowe struktury społecznienia w zaburzeniach regulacji zachowań społecznych w grupie nieletnich to antycypując zupełny brak normalnej regulacji osobowości w tej grupie przedstawimy tylko powyżej wskazaną analizę. Ten zabieg pozwoli udzielić pełniejszej odpowiedzi na postawione sobie przez nas pytania badawcze a jednocześnie unikniemy rozmywania wyników w zbyt dużej ilości analiz nie powiązanych bezpośrednio z naszą grupą badawczą.

Analiza czynnikowa w grupie kontrolnej

W pierwszej kolejności przedstawiamy dane dotyczące istotności analizy.

Tabela 85. Grupa kontrolna gimnazjalistów testy Kaisera Mayera Olkina i Bartletta

Tabela 65. Grupa kontrolna gimnazjalistów: testy Kaiser-Meyera-Olkin i Bartletta		
Miara KMO adekwatności doboru próby		0,923
Test sferyczności Bartletta	Przybliżone chi-kwadrat	2540,227
	df	55
	Istotność	0,000

Tabela 86. Grupa kontrolna gimnazjalistów całkowita wariancja wyjaśniona

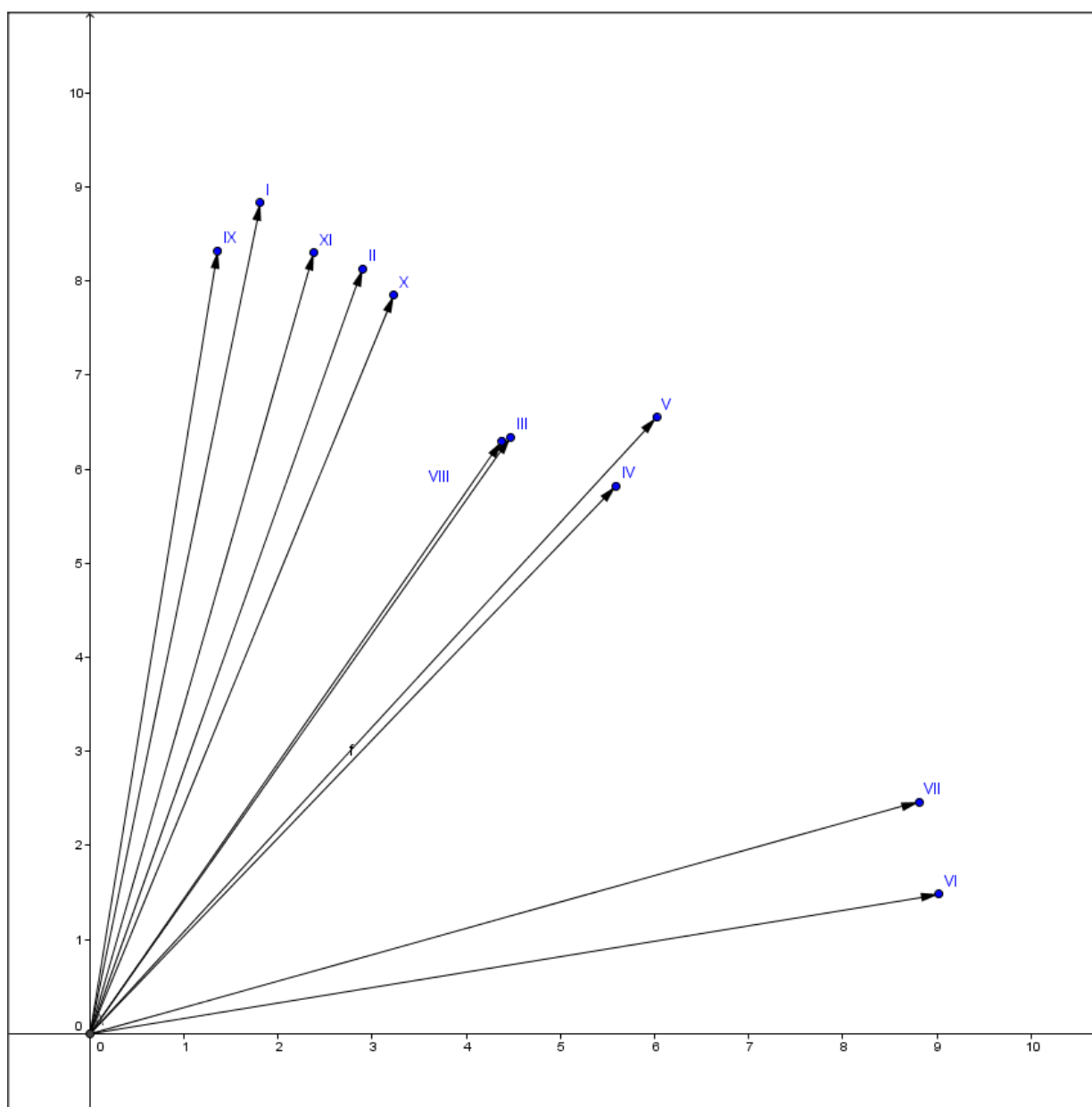
Składowa	Początkowe wartości własne			Sumy kwadratów ładunków po wyodrębnieniu			Sumy kwadratów po rotacji		
	Ogółem	% wariancji	% skumulowany	Ogółem	% wariancji	% skumulowany	Ogółem	% wariancji	% skumulowany
1	6,820	61,996	61,996	6,820	61,996	61,996	5,085	46,229	46,229
2	1,218	11,075	73,071	1,218	11,075	73,071	2,953	26,843	73,071
3	0,642	5,840	78,912						
4	0,543	4,938	83,850						
5	0,382	3,474	87,324						
6	0,292	2,653	89,977						
7	0,267	2,427	92,404						
8	0,241	2,191	94,595						
9	0,225	2,042	96,636						
10	0,196	1,778	98,415						
11	0,174	1,585	100,000						

Tabela 87. Grupa kontrolna gimnazjalistów macierz rotowanych składowych

	Składowa	
	1	2
MT I	0,883	0,181
MT II	0,813	0,290
MT III	0,634	0,447
MT IV	0,582	0,559
MT V	0,655	0,602
MT VI	0,148	0,902
MT VII	0,246	0,881
MT VIII	0,630	0,438
MT IX	0,832	0,136
MT X	0,785	0,323
MT XI	0,830	0,238

Celem ułatwienia analizy zaprezentujemy wizualizację tych czynników w ujęciu wektorowym. Wektory zostały przyłączone do punktów celem ich lepszej graficznej widoczności. Punkty zostały opisane tylko i wyłącznie rzymskimi numerami odpowiadającymi poszczególnym modułom poznawczym Ułomnej Regulacji Osobowości Asocjalnej zgodnie z postulatem zachowania maksymalnej przejrzystości graficznej pominięto oznaczenia MT.

W pierwszej kolejności przedstawimy strukturę czynnikową w grupie kontrolnej młodzieży gimnazjalnej. Zdecydowaliśmy się na taki zabieg jednocześnie w aneksie umieszczając wizualizację struktury czynnikowej w grupie kryterialnej chłopców. Struktury te są na tyle podobne, że omawianie ich w ramach dwóch odrębnych analiz nie wniosło by do pracy nic użytecznego. Jednocześnie warto o owym podobieństwie pamiętać podczas późniejszej analizy porównawczej pomiędzy strukturami w grupie kontrolnej i badawczej.

Rysunek 1 – Wizualizacja wektorowa czynników w grupie kontrolnej N = 296

Wizualizacja wektorowa w grupie kontrolnej wykazuje istnienie kilku prawidłowości wymagających szerszego komentarza. Po pierwsze widzimy skale 7 i 6 czyli indolencji poznawczej i braku ciągłości w działaniu skoncentrowane w kierunku czynnika drugiego. Skale te opisują podobne do siebie w efektach moduły poznawcze, które jednak są jakościowo inne pod względem sposobu uzyskania określonego efektu. Zespół ten opisywałby osoby, które wyłączyły się poza nawias funkcjonowania w społeczeństwie a ich podejście do świata odznaczające się a to lenistwem a to „słomianym zapalem” w efekcie sprawia, że nie są w stanie funkcjonować poprawnie nawet w ramach podkulturowej grupy asocjalnej – większa jest szansa, że takie osoby stworzą zupełnie odrębną inną grupę w której wartościami będzie trwonienie czasu, luźny styl bycia i dystans do oczekiwań społecznych.

Jest to istotne z punktu widzenia przywoływanych teorii zwłaszcza o socjologicznej proveniencji. Osoby u których ten system działa wyjątkowo efektywnie będą osiągać gorsze wyniki edukacyjne w związku ze wspomnianym luźnym podejściem do zadań szkolnych. Mogą ulec negatywnemu etykietowaniu w ramach instytucji edukacyjnej i być określani mianem leniwych i mało zdolnych co spowoduje erozję wartości szkoły jako instytucji kształtującej tożsamość jednostki i sprawującej ogniwo kontroli społecznej według teorii Hirschiego. Jednocześnie obie te cechy nie będą predysponować jednostki do stania się innowatorem i dokonywania dewiacyjnych transgresji o twórczym charakterze o których wspominał Merton. Bardziej prawdopodobne jest to, że jednostka będzie preferowała aktywności nie wymagające dużych zasobów uwagi oraz szybkie i jednorazowe. Konsekwencją tego może być zbytne zaangażowanie się w ludyczne elementy kultury i nie uda mu się rozwiązać konfliktu na czwartym stadium pomiędzy poczuciem niższości a pracowitością – czego konsekwencje opisaliśmy w odpowiednim rozdziale w części teoretycznej.

Drugą parę wektorów stanowią reprezentacje skal odcinania i neutralizacji, świadczy to o sensownej bliskości tych wymiarów także w sensie funkcjonalnym. Odcinanie i neutralizacja nie sprzyjają działaniu same w sobie jeśli nie łączą się z modułami celowościowymi. Ich pozycja w układzie świadczy, że jednakowo mogą się przysłużyć wszystkim skalą więc stanowią swoisty zasobnik z którego czerpią poszczególne inne mechanizmy. Bliskość może świadczyć natomiast o operowaniu tymi mechanizmami z dużą dozą elastyczności przez młodzież nie mającą problemów z prawem. Jak pisaliśmy wcześniej same mechanizmy neutralizacji czy odcinania mogą również spełniać funkcję ochrony zasobów jednostki i same z siebie nie mają charakteru asocjalnego. Można by wskazać, iż mogą służyć nawet uniknięciu demoralizacji przez jednostkę dzięki odcinaniu treści płynących z grup asocjalnych w bezpośrednim pobliżu adolescenta. W rozdziałach teoretycznych przywoływaliśmy koncepcję Cooley'a w której dominującą rolę pełniły małe grupy społeczne i jaźń odzwierciedlona powstająca z antycypacji obrazu jednostki w oczach członków owych grup. Dzięki odcinaniu lub neutralizacji adolescent, który ma do czynienia z owymi grupami, może zminimalizować ich wpływ na siebie.

Bardzo ciekawie przedstawia się kolejny mechanizm widoczny w przestrzeni wektorowej. Moduł roszczeniowy wiążący się wysoko z modułem impulsywno – dezadaptacyjnej reaktywności, fenomenalnie wyjaśnia pewien katalog zachowań ryzykownych popełnianych przez tak zwane „dzieci z dobrych domów”. Roszczeniowość

wiąże się najczęściej z postawą rodziców do świata i interakcji społecznych. Postawa ta modelowana w zachowaniach u własnych dzieci prowadzi do przekonania, iż z racji statusu należy im się więcej oraz nie obowiązują ich normy dotyczące ogółu społeczeństwa. Jeśli omawiany nieletni znajdzie się zatem w sytuacji w której może coś zyskać niekoniecznie w sposób zgodny z normami powszechnymi to owa roszczeniowość sama w sobie będzie mieć moc neutralizacyjną. Taki układ może prowadzić do bardzo wielu przestępstw reaktywnych w obrazie których pojawia się poczucie, że sprawca odbiera należne sobie dobra i reguluje tym samym niesprawiedliwość powstałą przez konkretną funkcję społeczeństwa, które zdaniem nieletniego zamiast wyrównywać szanse pogłębia różnice. W tym kontekście warto przywołać przedstawioną w części teoretycznej koncepcję Samsona i Lauba w której to kapitał społeczny jest jednym z czynników hamujących asocjalne zachowania. Relatywizując to do polskich warunków trudno oczekiwać od roszczeniowego adolescenta powstrzymania się od wykorzystywania nadarzającej się okazji skoro stanowi to normę społeczną.

Ostatni zespół można by podzielić na dwa mniejsze. Jeden tworzyły by zorientowane na gratyfikację ekonomiczną skalę, zorientowania na korzyść, do tego skala podstępności, aż wreszcie zorientowanie na podziw. Taki układ może świadczyć o roli podstępności i charyzmy wyrażanej w orientacji na podziw w sukcesie zdobywania korzyści materialnych. Byłoby to zgodne z założeniem, że w grupie kontrolnej to zachowania nie wprost będą dominowały w zakresie czynności których efektem ma być poszerzenie zasobów jednostki. Agresja w grupach poprawnie socjalizowanych jest bowiem zagrożona tak wysoką reperkusją, że przestaje się najzwyczajniej opłacać. Prym wiodą więc zachowania albo podstępne – które poprzez manipulację czy to na bazie ingracjacji czy właśnie kreowania własnego wizerunku – za co odpowiada zorientowanie na podziw, pozwalają jednostce osiągać upragnione cele.

Ostatnia para to najbardziej psychopatyczny układ w ramach którego funkcjonują moduły zorientowania na siłę i zachowań ryzykownych proaktywnie. Taki układ prowadzi do celu – to znaczy uzyskania kontroli w grupie i narzucania swojej woli, jednostka nie cofnie się przed kreowaniem, powodowaniem, aktywnym stwarzaniem sytuacji w których może ową kontrolę uzyskać. Taka gotowość jest niezwykle niebezpieczna, gdyż prowadzi do koncentracji aktywności jednostki wokół potencjalnych rejonów funkcjonowania asocjalnego i takich wzorów zachowań których realizacja może odbywać się kosztem innych ludzi.

Analiza czynnikowa w grupie badawczej

W poprzednim podrozdziale przedstawiliśmy analizę czynnikową w grupie kontrolnej i opisaliśmy mechanizmy, które ona uprawdopodobnia. W tym podrozdziale pokażemy nie tylko co dokładnie wynika z tego samego typu analizy w grupie kontrolnej nieletnich skazanych i osadzonych w zakładach poprawczych, ale również porównamy oba mechanizmy ze sobą. Takie działanie pozwoli nam na odpowiedź na podstawowe pytanie naszej pracy – na kluczowy problem, a mianowicie czy ułomna regulacja osobowości asocjalnej jest specyficzną formą regulacyjną charakterystyczną dla młodzieży asocjalnej i różni się od normalnej regulacji pod względem jakościowym a nie tylko ilościowym.

Tabela 88. Grupa badawcza nieletnich testy Kaisera Mayera Olkina i Bartletta

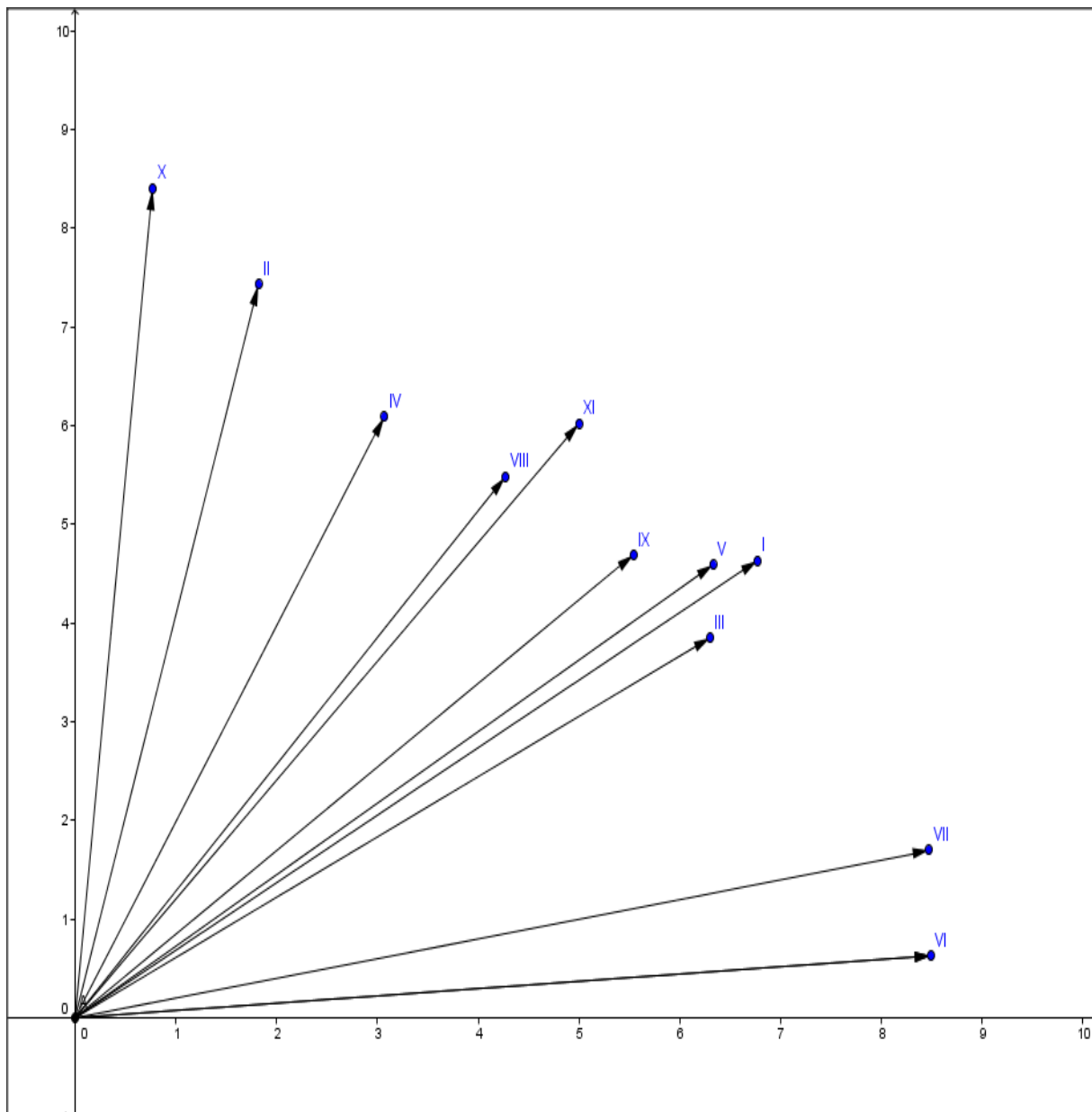
Miara KMO adekwatności doboru próby	0,909
Test sferyczności Bartletta	Przybliżone chi-kwadrat
	763,619
	df
	55
	Istotność
	0,000

Tabela 89. Grupa badawcza nieletnich całkowita wariancja wyjaśniona

Składowa	Początkowe wartości własne			Sumy kwadratów ładunków po wyodrębnieniu			Sumy kwadratów po rotacji		
	Ogółem	% wariancji	% skumulowany	Ogółem	% wariancji	% skumulowany	Ogółem	% wariancji	% skumulowany
1	5,579	50,721	50,721	5,579	50,721	50,721	3,566	32,416	32,416
2	1,105	10,043	60,764	1,105	10,043	60,764	3,118	28,348	60,764
3	0,816	7,417	68,181						
4	0,651	5,921	74,102						
5	0,627	5,698	79,800						
6	0,489	4,449	84,249						
7	0,430	3,911	88,160						
8	0,389	3,534	91,694						
9	0,326	2,967	94,660						
10	0,314	2,850	97,511						
11	0,274	2,489	100,000						

Tabela 90. Grupa badawcza nieletnich macierz rotowanych składników

	Składowa	
	1	2
MT I	0,677	0,463
MT II	0,182	0,743
MT III	0,630	0,385
MT IV	0,307	0,609
MT V	0,633	0,459
MT VI	0,849	0,063
MT VII	0,847	0,170
MT VIII	0,427	0,548
MT IX	0,554	0,469
MT X	0,077	0,840
MT XI	0,500	0,602

Rysunek 2 – Wizualizacja wektorowa czynników w grupie badawczej N = 148

Od razu możemy zauważyć iż w grupie badawczej układ mechanizmów wskazuje na zupełnie inny charakter regulacji. Zanim zaczniemy jednak omawiać różnicę wskażemy na jedno istotne podobieństwo. W grupie nieletnich podobnie jak w grupie kontrolnej mamy do czynienia z występowaniem systemu modułów złożonych z indolencji poznawczej oraz braku wytrwałości w działaniu. W przypadku naszej grupy badawczej ten układ wskazywać może na szereg asocjalnych elementów w obrazie regulacyjnym zachowań. Z jednej strony osoby wykazujące tendencję do szybkiego kończenia podjętego wysiłku bez osiągnięcia finalnego rezultatu będą niechybnie gorzej znosiły trudy nauki szkolnej. Jednocześnie w kontekście popełniania transgresji, mogą dominować te które dzieją się przez zaniechanie. Wszelkie jazdy bez ważnego biletu bądź przywłaszczenia pożyczonych przedmiotów mogą

nie mieć charakteru celowej aktywności przestępnej a wynikać z omawianego układu modułów poznawczych. W rodzinach patologicznych układ ten może być swoistym mechanizmem obronnym chroniącym nieletniego przed urazem ze strony rodzica. Z jednej strony nieletni uczy się nie wierzyć w długoterminowe obietnice dorosłych, następuje skrócenie perspektywy czasowej i w konsekwencji wzmacnia to tendencję do braku ciągłości w działaniu, a z drugiej strony nieletni uczy się odwracać wzrok od zachowań rodziców dla niego niekorzystnych i wzmacnia indolencję poznawczą. Ten układ ciekawie współgra ze wspomnianą w części teoretycznej propozycją Farringtona dotyczącą asocjalnego potencjału jednostki. Mogłoby się bowiem wydawać, iż z uwagi na opisany mechanizm taka jednostka nie będzie szczególnie skora do popełniania przestępstw, ale asocjalna grupa podkulturowa może chcieć wykorzystać stan swoistego bezwładu owej jednostki i posłużyć się nią dla osiągnięcia własnych korzyści.

Drugim możliwym do dostrzeżenia układem jest zestaw modułów zawierających w sobie zorientowanie na siłę, roszczeniowość oraz neutralizację. Jest to bardzo silny mechanizm mogący służyć zdobywaniu władzy w grupie asocjalnej oraz poza nią. W tym układzie moduł celowościowy zorientowania na siłę wskazuje cel a dwa pozostałe środki. Bliskość roszczeniowości może świadczyć o tym, iż w tym przypadku asocjalny obraz świata został już w jednostce zinternalizowany i jej tożsamość zawiera w sobie komponenty przestępczego stylu życia. Nieletni ma świadomość, że władza pozwala czerpać z każdej sytuacji maksymalną ilość profitów i dąży do tego aby w grupie zajmować ważne i decyzyjne miejsce. Pamiętać trzeba, co wskazywaliśmy w części teoretycznej naszej pracy, że w okresie opisywanym przez nas większość przestępstw popełnianych jest jeśli nie bezpośrednio w grupie to za jej namową lub pod jej wpływem. Zgodnie z regułą zaangażowania im więcej jednostka dla owej grupy poświęci tym ta grupa jest dla niej bardziej istotna, poprzez jaźń odzwierciedloną istotni inni z owej grupy kształtują tożsamość samej jednostki, a fakt przynależenia do zbiorowości zaspokaja potrzebę afiliacji, która w tym okresie jest bardzo istotna. Ciekawą rolę pełni tutaj moduł neutralizacji. Zgodnie z przywołaną w części teoretycznej koncepcją Matzy i Sykesa istnieje katalog racjonalizacji używanych przez nieletnich i dorosłych przestępców celem redukcji dysonansu powstającego w trakcie łamania prawa. Obecność tego modułu w tym miejscu może świadczyć o tym, iż nieletni celem osiągnięcia władzy będą gotowi na bardzo wiele, stąd konieczność neutralizacji. Można by wysnuć wniosek, iż walka o ową władzę w grupie będzie wiązała się z koniecznością krzywdzenia innych członków grupy asocjalnej a to może być już obciążające dla nieletniego

który zbudował swoją tożsamość w oparciu o identyfikację z podkulturą asocjalną. W przypadku innych ludzi nie należących do asocjalnych grup podkulturowych te neutralizację mogą nie być konieczne z uwagi na reprezentacje owych jednostek w strukturze osobowości osoby nieletniej.

Kolejnym charakterystycznym układem jest zestaw modułów składający się z impulsywno – dezadaptacyjnej reaktywności i zorientowania na wyróżnienie się. Mamy tutaj w pewnym sensie klasyczny układ wskazujący na mechanizm uzyskiwania prestiżu poprzez dokonywanie ryzykownych wyczynów. Warto przypomnieć tutaj przywoływaną w części teoretycznej koncepcję Waltersa, w której okazja jest jednym z czynników spustowych dla zachowania przestępnego. W takim wypadku mamy do czynienia z mechanizmem zamkniętym. Jednostka jest tym bardziej ceniona, akceptowana i lubiana w grupie im więcej zachowań zgodnych z normami grupy przejawia. Nieletni, który zgodnie z normami panującymi w asocjalnej grupie podkulturowej korzysta z okazji do odniesienia korzyści drogą przestępczą kiedy tylko nadarzy się okazja będzie miał wyższy status od takiego, który ma tendencję do wahania się. W grę wchodzi tutaj koncepcje odwagi, brawury i męstwa w wykrzywionym rozumieniu jaki prezentują nieletni. Jednocześnie taki układ, może wyjątkowo mocno sprzyjać instytucjonalizacji asocjalności z uwagi na fakt, iż jednostka wykorzystująca okazję często może nie dostrzec zagrożenia ujawnieniem jej aktywności. Ryzyko może skończyć się w zakładzie poprawczym, lub młodzieżowym ośrodku wychowawczym, gdzie nieletni będzie miał okazję poznać więcej podobnych sobie jednostek i nawiązać więzi, które mogą zapoczątkować w przyszłości. Należy zasygnalizować, że w dzisiejszych czasach ten układ nabiera specjalnego znaczenia w kontekście otwartego dostępu do mediów społecznościowych i urzędów rejestrujących. Dzięki temu nieletni, może dzielić się swoimi wyczynami nie tylko z bezpośrednimi ich uczestnikami, ale także z uogólnionym innym w postaci wszystkich użytkowników danej platformy propagacyjnej.

Nieco mniej spójny od poprzednich układ, tworzą moduły podstępności, zorientowania na korzyść i odcinania. Jego niespójność może wynikać z faktu, iż podstępność jako moduł wymaga wyższego poziomu inteligencji i zasadza się na umiejętnym manipulowaniu innymi bądź otoczeniem. Z tego tytułu jednostki takie muszą napotkać w swoim życiu na szereg niekorzystnych okoliczności aby znaleźć się w interesującej nas grupie nieletnich. Jednocześnie moduł celowościowy, to znaczy zorientowanie na korzyść jasno wskazuje do czego będzie ten mechanizm dążyć. Korzyść w znaczeniu materialnym sama sobie nie jest niczym złym, ale sposoby dojścia do niej takie jak podstępność mogą zawierać

w sobie zachowania przestępne. W tym układzie zawierać się będą także nowe formy asocjalności takie jak wspomniane przez nas w rozdziałach teoretycznych przestępstwa dokonywane za pośrednictwem internetu. W tym przypadku odcinanie będzie bardzo korzystnym mechanizmem któremu sprzyja anonimowość środowiska popełniania czynu przestępnego. Zważywszy na coraz większą popularność tego typu zachowań w perspektywie kilkunastu lat opisywany mechanizm może stać się bardziej spójny i bardziej istotny. W tej chwili na pewno będzie on sprzyjał popełnianiu przestępstw w sytuacjach konieczności. Zdarza się bowiem, że nieletni staje przed dylematem złamania prawa lub utraty jakiegoś cenionego przez siebie dobra. W tym momencie korzyścią byłoby jego zachowanie a nie zdobycie, a wyższe formy wytłumaczenia nie są potrzebne bowiem zwykłe odcinanie wystarczy do uzasadnienia takich działań.

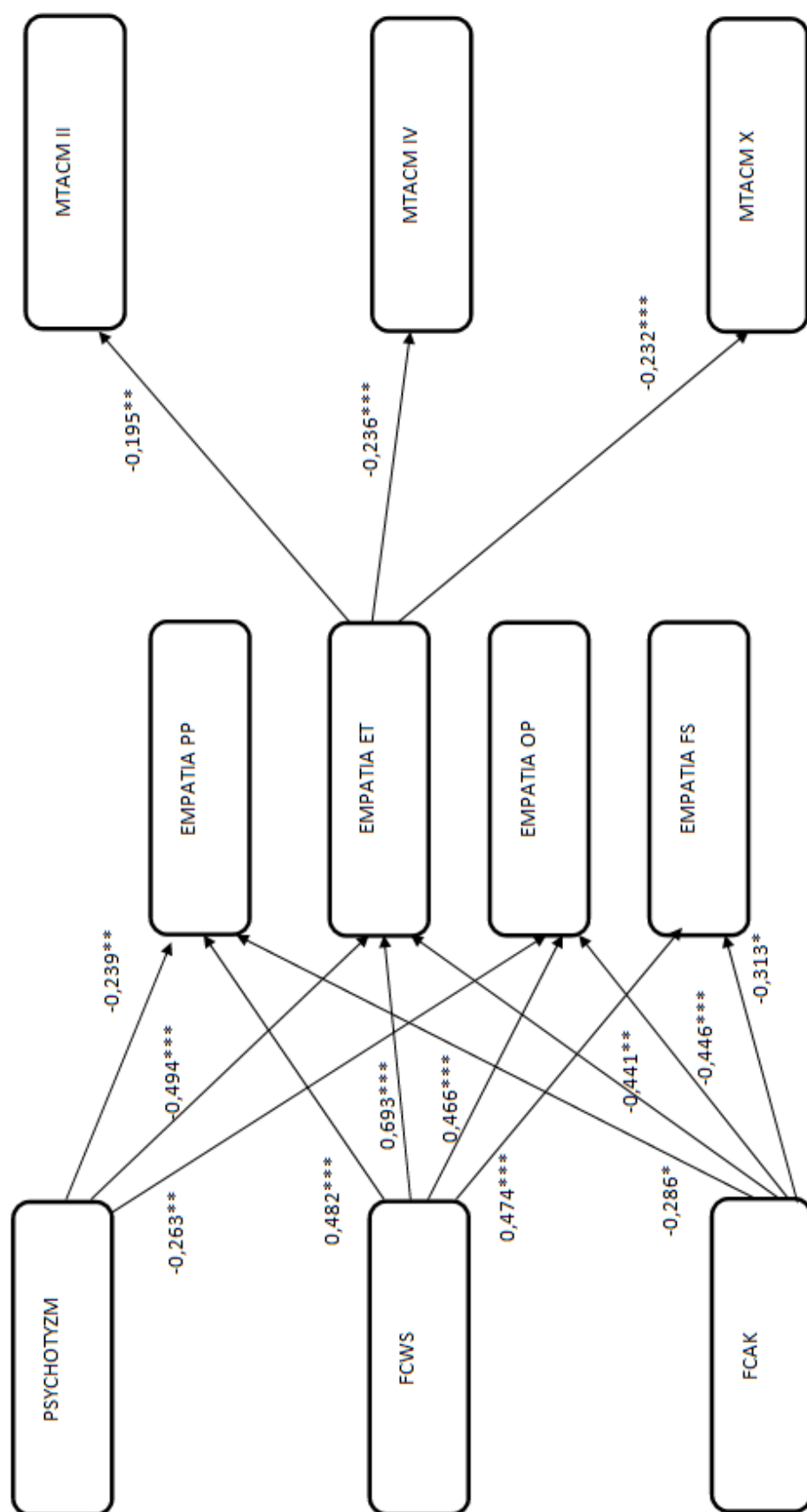
Centralna rola ryzykanctwa proaktywnego potwierdza się w strukturze czynnikowej. Jest to moduł świadczący najmocniej o przyjęciu przestępczego stylu życia, wykształceniu Ułomnej Regulacji Osobowości Asocjalnej i porzuceniu Normalnej Regulacji Osobowości. Wskazuje on bezpośrednio na gotowość nieletniego do samodzielnego wyszukiwania okazji do popełniania przestępstw. Jest to we wszystkich opisywanych w części teoretycznej koncepcjach szczyt zaburzenia regulacji zachowań społecznych. Jednostka z premedytacją decyduje się na funkcjonowanie w roli nieletniego i każde kolejne działanie w ramach tego modułu poznawczego silnie kształtuje tożsamość przestępczą owej jednostki. Co więcej takie działanie może być korzystne z punktu widzenia pozostałych omówionych układów. Zwykle będzie się wiązało z korzyściami, gdyż jednostka świadomie dokonując wyboru będzie mogła popełniać najbardziej dochodowe przestępstwa. Będzie również mieć instrumentalną rolę w zdobywaniu poklasku w grupie, gdyż nieletni często będzie prowodyrem asocjalnej aktywności, co w razie sukcesu zawsze przyniesie splendor i poprawę położenia w hierarchii grupowej. Jest to też dobre miejsce ażeby pokazać dobitnie jak różne są regulacje zachowań społecznych w grupach badawczej i kontrolnej. Omówione powyżej ryzykanctwo proaktywne, jest w grupie nieletnich centralne a w grupie kontrolnej pełni rolę zupełnie peryferyjną. Wszystkie moduły celowościowe w grupie kontrolnej znajdują się w bezpośrednim sąsiedztwie podczas gdy w grupie badawczej tworzą omówione przez nas mechanizmy. Nie pozostawia to wątpliwości w zakresie odpowiedzi na centralny problem pracy. Ułomna Regulacja Osobowości Asocjalnej stanowi jakościowo odmienny od Normalnej Regulacji Osobowości układ. Implikacje tej konstatacji zostaną przedstawione szerzej w ostatnim rozdziale tej dysertacji zawierającym ustalenia badawcze i wnioski.

Rozdział 13. Regulacja zachowań społecznych – Analiza Ścieżek

W poprzednim rozdziale wykazaliśmy, że biorąc pod uwagę regulacyjne właściwości UROA grupa kontrolna oraz grupa badawcza, różnią się pomiędzy sobą nie tylko ilościowo, ale przede wszystkim jakościowo. Ta konstatacja jest zgodna z naszymi założeniami i sama w sobie stanowi wartość podjętego wysiłku badawczego. Jednakowoż, aby poza wszelką wątpliwość wykazać, iż podniesione ustalenie badawcze ma swoje odzwierciedlenie w stanie faktycznym, postanowiliśmy przedstawić owe zależności również w formie analizy ścieżek. Weźmiemy pod uwagę zależności, które ukazała nam analiza czynnikowa. Postaramy się w sposób W tym rozdziale pokażemy różnicę pomiędzy grupą badawczą składającą się z asocjalnych nieletnich, u których problemy w zakresie regulacji społecznych zachowań zaowocowały popełnieniem czynu przestępnego, za który zostali oni ukarani najdotkliwszym w Ustawie o Postępowaniu Nieletnich środkiem, to znaczy skierowaniem do zakładu poprawczego lub młodzieżowego ośrodka wychowawczego, a ich rówieśnikami z grupy kryterialnej.

Aby zachować przejrzystość wyводу w pierwszej kolejności omawiać będziemy konkretny układ UROA występujący w grupie badawczej, ażeby później omówić ten sam układ i jego obraz w grupie kontrolnej, pozwoli to na bezproblemowe porównanie obu grup i jednocześnie stanowić będzie doskonałe uzupełnienie ustaleń poczynionych w poprzednich rozdziałach. Już na wstępie warto wskazać, iż bardzo charakterystycznym i istotnie odkrywczym elementem pojawiającym się w poniższej analizie ścieżek jest mediacyjna rola empatii, która stanowi ogniwo modyfikujące pomiędzy osobowościowymi strukturami uspołecznienia a komponentami regulacyjnymi UROA mającymi wpływ na zachowania społeczne – tak antyspołeczne jak i ewentualnie pro społeczne. Co jeszcze ciekawsze, uprzedziwszy nieco fakty kluczową rolę w przypadku nieletnich odgrywa komponent emocjonalny na który należy zwrócić uwagę studiując poniższą analizę ścieżek. Taka izolacja jednego komponentu daje podstawy do sądzenia, że część programów prewencyjnych w których centralną rolę przypisuje się poznawczym komponentą i reedukacji oraz resocjalizacji w oparciu o właśnie ten aspekt funkcjonowania, może okazywać się niewydolnymi z uwagi na brak oddziaływania na emocje, które w tym przypadku dominują w obrazie regulacyjnym w przypadku nieletnich. Ten rozdział pozwoli dodatkowo, w jeszcze lepszym stopniu odpowiedzieć na pytania leżące w centrum zainteresowania tej pracy. Analiza ścieżek przybliży bowiem mechanizm powstawania układów o których pisaliśmy w poprzednim rozdziale.

Ścieżka 1

Rycina 1. Model ścieżek (SEM) Grupa Badawcza (dla czytelności wykresu pominięto oznaczenia graficzne reszt). Zaprezentowano jedynie istotne współczynniki ścieżek. (Chi=30,20 ; df=22 ; p>0,05 ; GFI=0,971 ; AGFI=0,860) MODEL DOPASOWANY

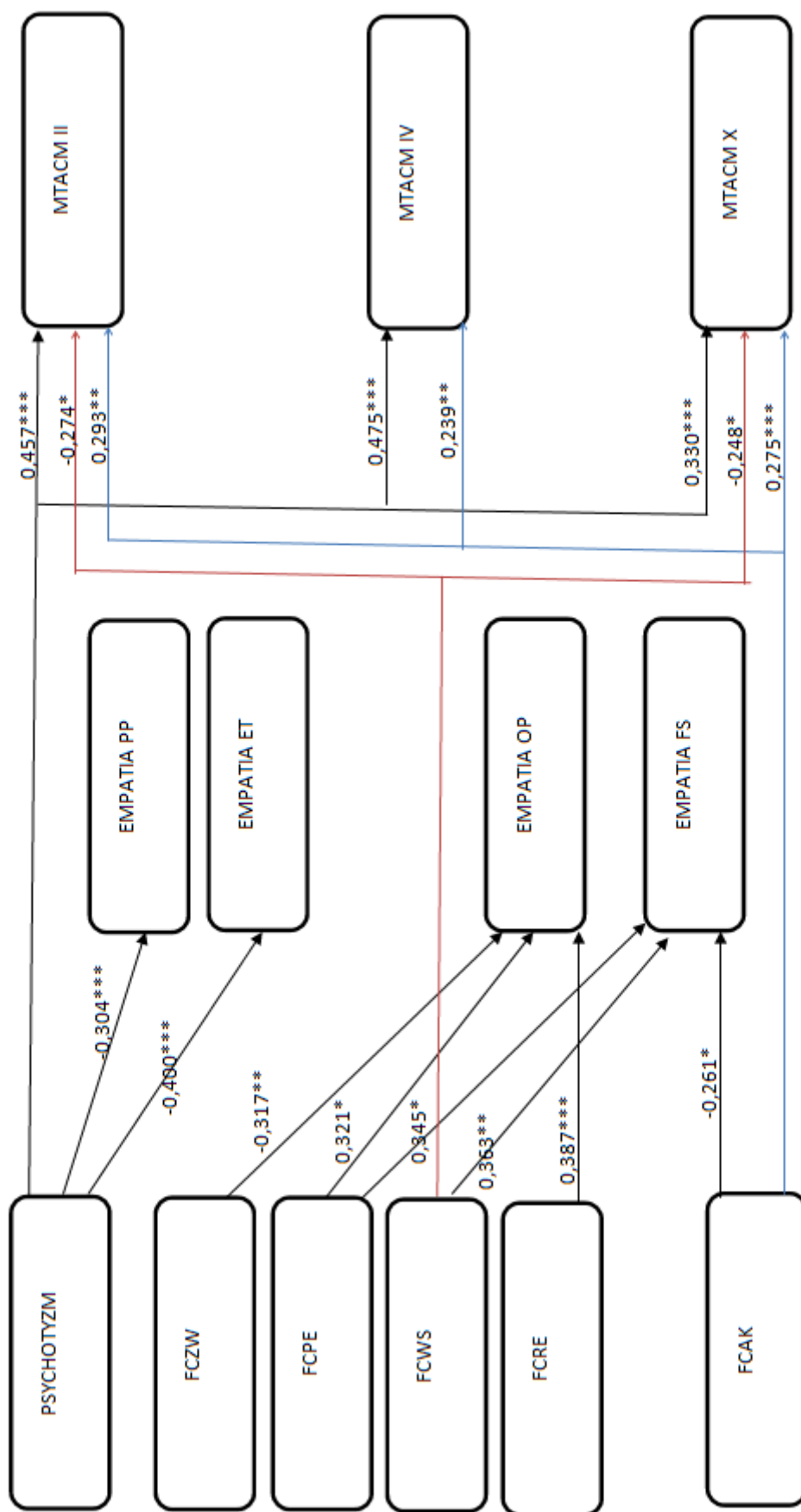

W pierwszej kolejności mamy do czynienia z układem UROA zawierającym w sobie komponenty podstępności, odcinania i zorientowania na korzyść. Jest to klasyczny układ wskazujący na działanie za pomocą metod decepcji, podstępu, czy fortelu zdobywa dla siebie wymierne korzyści. Mogą być one materialne bądź nie, ale sensem zachowania jest ich pozyskanie. Jednocześnie komponent odcinania wskazuje na niższy poziom funkcjonowania mechanizmów obronnych mających na celu redukcję dysonansu. Odnosząc się do przedstawionej w części teoretycznej koncepcji Havighurst'a, można by wskazać, że wykształcenie takiego układu modułów kognitywnych ułatwia realizację zadania rozwojowego polegającego na uniezależnieniu się od rodziców. W oryginalnej wersji koncepcji autor miał na myśli uniezależnienie emocjonalne, ale biorąc pod uwagę opisane wcześniej zachowania i procesy zachodzące w rodzinach patologicznych, możemy konstatować, że umiejętność zdobywania samodzielnie dóbr ekonomicznych nawet na drodze działań przestępnych będzie ten proces separacji od rodziny ułatwiać. Jednocześnie, może to w stopniu kluczowym wpływać na rozwiązanie konfliktu tożsamości w stadium piątym według koncepcji Eriksona. Samodzielność i zaradność uzyskiwana przez jednostkę, pozwala jej na optymistyczne podchodzenie do możliwości autonomicznego funkcjonowania i utwierdza w przekonaniu, że przyjęcie tożsamości przestępcy ma charakter adaptacyjny.

W zakresie osobowościowych struktur społecznienia widzimy spory wpływ psychotyzmu, który może wygaszać elementy empatii takie jak osobista przykrość, czy przyjmowanie perspektywy. Wpływa on również mocno ujemnie na empatyczną troskę. Temperamentalnie aktywność pełni rolę istotnego stymulatora gdyż u nieletnich, wpływa na każdy możliwy komponent empatii, przy czym wpływ ten we wszystkich przypadkach jest negatywny. Najjaskrawiej zaznacza się on w przypadku empatycznej troski i osobistej przykrości. Mamy więc do czynienia z sytuacją w której zarówno osobowościowy psychotyzm jak i aktywność oddziałują hamująco na prawie wszystkie komponenty empatii. Pojawia się jednak bardzo istotny komponent w postaci wrażliwości sensorycznej, której wpływ jest dokładnie odwrotny. Działa ona bardzo mocno na empatyczną troskę która z kolei jak już wspominaliśmy we wstępie pełni jako jedyna rolę hamującą dla asocjalnych modułów poznawczych wedle koncepcji UROA. To „wąskie gardło” empatii jest być może odpowiedzią na pytanie o współzależność pomiędzy regulacją a osobowościowymi strukturami społecznienia. Rola aktywności w całym układzie, jest instrumentalna i wskazuje na większą, większą gotowość do radzenia sobie z rzeczywistością w opisanym powyżej sposób przez osoby nie bojące się działania i lubiące kiedy coś się dzieje.

Ścieżka 1

Analiza Ścieżek dla grupy gimnazjalistów N = 161

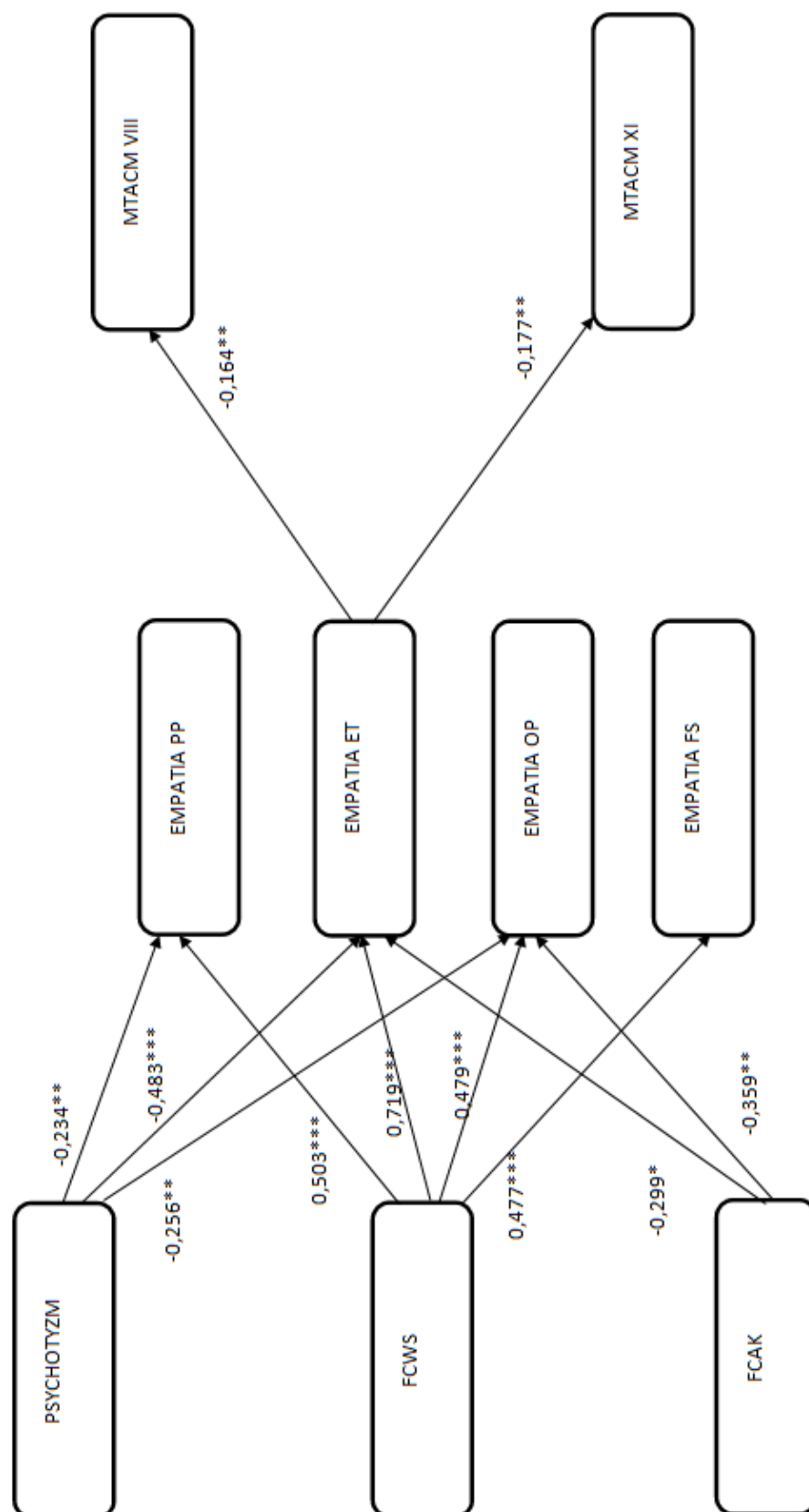

Rycina 2. Model ścieżek (SEM) Grupy Kryterialnej (dla czytelności wykresu pominięto oznaczenia graficzne reszt). Zaprezentowano jedynie istotne współczynniki ścieżek, ($\chi^2=17,58$; $df=12$; $p>0,05$; $GFI=0,984$; $AGFI=0,863$) MODEL DOPASOWANY

Podstęp i fortel w grupie poprawnie socjalizowanych adolescentów jest również obecny z uwagi na istotną rolę jaką pełni w zakresie dbania o własne interesy a także poruszania się w „szarej strefie” takich instytucji socjalizacyjnych jak szkoła czy gimnazjum. Warto bowiem wskazać, iż korzyści odnoszone za pomocą działań decepcyjnych, nie muszą mieć wcale charakteru przestępnego czy naganego. W przypadku poprawnie socjalizowanego adolescenta, który nabył odpowiednie kompetencje społeczne, w określonych sytuacjach lepsze jest użycie metod nie wprost, tak aby osiągnąć swój cel nie urażając przy tym odczuć innych osób biorących udział w interakcji. Naturalnie korzyści mogą mieć również tak jak w poprzednim przypadku, wymiar czysto ekonomiczny i w takim układzie będziemy mieli do czynienia z faktyczną formą zachowania asocjalnego.

Jednocześnie już po pobieżnym spojrzeniu na ten konkretny odcinek analizy ścieżek możemy bezsprzecznie wskazać iż ma on zupełnie inny przebieg niż w grupie nieletnich. Najbardziej widoczny jest rozszerzony katalog zmiennych temperamentalnych, które wywierają wpływ na empatię. Mamy tutaj do czynienia z pozytywnym wpływem perseweratywności i reaktywności emocjonalnej na osobistą przykrość – jednocześnie z negatywnym wpływem wytrzymałości na ten element empatii. Co interesujące w tym modelu na przyjmowanie perspektywy i empatyczną troskę oddziałuje jedynie psychotyzm w sposób hamujący te dwie składowe empatii. Co więcej jego oddziaływanie na moduły poznawcze regulacji zachowań asocjalnych jest tak mocne, że działa on bezpośrednio z pominięciem empatii na wszystkie 3 wymienione wcześniej aspekty. Ciekawy obraz prezentuje aktywność która z jednej strony oddziałuje hamująco na fantazjowanie ale na moduły regulacyjne działa już bezpośrednio pozytywnie – w mniejszym stopniu niż psychotyzm ale na wszystkie trzy dodatnio. Kluczową rolę znowu odgrywa wrażliwość sensoryczna która jako jedyna działa hamująco na podstępność oraz zorientowanie na korzyść. Wskazuje to na poprawność naszej tezy o zupełnie innej – jakościowo regulacji występującej u młodzieży poprawnie socjalizowanej w odróżnieniu od nieletnich. Być może na straży zachowania stoją tutaj nie empatia i związany z nią komponent afektywny, ale zinternalizowane normy dzięki którym jednostka wie jak ma się oprzeć pokusie. Nawiązując do tego, moglibyśmy wskazać techniki manipulacji jako swoiste narzędzia, którymi jednostka uczy się posługiwać dzięki obserwacji i aktywnemu treningowi owych umiejętności. Nawiązując do koncepcji Bandury przedstawionej wcześniej, moglibyśmy konkludować, iż dzisiejsze metody wychowawcze sprzyjają wytwarzaniu opisywanych wyżej umiejętności i to internalizacja wartości będzie decydować o tym czy zostaną one użyte w sposób zgodny z prawem czy też nie.

Ścieżka 2

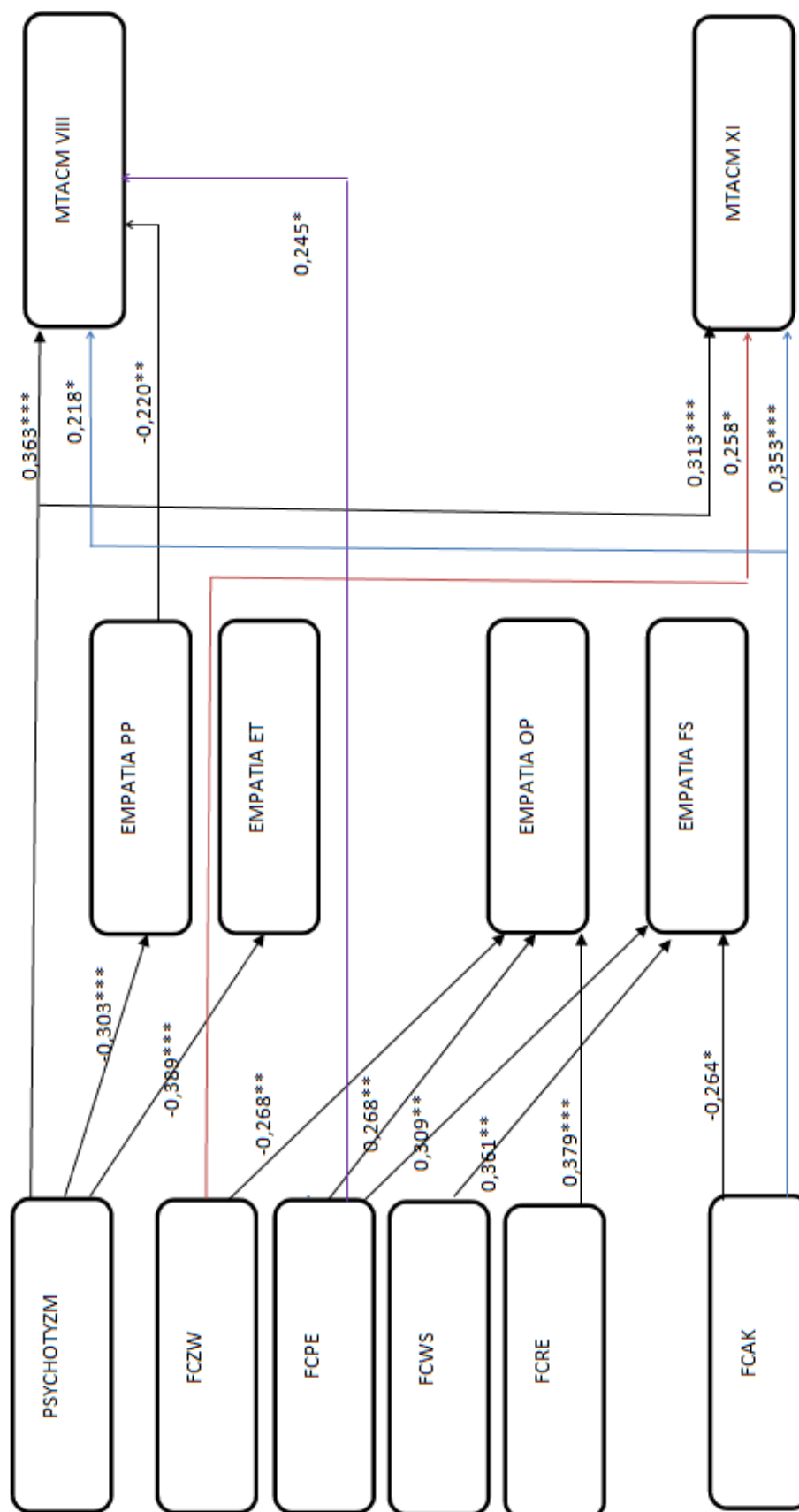

Rycina 3. Model ścieżek (SEM) Grupa Badawcza (dla czytelności wykresu pominięto oznaczenia graficzne reszt). Zaprezentowano jedynie istotne współczynniki ścieżek, ($Chi^2=15,41$; $df=14$; $p>0,05$; $GFI=0,984$; $AGFI=0,895$) MODEL DOPASOWANY

W kolejnej odsłonie ścieżek widzimy układ zaburzeń regulacji zachowania społecznego składający się z dwóch komponentów. Jednym z nich jest Impulsywno – dezadaptacyjna reaktywność (IDr) a drugim Zorientowanie na wyróżnienie się (Zw). Ten układ jak wspominaliśmy przy okazji analizy czynnikowej, jest naturalnym i konsekwentnym systemem umożliwiającym osiągnięcie w grupie prestiżu. Z jednej strony mamy bowiem tendencję do podejmowania działań ryzykownych w nadarzających się ku temu okolicznościach, a z drugiej motywację pozaekonomiczną – zawierającą w sobie komponent którego głównym celem jest wzmacnianie pozytywnego obrazu siebie w obrębie ja odzwierciedlonego wedle przywoływanej w rozdziale teoretycznym propozycji Cooleya. Interesującym elementem jest tutaj przewaga efektowności nad efektywnością. Celem jest bowiem nie samo powodzenie aktywności a poklask jaki jej wykonanie przyniesie wśród rówieśników. Trzeba od razu wskazać, iż w środowisku osób asocjalnych parających się działalnością przestępczą, przymiotniki niebezpieczny i ekscytujący będą miały z gołą odmienne znaczenie niż w przypadku młodzieży z grupy kontrolnej.

W tym przypadku widzimy charakterystyczne dla 1 ścieżki oddziaływanie aktywności i psychotyzmu na kluczowe elementy empatii w sposób hamujący jej działanie. Podobnie jak w przypadku opisanym wcześniej najmocniej działa psychotyzm. Jednocześnie empatia jest wzmacniania bardzo istotnie przez wrażliwość sensoryczną jednostki. Po raz kolejny będziemy mieli również do czynienia z empatyczną troską jako jedynym ze strony empatii na tyle silnym elementem, który nawet pomimo oddziaływania na niego dwóch osobowościowych cech, hamuje asocjalne moduły regulacyjne, w stopniu nieznacznym ale istotnym statystycznie. W tym konkretnym przypadku, rola psychotyzmu może przejawiać się nie tylko w bezpośredniej gotowości do podjęcia przestępnego działania, ale również w dostrzeganiu sytuacji, które poprawnie uspołeczniona jednostka klasyfikuje jako absolutnie nie uprawniające do podejmowania akcji. Co więcej pozytywne wzmocnienie dostarczane przez wyróżnienie się w takim układzie mogłyby wtórnie oddziaływać na jednostkę pogłębiając w niej ten element osobowości. Warto tym samym zauważyć, iż zarówno przyjmowanie perspektywy jak i fantazjowanie w żadnym stopniu nie biorą udziału w hamowaniu tego mechanizmu. Pierwsza cecha może wręcz ułatwiać podejmowanie niektórych działań, o charakterze społecznym z kolei druga, może zwiększać dostępność sytuacji w których nieletni wykazuje się brawurą. Taka konstatacja potwierdza to dominującą rolę komponentu afektywnego w postaci empatycznej troski w przeciwdziałaniu zachowaniom aspołecznym.

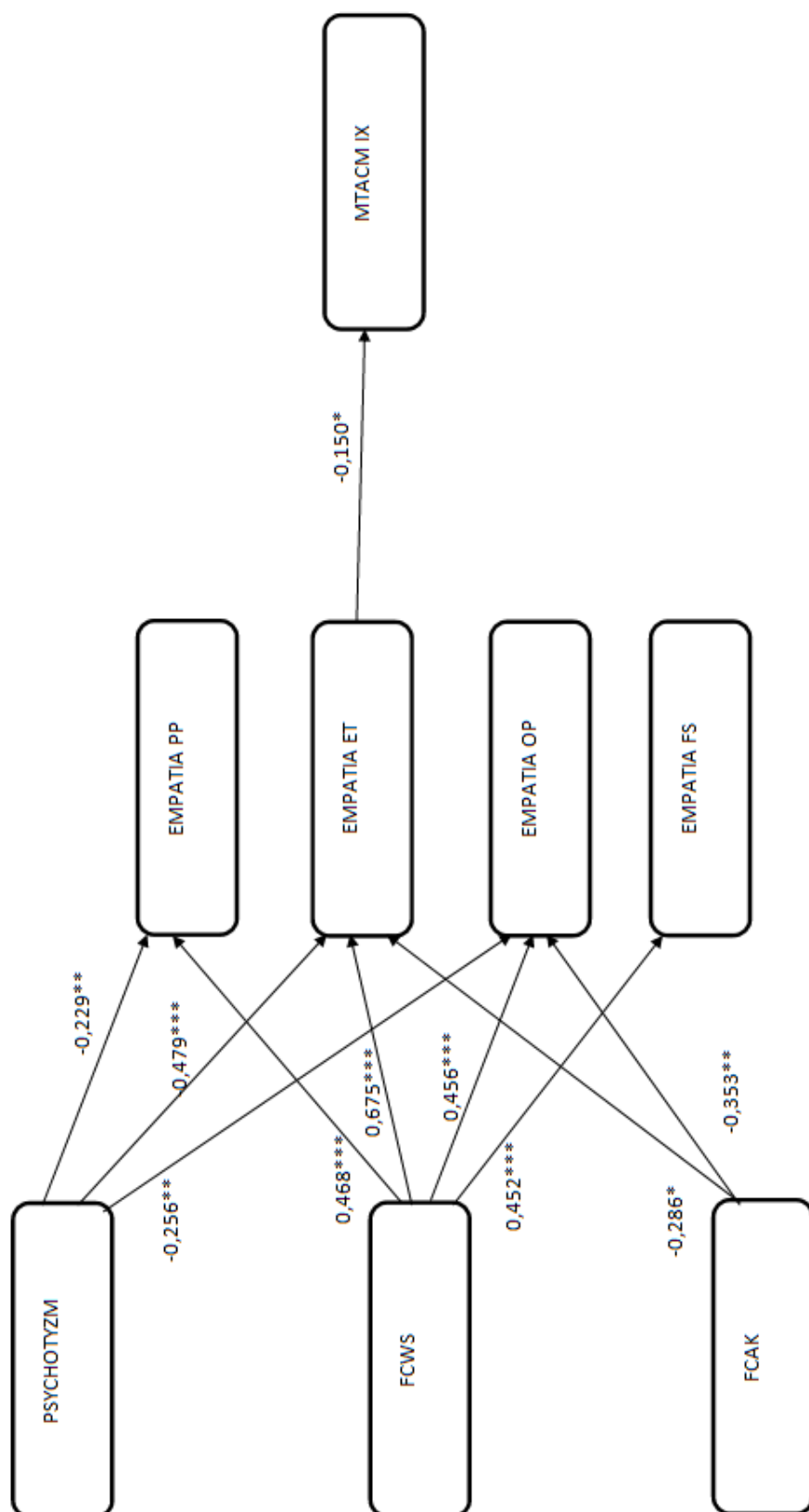
Ścieżka 2

Rycina 4. Model ścieżek (SEM) Grupy Kryterialnej (dla czytelności wykresu pominięto oznaczenia graficzne reszt). Zaprezentowano jedynie istotne współczynniki ścieżek, ($Chi^2=0,37$; $df=1$; $p>0,05$; $GFI=0,996$; $AGFI=0,967$) MODEL DOPASOWANY

W przypadku osób poprawnie uspołecznionych okres adolescencji jest również okresem walki o miejsce w hierarchii społecznej, w klasie, na podwórku czy w ramach pozalekcyjnych zajęć i kółek zainteresowań lub grup rówieśniczych. Zachowania ryzykowne kojarzone są z odwagą, siłą i dorosłością. Prowadzi to do gloryfikacji takich czynności i przypisywania wyższego statusu osobom, które nie boją się ich podejmować. Co więcej kultura popularna zawierająca coraz więcej takich elementów jak sporty ekstremalne, może stwarzać wrażenie, że efektywność zachowania jest elementem, który towarzyszy funkcjonowaniu dorosłych jednostek. Przypominamy w tym miejscu, że układy w grupie kryterialnej nie są naturalnie wytworzone a prezentowane dla wskazania odmienności w swoich podstawach w ramach osobowościowych struktur uspołecznienia. W dalszym ciągu utrzymuje się w mocy tendencja do zupełnej odmienności regulacji w obrębie tej grupy osób. Po raz kolejny mamy do czynienia z sytuacją w której regulacja następuje z niemal zupełnym pominięciem empatii. W tym przypadku podobnie jak poprzednio kluczową rolę odgrywa psychotyzm oraz aktywność, oddziałując dodatnio na oba asocjalne moduły. Przy czym część oddziaływania psychotyzmu na ryzykanctwo pro aktywne jest moderowana przez przyjmowanie perspektywy i tym samym zmniejszana. Jest to interesujący element ponieważ wskazuje na to, iż w przypadku osób poprawnie uspołecznionych to umiejętność osadzenia innego człowieka i jego zachowania w ramach obowiązujących zinternalizowanych norm może być podstawą do odstąpienia od wykorzystania nadarzającej się okazji. Wskazywać mogło by to na sytuację w której, z uwagi na poprawne socjalizowanie jednostka aktywna potrafi wyobrazić sobie siebie jako ofiarę (zgodnie ze stanem faktycznym, gdyż nie jest asocjalnym osobnikiem dla którego działalność przestępna jest codziennością). Równocześnie, interesujący jest fakt braku dominującego wpływu wrażliwości sensorycznej na emocjonalny komponent empatii to znaczy empatyczną troskę. Wpływ ten obserwujemy zarówno w zakresie osobistej przykrości jak i fantazjowania. Taki układ może wskazywać na poprawność tezy o mocnym odnoszeniu do siebie w sytuacjach opisywanych przez moduły poznawcze, zagrożenia i przyjmowania perspektywy ofiary. Jednocześnie warto wskazać na rolę perseweratywności i wytrzymałości z których każda wpływa dodatnio na jeden element regulacji asocjalnej (wytrzymałość na zorientowanie na wyróżnienie się a perseweratywność na impulsywno – dezadaptacyjna reaktywność). Mogą one pełnić rolę elementów redukujących lęk. W przypadku wytrzymałości poprzez większą pulę zasobów psychologicznych jaka w kontekście trudnych sytuacji dysponuje jednostka, a w przypadku perseweratywności poprzez wykonywanie określonej akcji kiedy jej status zmienia się z dozwolonej na ryzykowną zakazaną.

Ścieżka 3

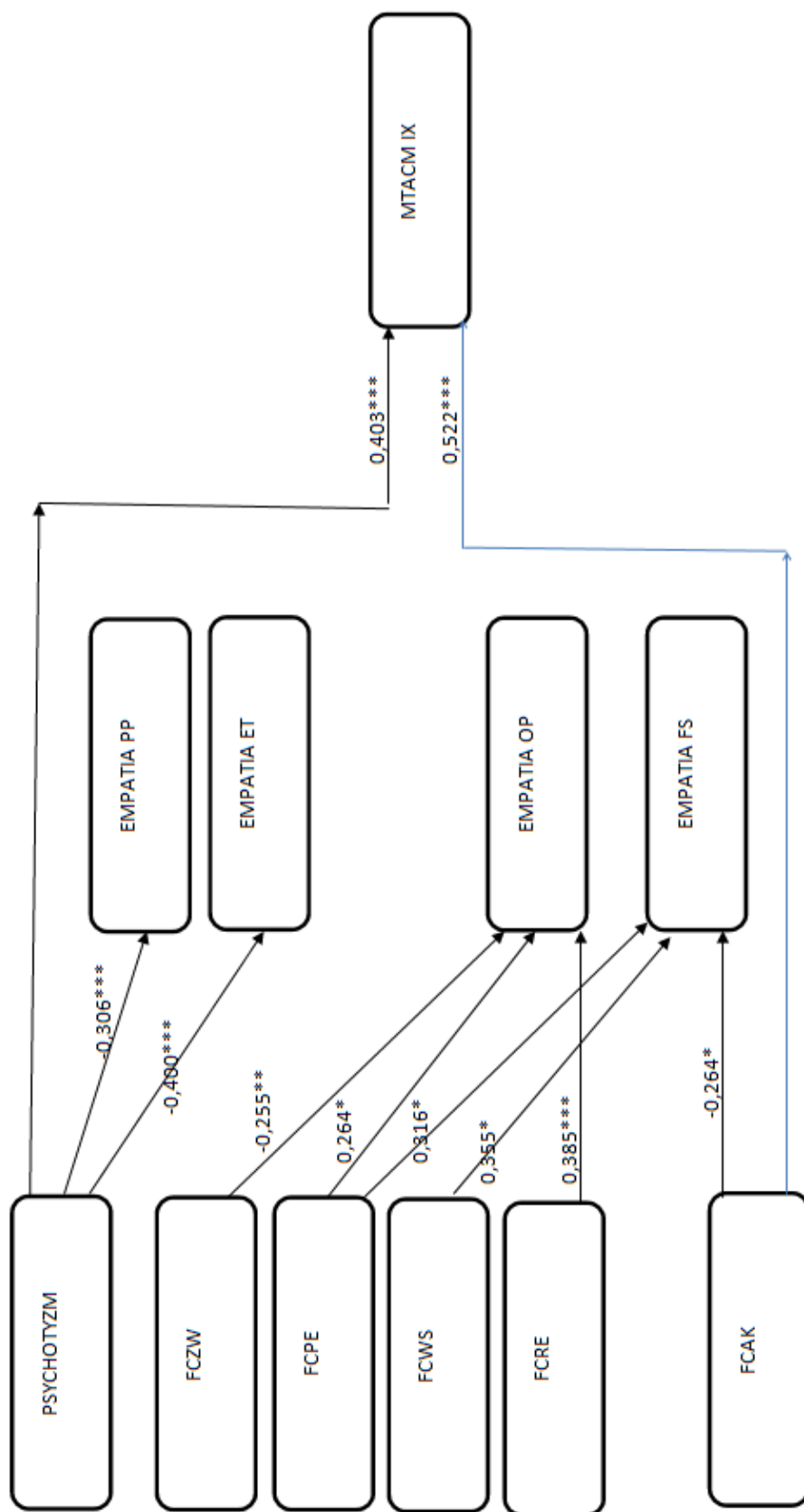
Rycina 5. Model ścieżek (SEM) Grupa Badawcza (dla czytelności wykresu pominięto oznaczenia graficzne rezakt). Zaprezentowano jedynie istotne współczynniki ścieżek. (Chi=1,61 ; df=7 ; p>0,05 ; GFI=0,995 ; AGFI=0,942) MODEL DOPASOWANY

Kolejny rodzaj regulacji jest szczególnie istotny bo obejmuje tak zwane ryzykanctwo proaktywne. Ten element regulacji zachowań społecznych jest bezpośrednio związany z aktywnym poszukiwaniem sytuacji i podejmowaniem ryzykownych – często przestępnych działań. W naszej analizie postanowiliśmy jego szczególną rolę podkreślić poprzez jego zupełnie samodzielne wyszczególnienie. W przypadku grupy badawczej asocjalnych nieletnich, wysokie nasycenie tym modułem poznawczym, może wskazywać na głęboką internalizację wzorców przestępczych w ramach personalnego systemu wartości jednostki. Wtedy zgodnie z teorią przestępczego stylu życia Glena Waltera przytoczoną w rozdziałach teoretycznych, aby funkcjonować w zgodzie ze sobą jednostka będzie poszukiwać działań asocjalnych nie tylko z tytułu instrumentalnych korzyści jakie ze sobą niosą, ale także budowania tożsamości i przy odpowiedniej internalizacji stanowić komponent sterujący jednostką. W odróżnieniu od innych modułów poznawczych ryzykanctwo proaktywne może być elementem autonomicznym generującym zachowania przestępne. W przypadku funkcjonalnych agend socjalizacyjnych, jednostka przejawiająca wysoki poziom aktywności tego modułu poznawczego napotykać będzie ograniczenia zewnętrzne zgodnie z koncepcjami kontroli społecznej opisanymi w części teoretycznej. Jest to szczególnie istotne w przypadku powoływania się na wadliwość samokontroli u nieletnich. W przypadku wyjątkowo głęboko zinternalizowanych komponentów przestępczego stylu życia, samokontrola będzie tylko pomagać w efektywnym popełnianiu przestępstw i aktywnym poszukiwaniu ku temu okazji.

Podobnie jak w przypadku wcześniejszych analiz wpływa na ten moduł w grupie nieletnich tylko i wyłącznie empatyczna troska. Ponownie hamowana przez aktywność i psychotyzm a wzmacniana przez wrażliwość sensoryczną. Co interesujące wpływ empatycznej troski po raz kolejny jest obligatoryjny i ani psychotyzm ani aktywność nie są samodzielnie na tyle silne aby całkowicie wykluczyć z procesu decyzyjnego element afektywny. Może to być podstawą do wniosku o wyjątkowej roli regulacji emocjonalnej w przestępczości nieletnich, nawet w obrębie takich modułów poznawczych Ułomnej Regulacji Osobowości Asocjalnej (UROA) jak omawiane ryzykanctwo proaktywne. Również interesujący jest zupełny brak wpływu fantazjowania, które mogłoby sprzyjać poszukiwaniu nowych lub niecodziennych okazji do popełniania czynów przestępnych. W otrzymanych rezultatach badawczych nic jednak nie przemawia za istnieniem takiego mechanizmu. Z oklei osobista przykrość, jako nie zaangażowana bezpośrednio w przedstawioną regulację po raz kolejny wskazuje na zupełnie inny charakter przeżyć będących udziałem jednostek asocjalnych w odróżnieniu od grupy kontrolnej.

Ścieżka 3

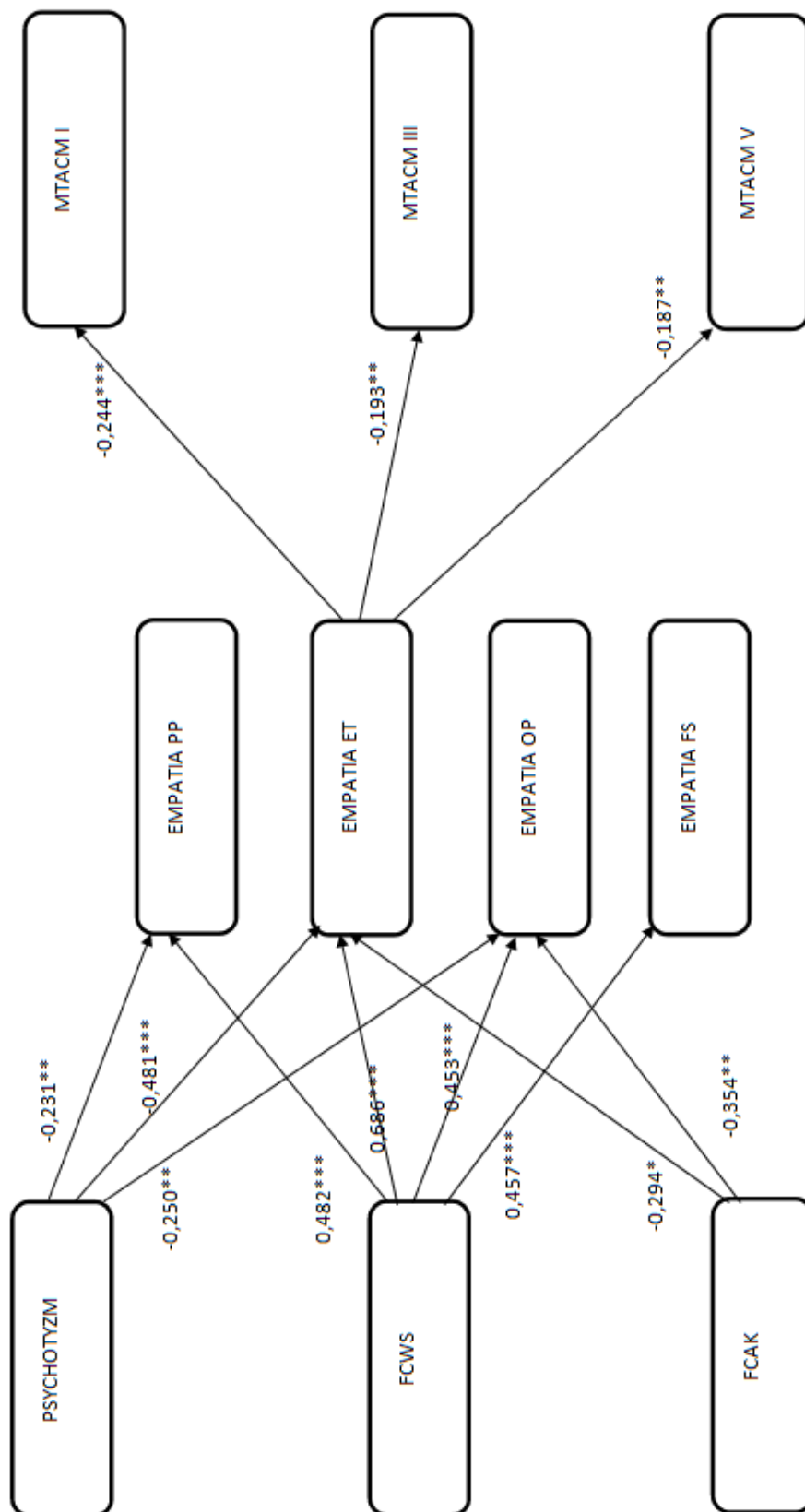
Rycina 6. Model ścieżek (SEM) Grupy Kryterialnej (dla czytelności wykresu pominięto oznaczenia graficzne resz). Zaprezentowano jedynie istotne współczynniki ścieżek, ($\chi^2=8,83$; $df=5$; $p>0,05$; $GFI=0,991$; $AGFI=0,856$) MODEL DOPASOWANY

W przypadku grupy poprawnie socjalizowanej ryzykanctwo proaktywne, może spełniać opisywane wcześniej role w zakresie budowania prestiżu i mieć charakter prospołeczny. Możemy sobie bowiem wyobrazić sytuację w której jednostka w celu obrony wartościowego dobra innej osoby ryzykuje swoje własne dobra w postaci np. zdrowia fizycznego. Naturalnie opisywany przez nas moduł regulacji UROA zawiera w swoim obrazie innego rodzaju zachowania, niemniej jednak konieczne jest podkreślenie, iż nie każde zachowanie ryzykowane musi mieć negatywne konotacje.

W grupie kryterialnej widać interesującą zależność w zakresie psychotyzmu, który wpływa hamująco na empatyczną troskę oraz przyjmowanie perspektywy, a jednocześnie jego działanie jest na tyle silne, że bezpośrednio wzmacnia tendencje do aktywnego poszukiwania zachowań ryzykowanych. Osobista przykrość z kolei jest wzmacniana przez reaktywność emocjonalną oraz perseweratywność a osłabiana przez wytrzymałość. Na fantazjowanie ma wpływ wzmacniający zarówno perseweratywność jak i wrażliwość sensoryczna natomiast hamujący aktywność. Aktywność bezpośrednio wzmacnia też sam moduł proaktywnego ryzykanctwa. Jest to kolejny przypadek, kiedy współwystępowanie tych dwóch parametrów, jest wystarczające aby pominąć komponenty empatyczne w podejmowaniu działania przez jednostkę poprawnie uspołecznioną.

Taki układ można interpretować jako jaskrawy przykład dominacji komponentów osobowościowych nad moderatorami wynikającymi z uspołecznienia jednostki. Empatia w regulacji nie pełni bowiem w tym module istotnej roli w grupie kryterialnej. Moduł jest na tyle mocny, iż bezpośrednio jest napędzany przez osobowościowe struktury uspołecznienia związane z psychotyzmem i aktywnością. Należy jednocześnie zaznaczyć, że ta konkretna obserwacja jest obarczona dużym ryzykiem z uwagi na specyficzne miejsce jakie pełnią pro aktywne ryzykowne zachowania asocjalne w życiu poprawnie socjalizowanych jednostek. Pojawienie się takich zachowań, jest bowiem oznaką, że jednostka przeżywa jakieś problemy, które nierozwiązane mogą prowadzić do pogłębienia tego typu regulacji i zejścia na drogę przestępczą. Ten moduł poznawczy zawiera bowiem komponent premedytacji i pewnej autonomii w wyborze konkretnego zachowania, z tego tytułu jego aktywacja będzie wskazówką, że jednostkę trzeba reinterpretować w zakresie jej miejsca w społeczności i środków jakie należy poświęcić na jej ochronę przed dalszym zmierzaniem w stronę przestępczego stylu życia. Warto przypomnieć istotnie niższy poziom tego modułu w grupach kontrolnych i badawczej.

Ścieżka 4

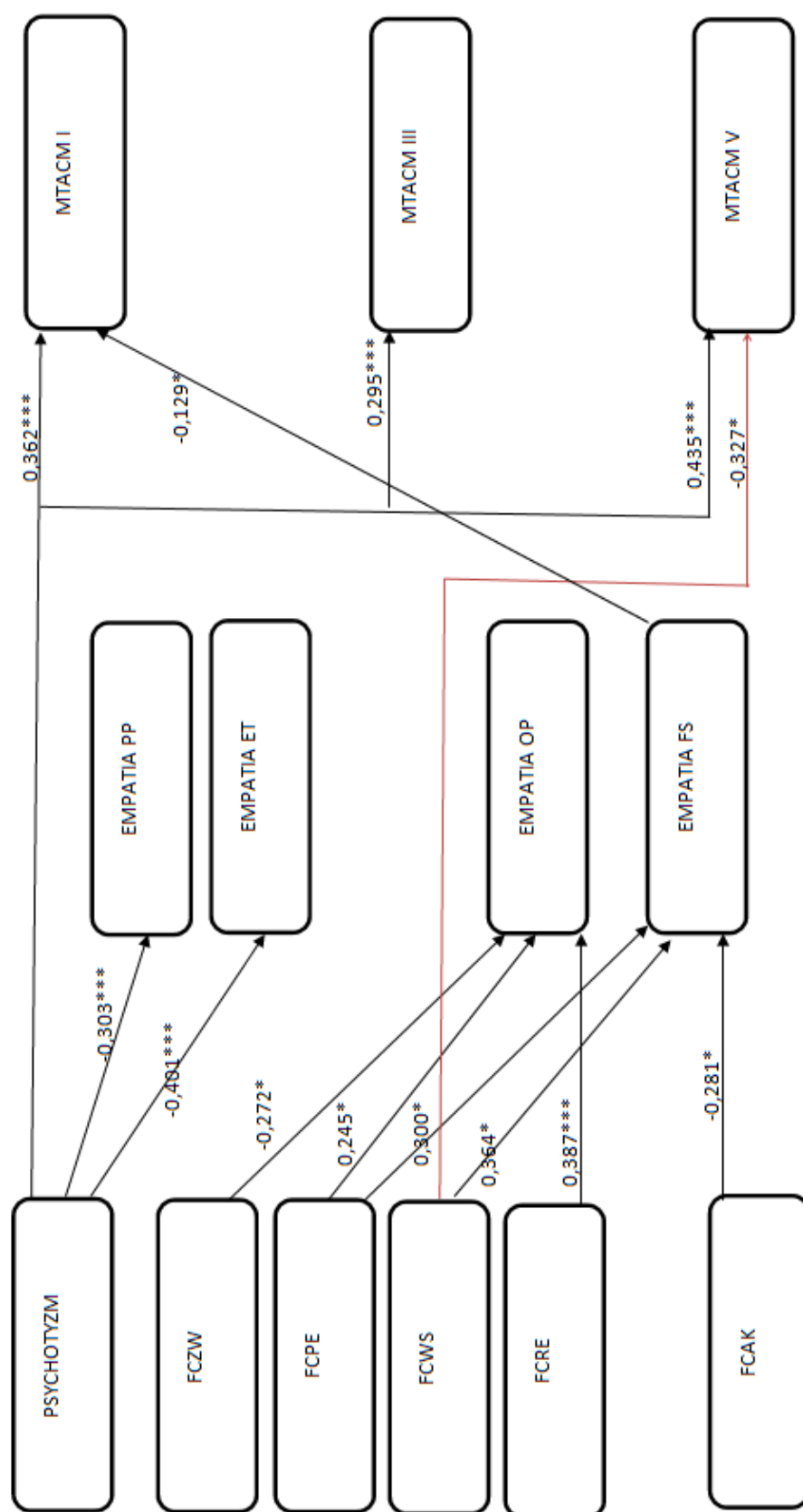

Rycina 7. Model ścieżek (SEM) Grupa Badawcza (dla czytelności wykresu pominięto oznaczenia graficzne reszt). Zaprezentowano jedynie istotne współczynniki ścieżek. (Cis=22,86 ; df=21 ; p>0,05 ; GFI=0,978; AGFI=0,889) MODEL DOPASOWANY

Przedostatnim układem który chcemy zaprezentować jest mechanizm składający się z modułu zorientowania na siłę, roszczeniowości oraz neutralizacji. W funkcjonowaniu w asocjalnych grupach podkulturowych, można wyróżnić w chwili obecnej dwa trendy. Jednym z nich jest grupa składająca się z równorzędnych członków z których każdy prezentuje taką samą wartość dla pozostałych i nie istnieją zależności wertykalne. Drugim jest klasyczna struktura gangu młodzieżowego w którym istnieje wewnętrzny krąg ważniejszych członków podejmujących decyzje i zewnętrzny aspirujący do przejścia do niego. Zorientowanie na siłę, roszczeniowość i neutralizacja to moduły dobrze oddające funkcjonowanie przestępcze w grupie rówieśniczej, gdzie z jednej strony mamy do czynienia z internalizacją norm przestępczych wyrażonych w roszczeniowości a z drugiej potrzebę zajmowania w tej hierarchii istotnego miejsca. Ten element licuje także z przedstawioną wcześniej koncepcją Farringtona, w której jak wspominaliśmy wcześniej autor wskazywał, iż większość przestępstw popełnianych w interesującym nas wieku ma charakter grupowy. Powyższy układ opisuje tedy sytuacje w której nieletni chce czuć się panem sytuacji, przewodzić grupie z uwagi na percypowane przez niego należne sobie miejsce na szczycie hierarchii wśród rówieśników a jednocześnie w dążeniu do tego stanu będzie on gotowy na popełnianie różnych transgresji, których zasadność będzie jednak w stanie wytłumaczyć sam przed sobą. Roszczeniowość i neutralizacja tworzy w tym kontekście naturalne połączenie. Młodzieżowe grupy asocjalne nie tylko skupiają aktywność jednostki, ale zgodnie z teorią Sutherlanda mogą również wpływać poprzez powiązania członków na formowanie się światopoglądu. Obraz rzeczywistości w której jednostce należy się określona pozycja i wiążące się z nią beneficja wraz z mechanizmami neutralizacji pozwalającymi na uśmierzanie racjonalnych przesłanek przeczących temu stanowisku jest w przypadku grup asocjalnych bardzo groźnym układem.

W zakresie regulacji mamy do czynienia ze znajomym systemem zależności – psychotyzm i aktywność wpływają hamująco na empatię i tylko i wyłącznie empatyczna troska hamuje te tendencje u asocjalnych nieletnich. Co interesujące jej działanie jest uniwersalne i dotyczy wszystkich 3 wymienionych modułów. Przy czym w stopniu największym zorientowania na siłę. Możliwe że jest to spowodowane faktem nakierowania owego modułu na świat zewnętrzny i w przypadku nieletnich wiązania się z przestępnymi drogami dochodzenia do owej pozycji.

Ścieżka 4

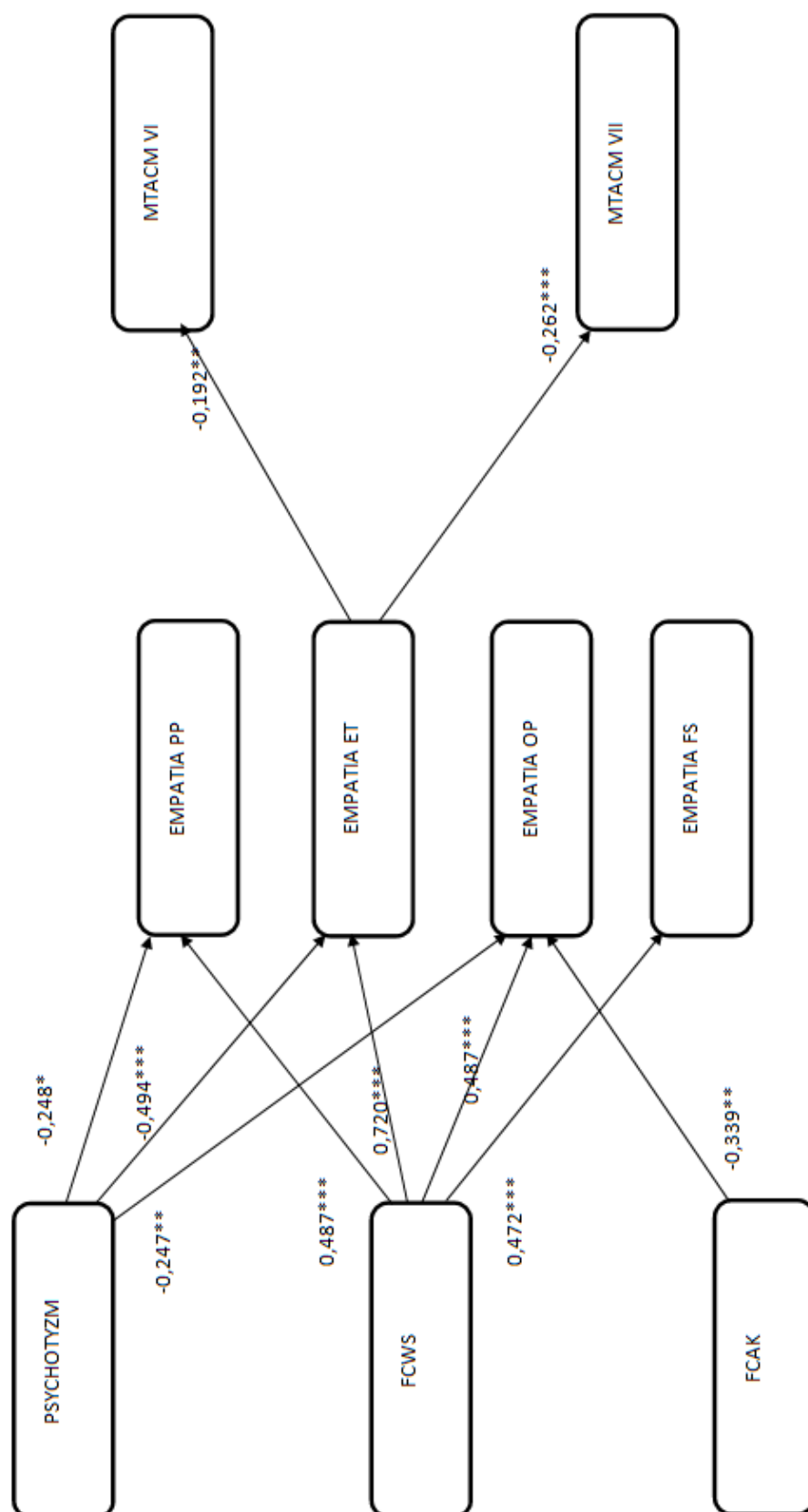

Rycina 8. Model ścieżek (SEM) Grupy Kryterialnej (dla czytelności wykresu pominięto oznaczenia graficzne reszt). Zaprezentowano jedynie istotne współczynniki ścieżek. (Chi=17,55; df=16; p>0,05; GFI=0,984; AGFI=0,897) MODEL DOPASOWANY

W grupie poprawnie uspołecznionych adolescentów układ ten może występować wśród osób nie parających się aktywnością przestępną, ale nastawionych na sukces życiowy i zdobywanie przewagi nad rówieśnikami. Młodzieżowe grupy istnieją naturalnie również wśród młodzieży o poprawnym przebiegu socjalizacji i dobra pozycja w nich zapewnia realizację bardzo istotnej potrzeby afiliacji. Stabilność takich grup oraz ich atrakcyjność pozwala przyciągać nowe jednostki i realizować zarazem część zadań rozwojowych wskazanych przez Havighurst'a. Wysoka pozycja w takiej grupie zapewnia jednostce możliwości decyzji dotyczących żywotnych kwestii funkcjonowania grupy a co za tym idzie buduje tożsamość i wzmacnia poczucie samoakceptacji. Jednocześnie roszczeniowość w ogólności jest cechą, która zdaje się być coraz popularniejszym składnikiem funkcjonowania jednostek i nieuzasadnione pretensje nie są same w sobie wyznacznikiem asocjalności.

W grupie kryterialnej układ zależności w obrębie tej ścieżki jest bardzo interesujący. Z jednej strony widzimy bardzo mocny hamujący wpływ psychotyzmu na poznawczy i afektywny komponent empatii a z drugiej jego bezpośrednie mocne oddziaływanie o charakterze wzmacniającym na moduł zorientowania na siłę. Przy czym oddziaływanie psychotyzmu konkuruje tutaj z hamującym wpływem fantazjowania. Ten wymiar empatii jest w części neutralizowany przez aktywność jednocześnie wzmacniany przez cechy temperamentalne perseweratywności i wrażliwości sensorycznej. Jest to jeden z nielicznych przypadków w którym fantazjowanie odgrywa bezpośrednią rolę we wpływie na moduły regulacyjne zachowań adolescentów. Przy czym wpływ ten jest hamujący, co może być swoistym zaskoczeniem, gdyż wydawać by się mogło, że bujna fantazja będzie stanowiła napęd do działań jednostki, która dzięki niej będzie w stanie wyobrazić sobie możliwe do osiągnięcia statusy i związane z nimi przyjemności. Kluczem może okazać się powtórzony układ cech wpływających na samo fantazjowanie w grupie kryterialnej. Po raz kolejny to wrażliwość sensoryczna i perseweratywność. Ta druga może w tym kontekście wskazywać iż treść owych fantazji ma więcej wspólnego z już raz przeżyтыми sytuacjami i stanami, które dzięki dużemu potencjałowi wrażliwości sensorycznej zostawiły mocny ślad pamięciowi a przez to przyczyniły się do wytworzenia mocnych reprezentacji poznawczych. Ta cecha temperamentu wpływa również samodzielnie hamująco na moduł neutralizacyjny. W ramach przywołanej w rozdziale teoretycznym teorii neutralizacji Matzy i Sykesa wskazywaliśmy na formy jakimi swoje czyny może usprawiedliwiać nieletni. Opisywany układ wskazuje, iż u poprawnie socjalizowanych jednostek wrażliwość sensoryczna utrudnia neutralizację bezpośrednio.

Ścieżka 5

Rycina 9. Model ścieżek (SEM) Grupa Badawcza (dla czytelności wykresu pominięto oznaczenia graficzne rezali). Zaprezentowano jedynie istotne współczynniki ścieżek, (Chi=22,46 ; df=14 ; p>0,05 ; GFI=0,976; AGFI=0,847) MODEL DOPASOWANY

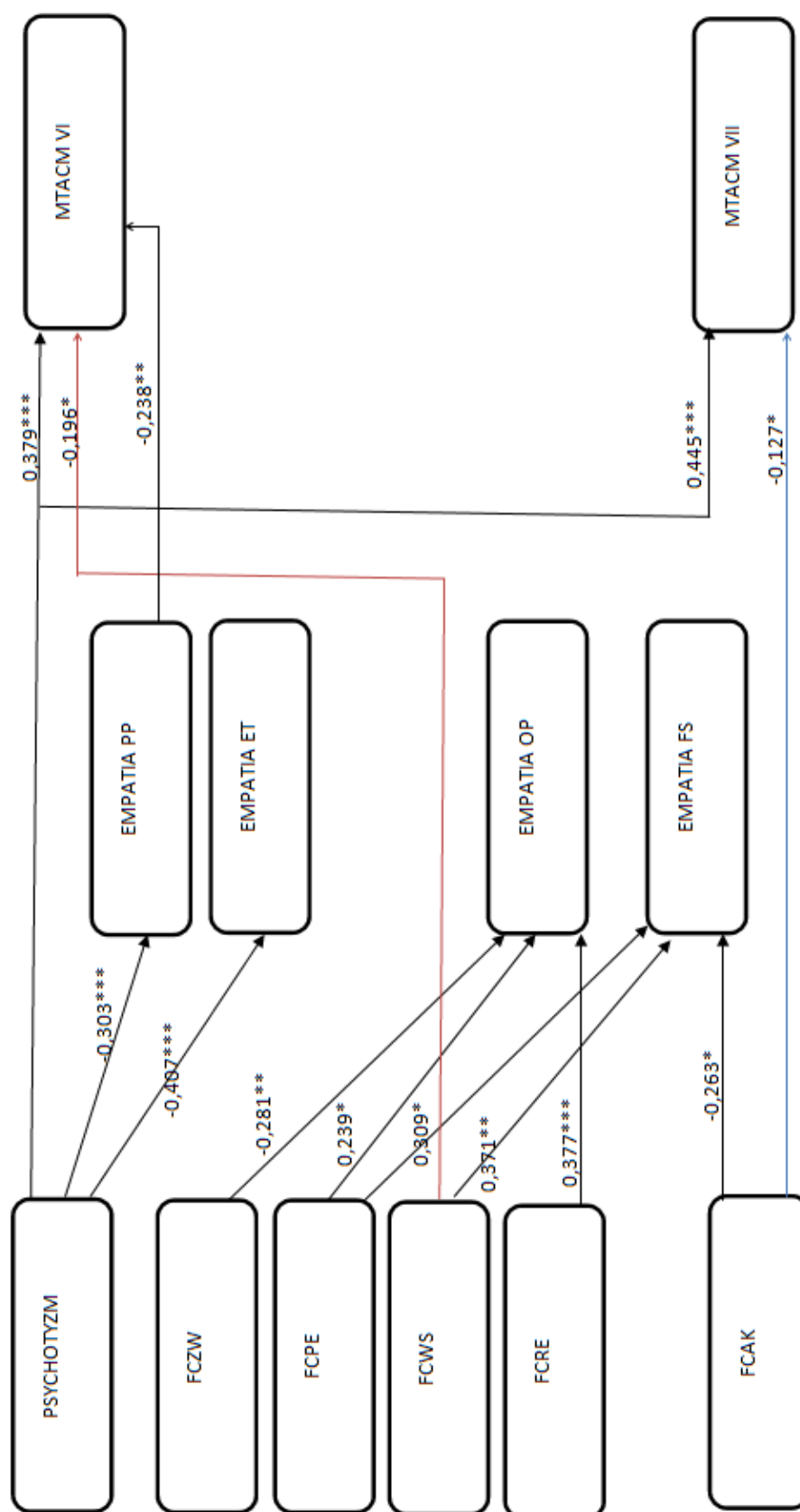

Ostatnim opisywanym przez nas układem modułów poznawczych jest ten zawierający w sobie składowe indolencji poznawczej oraz braku ciągłości w działaniu. Jest to układ, który sam w sobie bezpośrednio nie jest siłą sprawczą dla zachowań o charakterze asocjalnym. W przypadku nieletnich może on jednak powodować wystąpienie sytuacji z których jedynym wyjściem będzie działalność przestępcza. Osoby które przejawiają ten układ regulacyjny z jednej strony prezentują ograniczone kompetencje w zakresie postrzegania otaczającego świata w jego unikalnej złożoności a z drugiej strony nie potrafią utrzymać aktywności na poziomie koniecznym do zakończenia podjętego wysiłku. Taki stan rzeczy powodować może zaniedbania w zakresie osiągania poszczególnych zadań rozwojowych z jednej strony aż do bycia uciążliwością dla asocjalnej grupy podkulturowej z drugiej. Jednostka nie potrafi się zatroszczyć o własny interes i nie dba o niego w ogóle. Przekłada się to na spadek atrakcyjności otaczającego świata, który wydaje się nieletniemu niezrozumiały i wrogi a przez to może być traktowany jako uciążliwy.

Jednostka nie będzie się angażować w społeczne aktywności które mogłyby ją zgodnie z teorią zróżnicowanych powiązań wyciągnąć ze spirali asocjalności i dążenia do wytworzenia się przestępczego stylu życia. Zamiast tego będzie tkwić w marazmie, aż do momentu kiedy z uwagi na uszczuplone zasoby życie zmusi ją do podjęcia przestępnej aktywności celem przetrwania. Jako że większość działań o charakterze przestępnym, którymi trudnią się nieletni, jest prosta w założeniach i szybka w wykonaniu, jest to dla nieletniego przejawiającego ten układ regulacyjny korzystne z punktu widzenia obrazu siebie rozwiązanie. Co więcej jest również katalog transgresji, które jednostka może popełnić przez zaniechanie. Opisywany układ modułów sprzyjałby tymże ze szczególną mocą.

Jednocześnie warto podkreślić iż w przypadku tej regulacji – pomimo jej odmienności od pozostałych mamy do czynienia z takim samym układem regulacyjnym. Dodatkowo W tym przypadku istotną rolę gra jedynie psychotyzm i wrażliwość sensoryczna które oddziałując przeciwstawnie na empatyczną troskę powodują hamowanie w obydwu opisywanych modułach. Można powiedzieć, iż ten układ jest również swoistego rodzaju zaskoczeniem, gdyż moduły te wydawałoby się będą angażować poznawczy komponent. Okazuje się jednak, że w przypadku nieletnich czynniki poznawcze po raz kolejny ustępują afektywnym. O ile jest to sensowne w przypadku skali braku ciągłości w działaniu, gdzie emocjonalna reakcja na niepowodzenie może spowodować zaprzestanie wykonywania jakiejś czynności o tyle w przypadku indolencji poznawczej wskazuje to na skomplikowany mechanizm, którego naturę należałoby zbadać w odrębnym projekcie naukowym.

Ścieżka 5

Rycina 10. Model ścieżek (SEM) Grupy Kryterialnej (dla czytelności wyboru pominięto oznaczenia graficzne reszt). Zaprezentowano jedynie istotne współczynniki ścieżek, (Chi=12,50 ; df=10 ; p>0,05 ; GFI=0,988 ; AGFI=0,891) MODEL DOPASOWANY

W grupie młodzieży u której socjalizacja przebiegała poprawnie, indolencja poznawcza i brak ciągłości w działaniu, może nie mieć charakteru asocjalnego, ale prowadzić do sytuacji w których łatwiej o zetknięcie się z asocjalnością. Wypada tu wskazać, iż w tym wieku zgodnie z koncepcją Havighurst'a przedstawioną wcześniej, jednym z istotnych zadań które musi opanować każda jednostka jest nabranie odpowiedniego poziomu higieny osobistej, co będzie istotnie trudniejsze dla osób u których opisywane moduły przyjmują wysokie wartości. Jednocześnie osoba dotknięta tym problemem może zostać usuwana poza nawias grupy i zgodnie z teorią zróżnicowanych powiązań tracić oparcie w rówieśnikach, którzy mają na nią pozytywny wpływ. Układ ten będzie się również przekładał na niepowodzenia szkolne – a co za tym idzie na problem z konstytuowaniem się poczucia własnego sprawstwa i pozytywnej tożsamości, co w efekcie może nawet doprowadzić jak wcześniej wspominaliśmy, do stanu anomii. W tych okolicznościach jednostka może zacząć poszukiwać alternatywnych źródeł samookreślenia wybierając drogę przestępczą.

W przypadku analizy ścieżek dotyczących osób o normalnej regulacji osobowości, mamy do czynienia z dominującym wpływem psychotyzmu i aktywności oraz hamującym wpływem przyjmowania perspektywy i wrażliwości sensorycznej na brak ciągłości w działaniu. Co interesujące w przeciwieństwie do grupy badawczej mamy tutaj do czynienia z wpływem poznawczego komponentu empatii, ale nie na indolencję poznawczą a na brak ciągłości w działaniu.

Zasadniczo wszystkie przedstawione powyżej analizy prowadzą do jednej konkluzji wzmacniającej nasze dotychczasowe ustalenia badawcze oraz pozwalającej z większą pewnością udzielić odpowiedzi na część z pytań centralnych dla pracy. Nie ulega bowiem wątpliwości, że osobowościowe struktury uspołecznienia w ramach Normalnej Regulacji Osobowości (NRO) i Ułomnej Regulacji Osobowości Asocjalnej (UROA) wpływają na regulację zachowań społecznych w zupełnie odmienny sposób u nieletnich i u nieprzestępnym adolescentów. Różnice co wykazaliśmy w rozdziale wcześniejszym a potwierdziliśmy analizą ścieżek w tym rozdziale nie dotyczą tylko wykazanych w pierwszych sprawozdanych rozdziałach ogólnych zależności ilościowych. Asocjalność nieletnich stanowi własny, odrębny i unikalny mechanizm, który nie może być bezpośrednio relatywizowany do zachowań osób nie mających z przestępczością nic wspólnego. Jest to sygnalizowana wyraźnie i dobitnie przez Jana M. Stanika teza, która w tej pracy znalazła wymierne potwierdzenie w materiale empirycznym.

Rozdział 14. Ustalenia badawcze i wnioski

Po przeprowadzeniu interpretacji wyników badań w poprzednich rozdziałach przedstawimy teraz najważniejsze ustalenia badawcze i wnioski płynące z całokształtu naszego wysiłku badawczego. Będziemy posilkować się przywoływaniem wcześniej opisanych fragmentów a z racji oszczędności miejsca i przejrzystości wywodu zamiast przytaczać je w całości zamieścimy w stosownych miejscach odpowiednie odsyłacze.

W pierwszej kolejności chcielibyśmy wskazać na ustalenia dotyczące pierwszego z zadań badawczych jakie postawiliśmy sobie w tej pracy. Problemem centralnym był wpływ osobowościowych struktur uspołecznienia na zaburzenia regulacji zachowań społecznych nieletnich. Owe zaburzenia regulacji zachowań nieletnich wynikają z ukształtowania się w jednostkach popełniających na wczesnym etapie życia Ułomnej Regulacji Osobowości Asocjalnej. Jej strukturę przedstawił Profesor Jan M. Stanik a my za nim opisaliśmy w odpowiednim rozdziale teoretycznym. Przy użyciu testu badającego funkcjonowanie modułów poznawczych stanowiących centralne mechanizmy regulacyjne UROA dokonaliśmy pomiaru na grupie badawczej nieletnich i dzięki temu mogliśmy uzyskać jej strukturalno – funkcjonalny charakter opisany przez nas w rozdziale 12 niniejszej pracy. Rozwijając zagadnienie ustaliliśmy, dzięki zestawieniu odpowiedzi na dwa związane z wyżej wymienionym zadaniem pytania badawcze, że struktura owej regulacji zachowań społecznych nieletnich jest inna jakościowo od regulacji występującej u poprawnie uspołeczniionych jednostek. Stanowi to zdecydowanie o wartości merytorycznej pracy.

Nigdy wcześniej bowiem UROA nie była pod tym kątem eksplorowana. Do tej pory często określano braki w uspołecznieniu jako niskie poziomy poszczególnych podnoszonych przez konkretnych autorów parametrów. Nasze badania wykazały jednak, że ów różnica wynika z zupełnie innych mechanizmów w formie struktury modułów poznawczych odpowiedzialnych za zaburzenia w regulacji zachowania nieletnich. Prowadzi to do konkluzji, iż próba wyciągania wniosków dotyczących nieletnich w oparciu tylko i wyłącznie o informację na temat elementów sprawiających, że niektórzy ich rówieśnicy funkcjonują poprawnie, jest z góry skazana na niepowodzenie. Przekłada się to nie tylko na dalsze horyzonty badawcze, spośród których jeden z najważniejszych to rozpoznanie wewnętrznej struktury poszczególnych modułów UROA, ale także, a może przede wszystkim ma poważne implikacje resocjalizacyjne.

Idąc tym tropem docieramy do kolejnego zadania badawczego które postawiliśmy sobie w ramach naszej pracy. Założyliśmy zbadanie wpływu osobowościowych struktury społecznienia na zaburzenia regulacji zachowań społecznych nieletnich. W tym celu postawiliśmy przed sobą dwa konkretne pytania badawcze. Pierwsze z nich dotyczyło zależności pomiędzy osobowościowymi strukturami społecznienia a kształtowaniem się Ułomnej Regulacji Osobowości Asocjalnej (UROA), drugie natomiast tej samej zależności z tą różnicą, że w doniesieniu do Normalnej Regulacji Osobowości (NRO). W zakresie osobowości w ujęciu Eysencka od razu rzuca się w oczy różnicująca moc psychotyzmu, który w grupie badawczej osiągnął wartości istotnie większe niż we wszystkich pozostałych grupach kryterialnych czy samej grupie kontrolnej (patrz tabela 24 i tabela 30). Różnice w pozostałych cechach osobowości nie wskazywały na ich potencjał różnicujący w zakresie omawianego zadania badawczego. Było to potwierdzeniem zasadności zredukowania przez nas w modelu badawczych ilości cech osobowości w ujęciu Eysencka. W przypadku cech temperamentalnych, sytuacja miała się absolutnie odwrotnie. Istotne różnice pomiędzy grupami kontrolną i badawczą występowały w zakresie niemal wszystkich skal (patrz tabela 47). Co więcej, już na tym etapie obserwujemy ciekawą prawidłowość dotyczącą grupy badawczej a wynikającą z korelacji pomiędzy cechami temperamentu a osobowości. Okazało się bowiem, iż psychotyzm jest mocno ujemnie skorelowany z wrażliwością sensoryczną (patrz tabela 45). Wykorzystując teorię modelowania próbowaliśmy wyjaśnić ten fakt poprzez zwiększone możliwości percepcyjne osób o wysokiej wrażliwości sensorycznej, które skutkują lepszą obserwacją modelowanego zachowania a co za tym idzie szybszą i głębszą jego internalizacją. Pozytywną rolę wrażliwości sensorycznej potwierdziła analiza korelacji cech temperamentu ze stylami funkcjonowania interpersonalnego, w której korelowała ona pozytywnie ze wszystkimi prospołecznymi stylami funkcjonowania (patrz tabela 42). W tym samym czasie psychotyzm korelował w grupie badawczej z dokładnie tymi samymi skalami, tyle że w sposób odwrotny (patrz tabela 38). Najciekawszy obraz wynika z korelacji temperamentu z poznawczymi modułami w koncepcji UROA (tabela 43). Okazuje się, że tylko wrażliwość sensoryczna jest uniwersalnie odwrotnie skorelowana z niemal wszystkimi modułami poznawczymi Ułomnej Regulacji Osobowości Asocjalnej. Zdaje się to potwierdzać bardzo istotną rolę jaką przypisaliśmy tej cesze podczas analiz korelacyjnych w poprzednich rozdziałach. Brak jednoznacznej dominacji cech osobowości i temperamentu w zakresie korelacji z modułami UROA oraz stylami funkcjonowania interpersonalnego w NRO, może świadczyć o komponencie środowiskowym, którego wpływ powinien stać się elementem dalszych dociekań w obrębie poruszanej problematyki.

Trzecie zadanie badawcze dotyczyło uspołecznienia, którego wyrazem może być empatia, w odniesieniu do moderacji powstawania poznawczych modułów asocjalnych Ułomnej Regulacji Osobowości Asocjalnej (UROA). Nasze dociekania dotyczyły zależności pomiędzy empatią a zmiennymi temperamentalnymi, stylami funkcjonowania interpersonalnego i finalnie modułami poznawczymi koncepcji UROA.

Pierwsze obserwacje dotyczące tego problemu poczyniliśmy, już na etapie analiz korelacyjnych. Różnice w zakresie średnich w skalach empatii pomiędzy grupami kontrolną a badawczą są ewidentnie istotne statystycznie (patrz tabela 23) co pozwalało nam sądzić iż empatia może mieć istotny wpływ modyfikujący na zaburzenia regulacji zachowań społecznych. Ponad to wskazując w interesującej nas grupie nieletnich dodatnie korelacje pomiędzy wszystkimi wymiarami empatii a wrażliwością sensoryczną, potwierdziliśmy istotność tego układu dla ewentualnego wpływu na moduły poznawcze UROA. Jednocześnie, pomimo ubogiej liczby korelacji w cechami temperamentalnymi w grupie badawczej nieletnich, empatia okazała się korelować dodatnio w zakresie wielu stylów funkcjonowania interpersonalnego, określanym mianem prospołecznych (patrz tabela 21). Co szczególnie ciekawe w tym samym miejscu wykazaliśmy dodatnie korelacje pomiędzy wymiarami empatii a pesymizmem, co może świadczyć o tym, iż w grupie nieletnich empatia pełni rolę przeszkadzającą w adaptacji do otaczających warunków i nie pomaga jednostce asocjalnej. Najistotniejszy jednak wniosek płynie z korelacji pomiędzy modułami poznawczymi UROA a empatią (tabela 22). Okazuje się bowiem, iż skale empatii niemal uniwersalnie istotnie koreluje ujemnie ze modułami poznawczymi UROA. Stanowiło to dla nas wskazówkę dla dalszych dociekań, które zaowocowały analizą ścieżek z założeniem mediacyjnego wpływu empatii. Przeprowadzona i opisana szczegółowo w rozdziale trzynastym procedura statystyczna doprowadziła do sformułowania wniosku o realnej roli konkretnego komponentu empatii na badane przez nas zjawisko. Wykazaliśmy bowiem, że pomiędzy osobowościowymi strukturami uspołecznienia, na które składały się wskazane przez nas cechy osobowości i temperamentu a modułami Ułomnej Regulacji Osobowości Asocjalnej (UROA), rolę mediacyjną pełni w empatia. W grupie nas interesującej, to znaczy asocjalnych nieletnich można tą obserwację ukonkretnić wskazując na znaczenie afektywnego komponentu empatii, to znaczy empatycznej troski, który niemal we wszystkich ścieżkach wykazywał właściwości moderujące. Jest to ustalenie bardzo istotne z uwagi na praktyczne walory niniejszej pracy. Przekłada się ono bezpośrednio na zalecenia praktyczne dotyczące projektowania programów resocjalizacyjnych w placówkach gdzie przebywają nieletni.

Oprócz opisanych powyżej głównych ustaleń badawczych wynikających z zadań postawionych sobie w fazie koncepcyjnej powstawania niniejszej rozprawy, poczyniliśmy kilka ciekawych spostrzeżeń pobocznych, wynikających między innymi z umieszczenia w modelu zmiennej agresji jako elementu kontrolnego. W trakcie planowania badań otrzymaliśmy od Dyrektorów Zakładów Poprawczych informację, iż najlepsza probierz szczerości nieletnich to fakt przyznania się przez nich do zachowań agresywnych. Umieszczając skalę agresji w naszym badaniu wyraźnie wskazaliśmy, iż tematyka agresji wśród nieletnich jest tak szeroka, że próba jej podjęcia w ramach tej pracy byłaby z góry skazana na niepowodzenie. Niemniej jednak otrzymaliśmy w analizie istotności różnic statystycznych pomiędzy grupami (tabela 67) wyniki, które potwierdziły trafność doboru poszczególnych grup, wykazując znaczne różnice w poziomie agresji w obrębie wszystkich jej elementów. Co więcej wykazaliśmy pewne punkty styczne na pograniczu NRO i UROA. Widać wyraźnie (tabela nr 80), iż styl buntowniczo – podejrzliwy, koreluje dodatnio z większością modułów poznawczych UROA. Jest to naturalna zależność wskazująca na jednostkę, która w ramach NRO ma problemy z funkcjonowaniem i szuka alternatyw, zgodnie z koncepcją Mertona przedstawioną w rozdziale teoretycznym.

Ostatecznie nasze ustalenia badawcze rozstrzygnęły o przydatności empirycznej koncepcji UROA w opisywaniu zaburzeń regulacji zachowań społecznych nieletnich. Ustaliliśmy jakie osobowościowe struktury uspołecznienia mają na nią wpływ, oraz co ów wpływ modyfikuje. W dalszym horyzoncie czasowym należy oczekiwać kolejnych badań posługujących się koncepcją Ułomnej Regulacji Osobowości Asocjalnej, jako drogowskazem umożliwiającym eksplorację i opisywanie rozmaitych form asocjalnej aktywności. Następnym krokiem, który należy podjąć jest rozpatrzenie, co dzieje się z UROA w populacji dorosłych skazanych na karę pozbawienia wolności, oraz jak ten model regulacji sprawdza się w przypadku opisywania zachowań asocjalnych nieletnich dziewcząt. Należy też wysnuć wnioski płynące z udowodnionej w niniejszej pracy, unikalnej roli empatycznej troski jako elementu hamującego asocjalne zachowania nieletnich. Możliwe, że programy korekcyjne zawierające w sobie komponent stymulujący ten afektywny wymiar empatii a zarazem wspomagający wrażliwość sensoryczną, byłyby bardziej efektywne i prowadziły do szybszej i pełniejszej reintegracji asocjalnych nieletnich w poczet społeczeństwa. Autor niniejszej pracy ufa, iż dostarczy ona wartościowych informacji, które po refleksji zostaną wykorzystane w praktyce pracy z nieletnimi.

Bibliografia

1. Adamski, F. (2002). *Rodzina, wymiar społeczno – kulturowy*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego
2. Agnew, R. (1989). A longitudinal test of revised strain theory. *Journal of Quantitative Criminology*, 5(4), s. 373 - 387
3. Agnew, R. (1992). Foundation for a general strain theory of crime and delinquency. *Criminology*, 30, s. 47-87
4. Agnew, R. (1994). Delinquency and the desire for money. *Justice quarterly*. 11(4), s. 411-427
5. Akers, R. (2004). *Criminological Theories: Introduction, Evaluation and Application*. Los Angeles: Roxbury Publishing.
6. Akers, R., Sellers C. (2008). *Criminological Theories: Introduction, Evaluation, and Application*. Los Angeles: Roxbury
7. Aronson E. (1998). *Człowiek istota społeczna*. Warszawa: PWN.
8. Bałandynowicz, A. (2005). Środowisko rodzinne a zachowania dewiacyjne dzieci i młodzieży. *Problemy Alkoholizmu*, 1, s. 4 – 12.
9. Bandura, A. (1999). Social cognitive theory: An agentic perspective. *Asian Journal of Social Psychology*, 2, s. 21-41.
10. Bandura, A. (2007). *Teoria społecznego uczenia się*. Warszawa: PWN
11. Bandura, A., Walters, R. H. (1968). *Agresja w okresie dorastania. Wpływ praktyk wychowawczych i stosunków rodzinnych*. Warszawa: PWN.
12. Bargh, J. A., Chen, M., Burrows, L. (1996). Automaticity of social behavior: direct effects of trait construct and stereotype-activation on action. *Journal of Personality and Social Psychology* 71(2), s. 230-244.
13. Bargh, J. A., Ferguson, M. J. (2000). Beyond behaviorism: On the automaticity of higher mental processes. *Psychological Bulletin*, 126(6), s. 925-945.
14. Bargh, J. A., Chartrand, T. 1. (1999). The unbearable automaticity of being. *American Psychologist*, 54, s. 462-479.
15. Bargh, J.A. (1999). Automatyzmy dnia powszechnego. *Czasopismo Psychologiczne*, 5, 209-256.
16. Bartmiński, J. (2009). *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
17. Bartollas, C., Miller, S. J., Dinitz, S. (1976). *Juvenile victimization: The institutional paradox*. New York: John Wiley
18. Batson, C. D. (1991). *The altruism question: Toward a social-psychological answer*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
19. Batson, C. D., Ahmad, N., Yin, J., Bedell, S. J., Johnson, J. W., Templin, C. M., Whiteside, A. (1999). Two threats to the common good: Self-interested egoism and empathy induced altruism. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25, s. 3-16.
20. Batson, C. D., Shaw, L. L. (1991). Evidence for altruism: Toward a pluralism of prosocial motives. *Psychological Inquiry*, 2, s. 107-122.

21. Bee, H. (2007). *Psychologia rozwoju człowieka*. Poznań: Zysk i Ska.
22. Bernburg, G., Thorlindsson, T. (1999). Adolescent violence, social control, and the subculture of delinquency: Factors related to violent behavior and nonviolent delinquency. *Youth & Society*, 30(4), s. 445-460.
23. Bielicki, E. (1980). *Determinanty funkcjonowania podkultur przestępczych a proces resocjalizacji*. Bydgoszcz: WSP.
24. Birch, A., Malim, T. (2002). *Psychologia rozwojowa w zarysie - od niemowlęstwa do dorosłości*. Warszawa: PWN.
25. Blackburn, R. (1997). *The psychology of criminal conduct*. Chichester: Wiley.
26. Błachut, J., Gaberle, A., Krajewski, K. (2006). *Kryminologia*. Gdańsk: Arche.
27. Bojarski, T. (2001). Podstawowe założenia traktowania nieletnich w świetle ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz aktualnych potrzeb W: T. Bojarski, E. Skrętowicz (red.), *Teoretyczne i praktyczne problemy stosowania ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
28. Brown, R. (2006). *Procesy grupowe: dynamika wewnątrzgrupowa i międzygrupowa*. Gdańsk: GWP.
29. Brycz, H. (2004) *Trafność spostrzegania własnych i cudzych zachowań*. Kraków: Oficyna Wydawnicza IMPULS.
30. Brzezińska, A. (2000). *Społeczna psychologia rozwoju*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
31. Brzeziński, J. (1996). *Metodologia badań psychologicznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
32. Burke, R. H. (2008). *Young People, Crime and Justice*. Devon: Willan Publishing.
33. Buss, A., Perry, M. (1992). The Aggression Questionnaire. *Journal of Personality and Social Psychology*, 6, s. 452-459.
34. Canter, D., Zukauskienė, R. (2008). *Psychology and Law, bridging the gap*. Farnham: Ashgate.
35. Cekiera, C. (1979). Pojęcie i formy nieprzystosowania społecznego. *Zagadnienia Wychowawcze, a Zdrowie Psychiczne*, 5, s. 7-19.
36. Cialdini, R. (2002). *Psychologia Społeczna*. Gdańsk: GWP.
37. Cichoń, W. (1996). *Wartość, człowiek, wychowanie. Zarys problematyki aksjologiczno-wychowawczej*. Kraków: Wydawnictwo UJ
38. Ciosek, M. (1995). Przestępczość jako styl życia, czyli Glena Waltersa próba integracji różnych modeli przestępczości. *Przegląd Więziennictwa Polskiego*, 11, s. 21-33.
39. Clarke, D. (2005). *Zachowania prospołeczne i antyspołeczne*. Gdańsk: GWP.
40. Cottle C, Lee R., Heilbrun K (2001). The prediction of criminal recidivism in juveniles: A meta-analysis. *Criminal Justice and Behaviour*, 28(3), s. 367-394.
41. Czyżowska, D. (1993). Środowiskowe uwarunkowania społeczno-moralnego rozwoju w koncepcji L. Kohlberga. *Zeszyty Naukowe UJ, Prace Psychologiczne*, Zeszyt 8.
42. Czyżowska, D. (2008). O celach i granicach rozwoju moralnego. *Analizy i Egzystencja* 8, s. 115-131.
43. Hart, D. (red.), *Morality in everyday life: Developmental perspective*. New York: Cambridge.

44. Damasio, A. (2003). Feeling of emotion and the self. *Annals of New York Academy of Science*, 1001, s. 253-261.
45. Davis, M. H. (1983). Measuring individual differences in empathy: Evidence for a multidimensional approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44, s. 113-126.
46. Davis, M. H. (1999). *Empatia. O umiejętności współodczuwania*. Gdańsk: GWP.
47. Deater-Deckard, K., Dodge, K.A., Bates, J.E., Petit, G.S. (1998). Multiple-risk factors In the development of externalising problems: group and individual differences. *Development and Psychopathology*, 10, s. 469-493
48. Depoi, E., Gilson, S. (2012). *Human behavior theory and applications*. London: SAGE.
49. Drwal, R. (1981). *Osobowość wychowanków zakładów poprawczych*. Wrocław: Ossolineum.
50. Drwal, R. (1993). Percepcja ważności i realizacji zadań rozwojowych przez dorastających. W: Z. Smoleńska (red.), *Badania nad rozwojem w okresie dorastania*. Warszawa: PAN
51. Durkheim, È.(1999). *O podziale pracy społecznej*. Warszawa: PWN.
52. Durkheim, È.(2006). *Samobójstwo. Studium z socjologii*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
53. Duska, R., Whelen, M. (1975). *Moral Development: A Guide to Piaget and Kohlberg*. New York: Paulist.
54. Dutton., K. (2012). *The Wisdom of Psychopaths: What Saints, Spies and Killers can teach us about success*. New York: Scientific American.
55. Erikson, E. (2002). *Dopełniony cykl życia*. Poznań: Poznańska Drukarnia Naukowa.
56. Eysenck, H. J. (1964). *Crime and personality*. Boston: Houghton Mifflin.
57. Eysenck, H. J. (1971). *Sens i nonsens w psychologii*. Warszawa: PWN.
58. Eysenck, H. J. (1976). *Psychoticism as a dimension of personality*. London: Hodder & Stoughton.
59. Eysenck, H. J. (1996). Personality and crime: Where do we stand. *Psychology, Crime & Law*, 2, s. 143-152.
60. Eysenck, H. J., Gudjonsson, G. H. (1989). *The causes and cures of criminality*. New York: Plenum.
61. Farrington, D., Coid, J. (2003). *Early Prevention of Adult Antisocial Behaviour*. Cambridge: Cambridge University Press.
62. Farrington, D. (2005). Childhood origins of antisocial behavior. *Clinical Psychology and Psychotherapy*, 12, s. 177-190.
63. Fatyga, B., Szymańczak, M. (red.) (1995). *Raport o młodzi*. Warszawa: Interpress.
64. Ferguson, G. A., Takane, Y. (1997). *Analiza statystyczna w psychologii i pedagogice*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
65. Filar, M. (red.) (2014) *Kodeks karny. Komentarz*. Warszawa: Wolters Kluwer.
66. Flouri, E. (2004). Exploring the relationship between mothers' and fathers' parenting practices and children's materialist values. *Journal of Economic Psychology*, 25, s. 743–752.

67. Fogassi, L. (2005). Parietal lobe: From action organization to intentional understanding. *Science*, 308, s. 662-667.
68. Frączek, A. (1979). Czynności agresywne jako przedmiot studiów eksperymentalnej psychologii społecznej. W: A. Frączek (red.) *Studia nad psychologicznymi mechanizmami czynności agresywnych*. Wrocław: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
69. Frączek, A., Zumkley, H. (1993). *Socjalizacja a agresja*. Warszawa: IPs PAN WSPS.
70. Furmańska, E. (2001). Samoocena i samoakceptacja we wczesnej adolescencji. *Edukacja i dialog*, 1, s. 24-29.
71. Gaberle, A. (1993). *Patologia społeczna*, Warszawa, Wydawnictwo Prawnicze
72. Glueck, S., Glueck, E. (1950). *Unravelling juvenile delinquency*. New York: Commonwealth Fund.
73. Gołąb, A. (1979). Problemy psychologii moralności. W: H. Jankowski (red.), *Etyka*. Warszawa: PWN
74. Gołąb, A. (1999). *Selektywne zapamiętywanie informacji jako wskaźnik postaw moralnych*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
75. Gołąb, A., Reykowski, J. (1985) *Studia nad rozwojem standardów ewaluacyjnych*. Wrocław: Ossolineum.
76. Goocher, B.E. (1994). Some comments on the residential treatment of juvenile sex offenders. *Child and Youth Care Forum*, 23(4), s. 243-250.
77. Gottfredson, M, Hirschi, T. (1990). *A General Theory of Crime*. Stanford: Stanford University Press.
78. Górecki, P., Stachowiak, S. (2005). *Ustawa o Postępowaniu w Sprawach Nieletnich, Komentarz*. Kraków: Zakamycze.
79. Grzegorzewska, M. (1964). *Pedagogika Specjalna*. Warszawa: PWN.
80. Grześkowiak, A. (1984). Reforma postępowania z nieletnimi. Uwagi ogólne na temat materialno prawnych rozwiązań ustawy z 26 X 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, SP 1984, z.1- 2 s. 229.
81. Gurycka, A. (1994). *Reprezentacja świata w umysłach młodzieży*. Warszawa: Pracownia wydawnicza PTP.
82. Hall, C. S., Lindzey, G. (1990). *Teorie osobowości*. Warszawa: PWN.
83. Hałas, E., Konecki, K. (2005). *Konstruowanie jaźni i społeczeństwa. Europejskie warianty interakcjonizmu symbolicznego*. Warszawa: Scholar.
84. Hare, R. (2007). *Psychopaci są wśród nas*. Kraków: Znak.
85. Hare, R., Neumann, C. (2008). Psychopathy as a clinical and empirical construct. *Annual Review of Clinical Psychology*, 4, s. 217-246.
86. Harwas – Napierała, B., Trempała, J. (2000). *Psychologia rozwoju człowieka*. Tom 2. Warszawa: PWN.
87. Havighurst, R.J. (1981). *Developmental Tasks and Education*. New York: Mc Kay.
88. Hawkins, J. D., Brown, E. C., Oesterle, S., Abbott, R. D., Catalano, R. F. (2008). Early effects of communities that care on targeted risks and initiation of delinquent behavior and substance use. *Journal of Adolescent Health*, 43(1), s. 15-22.
89. Haynie, L., Osgood, W. (2005). Reconsidering peers and delinquency: how do peers matter? *Social Forces*, 84(2), s. 1107-1128

90. Hickok, G. (2009). Eight problems for the mirror neuron theory of action understanding in monkeys and humans. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 21(7), s. 1229-1243.
91. Hirschi, T. (1969). *Causes of delinquency*. Berkeley: University of California Press.
92. Hodges, S. D., Kiel, K. J., Kramer, A. D. I., Veach, D., Villanueva, B. R. (2010). Giving birth to empathy: The effects of similar experience on empathic accuracy, empathic concern, and perceived empathy. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 36(3), s. 398-409.
93. Hoffman, L. (2000). *Empathy and moral development: Implications for caring and justice*. New York: Cambridge University Press.
94. Hoffman, M. L. (2006). *Empatia i rozwój moralny*. Gdańsk: GWP.
95. Hoffmann, J.P., Miller, A. (1998). A Latent Variable Analysis of Strain Theory *Journal of Quantitative Criminology*, 14, s. 83-110
96. Holt, T., Bossler, A., May, D. (2011). Low self-control, deviant peer associations, and juvenile cyberdeviance. *The American Journal of Criminal Justice*, 37(3), s. 396-412.
97. Hornowska, E. (2007). *Testy psychologiczne. Teoria i praktyka. T. 6*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „SCHOLAR”.
98. Howe, C. J., Tolmie, A. (2003). Group work in primary school science: discussion, consensus and guidance from experts. *International Journal of Educational Research*, 39, s. 9-34.
99. Howell, J. C., Egley, A., Jr. (2005). Moving risk factors into developmental theories of gang membership. *Youth Violence and Juvenile Justice*, 3(4), s. 334-354.
100. Jarymowicz, M. (1983). Różnicowanie „ja-inni” i funkcjonowanie w świecie społecznym. W: J. Jarymowicz, Z. Smoleńska (red.), *Poznawcze regulatory funkcjonowania społecznego*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
101. Jarymowicz, M. (red.) (2002). *Poza egocentryczną perspektywą widzenia siebie i świata: prace Zespołu Badań nad Tożsamością Wydziału Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
102. Jarymowicz, M., Ohme, R. K. (red.) (2003). *Automatyzmy w regulacji psychicznej: nowe perspektywy*. Warszawa: Wydaw. Instytutu Psychologii PAN: Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej
103. Jessor, R. (1998). *New perspectives on adolescent risk behaviors*. New York: Cambridge University Press.
104. Jodłowska, B. (red.) (2002). *Dziecko w kręgu wychowania*. Kraków: Wyd. UJ.
105. John – Borys, M. (1994). *Dorastający w relacjach ze światem*. Katowice: Wyd. UŚ.
106. Junger - Tas, J. (1996). Youth and violence in Europe. *Studies on Crime and Crime Prevention*, (5)1, s. 31-58.
107. Junger, M., Marshall, I. (1997). The interethnic generalizability of social control theory: An empirical test. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 34, s. 79-112.
108. Juszczuk, S. (2011). Polska rzeczywistość edukacyjna w sytuacji zmiany społecznej, W: S. Juszczuk, M. Kisiel, A. Budniak (red.), *Pedagogika przedszkolna*

i wczesnoszkolna w sytuacji zmiany społecznej, kulturowej i oświatowej. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

109. Kawula, S., Machel, H. (red.) (1996). *Młodzież a współczesne dewiacje i patologie społeczne: diagnoza, profilaktyka, resocjalizacja*. Toruń: Wydaw. Adam Marszałek.
110. Kelman, H. (1973). Violence Without Moral Restrain. *Journal of Social Issues*, 29(4), s. 25-61.
111. Keough, K. A., Zimbardo, P. G., Boyd, J. N. (1999). Who's smoking, drinking and Rusing drugs? Time perspective as a predictor of substance use. *Journal of Basic and Applied Social Psychology*, 21, 149-164.
112. Kirwan, G., Power, A. (2013). *Cybercrime: The Psychology of Online Offenders*. Cambridge: Cambridge University Press.
113. Kitawana, B. (2003). *The Hip – Hop Generation: Young Blacks and the Crisis In African – American Culture*. New York: BCG.
114. Kohlberg, L. (1969). Stage and sequence: The cognitive – development approach to socialization. W: D. A. Goslin (red.), *Hadbook of Socialization Theory and Research*. Chicago, Il, Rand McNally.
115. Kohlberg, L. (1976). Moral stages and moralization. The cognitive – developmental approach. W: T. Lickona (red.), *Moral development and behavior: Theory, research and social issues*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
116. Kohlberg, L. (1986). The just community approach to corrections. *Journal of Correctional Education*, 37, 54-58.
117. Krebs, D. (1982). Psychological Approaches to Altruism: An Evaluation. *Ethics*, 92, s. 447-458.
118. Krężela, M. (1994). Osobowość nieletnich w świetle badań MPI H. J. Eysencka. W: B. Baran, A. Bielawie (red.), *Osobowość nieletnich przebywających w placówkach resocjalizacyjnych*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe USZ.
119. Kryczka, P. (1997). *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie*. Lublin: Redakcja Wydawnictwa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
120. Kulpa, A. (2002). Zachowania agresywne a empatia u młodzieży z zaburzeniami zachowania. W: Brągiel, J; Jasiński, Z. (red.), *Przemoc międzyrówieśnicza w szkole*, Wałbrzych.
121. Kuźma, J. (2000). *Nauczyciele przyszłej szkoły*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe AP.
122. Laird, J. D., Lacasse, K. (2014). Bodily influences on emotional feelings: Accumulating evidence and extensions of William James's theory of emotion. *Emotion Review*, 6, s. 27-34.
123. Laub, J., Nagin, D., Sampson, R. (1998). Good marriages and trajectories of change in criminal offending. *American Sociological Review*, 63, s. 225-238.
124. Laub, J. H., Sampson, R. (1993). Turning Points in the Life Course: Why Change Matters to the Study of Crime. *Criminology*, 31, s. 301-325.
125. Laursen, B., Collins, W.A. (1994). Interpersonal Conflict During Adolescence. *Psychological Bulletin*, 115, s. 197-209.
126. Leary, T. (1957). *The interpersonal diagnosis of personality: A functional theory and methodology for personality evaluation..* NewYork: Ronald Press.

127. Lerner R., (2004). *Handbook of Adolescent Psychology*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.,.
128. Lerner, M., Meindl, J. (1981). Justice and altruism. W: J. Rushton, R. M. Sorrentino (red.), *Altruism and helping behavior: social, personality, and developmental perspectives*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
129. Livingstone, S. (2003). Children's use of the Internet: Reflections on the emerging research agenda. *New Media and Society*, 5, s. 147–166.
130. Mannheim K. (2011). Problem młodzieży w nowoczesnym społeczeństwie, W: K. Szafranec (red.), *Młodzież jako problem i wyzwanie ponowoczesności*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
131. Marek, A. (2007). *Kodeks Karny Komentarz*. Warszawa: Wolters Kluwer.
132. Mariański, J. (2006) *Socjologia moralności*. Lublin: Wydawnictwo TN KUL
133. Masten, C.L., Eisenberger, N.I., Borofsky, L.A., Pfeifer, J.H., McNealy, K., Mazziotta, J.C., Dapretto, M., (2009). Neural correlates of social exclusion during adolescence: understanding the distress of peer rejection. *Soc. Cogn. Affect. Neurosci.* 4, s. 143–157.
134. Matczak, A. (1982). *Style poznawcze*. Warszawa: PWN.
135. Matsueda, R. (1988). The Current State of Differential Association Theory. *Crime & Delinquency*, 34(3), 277-306.
136. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN
137. Meldrum, R. C., Young, J. T. N., Weerman, F. M. (2009). Reconsidering the Effect of Self Control and Delinquent Peers: Implications of Measurement for Theoretical Significance. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 46(3): s. 353-76.
138. Mietzel, G. (2009). *Psychologia dla nauczycieli*. Gdańsk: GWP.
139. Moffitt, T. (1993). Adolescence-Limited and Life-Course-Persistent Antisocial Behavior: A Developmental Taxonomy. *Psychological Review*, 100, s. 674–701.
140. Moshman, D. (2005). *Adolescent Psychological Development*. New Jersey: Mahwah
141. Możdżeń, K. (2009). Strukturalistyczny model rozwoju człowieka J. Piageta w kontekście zagadnień pedagogicznych. Lublin: *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, Vol. XXXIV, Sectio I.
142. Mukamel, R., Ekstrom, A. D., Kaplan, J., Iacoboni, M., Fried, I. (2010). Single-neuron responses in humans during execution and observation of actions. *Current Biology*, 20(8), s. 750-756.
143. Nagin, D. S., Paternoster, R. (1994). Personal capital and social control: The deterrence implications of a theory of individual differences of offending. *Criminology*, 32(4), s. 581-606.
144. Nęcka, E., Orzechowski, J., Szymura, B. (2006). *Psychologia poznawcza*. Warszawa: PWN.
145. Nęcka, E., Strelau, J., Ciarkowska, W. (1992). *Różnice indywidualne - możliwości i preferencje*. Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
146. Nowak, Z. (2006). *Kompetencja moralna jako kategoria teoretyczna i badawcza w pedagogice wczesnoszkolnej*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.

147. Oleś, P. K. (2003). *Wprowadzenie do psychologii osobowości*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe SCHOLAR.
148. Olson, C. K. (2010). Children's motivations for video game play in the context of normal development. *Review of General Psychology*, 14, s. 180–187.
149. Ossowska, M. (2002). *Motywy postępowania. Z zagadnień psychologii moralności*. Warszawa: KiW.
150. Ostrowska, K. (1981). *Psychologiczne determinanty przestępczości młodocianych*. Warszawa: PWN.
151. Pakes, F., Winstone, J. (2007). *Psychology and Crime. Understanding and tackling offending behaviour*. Portland: Willa Publishing.
152. Pervin, L. A., John, O. P. (2002). *Psychologia osobowości*. Gdańsk: GWP.
153. Pfeifer, J.H., Iacoboni, M., Mazziott, J. C., Dapretto, M. (2008). Mirroring others' emotions relates to empathy and interpersonal competence in children. *Neuroimage*, 39(4), s. 2076-2085.
154. Piaget, J. (1967). *Rozwój ocen moralnych dziecka*. Warszawa: PWN.
155. Piaget, J. (1981). *Równoważenie struktur poznawczych*. Warszawa: PWN.
156. Piaget, J. (2006). *Jak sobie dziecko wyobraża świat*. Warszawa: PWN.
157. Piaget, J. (2006). *Studia z psychologii dziecka*. Warszawa: PWN.
158. Piaget, J. (2012). *Mowa i myślenie dziecka*. Warszawa: PWN.
159. Piliavin, J. A., Charng, H. W. (1990). Altruism: A review of recent theory and research. *American Sociological Review*, 16, s. 27-65.
160. Piotrowski, P. (2004) Soccer hooliganism in Poland: Its extent, dynamism and psycho social conditions, W: R. Jackson (red.) *(Re)constructing cultures of violence and peace*. Amsterdam and New York: Rodopi.
161. Piotrowski, P. (2012). *Subkultury młodzieżowe. Aspekty psychospołeczne*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
162. Piquero, A., Brame, R., Mazerolle, P., Haapanen, R. (2002). Crime in emerging adulthood. *Criminology*, 40, s. 137-169.
163. Preveaux, N. E., Ray, G. E., LoBello, S. G., Mehta, S. (2004). Peer relationships among institutionalized juvenile boys. *Journal of Adolescent Research*, 19(3), s. 284-302.
164. Przetacznik – Gierowska, M., Makkielo – Jarża, G. (1992) *Psychologia rozwojowa i wychowawcza wieku dziecięcego*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
165. Przetacznik – Gierowska, M., Tyszkowa, M. (2006). *Psychologia rozwoju człowieka*. Warszawa: PWN.
166. Pytka, L. (2000). *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*. Warszawa: APS.
167. Radochoński, M. (1986). Rodzina jako system psychospołeczny. *Problemy Rodziny*, nr 5, s. 13-21
168. Redondo, S., Garrido, V., Sanchez-Meca, J. (1999). The influence of treatment programs on the recidivism of juvenile and adult offenders: A European meta-analytic study. *Psychology, Crime and Law*, 5, s. 251-278.
169. Rembowski, J. (1989). *Empatia. Studium psychologiczne*. Warszawa: PWN.

170. Renold, E. (2005). Other boys: negotiating non-hegemonic masculinities in the primary school. *Gender and Education*, 16(2), s. 257-266.
171. Reykowski, J. (1970). Obraz własnej osoby jako mechanizm regulujący postępowanie. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 3.
172. Reykowski, J. (1975). Osobowość jako centralny system regulacji i integracji czynności człowieka. W: T. Tomaszewski (red.), *Psychologia*. Warszawa: PWN.
173. Reykowski, J. (1976). O rozwoju osobowości. *Psychologia Wychowawcza*, 3.
174. Reykowski, J. (1977). *Z zagadnień psychologii motywacji*. Warszawa: WsiP.
175. Reykowski, J. (1986). *Motywacja, postawy prospołeczne a osobowość*. Warszawa: PWN
176. Reykowski, J. (1990) Rozwój moralny jako zjawisko wielowymiarowe. W: J. Reykowski, N. Eisenberg, E. Staub (red.) *Indywidualne i społeczne wyznaczniki wartościowania*, Wrocław: Ossolineum, s. 33-58
177. Reykowski, J. (red.), (1993). Wartości i postawy społeczne a przemiany systemowe. *Szkice z psychologii politycznej*. Warszawa: IP PAN.
178. Reykowski, J., Skarżyńska K., Ziółkowska M., (red.), (1990a). *Orientacje społeczne jako element mentalności*. Poznań: Wyd. Nakom
179. Rizzolatti, G, Fogassi, L, Gallese, V. (2001). Neurophysiological mechanisms underlying the understanding and imitation of action. *Nature Review of Neuroscience* 2, s. 889-901.
180. Rizzolatti, G., Craighero, L. (2004). The mirror neuron system. *Annual Review of Neuroscience*, 27, s. 169-192.
181. Rode, M. (2013). *Style Myślenia Przestępczego. Podstawy teoretyczne i diagnostyczne*. Warszawa: Difin.
182. Romanowska – Łakomy, H., Słaba, D. (2004). Człowiek w wymiarze samoświadomości. W: L. Pytka, T. Rudowski (red.) *Samoświadomość i jakość życia*. Warszawa: Eneteia.
183. Rook, D. W. (1987). The Buying Impulse. *Journal of Consumer Research*, 14(2), s. 189-199.
184. Roseman, I. J., Spindel, M. S., Jose, P. E. (1990). Appraisals of emotion-eliciting events: Testing a theory of discrete emotions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(5), s. 889-915.
185. Sakowicz, T. (2014). *Systemy normatywne w świadomości osób uwięzionych*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
186. Samenow, S. (1984). *Inside the criminal mind*. New York: Random House
187. Sampson, R., Laub, J.(2005). A Life – course view of the development of crime. *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 602(I), s. 12-45.
188. Savolainen, J. (2000). Inequality, welfare state, and homicide: Further support for the institutional anomie theory. *Criminology*, 38, s. 1021-1042.
189. Scambler, D., Hepburn, L., Rutherford, D., Wehner A., Rogers, J. (2006). Emotional responsivity in children with autism, children with other developmental disabilities, and children with typical development. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 37(3), s. 553-563.

190. Schaeffer, C.M., Borduin, C.M. (1999). Mother-adolescent-sibling conflict in familie of juvenile felons. *The Journal of Genetic Psychology*, 160(1), s. 115-118.
191. Schell, B. H., Melnychuk, J. (2010). Female and Male Hacker Conference Attendees: Their Autism-Spectrum Quotient (AQ) Scores and Self-Reported Adulthood Experiences. W: T. J. Holt & B. H. Schell (red.), *Corporate hacking and technology driven crime: Social dynamics and implications* (s. 144- 169). Hershey, PA: IGI Global.
192. Seagrave, D., Grisso, T. (2002). Adolescent development and the measurement of juvenile psychopathy. *Law and Human Behavior*, 26, s. 219-239.
193. Sęk, K., Brzeziński, J., Domachowski, W., Kowalik, S. (1998). *Spoleczna psychologia kliniczna*. Warszawa: PWN.
194. Shanahan, M. J., Elder, G. H., Burchinal, M., Conger, R. D. (1996). Adolescent paid labor and relationships with parents: Early work-family linkages. *Child Development*, 67, s. 2183–2200.
195. Siemaszko, A. (2009). *Atlas Przestępczości w Polsce 4*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
196. Siemaszko, A.(1993). *Granice tolerancji. O teoriach zachowań dewiacyjnych*. Warszawa: PWN.
197. Skorny, Z. (1987). *Psychologia wychowawcza dla nauczycieli*. Warszawa: WSiP.
198. Snow, P.C. (2009). Child maltreatment, mental health and oral language competence: Inviting speech language pathology to the prevention table. *International Journal of Speech Language Pathology*, 11(12), s. 95–103.
199. Stanik, J. M. (2013). *Psychologia Sądowa*. Warszawa: PWN.
200. Stanik, J. M. (1994). *Skala Ustosunkowań Interpersonalnych (SUI)*. Kielce: Wydawnictwo Szumacher.
201. Stanik, J. M. (1997). Możliwości diagnozy różnicowej stanów reaktywnych za pomocą testu SUI. *Postępy psychiatrii i Neurologii. Suplement* 1(4).
202. Stanik, J. M. (2015). Psychologiczny model ułomnej regulacji osobowości asocjalnej (UROA). Wybrane aspekty weryfikacji empirycznej. W: A. Kieszkowska (red.) *Prawda Dobro Piękno Wymiar Filozoficzno – Prawny i Socjopedagogiczny*. Warszawa: Difin.
203. Stanik, J. M.(1980). *Asocjalność nieletnich przestępców jako przedmiot psychologicznej diagnozy klinicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
204. Stanik, J. M., Roszkowska, A., Kucharewicz, J. (2006). Psychologiczna diagnoza zachowań agresywnych w świetle badań Skalą Agresji Buss-Durkee (SABD) – wyniki badań i normalizacja testu. W: J. Stanik (red.), *Zastosowanie wybranych technik diagnostycznych w psychologicznej praktyce klinicznej i sądowej*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
205. Stanik, J. M., Urban, B. (2007). *Resocjalizacja*. Warszawa: PWN.
206. Stanik, J. M. (2009). *Interpersonal Multiphasic Personality Invenotry – Podręcznik Testowy*. Maszynopis w Zakładzie Psychologii Klinicznej i Sądowej Instytutu Psychologii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.
207. Stańdo-Kawecka, B. (2007) *Prawo karne nieletnich. Od opieki do odpowiedzialności*. Warszawa: Wolters Kluwer.
208. Strelau, J. (1998). *Psychologia temperamentu*. Warszawa: PWN.

209. Strelau, J. (2000). *Psychologia. Podręcznik akademicki*. Tom 2. Gdańsk: GWP.
210. Strelau, J. (2002). *Psychologia różnic indywidualnych*. Tom 10. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
211. Sutherland, E. (1947). *Principles of Criminology*. Philadelphia: Lippincott.
212. Sutherland, E. (1973). Prison as Criminological Laboratory, W: K. Schuessler (red.) *Edwin Sutherland on Analyzing Crime*. Chicago: University of Chicago Press.
213. Szczepański, J. (1963). *Elementarne pojęcia socjologii*. Warszawa: PWN.
214. Szecówka A. (1999). Wybrane przykłady przeciwdziałania podkulturze przestępczej w zakładach dla nieletnich. *Przegląd Więziennictwa Polskiego*, nr 22 – 23.
215. Szmatka, J. (2007). *Małe Struktury Społeczne*. Warszawa: PWN.
216. Sztompka, P. (2002). *Socjologia, analiza społeczeństwa*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
217. Świda – Ziemia, H. (2000). *Młodzież końca tysiąclecia. Obraz świata i bycia w świecie*. Warszawa: Wyd. UW.
218. Thagard, P. (2007). I feel your pain: Mirror neurons, empathy, and moral motivation. *Journal of Cognitive Science*, 8, s. 109-136
219. Thompson, N. S. (2000). Niche Construction and Group Selection. *Behavioral and Brain Sciences*, 23(1), s. 161-162.
220. Thornberry, T. P. (2005). Explaining Multiple Patterns of Offending cross the Life Course and cross Generations. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 602, No. 156, s. 156-196
221. Thornberry, T. P., Krohn, M. D., Lizotte, A. J., Smith, C. A., Tobin, K. (2003). *Gangs and delinquency in developmental perspective*. New York: Cambridge University Press.
222. Tomaszewski, T. (1975). Człowiek i otoczenie. W: T. Tomaszewski (red.), *Psychologia*. Warszawa: PWN.
223. Topalli, V. (2005). When Being Good is Bad: An Expansion of Neutralization Theory. *Criminology*, 43(3), s. 797-836.
224. Topalli, V. (2006), The Seductive Nature of Autotelic Crime: How Neutralization Theory Serves as a Boundary Condition for Understanding Hardcore Street Offending. *Sociological Inquiry*, 76, s. 475–501.
225. Trempała, J. (2002). Rozwój poznawczy. W: B. Harwas – Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka*, T. III. Warszawa: PWN.
226. Trempała, J., Czyżowska, D. (2002). Rozwój moralny, W: B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka*. T. III. Warszawa: PWN.
227. Turlej, S. (1982). *Młodzież społecznie niedostosowana*. Warszawa: WSiP.
228. Turner, J. (2010). *Struktura Teorii Socjologicznej*. Warszawa: PWN.
229. Turner, J., Helms, D. (1996) *Rozwój człowieka*. Warszawa: WSiP.
230. Uggen, C., Staff, J. (2001). Work as a turning point for criminal offenders. *Corrections Management Quarterly*, 5(4), s. 1-16
231. Underwood, G. (red.) (2004). *Utajone poznanie*. Gdańsk: GWP
232. Urban, B. (1989). Założenia poznawczych teorii osobowości w interpretacji społecznego niedostosowania. *Rocznik Komisji nauk Pedagogicznych PAN*, t.XLII.
233. Urban, B. (1999). *Zachowania dewiacyjne młodzieży*. Kraków: UJ.

234. Urban, B. (2000). *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*. Kraków: Wyd. UJ.
235. Wadsworth, B. (1998). *Teoria Piageta - poznawczy i emocjonalny rozwój dziecka*. Warszawa: WSiP.
236. Wadsworth, T. (2000). Labor markets, delinquency, and social control theory: An empirical assessment of the mediating process. *Social Forces*, 78, s. 1041-1066
237. Walters, G. (1994). *Drugs and Crime in Lifestyle Perspective*. New York: Sage.
238. Walters, G. D. (1990). *The Criminal Lifestyle. Patterns of Serious Criminal Conduct*. Newbury Park – London – New Delhi: Sage Publications.
239. Walters, G. D. (1999). Short-term outcome of inmates participating in the Lifestyle Change Program. *Criminal Justice and Behavior*, 26, s. 322-337.
240. Walters, G. D. (2005). Incremental Validity of the Psychological Inventory of Criminal Thinking Styles as a Predictor of Continuous and Dichotomous Measures of Recidivism. *Assessment*, 12, s. 19-27.
241. Walters, G. D. (2007). Predicting institutional adjustment with the Psychological Inventory of Criminal Thinking Styles composite scales: Replication and extension. *Legal and Criminological Psychology*, 12, s. 69–81.
242. Wang, T. G., Qiao, H., Hong, S., Zhang, J. (2002). Adolescent social bond, self control and deviant behavior in China. *International Journal of Contemporary Sociology*, 39, s. 52-68.
243. Warr, M. (1998). Life-course transitions and desistance from crime. *Criminology*, 34, s. 183-216
244. Weatherburn, D., Lind, B. (2001). *Delinquent prone communities*. Cambridge: Cambridge University Press.
245. White, F. (2000). Relationship of Family Socialization Processes to Adolescent Moral Thought. *The Journal of Social Psychology*, 140(1), s. 75- 91.
246. Wiggins, J. S. (1996). An informal history of the interpersonal circumplex tradition. *Journal of Personality Assessment*, 66, s. 217-223.
247. Wiggins, J. S. (2003). *Paradigms of Personality Assessment*. New York: Guilford Press.
248. Wiggins, J. S., Trapnell, P., Phillips, N. (1988). Psychometric and geometric characteristics of the Revised Interpersonal Adjective Scales (IAS-R). *Multivariate Behavioral Research*, 23, s. 517-530.
249. Witkowski, L. (2000). *Rozwój i tożsamość w cyklu życia*. Toruń: Wydawnictwo Wit-Graf.
250. Wohlschlager, A., Bekkering, H. (2002). Is human imitation based on a mirror neuron system? Some behavioral Evidence. *Experimental Brain Research*. 143, s. 335-341.
251. Wolak, J., Mitchell, K. J., Finkelhor, D. (2003). Escaping or connecting? Characteristics of youth who form close online relationships. *Journal of Adolescence*, 26(1), s. 105–119.
252. Wójcik, D. (1997). *Środowisko rodzinne a poziom agresywności młodzieży przestępczej i nieprzestępczej*. Warszawa-Wrocław-Kraków-Gdańsk: Ossolineum.
253. Vold, G. (1958). *Theoretical Criminology*. New York: Oxford University Press.

- 254. Yar, M. (2005). Computer hacking: Just another case of juvenile delinquency? *The Howard Journal*, 44, s. 387–399.
- 255. Yoo, H., Feng, X., Day, R. (2013). Adolescents' empathy and prosocial behavior in the family context: a longitudinal study. *Journal of Youth and Adolescence*, 42(12), s. 1858-1872.
- 256. Zahn-Waxler, C., Radke-Yarrow, M. (1990). The origins of empathic concern. *Motivation and Emotion*, 14, s. 107-130.
- 257. Ziemska, M. (1797). *Rodzina a osobowość*. Warszawa: PWN.
- 258. Znaniecki, F. (1991). *Prawa psychologii społecznej*. Warszawa: PWN.
- 259. Żylicz, P. O. (2010). *Psychologia moralności, wybrane zagadnienia*. Warszawa: Wydawnictwo Szkoły Wyższej Psychologii Społecznej "Academica".

ANEKS

MTACM

PŁEĆ	M	K	KLASA	I	II	III	DATA: ...../...../.....
------	---	---	-------	---	----	-----	-------------------------

Informacja dla badanych: Niniejszy test jest skierowany do młodzieży. Żadna z twoich odpowiedzi nie będzie udostępniona komukolwiek. Twoje odpowiedzi będą służyć tylko celom naukowo – badawczym. Chcemy dowiedzieć się, co dla poszczególnych uczniów jest ważne a co mniej istotne. Nie ma tu odpowiedzi złych ani dobrych, każdy człowiek jest inny i odczuwa różne sprawy na swój sposób. Prosimy o udzielenie informacji prawdziwych, czyli zgodnych z tym, co sam wiesz na swój temat. Oceny dokonuje się otaczając kółkiem wybraną przez siebie odpowiedź, kierując się poniższym kluczem.

4	3	2	1	0
Prawie zawsze	Często	Czasami	Bardzo rzadko	Nigdy

Dla przykładu:

1	Cenię sobie własną wolność i dlatego najczęściej robię to, na co mam właśnie ochotę.	4	3	2	1	☒
---	--	---	---	---	---	----------------------------------

Oznacza to, że nie zgadzasz się z tym stwierdzeniem, taki sposób zachowania po prostu się nie zdarza w twoim przypadku.

1	Zasługuję na wiele więcej, niż to, co otrzymuję od innych.	4	3	2	1	0
2	Wiem, czego starsi zabraniają i wymagają, ale ja najczęściej na to nie zważam.	4	3	2	1	0
3	Ludzie, którym zrobiłem coś złego, sami są sobie winni, bo nie należy mnie prowokować.	4	3	2	1	0
4	Codziennie „leniuchuję” i jestem mało aktywny.	4	3	2	1	0
5	Innych staram się „trzymać krótko”, bo nie jestem słabeuszem ani niedołągą.	4	3	2	1	0
6	To, jak postępuję na co dzień, można określić jako „słomiany zapal”.	4	3	2	1	0
7	Gdyby inni mnie nie pomijali, (o co mam do nich pretensje) to uzyskałbym należne mi poważanie i wiele rzeczy, które mi się przecież należą.	4	3	2	1	0
8	Jak mam coś otrzymać, to chcę mieć to zaraz.	4	3	2	1	0
9	Cenię sobie własną wolność i dlatego najczęściej robię to, na co mam właśnie ochotę.	4	3	2	1	0
10	Przyzwyczałem się do nieróbstwa, bo mnie mało co interesuje.	4	3	2	1	0
11	Raczej nie interesuje mnie społecznikowość i naiwne pomaganie innym. Dla mnie ważne jest osiągnięcie swoich korzyści, bo to faktycznie ma sens.	4	3	2	1	0
12	Gdy mi coś wpadnie do głowy, to zapalam się do tego, ale przeważnie potem dość szybko się zniechęcam.	4	3	2	1	0
13	Gdy ktoś się „rządzi” i uważa, że „kto on to nie jest”, to podejmuję zaraz rywalizację i „ucieram mu nosa”.	4	3	2	1	0

14	Gdy chcę coś „zwędzić” komuś, to stosuję zawsze moje wyćwiczone, chytre podejścia i umiejętności.	4	3	2	1	0
15	Mam wiele oczekiwań, które powinny być przez innych wobec mnie spełniane, lecz oni na to nie zważają.	4	3	2	1	0
16	Przeważnie „wypinam się” na zakazy i nakazy starszych i często je omijam, tak jak to robi wielu moich kolegów.	4	3	2	1	0
17	Kiedyś muszę się „wyszumieć”, toteż tym usprawiedliwiam moje „głupie wyskoki”.	4	3	2	1	0
18	Przy handlowaniu z innymi mam do tego głowę i zawsze wychodzę z korzyścią.	4	3	2	1	0
19	W codziennych sytuacjach reaguję od razu, bo jestem mało cierpliwy.	4	3	2	1	0
20	Lubię imponować innym, bo wtedy mnie szanują.	4	3	2	1	0
21	Umiem się bić (i wyklócać) a gdy trzeba, udowadniam innym moją rację i stawiam zawsze na swoim.	4	3	2	1	0
22	Podejmuję ryzykowne działania, bo mnie to „kręci”	4	3	2	1	0
23	Ja i moi najbliżsi koledzy wiemy, czego nie wolno robić, ale najczęściej postępujemy „po swojemu”.	4	3	2	1	0
24	O obowiązkach mało co myślę, bo mnie nudzą i są przeważnie za trudne do wykonania.	4	3	2	1	0
25	Mój spryt i przebiegłość są znane i poważane przez moich kolegów z grupy.	4	3	2	1	0
26	Podejmuję ryzykowne działania, wymagające dużej sprawności fizycznej, bo nie jestem tchórzem.	4	3	2	1	0
27	Dbam o swoje interesy, bo od innych, nie spodziewam się nic za darmo.	4	3	2	1	0
28	Przeważnie sobie myślę, że to, co zrobiłem złego, to głupi zbieg okoliczności a nie tylko moja wina.	4	3	2	1	0
29	Wiele rzeczy już rozpoczynałem, ale zwykle kończyło się to na „dobrych chęciach”.	4	3	2	1	0
30	Lubię wydawać polecenia i kierować innymi, a oni mnie najczęściej słuchają i wykonują co trzeba.	4	3	2	1	0
31	Przeważnie nie tracę czasu na zastanawianie się – ostrożność. Reaguję szybko, choć często ryzykownie.	4	3	2	1	0
32	Denerwują mnie ci, co się w grupie „wywyższają”, przechwalają i wtedy umiem im pokazać „gdzie jest ich miejsce”, żeby „nie zadzierali nosa”.	4	3	2	1	0
33	Moja przebiegłość i chytre, sprytne podejście kogoś, to moje zdolności i umiejętności, które stosuję na co dzień.	4	3	2	1	0
34	Nie znoszę czekać na coś, bo mnie to denerwuje i „ponosi”.	4	3	2	1	0
35	Często ryzykuję, bo jestem odważny.	4	3	2	1	0
36	Orientuję się lepiej od innych, jak „skombinować” pieniądze czy inne wartościowe rzeczy.	4	3	2	1	0
37	Przeważnie mało co robię, bo mi się nie chce.	4	3	2	1	0
38	Lubię górować w grupie, bo to mi sprawia radość i daje dużą satysfakcję.	4	3	2	1	0
39	Uważam, że drudzy zbyt często utrudniają mi uzyskiwanie wielu rzeczy, które mi się przecież należą.	4	3	2	1	0
40	Spryt, „ściema”, chytre podejście i inne moje sposoby przynoszą mi zwykle to, co chciałem zdobyć.	4	3	2	1	0
41	Zakazy i nakazy starszych przeważnie pomijam – nie respektuję ich, bo mi ciągle ciąży i denerwują mnie.	4	3	2	1	0
42	Podejmuję różne obowiązki, ale zwykle dość szybko je porzucam.	4	3	2	1	0
43	W grupie wyśmiewam tych, co „zadzierają nosa” i w gruncie rzeczy lekceważę ich.	4	3	2	1	0

44	Inni ponoszą winę za to, że dokonuję różnych wykroczeń, bo to oni właśnie wywierają na mnie zły wpływ.	4	3	2	1	0
45	Raczej nie jestem sumienny i systematyczny, dlatego wiele rzeczy rozpoczynam, ale się szybko do nich zniechęcam.	4	3	2	1	0
46	Często popadam w konflikty i sprzeczki, ale wiem, że mi przeważnie nikt „nie da rady”, bo jestem sprawniejszy i bardziej skuteczny od innych.	4	3	2	1	0
47	Przeważnie nigdy nie rozmyślam, żeby coś ważnego zrobić.	4	3	2	1	0
48	Dokonuję różnych wybryków i wykroczeń, ale inni też tak postępują, tylko się do tego nie przyznają i uchodzi im to „na sucho”.	4	3	2	1	0
49	Uważam, że przeważnie „jestem w porządku”, dlatego żądam od innych odpowiedniego spełniania moich oczekiwań.	4	3	2	1	0
50	Jestem sprytny i umiem przeważnie każdego „wywieźć w pole”.	4	3	2	1	0
51	Skuteczność i sprawność fizyczna to jest to, czego używam na co dzień żeby inni mi nie podskakiwali.	4	3	2	1	0
52	Często biorę udział w trudnych i ryzykownych sytuacjach.	4	3	2	1	0
53	Dorośli ciągle gderają: „tego nie wolno, a tak powinienes, bo tak należy”; Ale ja sobie z tego raczej nic nie robię.	4	3	2	1	0
54	Często reaguję natychmiast, bez zastanowienia.	4	3	2	1	0
55	Jak się będę zajmował innymi a nie sobą, to w końcu będę „goły” – bez kasy, dlatego pilnuję swoich spraw.	4	3	2	1	0
56	Wolę działać ryzykownie, bo zazwyczaj mam szczęście.	4	3	2	1	0
57	Idę na łatwiznę, bo wiele rzeczy przeważnie mi i tak nie wychodzi.	4	3	2	1	0
58	W grupie inni mi nie „podskoczą”, bo wiedzą co ich czeka, gdyby ze mną zadarli.	4	3	2	1	0
59	Bardzo często rozpoczynam coś robić, ale przeważnie tego nie kończę, bo mnie to zaczyna nudzić.	4	3	2	1	0
60	Na ogół staram się wykazać w grupie, że jestem sprawniejszy i bardziej atrakcyjny dla innych, chociaż mi tego niektórzy zazdroszczą.	4	3	2	1	0
61	Znam wiele sposobów oraz „zmyłek” i wykorzystuje je zawsze, aby się nie dać przyłapać na moich „przekrętach”.	4	3	2	1	0
62	Raczej nie biję się z powodu gniewu czy nagłej irytacji, ale nie waham się użyć pięści, kiedy mogę osiągnąć w ten sposób jakieś korzyści (pieniądze, rzeczy itp.)	4	3	2	1	0
63	Zbyt często się denerwuję.	4	3	2	1	0
64	Często postępuję wbrew zakazom, ale uważam, że winni są przecież ci, co mnie do tego namawiają.	4	3	2	1	0
65	Inni są chytry oraz podejrzliwi i nie spełniają wobec mnie tego, co mi się przecież należy.	4	3	2	1	0
66	Wolę działać ryzykownie niż powoli i ostrożnie.	4	3	2	1	0

Prosimy abyś sprawdził czy odpowiedziałeś na wszystkie zawarte w teście pytania.

Dziękujemy za wypełnienie powyższego testu.

MTACM KLUCZ

SKALA \ LP. ITEMU		1	2	3	4	5	6
I - Zorientowanie na siłę	SKALA I	5	21	30	46	51	58
II - Podstępność	SKALA II	14	25	33	40	50	61
III - Roszczeniowość	SKALA III	1	7	15	39	49	65
IV - Odcinanie	SKALA IV	2	9	16	23	41	53
V - Neutralizacja	SKALA V	3	17	28	44	48	64
VI - Brak wytrwałości w działaniu	SKALA VI	6	12	29	42	45	59
VII - Indolencja poznawcza	SKALA VII	4	10	24	37	47	57
VIII – Impulsywno-dezadaptacyjna reaktywność	SKALA VIII	8	19	31	34	54	63
IX - Ryzykanctwo proaktywne	SKALA IX	22	26	35	52	56	66
X - Zorientowanie na korzyść	SKALA X	11	18	27	36	55	62
XI - Zorientowanie na wyróżnienie	SKALA XI	13	20	32	38	43	60

IMPI

DATA .....

M.....K.....

Wiek

Płeć

Uwagi do badań: .....

.....

.....

Instrukcja: Poniżej znajduje się zestaw pozycji opisujących cechy i zachowania występujące u różnych ludzi. Przeczytaj uważnie i zaznacz kółkiem, w jakim stopniu dane stwierdzenie odnosi się do Ciebie. Jeśli nawet uważasz, że któreś z nich nie odnosi się do Twojej obecnej sytuacji życiowej, wybierz taką możliwość, którą wybrałbyś w przypadku, gdyby Ciebie dotyczyło. W razie pomyłki niewłaściwą odpowiedź skreśl X a właściwą oznacz kółkiem.

Zastosuj następującą skalę ocen:

0 - Zdecydowanie się nie zgadzam.

1 - Raczej się nie zgadzam.

2 - Trudno powiedzieć.

3 - Raczej się zgadzam

4 - Zdecydowanie się zgadzam.

1	Uważam , że mam zdolności do pokierowania sprawami innych osób.	0	1	2	3	4
2	Uważam , że bardzo często inni są wobec mnie fałszywi.	0	1	2	3	4
3	Ci którzy mnie znają , mówią o mnie że mam „dobre serce”.	0	1	2	3	4
4	Wolę pracować sam w obawie przed negatywną oceną innych osób.	0	1	2	3	4
5	Przez moją naiwność i łatwowierność miewałem w życiu problemy.	0	1	2	3	4

6	Moje życie ciągle sprawia mi wiele kłopotów i dostarcza smutnych przeżyć.	0	1	2	3	4
7	Pomoc innym ludziom ma sens nawet wtedy kiedy nikt się o niej nie dowie i nie podziękuje Ci za nią.	0	1	2	3	4
8	Mam uciechę i satysfakcje , gdy komuś , “kto mi podskakuje” dobrze przyłożę.	0	1	2	3	4
9	Zmieniam zdanie pod wpływem rad udzielanych mi przez inne osoby.	0	1	2	3	4
10	W grupie lubię pokazywać , że “jestem ktoś” - mądry i zaradny.	0	1	2	3	4
11	Swoje obowiązki wykonuję zwykle dobrze.	0	1	2	3	4
12	Moje usposobienie i charakter jest chwalony przez wszystkich moich znajomych.	0	1	2	3	4
13	W sytuacjach trudnych potrafię zachować „zimną krew” i wiem jak pokierować innymi.	0	1	2	3	4
14	Wielu ludzi mnie w życiu skrzywdziło i czuję do nich urazę.	0	1	2	3	4
15	W kontaktach z każdym nawet oschłym i oziębłym , umiem zauważyć jego dobre cechy.	0	1	2	3	4
16	Odczuwam bardzo mało radości życiowej , bo jestem mało zdolny.	0	1	2	3	4
17	Na co dzień uważam się za człowieka zaradnego i optymistę.	0	1	2	3	4
18	Ciągle mnie coś gnębi , jakby miało stać się coś złego.	0	1	2	3	4
19	Raczej nie pomagam innym , bo przecież oni przeważnie chcą mnie wykorzystać.	0	1	2	3	4
20	Od małego aż do dziś często popadam w konflikty a nawet bójk.	0	1	2	3	4
21	Ufam osobom, które wykazują chęć udzielenia mi pomocy.	0	1	2	3	4
22	Pokazuję innym , że jestem mądrzejszy i sprawniejszy od przeciętnych ludzi.	0	1	2	3	4
23	Na ogół jestem zadowolony z życia i ze swoich działań na co dzień.	0	1	2	3	4
24	Zdarzyło mi się czasem kłamać.	0	1	2	3	4

25	Gdy mam coś wykonać w grupie , koledzy chcą , abym to ja nimi kierował.	0	1	2	3	4
26	Nie obchodzi mnie "gderania" innych – zawsze wyrażam swój stanowczy sprzeciw.	0	1	2	3	4
27	Prawie z każdym dążę do zgody i współpracy.	0	1	2	3	4
28	Często sobie myślę , że sprawiam innym dużo kłopotu swoją nieporadnością.	0	1	2	3	4
29	W grupie prawie wszyscy liczą się z moim zdaniem.	0	1	2	3	4
30	Zasypiając , często miewam niepokój , co to będzie znowu jutro.	0	1	2	3	4
31	Ludzie często mi się zwierniają , dlatego że wiedzą że mogą mi zaufać.	0	1	2	3	4
32	Często wybucham a nawet się biję w obronie własnych spraw.	0	1	2	3	4
33	Przed podjęciem własnej decyzji prawie zawsze radzę się kogoś z moich znajomych.	0	1	2	3	4
34	Gdy ktoś stara się mnie przewyższyć , to pokazuje mu , że jestem od niego lepszy.	0	1	2	3	4
35	Zazdroszczę innym ludziom zdolności i talentu.	0	1	2	3	4
36	Moje obowiązki wykonuje zawsze na "bardzo dobry".	0	1	2	3	4
37	Znajomi z mojej „paczki” często proszą mnie , abym to ja właśnie pokierował ich wspólną robotą	0	1	2	3	4
38	Nie obchodzi mnie , co wypada a co nie wypada ; ja się przeciw temu otwarcie buntuję.	0	1	2	3	4
39	Ze znajomymi prawie zawsze jestem serdeczny i współpracujący , bardziej niż inni moi koledzy.	0	1	2	3	4
40	Gdy mnie ktoś wyśmiewa , to go unikam , bo do tego już się przyzwyczailem.	0	1	2	3	4
41	Denerwuje się , gdy ktoś wytyka mi moje błędy , nawet gdy faktycznie je popełniłem.	0	1	2	3	4
42	Wydaje mi się , że nieszczęścia zdarzają mi się częściej niż moim znajomym	0	1	2	3	4

43	Nie pomagam innym ludziom , bo przecież ja też mam swoje ważne sprawy w tym czasie.	0	1	2	3	4
44	Nie mam skrupułów by komuś przyłać, gdy działa mi na nerwy.	0	1	2	3	4
45	Podziwiam tych , którzy mi pomagają i radzą w życiu.	0	1	2	3	4
46	Samo współzawodniczenie z innymi dobrze wpływa na moje samopoczucie.	0	1	2	3	4
47	Kiedy się do czegoś zabieram , to jestem spokojny , bo ufam w swoją skuteczność i swoje możliwości.	0	1	2	3	4
48	W moim życiu nikt mnie nie skrzywdził.	0	1	2	3	4
49	Gdy współpracuje z innymi , to często ich pouczam , aby nie robili błędów.	0	1	2	3	4
50	Często nie zgadzam się z innymi i buntuję się przeciw ich “rządzeniu się”	0	1	2	3	4
51	Nawet z ludźmi lekceważonymi w grupie rozmawiam i pocieszam ich w kłopotach.	0	1	2	3	4
52	W grupie staram się pozostać niezauważony , aby nie narazić się na ośmieszenie i szykany.	0	1	2	3	4
53	Mam dużo dobrych pomysłów , które inni uważają za wartościowe i ciekawe.	0	1	2	3	4
54	Przygnębienie i tęsknota za czymś lepszym towarzyszą mi bardzo często.	0	1	2	3	4
55	Chętnie sam od siebie pomagam innym ludziom, bo oni mnie potrzebują a czasem się krępują, by prosić mnie o pomoc.	0	1	2	3	4
56	Inni czują wobec mnie respekt , bo wiedzą jak potrafię skutecznie przyłożyć.	0	1	2	3	4
57	Wolę polegać na czyimś zdaniu , niż samemu podejmować decyzję.	0	1	2	3	4
58	Wydaje mi się, że gdybym tylko chciał , to byłbym “góram” nad innymi.	0	1	2	3	4
59	Żałuję , że jest we mnie tyle niedbalstwa i próżniactwa.	0	1	2	3	4
60	Czasem odkładam do jutra to , co miałem zrobić dzisiaj.	0	1	2	3	4

61	Lepiej czuję się wydając polecenia niż słuchając czyichś nakazów i zakazów.	0	1	2	3	4
62	Nie daję sobie “dmuchać w kaszę” i mocno wyrażam swój sprzeciw.	0	1	2	3	4
63	Lubię wszystkich ludzi i w kontaktach z nimi mam dużo cierpliwości.	0	1	2	3	4
64	Strach i uległość przed innymi ludźmi , już nie jeden raz “ ocalił mi skórę”.	0	1	2	3	4
65	W moich działaniach jestem samodzielny i niezależny.	0	1	2	3	4
66	Często miewam poczucie samotności.	0	1	2	3	4
67	Często poświęcam własny czas by pomóc innym służąc im radą i „dobrym słowem”	0	1	2	3	4
68	Wielu dostało ode mnie “po łbie” i teraz mi “nie podskakują”.	0	1	2	3	4
69	Przeważnie ludzie pomagają innym z dobroci serca a nie dla własnego interesu.	0	1	2	3	4
70	Zdarza mi się rywalizować tylko po to , żeby pokazać innym , że nie jestem byle kto.	0	1	2	3	4
71	Jestem wściekły na siebie , bo nie robię tyle , ile należałoby na moim miejscu.	0	1	2	3	4
72	Zdarzyło mi się zapomnieć o wykonaniu jakiegoś mojego zobowiązania.	0	1	2	3	4

Klucz IMPI

Skala nr 1 - Kierowniczo - Autokratyczne

1 , 13 , 25 , 37 , 49 , 61

Skala nr 2 - Podtrzymująco Skrajnie Opiekuńczy

7 , (F)19 , 31 , (F)43 , 55 , 67

Skala nr 3 - Współpracująco Przyjacielski

3 , 15 , 27 , 39 , 51 , 63

Skala nr 4 - Uległo Zależny

9 , 21 , 33 , 45 , 57 , 69

Skala nr 5 - Wycofująco Masochistyczne

4 , 16 , 28 , 40 , 52 , 64

Skala nr 6 Buntowniczo - Podejrzliwie

2 , 14 , 26 , 38 , 50 , 62

Skala nr 7 Agresywno - Sadystyczne

8 , 20 , 32 , 44 , 56 , 68

Skala nr 8 Współzawodnicząco Narcystyczne

10 , 22 , 34 , 46 , 58 , 70

Skala nr 9 - Samoakceptacji

11 , 23 , (F) 35 , 47 , (F) 59 , (F) 71

Skala nr 10 - Pesymizm

6 , 18 , 30 , 42 , 54 , 66

Skala nr 11 - Zaradność , Realizm , Niezależność

(F)5 , 17 , 29 , (F) 41 , 53 , 65

Skala nr 12 - Kłamstwo

12 , (F) 24 , 36 , 48 , (F) 60 , (F)72

KWESTIONARIUSZ BPAQ wersja AMITY

Instrukcja:

Używając poniższej pięciopunktowej skali wskaż, w jakim stopniu każde z poniższych stwierdzeń pasuje lub nie pasuje do Ciebie. Swoje odpowiedzi umieść w kwadratach, które znajdują się przy każdym stwierdzeniu wstawiając w nie odpowiednią cyfrę:

1 – zupełnie do mnie nie pasuje

2 – trochę do mnie nie pasuje

3 – trudno powiedzieć

4 – trochę do mnie pasuje

5 – całkowicie do mnie pasuje

NR	STWIERDZENIE	ODPOWIEDŹ
1	Niektórzy z moich kolegów uważają, że jestem „w gorącej wodzie kąpany”.	
2	Gdybym musiał użyć przemocy, żeby chronić moje prawa – zrobię to.	
3	Kiedy ludzie są dla mnie szczególnie mili – zastanawiam się, czego ode mnie chcą.	
4	Mówię otwarcie moim przyjaciołom, jeżeli nie zgadzam się z nimi.	
5	Czasem bywam tak rozdrażniony, że niszczę jakieś rzeczy.	
6	Kiedy inni nie zgadzają się ze mną, nie mogę się powstrzymać, aby się nie posprzeczać.	
7	Nie wiem, dlaczego czasem jestem tak bardzo zawzięty.	
8	Bywają chwile, że nie potrafię zapanować nad chęcią, żeby kogoś nie uderzyć.	
9	Jestem osobą bardzo zrównoważoną.	
10	Jestem podejrzliwy wobec obcych, którzy zachowują się bardzo przyjaźnie.	
11	Wzbudzam lęk u ludzi, których znam.	
12	Łatwo się wściekam, ale równie szybko się uspokajam.	

13	Kiedy ktoś mnie prowokuje, mogę go uderzyć.	
14	Kiedy ludzie mnie złością, mówię im, co o nich myślę.	
15	Czasami pękam z zazdrości.	
16	Nie jestem w stanie wyobrazić sobie, żeby kogokolwiek uderzyć.	
17	Czasami czuję, że wszystko jest przeciwko mnie.	
18	Mam trudności, żeby zapanować nad swoją złością.	
19	Kiedy jestem zawiedziony, denerwuję się.	
20	Czasem czuję, że ludzie śmieją się ze mnie za moimi plecami.	
21	Często nie zgadzam się z innymi ludźmi.	
22	Jeżeli ktoś mnie uderzy, oddaję mu.	
23	Czasem czuję się jak beczka prochu – gotowa żeby wybuchnąć.	
24	Wydaje mi się, że inni ludzie mają na ogół więcej szczęścia ode mnie.	
25	Są ludzie, którzy drażnią mnie do tego stopnia, że dochodzi do rękoczynów.	
26	Wiem, że „przyjaciele” obmawiają mnie za moimi plecami.	
27	Moi znajomi mówią, że jestem trochę kłótniwy.	
28	Czasami unoszę się gniewem bez wyraźnego powodu.	
29	Wdaję się w bójki trochę częściej, niż przeciętna osoba.	

Sprawdź czy odpowiedziałeś na wszystkie pytania.

Dziękujemy za wypełnienie testu.

KLUCZ BPAQ Wersja AMITY

1 AGRESJA FIZYCZNA 2,5,8,11,13,16(F),22,25,29

2 AGRESJA SŁOWNNA 4,6,14,21,27

3 GNIEW – 1,9(F),12,18,19,23,28

4 WROGOŚĆ – 3,7,10,15,17,20,24,26

IRI

Wskaż, jak poszczególne zdania opisują Ciebie. **Otocz kółkiem** właściwą odpowiedź.

Wybierz odpowiedź na skali, przy czym:

0 – nie opisuje mnie dobrze

4 – opisuje mnie bardzo dobrze

1	Śnię na jawie lub fantazuję, z pewną regularnością, o rzeczach, które mogłyby mi się przydarzyć.	0	1	2	3	4
2	Często zdarza mi się odczuwać troskę w stosunku do ludzi, którym powiodło się gorzej ode mnie.	0	1	2	3	4
3	Czasami trudno mi spojrzeć na sytuację oczami innych ludzi.	0	1	2	3	4
4	Zdarza się, że nie jest mi przykro, kiedy inni ludzie mają problemy.	0	1	2	3	4
5	Naprawdę wczuwam się w przeżycia bohaterów powieści.	0	1	2	3	4
6	W trudnych sytuacjach czuje się załęczniony/a i zagubiony/a.	0	1	2	3	4
7	Zazwyczaj podczas oglądania filmu, lub sztuki zachowuje obiektywizm i niezbyt często daje się wciągnąć w akcję.	0	1	2	3	4
8	Staram się spojrzeć na nieporozumienie ze strony każdego z jego uczestników, zanim podejmę decyzję	0	1	2	3	4
9	Kiedy widzę człowieka wykorzystywanego, czuję swego rodzaju potrzebę zaopiekowania się nim.	0	1	2	3	4
10	Gdy znajduję się w centrum sytuacji powodującej wiele emocji czasami czuje się bezradny/a.	0	1	2	3	4
11	Czasami próbuję lepiej zrozumieć moich przyjaciół, wyobrażając sobie, jak sytuacja wygląda z ich punktu widzenia.	0	1	2	3	4
12	Raczej rzadko silnie się angażuję w akcję filmu lub książki.	0	1	2	3	4
13	Mam tendencję do zachowania spokoju, kiedy widzę kogoś zranionego.	0	1	2	3	4
14	Niepowodzenia innych ludzi zazwyczaj nie martwią mnie w wielkim stopniu.	0	1	2	3	4
15	Kiedy jestem pewny/a, że mam rację nie marnuję czasu na wysłuchiwanie cudzych argumentów.	0	1	2	3	4
16	Po obejrzeniu filmu lub spektaklu, zdarzyło mi się czuć jak gdybym był jedną z postaci.	0	1	2	3	4
17	Znajdowanie się w sytuacji napięcia emocjonalnego przeraża mnie.	0	1	2	3	4
18	Zdarza się, że kiedy widzę kogoś, kto jest traktowany niesprawiedliwie, nie współczuję mu zbyt mocno.	0	1	2	3	4
19	Zazwyczaj zupełnie dobrze radzę sobie z trudnymi sytuacjami	0	1	2	3	4

20	Jestem często dość silnie poruszony/a wydarzeniami, które obserwuje.	0	1	2	3	4
21	Wierzę, że każdy medal ma dwie strony i staram się uwzględnić obie.	0	1	2	3	4
22	Określiłbym/abym siebie, jako osobę o raczej miękkim sercu.	0	1	2	3	4
23	Kiedy oglądam dobry film, bez trudu potrafię postawić siebie w położeniu głównego bohatera.	0	1	2	3	4
24	Mam skłonności do utraty panowania nad sobą w trudnych sytuacjach.	0	1	2	3	4
25	Kiedy ktoś sprawi mi zawód, staram się zazwyczaj na chwilę „wejść w jego skórę”.	0	1	2	3	4
26	Kiedy czytam interesującą książkę, wyobrażam sobie, jak ja czułbym/abym się, gdyby opisywane wydarzenia mnie się przytrafiły.	0	1	2	3	4
27	Kiedy widzę kogoś, kto bardzo potrzebuje pomocy w trudnej sytuacji, rozklejam się.	0	1	2	3	4
28	Zanim kogoś skrytykuję, staram się sobie wyobrazić, jak sam/a czułbym/abym się na jego miejscu.	0	1	2	3	4

Sprawdź czy odpowiedziałeś na wszystkie pytania.

Dziękujemy bardzo za pomoc.

IRI KLUCZ

SKALA \ LP ITEMU	1	2	3	4	5	6	7
PT(PP) Przyjmowanie Perspektywy	3(F)	8	11	15(F)	21	25	28
EC(ET) Empatyczna Troska	2	4(F)	9	14(F)	18(F)	20	22
PD(OP) Osobista Przykrość	6	10	13(F)	17	19(F)	24	27
FS(F) Fantazjowanie	1	5	7(F)	12(F)	16	23	26
<u>WYNIK OGÓLNY</u>	<u>PT + EC + PD + FS</u>						

SKALA OBJAWOWA ZACHOWAŃ UCZNIA SOZU

symbol ucznia.....

klasa.....

pleć ucznia.....

Instrukcja

Mając na uwadze swoje kontakty z uczniem i obserwacje jego zachowania wobec kolegów w szkole, proszę zaznaczyć przy każdym stwierdzeniu, o ile opisuje ono zachowanie, które Pan/i zauważył w **ostatnim półroczu**. Oceny proszę dokonać poprzez otoczenie kółkiem odpowiedniej cyfry, która stanowi miarę natężenia danego wskaźnika według poniższej skali:

0-nigdy

1-bardzo rzadko

2-czasami

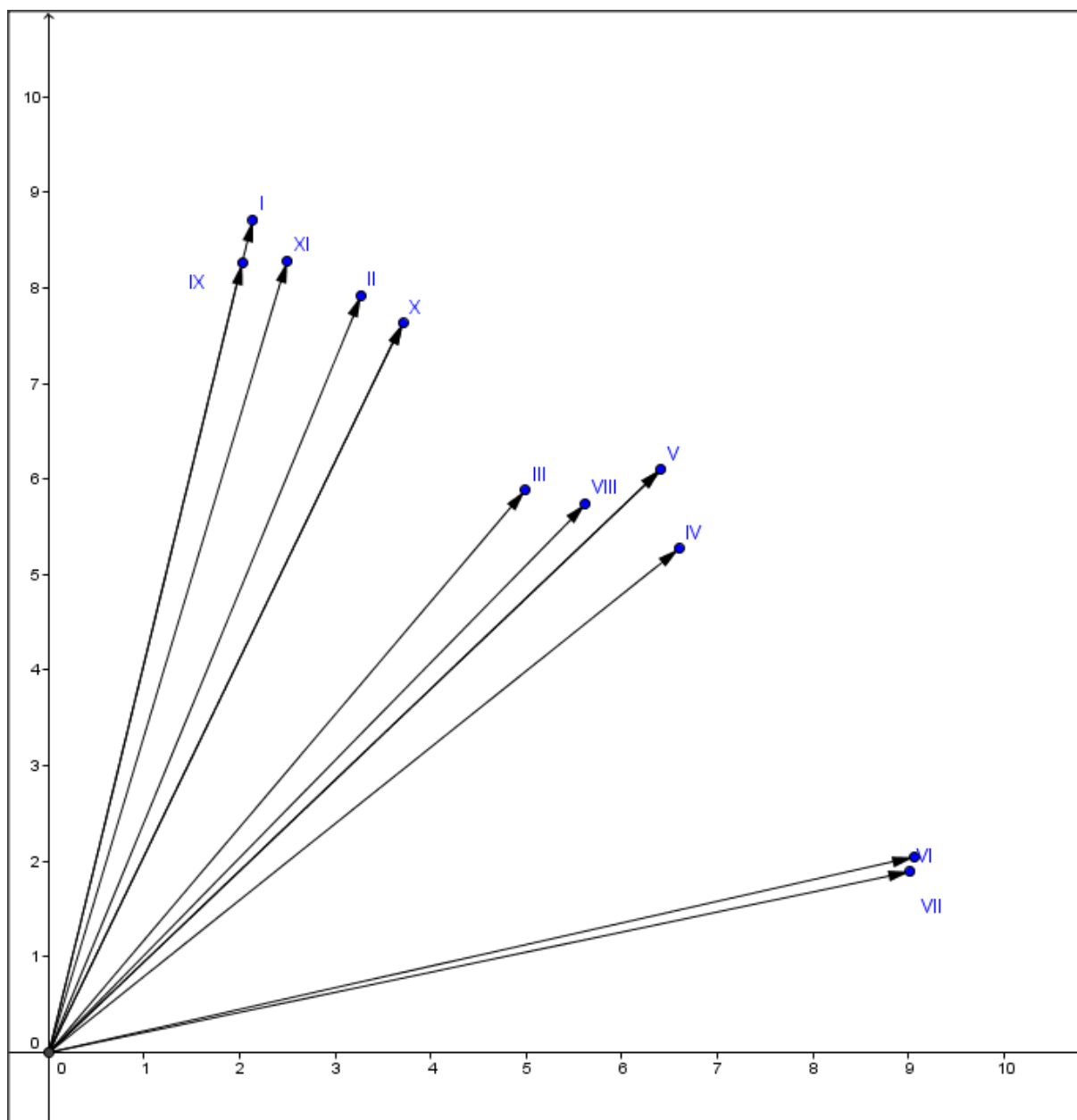
3-często

4-bardzo często

1.	Bije innych kolegów.	0	1	2	3	4
2.	Stosuje wulgarne słownictwo wobec innych uczniów.	0	1	2	3	4
3.	Wszczyna kłótnie.	0	1	2	3	4
4.	Wyśmiewa się z innych uczniów.	0	1	2	3	4
5.	Złośliwie donosi na innego ucznia nauczycielom.	0	1	2	3	4
6.	Rozpowszechnia obraźliwe informacje (także kłamstwa) o innym uczniu.	0	1	2	3	4
7.	Grozi innym.	0	1	2	3	4
8.	Buntuje innych przeciwko wybranemu uczniowi.	0	1	2	3	4
9.	Wykorzystuje swoich kolegów, zmusza ich do wykonywania różnych poleceń.	0	1	2	3	4
10.	Dopuszcza się aktów wandalizmu wobec mienia należącego do innych uczniów.	0	1	2	3	4
11.	Wypowiada w stosunku do ucznia napastliwe uwagi o treści seksualnej.	0	1	2	3	4
12.	Wyłudza pieniądze lub przedmioty należące do innego ucznia.	0	1	2	3	4

dziękuję za współpracę

Wizualizacja struktury czynnikowej w grupie kryterialnej chłopców z
gimnazjum (N=161)

Spis Tabel i Rycin

Tabela 1. Statystyki opisowe empatii w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)	149
Tabela 2. Statystyki opisowe empatii w grupie kryterialnej niskiego SOZU (N=158)	150
Tabela 3. Statystyki opisowe empatii w grupie kryterialnej wysokiego SOZU (N=138)	151
Tabela 4. Statystyki opisowe empatii w grupie badawczej nieletnich (N=148)	152
Tabela 5. Korelacje pomiędzy podskalami empatii w grupie kontrolnej (N=296)	154
Tabela 6. Korelacje pomiędzy podskalami empatii w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)	155
Tabela 7. Korelacje pomiędzy podskalami empatii w grupie badawczej nieletnich (N=148)	156
Tabela 8. Korelacje pomiędzy empatią a agresją w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)	157
Tabela 9. Korelacje pomiędzy empatią a wymiarami PEN w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)	158
Tabela 10. Korelacje pomiędzy empatią a temperamentem w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)	160
Tabela 11. Korelacje pomiędzy empatią a stylami funkcjonowania interpersonalnego w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)	161
Tabela 12. Korelacje pomiędzy empatią a modułami poznawczymi w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)	162
Tabela 13. Korelacje pomiędzy empatią a agresją w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)	163
Tabela 14. Korelacje pomiędzy empatią a PEN w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)	164
Tabela 15. Korelacje pomiędzy empatią a temperamentem w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)	165
Tabela 16. Korelacje pomiędzy empatią a stylami funkcjonowania interpersonalnego w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)	166
Tabela 17. Korelacje pomiędzy empatią a modułami poznawczymi w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)	167
Tabela 18. Korelacje pomiędzy empatią a agresją w grupie badawczej nieletnich (N=148)	168
Tabela 19. Korelacje pomiędzy empatią a PEN w grupie badawczej nieletnich (N=148)	169
Tabela 20. Korelacje pomiędzy empatią a temperamentem w grupie badawczej nieletnich (N=148)	170
Tabela 21. Korelacje pomiędzy empatią a stylami funkcjonowania interpersonalnego w grupie badawczej nieletnich (N=148)	171
Tabela 22. Korelacje pomiędzy empatią a modułami poznawczymi w grupie badawczej nieletnich (N=148)	172
Tabela 23. Istotności statystyczne różnic w skalach empatii pomiędzy grupami.	174
Tabela 24. Statystyki opisowe PEN w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)	177
Tabela 25. Statystyki opisowe temperamentu w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)	178
Tabela 26. Statystyki opisowe PEN w grupie kryterialnej niskiego SOZU (N=158)	179

Tabela 27. Statystyki opisowe temperamentu w grupie kryterialnej niskiego SOZU (N=158)	180
Tabela 28. Statystyki opisowe PEN w grupie kryterialnej wysokiego SOZU (N=138)	180
Tabela 29. Statystyki opisowe temperamentu w grupie kryterialnej wysokiego SOZU (N=138)	181
Tabela 30. Statystyki opisowe PEN w grupie badawczej nieletnich (N=148)	181
Tabela 31. Statystyki opisowe temperamentu w grupie badawczej nieletnich (N=148)	182
Tabela 32. Korelacje pomiędzy podskalami PEN w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)	183
Tabela 33. Korelacje pomiędzy podskalami PEN w grupie badawczej nieletnich (N=148)	184
Tabela 34. Korelacje pomiędzy podskalami temperamentu w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)	185
Tabela 35. Korelacje pomiędzy podskalami temperamentu w grupie badawczej nieletnich (N=148)	186
Tabela 36. Korelacje pomiędzy PEN a stylami funkcjonowania interpersonalnego w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)	187
Tabela 37. Korelacje pomiędzy PEN a modułami poznawczymi w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)	188
Tabela 38. Korelacje pomiędzy PEN a stylami funkcjonowania interpersonalnego w grupie badawczej nieletnich (N=148)	189
Tabela 39. Korelacje pomiędzy PEN a modułami poznawczymi w grupie badawczej nieletnich (N=148)	190
Tabela 40. Korelacje temperamentu i stylów funkcjonowania interpersonalnego w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)	192
Tabela 41. Korelacje temperamentu i modułów poznawczych w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)	193
Tabela 42. Korelacje temperamentu i stylów funkcjonowania interpersonalnego w grupie badawczej nieletnich (N=148)	194
Tabela 43. Korelacje temperamentu i modułów poznawczych w grupie badawczej nieletnich (N=148)	195
Tabela 44. Korelacje temperamentu i PEN w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)	196
Tabela 45. Korelacje temperamentu i PEN w grupie badawczej nieletnich (N=148)	197
Tabela 46. Istotności statystyczne różnic pomiędzy grupami w skalach PEN	198
Tabela 47. Istotności statystyczne różnic pomiędzy grupami w skalach temperamentu	199
Tabela 48. Statystyki opisowe agresji w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)	202
Tabela 49. Statystyki opisowe agresji w grupie kryterialnej niskiego SOZU (N=158)	203
Tabela 50. Statystyki opisowe agresji w grupie kryterialnej wysokiego SOZU (N=138)	204
Tabela 51. Statystyki opisowe agresji w grupie badawczej nieletnich (N=148)	205
Tabela 52. Korelacje pomiędzy podskalami agresji w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)	206
Tabela 53. Korelacje pomiędzy podskalami agresji w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)	207
Tabela 54. Korelacje pomiędzy podskalami agresji w grupie badawczej nieletnich (N=148)	207
Tabela 55. Korelacje pomiędzy agresją a PEN w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)	208
Tabela 56. Korelacje pomiędzy agresją a temperamentem w grupie kontrolnej	209

gimnazjalistów (N=296)	
Tabela 57. Korelacje pomiędzy agresją a stylami funkcjonowania interpersonalnego w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)	210
Tabela 58. Korelacje pomiędzy agresją a modułami poznawczymi w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)	211
Tabela 59. Korelacje pomiędzy agresją a PEN w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)	212
Tabela 60. Korelacje pomiędzy agresją a temperamentem w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)	213
Tabela 61. Korelacje pomiędzy agresją a stylami funkcjonowania interpersonalnego w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)	214
Tabela 62. Korelacje pomiędzy agresją a modułami poznawczymi w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)	215
Tabela 63. Korelacje pomiędzy agresją a PEN w grupie badawczej nieletnich (N=148)	216
Tabela 64. Korelacje pomiędzy agresją a temperamentem w grupie badawczej nieletnich (N=148)	217
Tabela 65. Korelacje pomiędzy agresją a stylami funkcjonowania interpersonalnego w grupie badawczej nieletnich (N=148)	218
Tabela 66. Korelacje pomiędzy agresją a modułami poznawczymi w grupie badawczej nieletnich (N=148)	219
Tabela 67. Istotności statystyczne różnic w skalach agresji pomiędzy grupami	220
Tabela 68. Statystyki opisowe stylów funkcjonowania interpersonalnego w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)	222
Tabela 69. Statystyki opisowe stylów funkcjonowania interpersonalnego w grupie badawczej nieletnich (N=148)	223
Tabela 70. Statystyki opisowe modułów poznawczych w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)	224
Tabela 71. Statystyki opisowe modułów poznawczych w grupie badawczej nieletnich (N=148)	225
Tabela 72. Korelacje pomiędzy podskalami stylów funkcjonowania interpersonalnego w grupie kontrolnej (N=296)	226
Tabela 73. Korelacje pomiędzy podskalami stylów funkcjonowania interpersonalnego w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)	227
Tabela 74. Korelacje pomiędzy podskalami stylów funkcjonowania interpersonalnego w grupie badawczej nieletnich (N=148)	228
Tabela 75. Korelacje pomiędzy podskalami modułów poznawczych w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)	230
Tabela 76. Korelacje pomiędzy podskalami modułów poznawczych w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)	231
Tabela 77. Korelacje pomiędzy podskalami modułów poznawczych w grupie badawczej nieletnich (N=148)	232
Tabela 78. Korelacje pomiędzy modułami poznawczymi i stylami funkcjonowania interpersonalnego w grupie kontrolnej gimnazjalistów (N=296)	234
Tabela 79. Korelacje pomiędzy modułami poznawczymi i stylami funkcjonowania interpersonalnego w grupie kryterialnej chłopców z gimnazjum (N=161)	235
Tabela 80. Korelacje pomiędzy modułami poznawczymi i stylami funkcjonowania interpersonalnego w grupie badawczej nieletnich (N=148)	236
Tabela 81. Istotności statystyczne różnic w stylach funkcjonowania interpersonalnego pomiędzy grupami część I	238

Tabela 82. Istotności statystyczne różnic w stylach funkcjonowania interpersonalnego pomiędzy grupami część 2	238
Tabela 83. Istotności statystyczne różnic w modułach poznawczych pomiędzy grupami część 1	239
Tabela 84. Istotności statystyczne różnic w modułach poznawczych pomiędzy grupami część 2	239
Tabela 85. Grupa kontrolna gimnazjalistów testy Kaisera Mayera Olkina i Bartletta	241
Tabela 86. Grupa kontrolna gimnazjalistów całkowita wariancja wyjaśniona	241
Tabela 87. Grupa kontrolna gimnazjalistów macierz rotowanych składowych	242
Rysunek 1. Wizualizacja wektorowa czynników w grupie kontrolnej (N=296)	243
Tabela 88. Grupa badawcza nieletnich testy Kaisera Mayera Olkina i Bartletta	246
Tabela 89. Grupa badawcza nieletnich całkowita wariancja wyjaśniona	246
Tabela 90. Grupa badawcza nieletnich macierz rotowanych składników	246
Rysunek 2. Wizualizacja wektorowa czynników w grupie badawczej (N=148)	247
Rycina 1. Analiza ścieżek grupy badawczej dla MTII, MTIV, MTX	252
Rycina 2. Analiza ścieżek grupy kryterialnej dla MTII, MTIV, MTX	254
Rycina 3. Analiza ścieżek grupy badawczej dla MTVIII, MTXI	256
Rycina 4. Analiza ścieżek grupy kryterialnej dla MTVIII, MTXI	258
Rycina 5. Analiza ścieżek grupy badawczej dla MTIX	260
Rycina 6. Analiza ścieżek grupy kryterialnej dla MTIX	262
Rycina 7. Analiza ścieżek grupy badawczej dla MTI, MTIII, MTV	264
Rycina 8. Analiza ścieżek grupy kryterialnej dla MTI, MTIII, MTV	266
Rycina 9. Analiza ścieżek grupy badawczej dla MTVI, MTVII	268
Rycina 10. Analiza ścieżek grupy kryterialnej dla MTVI, MTVII	270